FERDINANDY MIHÁLY

III. OTTÓ,
A SZENT CSÁSZÁR

Dis Manibus
Ferdinandy Gregorovii

FERDINANDY MIHÁLY

III. OTTÓ, A SZENT CSÁSZÁR

Fordította
VÁRÓCZI ZSUZSA

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Michael de Ferdinandy: Der heilige Kaiser – Otto III. und seine Ahnen,
Rainer Wunderlich Verly, Tübingen, 1969

A borítón
III. Ottó császár fogadja a provinciák hódolatát
(X. század vége; München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 4453, f. 25r)

Lektorálta
SOMORJAI ÁDÁM

ISBN 963 506 336 9

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ

EGY DINASZTIA ÚTJA

FRANKOK ÉS SZÁSZOK

1

„Miután meghalt Henrik, a haza atyja, a legnagyobb és legjobb király, a frankok és szászok népe fiát, a már korábban utódként kiszemelt Ottót választotta urává. A közösen végrehajtott választás színhelyéül a – megalapítójáról, Julius Caesarról elnevezett – Jülich közelében épült aacheni palotát jelölték ki. Ott, a Nagy Károly bazilikájával összekötött oszlopcsarnokban gyűltek egybe a hercegek és tartományi grófok s velük a legelőkelőbb vazallusok serege, és az új királyt az itt felállított trónra emelték: és kezüket a király kezébe helyezték, hűséget fogadtak neki és segítséget minden ellenségével szemben, és így tették meg őt, ősi szokás szerint, királyukká." Ezután „az érsek a papsággal és az egész köznéppel egyetemben lent a bazilikában várta az új uralkodó bevonulását". Miután az belépett volt, „az érsek a – *frank módra szorosan testhez simuló köntöst viselő* – királlyal az oltárhoz lépett, ahol a királyi jelvények feküdtek... Miután... az ősi szokás szerint végrehajtott királlyá avatás véget ért, Ottó királyt a püspökök a székhez vezették, amelyhez lépcsőn lehetett feljutni, s amely két csodás szépségű márványoszlop között állott: az újonnan megválasztott király innen mindenkit láthatott, itt mindenek láthaták őt."[1]

Mert „Aachen volt Nagy Károly császárvárosa, aki itt építette volt fel egykoron palotáját és dómkápolnáját, a város, ahol teteme nyugodott, és ahol trónszéke állt... e székhely jelképezte az uralmat a világ fölött".[2] Attól a naptól fogva, hogy a szász törzsből származó keleti frank király Nagy Károly székesegyházában Nagy Károly trónjára lépett, utódjává lett emennek, és maga is annak tartotta magát. Ezért házának – a Liudolfok nemzetségéből való szász hercegeknek és atyjának, I. Henrik német királynak – a hagyományait az Első Császár immár szentnek tekintett tradícióival gyarapította. Megkoronáztatásával Ottó megtette az első lépést afelé, hogy birtokba vegye a Frank Károly-i örökséget; ezzel békésen, a lehető legkielégítőbb végeredménnyel lezárult a frankok és szászok, hajdanán a kontinens két legfontosabb germán törzse között dúlt egykori kegyetlen küzdelem.

A jelzett nagy küzdelemnek van egy határozottan démoni vonása, amit megmagyarázni nem lehet, beszélnünk mégis kell róla.

Nagy Károly – aki ezúttal elsősorban mint a két törzs egyikének képviselője érdekel bennünket – nem volt féktelen, elvakult hódító. Pusztán hatalmának kiterjesztéséért soha nem harcolt. Neki a nagy forma elismerése volt a fontos, ami családja hagyományából, mindenekelőtt azonban saját lényéből fakadt. Belső egyensúlyának létrejöttét és külső határainak kiterjesztését egyaránt neki köszönheti a Nyugat.[3]

A népvándorlás viharait és birodalomalapítási kísérleteit követően ugyan az ifjú nyugati keresztény világ már az ő fellépése előtt is hozzáfogott saját politikai arculatának kialakításához. Pipin királysága és Károly császársága előtt azonban a fejlődés még korántsem mutatott szükségszerűen a későbbi Róma-központúság irányába. Az összehasonlítás kedvéért idézzük az angolszász és az ír kultúra példáját, amely keresztény jellegű volt ugyan, de politikai törekvéseit tekintve nem Róma-centrikus. Gondoljunk továbbá az ugyancsak keresztény vizigót birodalomra Hispániában, amely, ha az arabok a 8. században meg nem hódítják, a frankrómaitól alapvetően eltérő jelleget adhatott volna az európai fejlődésnek. Még Ottó apjának, I. Henriknek az idejében is megvolt nyugaton egy szászangolszász típusú, északi, nem pedig déli irányultságú nyugati keresztény politikai fejlődésnek a lehetősége. Mégis – mint annak idején Nagy Károly atyja – éppen ő, Henrik mutatja meg fiának az utat, amely Délnek vezet. Földi élete utolsó napjaiban I. Henrik egy római utazás tervét fontolgatja.[4] Terve szerint ugyan ez csupán zarándokút lett volna. Mégis joggal feltételezhetjük, hogy ha akár csak néhány évet kap még a sorstól, Henrik nem térhetett volna ki egy – a szó Karoling értelmében vett – birodalmi politika elől. Így azonban csak Nagy Ottónak adatott meg, hogy rálephessen arra az útra, amely szükségszerűen Rómába vezetett: Nagy Károly útjára. Róma szellemi-politikai bekebelezése mindkét esetben származás és ország felett álló egyetemes pozíciót biztosít az ifjú Nyugat urainak. Mindketten felismerik és kiaknázzák az új nagyhatalom belső kapcsolatát a Római Birodalommal; a két keresztény birodalomteremtés – a Károlyé és az Ottóé – közti párhuzamokban a lényegi rokonság mutatkozik meg. Messziségbe törő minden vágyuk ellenére mindkét uralkodót sokkal inkább a határok józan megőrzése, az ellenséges erőkkel szembeni megfontolt, ám mégis határozott fellépés és a legyőzött ellenféllel való nagylelkű bánásmód jellemzi, mint a hódításra való törekvés, a legyőzöttek szétzúzása és a megrészegülés az elnyert győzelemtől.

Ha azonban figyelmünket Nagy Károly észak- és kelet-európai tevékenységére összpontosítjuk, a nagy franknak egy – az előbbitől alapjaiban különböző – arca rajzolódik ki előttünk. Itt Károly vagy ellenségei

könyörtelen megsemmisítője, vagy vaskezű uralkodó, aki feltétlen meghódolást követel, aki a maga kívánta formát akkor is rákényszeríti a legyőzöttre, ha az annak a létébe kerül. Így jelenik meg a szász és avar háborúk Nagy Károlya.

Az utóbbiakra majd egy más összefüggésben térünk vissza; most Károlynak a szászokkal szembeni eljárását kell szemügyre vennünk.

Harmincéves, amikor első, hatvankettő, amikor utolsó hadjáratát vezeti ellenük. E harminckét év során nemcsak megzaboláz és keresztvíz alá kényszerít, hanem meg is tizedel, áttelepít, szigorú törvényekkel büntet egy nagy, bátor, vad népet – azaz megkísérli megtörni a gerincét. Widukind szász herceg hosszú éveken át vezeti az ellenállást Károllyal szemben. Widukind az *edelingi*hez, a nemesség legelőkelőbb rétegéhez tartozik; ahhoz a főnemességhez, amelynek többsége – különösen Ostfalia területén – már Károly korát megelőzően is a frank birodalomhoz húzott, ezzel szemben az ellenállók, akiknek a vezére lesz, *frilingi*k, nagyobbrészt szabad parasztok és *lati*k, fegyverforgató, teljes jogú közszabadok.[5] Egyfelől az *edelingi*, másfelől a *frilingi* és *lati* réteg fent említett ellentétes politikai beállítottsága szociális feszültséget teremt a szász társadalomban, amihez azután még egy összgermán probléma is társul. Nem véletlen, hogy Widukind dán segítséggel vonul Károly ellen, nem véletlen, hogy a dánokhoz menekül, amikor Károlytól vereséget szenved. Kezd alakot ölteni a szász Észak elkülönülésének veszélye s ezzel egyben a germán népesség kettészakadásának veszélye is: az a lehetőség, hogy a szászok a skandinávokhoz csatlakoznak. Azzal, hogy Károly bekebelezi a szászokat frank birodalmába, s egyúttal betereli őket a keresztények közösségébe, határozottan feltartóztatja és tudatosan meghiúsítja ezt a fejlődési lehetőséget.

A szászokat már három év múlva legyőzik. Sőt a frankok királya 777-ben Paderbornban, szász területen tartja meg a birodalmi gyűlést. A következő évben azonban Widukind, dán segítséggel, ismét támadásba lendül. Károly újabb győzelmei után négy év szünet következik. Ez idő alatt Szászország számára is kidolgozzák a frank hűbéri alkotmányt. Úgy tűnik, békés kormányzásra készülődnek. Ekkor azonban váratlan fordulat következik be. Amikor egy frank különítmény vonul át a szászok földjén, hogy segítséget vigyen a Frank Birodalomba már betagozódott és most pogány szlávok megtámadta szászoknak, Widukind a Süntelnél páront a frankokra, és megsemmisíti őket. Megjelenik Károly; ő kerekedik felül. Itt az ideje, hogy végezzen a vezetőkkel. „És amikor mind Widukindot nevezék meg e bűntett szerzőjéül, őt kiadni azonban nem tudák, mivelhogy a normannokhoz menekült volt, a többiek közül kereken 4500-at kiszolgáltatának, kiket is a király parancsára az Aller folyónál, ama helyen, mely Ferdunnak (Verden) neveztetik, egyazon napon lefejezének."[6]

Ezzel azonban – úgy tűnik – megsemmisítik a *frilingi* és *lati* ifjak állandó fegyveres készenlétben élő hadiszövetségét is; valóban, e megtorló

aktust követően néhány év ismét viszonylagos nyugalomban telik. Mi több, Károly a szászok közt ünnepli a karácsonyt. Azután – kíséretének számos szász tagjától környezve – megjelenik az Attignyban épült frank királyi palotában maga Widukind: megkeresztelkednek. Az igazgatás területén Károly csak most teremt végérvényesen rendet: A következő évben ismét Paderbornban tartják a birodalmi gyűlést, és Szászország frank kormányzatot kap, amelynek élén frank grófok állnak. Válaszképpen a szászok még hét felkeléssel próbálkoznak. Utoljára Károly a végső eszközhöz nyúl: azzal, hogy tízezer harcost feleségestül-gyermekestül áttelepülésre kényszerít, még a lehetőségét is szétzúzza a szászok fegyveres ellenállásának. Az áttelepített rebelliseket Galliában és Germánia már pacifikált részein szórja szét, míg országukat véglegesen a frank birodalomtesthez csatolják.

3

Joggal vetették össze a szászoknak a frank expanzió idején kialakult helyzetét és magatartását azzal a helyzettel és magatartással, ami a római uralom kiterjesztése idején a germán törzseket jellemezte.[7] A teutoburgi ütközettől kezdve – így érveltek – a rómaiak előnyomulása ugyanolyan veszélyt jelentett Germánia szabadságszerető törzsei számára, mint több száz évvel később a szászok számára a frankok előretörése. A római korban is akadtak germán törzsek vagy törzstöredékek, amelyek behódoltak az Impériumnak, akárcsak később az ostfaliaiak a Karolingok birodalmának. A törzsek többsége azonban, csakúgy mint most, akkor is fegyvert fogott, hogy megvédje szabadságát. Ellenállásuk eredményeként a római kor germánjainál a fegyveres készenlétnek egy sajátos fajtája alakult ki. Szociológiai szempontból létük magyarázza, miért emelték Wodant a régi égi isten fölé.[8] A szászok 700 körül kezdődő és 772-től egyre fokozódó erővel vívott védelmi harcai ismét életre hívták az ifjak hadiszövetségének állandó fegyveres készenlétét, ezúttal a *frilingi*k és a *lati*k körében. És ugyanezek találják azután meg politikai és katonai vezetőjüket a vesztfáliai herceg, Widukind személyében.[8a]

Forradalmuk vallási szimbóluma az *Irminsul.* Társadalmi síkon szabad parasztok és közszabadok küzdenek a nemesség arisztokratikus köztársasága ellen; vallási síkon olyan köztes állapot alakul ki, amely Nagy Theoderik uralmának kezdeti korszakára emlékeztet.

Az *Irminsul* az *irmingot*nak, a Tacitus nyomán Mercuriusszal azonosított Wodan istennek az óriási hermája.[9] Őt testesíti meg Widukind, mint ahogy embereinek szent „düh"-től megszállt csapata, amely a Süntelnél megtámadta és lemészárolta a frank különítményt, eme isten „dühödt seregét" jelenítette meg. Widukind így egyben – a szó ókori értelmében vett – hadkirály is: a Rémjárás *harilo-king*je.[10]

Tudjuk még, hogyan született meg egy ilyen zsákmányéhes és gyilkos csapat; azt is tudjuk, mikor támad, és milyen eszközökkel győz. *Toxaris*ában Lukianosz magukkal e szkítákkal idézteti fel azt a rítust, amellyel egy bátor fiatalember egy efféle csapatot hatalmába kerít.[11] Amikor azután ezt kiképezték, a sötét erőket igézik fel a támadáshoz. „Feketék a pajzsok, a testek bemázolva... már magában a szorongás és sötétség segítségével borzadályt keltenek e pokolsereg iránt, minélfogva nincs olyan ellenség, aki kiállná a szokatlan és infernális látványt: mert minden csatában először a szemet győzik le."[12]

Ilyesfajta az a kihívás, amire a nagy frank az *Irminsul* ledöntésével és később a Süntel-harcosok kivégzésével, a lázadó szász ifjak hadi szövetsége minden kézre kerített tagjának kiirtásával válaszol. Widukind, a hadkirály, három évig harcol még a keresztény király, egy új világkorszak uralkodója ellen; azután eljön – önként –, és aláveti magát a keresztségnek.

4

A szászok és vezérük történetének belső értelmét csak Theodoriknak, a nagy gót királynak a példája világítja meg.

A gót királyi család, az Amál nemzetség, Gapttól (Gaut), azaz istentől származtatta magát. A negyedik század nagy gót királya, Hermenerik, nevében az *irmingot* nevét viselte. Az a monda járta: Theodorik, az utolsó Amál-sarj, nem halt meg: Rémkirályként él tovább, vezérli a holtak hadát – ez annyit jelent, hogy ősapjának, Wodan istennek a mitikus szerepét öltötte magára.[13]

Az a szerep azonban, amelyet a kései monda osztott rá, már életében megjelölte.

Miután a túszként Bizáncban töltött évek után visszatért hazájába, a fiatal fejedelem lett – ahogy erről Jordanes tudósít – az *amatores clientesque*, a barátok és alattvalók, kristályosodási pontja:[14] az ifjak köréje sereglettek, és hadkirályukká választották. Ezzel a fiatal harcosok erői hirtelen irányukra leltek: a gót férfiszövetség ifjú *harilo-king*je vezérletével félelmetes „kísértethad"-ként jelent meg a Keletrómai Birodalom balkáni provinciáiban. E „halálcsapat" félelmet keltett, ami megbénított minden ellenállást. Kirobbanó ifjonti erejének eme éveiben Theodorik valóban úgy viselkedett, mint gyilkos és rabló, még ha nagystílűen is e nemben. Ellenségeit saját kezűleg ölte meg – nem lovagi párviadalban; az utolsót és legnagyobbat, Odoakert, meghívott vendégként gyilkolta meg, saját asztalánál.

De ezzel megszabadult lényének gonosz elemeitől. Ez azonban nem űzte kézcsókra Bizáncba, mint Widukindot Attignybe: ő ugyanis belülről volt az, amit *maga* adta címe kifejezett: *Theodoricus* rex. A Rémkirály, egy halált és nyomorúságot hozó had vezére – élete második felében – az uralkodó másik típusává, világkormányzóvá lett.

Csak a germán törzsek fejlődésének ebbe az összefüggésébe állítva kezdenek felsejleni a frank–szász viszály mélyebb tartalmai. Kíséreljük most meg ezt az összefüggést az összemberi fejlődés távlatába helyezni, hogy e történelmi-mitikus helyzetnek még inkább a mélyére hatolhassunk. Archaikus korok birodalomalapítási hagyományait vizsgálva gyakran tapasztaljuk ugyanis, hogy a birodalomalapítás folyamatában az egyik törzs vagy a nép egyik fele saját törekvései megvalósítása érdekében feláldozza, nemritkán egyenesen megsemmisíti, de legalábbis árnyékba borítja és háttérbe szorítja a másik törzset vagy népének másik felét.

Így szakadnak például két ellenséges részre a mongolok akkoriban, amikortájt Temudzsin, a későbbi Dzsingisz kán fellép. Temudzsin embereit *kiyat*nak, ellenfeleit *taitsiut*nak nevezik.[15] Az utóbbiak szövetséget kötnek a sztyepp új fejedelme ellen. Az okot ehhez az új kán könyörtelen fellépése szolgáltatja a régi törzsi szervezet s ezzel együtt a régi előkelők ellen, akik még korlátozzák egyeduralmát. Hosszú, kétségbeesett küzdelem után végül kézre keríti a *taitsiut*okat. A köznépet szétszórják a *kiyat*ok közé, az előkelőknek azonban – a harcosok nemesi rétegének – „az utolsó szál gyermekig és csecsemőig rettenetes halállal kellett meghalnia". Ettől kezdve a *taitsiut*oknak mint törzsnek és történelmi tényezőnek örökre vége volt.

Mítosszá tömörítve és ezáltal summázva, példaszerűen fejezik ki ezt a történelmi folyamatot, amikor már nem – vagy még nem – egy törzs kiirtásáról vagy történelmileg mérvadó rétegének megsemmisítéséről szólnak, hanem ehelyett a fivér meggyilkolását mutatják be, azét a fivérét, aki birodalomalapító bátyjának útját állja.

A még szinte gyermek Temudzsin nyomban megöli testvérét, amikor az csak halvány jelét meri mutatni az ellenszegülésnek. Csupán egy szép halról van szó, amit Bekter elvesz a bátyjától, Temudzsintól. A vétek túl kicsiny ahhoz, hogy halállal torolják meg. De csekély volt Remus vétke is, szinte csak játék, amikor az új városnak, Rómának éppen hogy kiásott árkát átugrotta, bátyja, Romulus, mégis azon helyt agyonütötte.[16]

Kétségtelen, hogy mind a hal, amelyet Bekter erőszakkal szerez meg magának, mind az árok átugrása, a gúnyos gesztus, amellyel Remus bátyja alapító aktusát kicsúfolta, a naiv allegorizmusnak, egy mesei jellegű gondolkodásmódnak a kifejeződése. Mindazonáltal mindkettő valami lényegesebbre utal át. Dzsingisz kán első történelmi fellépése *mégiscsak* testvérgyilkosság, ahogy Romulus városalapító királyként végrehajtott első tette is az, bárhogy nézzük is a dolgot.

„Az égben: isten. A földön: a kán" – így hangzik majd néhány év múlva a mongol császár pecsétfelirata. Ez a jelmondata az egyeduralkodónak, valójában minden igazi királynak, ami határozottan és végérvényesen kizárja a vele egy szinten állás lehetőségét. Attól a vágytól sarkallva, hogy a vele születetten, ősképszerűen benne élő újat a világ számára is érvényes formába öntse, minden alapító és alakító király megalkotja sa-

ját létének törvényeit, amelyeket mindenkire rákényszerít, aki csak érintkezésbe kerül vele, akár akarja az, akár nem. Minden alapító úgy érzi, hogy benne éled meg a jövő, az a jövő, aminek a vele egyenrangú, a fivér – az egyetlen, akinek éppannyi joga lenne az elvégzendő feladat végrehajtására, mint neki magának – útját állja. Ezért ellenállhatatlan erővel félresöpri, annak a jövőképnek a nevében, aminek megvalósítása, úgy érzi, az ő hivatása. És ebben rejlik mind a gyilkoló Temudzsinnak, mind a gyilkoló Romulusnak a mitikus-történelmi igazolása. Ámde mind ez, mind amaz – „maga is kötve van".

Fivéreik fivéreként mindketten egy ősegységhez tartoztak, amit tettük most szétrombolt. Ezzel semmi esetre sem saját kultúránk érték- és előítéleteit vetítjük rá az archaikus korokra. A testvér megölését itt nem a nyugat-európai keresztény szemszögéből kell megítélnünk. Annál feltűnőbb tehát, milyen igyekezettel próbálják Romulus tettét semmissé tenni, valaki másra fogni – a Plutarkhosz megőrizte római hagyományban egy olyan személyre, aki eredetileg pusztán Romulus egyik mellékneve lehetett *(Celer)* –, mi sem jellemzőbb, mint a testvérek ősegységének hangsúlyozása, amit *A mongolok titkos történeté*ben a többes szám kizárólagos használata fejez ki a testvérek gyermekkoráról szóló elbeszélésben, aminek – megint csak Plutarchosnál – az intim-bizalmas „mi" névmás felel meg ott, ahol Remus Numitornak saját gyermekkoráról mesél.[17] Ennek az ősegységnek a szétrombolására utal Temudzsin anyjának a tett végrehajtását követő nagy panaszdala, amely így kezdődik: „Ti gyilkosok! Egyikőtök kezében fekete vércsomóval született..." A testvérgyilkos elvetemült tette nyomán tehát megbomlott egy ősállapot sértetlen egyensúlya. Ez nem áll helyre soha többé. A gonosztett *A mongolok titkos története* szerint is megjelöli a tettes arcát – az anya azonnal észreveszi –, csakúgy mint a hajdankori emberiség ama másik nagy nyelvemléke szerint, amely ezt az őstragédiát ugyancsak áthagyományozta. Az őspásztor gyermeki-természetesen égre szálló áldozati füstje irigységet ébresztett az ősparasztban, ami azután Ábel pusztulását okozza. Ahhoz azonban, hogy a történelem voltaképpen Káinnal, Káin tettével kezdődik, kétség sem férhet.

5

És most – vissza Károlyhoz!
Szembeszökő, milyen eltökéltséggel számolta fel a frank a régi kultuszt a szászoknál, miközben saját tartományában az *antiquissima carmina,* a legrégibb énekek szeretetteljes gyűjtője és őrzője volt; micsoda dühvel zúzatta szét a szászok régi „kép"-ét, világoszlopukat, miközben – újra csak a maga tartományában – mindig pártolta és védelmezte a képet.[18]

Közvetlenül császárrá koronázása után, 801-ben történik, hogy Károly Ravennán, Theodorik egykori fővárosán keresztül vonul Aachenba, *saját*

új fővárosába. Nagy Theodorik szobrát, amely annak hajdani ravennai rezidenciája előtt állott, ekkor magával viszi északra, mondván, álljon attól kezdve saját aacheni császári palotája előtt.[19] A pogány germánok legyőzője és megtérítője tehát – a germán múltnak azt a hősét választja mitikus példaképéül, aki a mondában Wodanként él tovább, tüzet fújó paripán száll le a *Romania desertá*jába, a rómaiak pusztaságába, igen, magába a pokolba, hogy ott harcoljon a féreggel az idők végezetéig.[20]

Választásának mitikus-szimbolikus értelemben vett helyességét azonban éppen a Károly alakja köré szövődött monda igazolja: a germánok, akik felett uralkodott, ugyanúgy elismerték lényegi rokonságát az isteni világkirállyal, Wodannal, mint azt korábban Theodorikkal tették. A néphit szerint a Göncölszekér Wodan szekere, de éppúgy Károly szekere is; és Károly útjává lett a *Wuotans wec*, a tejút is. Akárcsak Wodan, Károly is a Fehér Lovas, aki hófehér lovon léptet tova. Az Odenberg lábánál Károly vívta ki azt a diadalt, amit ott egykoron Wodan vívott volt ki, hogy aztán a csatát követően daliáival belépjen *ire in montem*: a hegybe, de csak miután már megígérte: hét- vagy százévenként újra megjelenik.[21] No de így tér vissza Theodorik is: még 1197-ben is látták, nem messze a Moseltől; míg a magyar hagyomány egyenesen halhatatlanként: *haláltalanként*, azaz „a haláltól mentes"-ként jellemzi.[22] És ahogy Theodorik a Rémkirállyá lesz, úgy foglalja el Károly is Wodan helyét a rémek seregében. Az *Asgardreid*ben, az asgardi menetben Wodan vezérel fényes égi királyként: mint „magasztos ismétlődést", „mitikus visszatérést", a germán hadkirálynak ezt az ősképét élik meg és ábrázolják újra meg újra a nyugati keresztény középkor „utazó királyának", annak a királynak az alakjában, „akinek a nyerge volt a rezidenciája".[22a] A históriai valóság mindmáig Károly „reneszánsz császárságát és papkirályságát" tekinti ez alak mintaképének, későbbi korok azonban felismerték még mögötte az „Ebrotól az Elbáig, a Rómába és Konstantinápolyba és Jeruzsálembe lovagoló germán hadkirályt, fején a bizarr korona helyett a »vándor« fövegével".[23]

Egy másik „vándornak" – mert földi élete első felében az volt Theodorik is – a lovas szobra volt ez, amely most Károly új Rómájában magaslott. A régi istennek ez a leszármazottja azonban – ami egykori földi mivoltát illeti – minden bizonnyal még egy pogánynál is rosszabb volt: eretnek, akit az egyszerű nép a pokolból várt vissza, akit az uralmon lévő papi törvény örök kárhozatra átkozott. Csakhogy – „a hajdankor a képeket nem tartotta halottnak, hanem az isteni jelenlététől áthatottnak" (Jakob Grimm). A képben mágikus erő lakozott. Károly tudta ezt: egyfelől nem hiába vett részt a Nyugatnak a kép érdekében Bizánc ellen vívott harcában, másfelől nem hiába rontatta le ifjúkorában az *Irminsul*okat. A régi Germániában ismeretesek Krimhilda-kövek, Brunhilda-sziklák, Roland-oszlopok[24]; a piactereken hősök képei voltak felállítva, „ahol régebben bálványimádást űztek". Így még az öreg császár is tudatában volt

annak, miféle hatalmakat hív segítségül, amikor császári palotája előtt a „Farkasdetre" (Wolfdietrich) szobrát felállítja.

Nem csupán élete két szakaszának jellemzői rajzolódnak itt ki, hanem egyúttal lényének két rétege is. Annak a Károlynak, aki fiatal férfiként ledöntette a világoszlopot – éppúgy, mint vagy kétszáz évvel később Vlagyimir orosz fejedelemnek, aki elrendeli, hogy döntsék le és zúzzák szét a szláv istenképeket, a főistenség, Perun képét pedig hajítsák a Dnyeperbe[25] –, még be kell bizonyítania övéi előtt, hogy egy ilyen eljárásnak nincsenek következményei. Oroszország nem pusztult el bálványaival együtt; a szászokra sem rogyott rá az ég, amikor az óriási hermát kidöntötték alóla. Ez azonban még a korai fázisnak megfelelő eljárás, amikor a – fivér mítoszának értelmében vett – ellentétes velünk egy szinten áll: az ő kiirtásáról van szó. Ez a jövőt megalapozó Romulus korszaka, aki kioltja magában és maga körül a remusit, és ezzel megnyitja saját világkorszakát.

Az érett Károly, egy öregedő bölcs és világtisztének gyakorlója, felnőtt annak a démoninak a megismeréséig és megértéséig, amely ott munkált mind saját lényének mélységeiben, mind népei lelki mélyrétegeiben. Ilyen alkotó megértéstől vezérelve fog hozzá egy új kultúra megteremtéséhez: egy olyan kultúráéhoz, amely a kereszténybe és a római latinba oltja a germánt, s amely nemesi klerikusai nemesi-harcos beállítottságában gyökerezik. Olyan beállítottság és szellemiség ez, amely saját lényegi vonásait – az utolsó nagy germán királynak a kereszténybe és a római latinba emelt sajátszerűségét és tartását – tükrözi vissza.

Minden bizonnyal e szellemi tartás csodálatra méltó termékeként értelmezhetjük a *Heliand*ot, a hatalmas ószász könyveposzt, amely Jézust germán harcos jellegű fejedelemként, az apostolokat pedig az ő lovas kíséreteként ábrázolja, azaz Krisztus történetének mélyen emberi és törzsileg meghatározott magjában felfedezi a heroikus tragikumot, ezt kora középkori-nyugati értelemben ábrázolja és értékeli. E költemény ellenpontjaként hat azután a királyi frank magatartása, aki, ugyanennek a „germán királyi örökségnek" az értelmében, a végső határig elmenve – sőt a véghez közeledve egyre növekvő mértékben – mutatja meg és aknázza ki királyságának papi lehetőségeit: „mert a germán világban a király volt az egyedüli közvetítő a nép és Isten között: főpap nem állt mellette".[26]

6

A nem germán területről való példáinkat a mitikus ősidőkből vagy olyan kezdeti korokból vettük, amikor a történelem éppen csak elkezdődik. Frankokról és szászokról szólván azonban már olyan messzi korban járunk, amely amahhoz képest joggal nevezhető későinek, bonyolultnak, történelmileg tudatosnak. Ennek ellenére a *kiyat-mongok* és a *taitsiut-*

mongolok harcának példája olyan sémát mutatott fel, amelyben frankok és szászok harcának a sémájára ismerhettünk. Idézzünk fel röviden még egy harmadik példát – egyúttal a két előző történelmi-szociológiai igazságának igazolására is. A szászok, akik akkoriban, Károly kényszere alatt, végérvényesen betagozódtak ugyan vallási és politikai egységébe, ám nem törtek meg és nem törtek össze, a Karolingok hanyatlása idején fokozatosan a Keleti Frank Királyság vezető törzsévé váltak, s nekik jutott osztályrészül az a küldetés, ami egykor velük szemben Károlyé volt.

A kereszténység határai dinamikusan terjeszkednek. Már Henrik, az első szász törzsből származó király látja, rá vár a feladat, hogy meghódítsa és megtérítse az északi szlávokat. Záront a szláv hevell törzsre, beveszi erődítményüket, Brennaborgot (Brandenburg) s vele egész földjüket. Ugyanez történik azután Daleminciával; várukat, Jahnát, súlyos ostrom után rohammal elfoglalják, a legyőzött nép egész felnőtt lakosságát kiirtják, mindkét nembeli gyermekeit rabszolgának hurcolják el.[27]

Így tehát Károlynak a szászokkal szemben alkalmazott kemény törvénye a daleminciekkel szemben is érvényesül – csakhogy ezúttal maguk az érintett szászok alkalmazzák e kemény törvényt új, még meg nem tért barbárokkal szemben.

E példát vizsgálva váratlanul egy alapjaiban megváltozott szituációval találjuk szembe magunkat. Most Szászország az, amely a birodalmat védelmezi, Szászország hódít meg új népeket és törzseket a kereszténység és ezzel a nyugati civilizáció, ennek érdekében pedig ismét csak a birodalom számára.

A történelem mély értelmű iróniájának tűnik, hogy Reginbern, dédunokája annak „a nagy Widukind hercegnek, aki egykor harminc évig hadakozott Nagy Károly ellen", amikor is a pogány dánok segítségére és szövetségére támaszkodott – most azok ellen a dánok ellen harcol, „akik hosszú idő óta újra meg újra lecsaptak Szászországra. Ő azonban legyőzte őket, és örök időkre megszabadította tőlük az országot".[28] Unokahúga, Mathild, ugyancsak a nagy Widukind egyik ükunokája, az első szász születésű keleti frank királynak adta a kezét, s ő lett az anyja Nagy Károly birodalomalapítási törekvései megújítójának, ama Ottónak, akinek uralkodása idején a frank és a szász a kereszténység égisze alatt hatalmas új egységgé ötvöződött: *iam fratres et quasi una gens ex Christiana fide.*[29]

7

Károly szász háborúi hátterében, Widukind szövetségeseiként újra és újra felbukkannak a dánok. A dán vagy szélesebb értelemben a vikingnormann veszélyt Károly igen komolyan vette. Tudta, hogy Widukind meghódolása, ami kontinentális hátországukban a dánokat megfosztotta ugyan támaszuktól, e veszélynek aligha vethet gátat. A nagy erődít-

mények, végig a fríz tengerparton, arról az igyekezetéről tanúskodnak, hogy biztosítsa az északi határt, és ezzel távol tartsa az ellenséget és a rablót a birodalomtest északi részétől. Egy másik veszéllyel, nevezetesen az avarral szemben azonban korántsem ennyire defenzív a magatartása,[30] holott az avarok sem adnak neki több okot birodalmuk lerohanására, mint később a dánok. Amikor az utóbbiak 808-ban megtámadják szövetségeseit, az obodritokat, nyíltan Károly ellen lépnek fel. Károly intézkedései ennek ellenére pusztán a védelemre korlátozódnak. Alig két évtizeddel korábban ezzel szemben, amikor felismeri, hogy a bajoroknak, akik végül hűségesküt tesznek neki, az avarok a szövetségesei, egyetlen pillanatig sem tétovázik, és megsemmisíti őket.

A személyesen Károly és fia, Pipin vezette koncentrált támadást amaz ország ellen, amely egykor a rómaiak Pannóniája volt, 791-ben hajtják végre. Ennek során számolnak az idegen vidékkel s a kezdettől fogva ősidegen nép katonai szokásaival: a frankok a hadi mesterség tudatos metodikusai. A győztes csatákat olyan vérfürdő követi, hogy Pannónia teljesen kiürül.

Csupán az avar birodalom áll még: keleti felét nem érte el az első támadás. Ez az ország szíve; 796-ban Pipin király ezt a felét is beveszi, kifosztja és lerombolja. Csak most állítják fel a pannon őrgrófságokat. Az új „avar határ" azonban nem esik egybe az egykori avar birodalom keleti határaival. Azt az országrészt, amely a Duna középső szakaszától keletre esik, és a 796-os dúlás után a *solitudines Avarorum*má lett, átadják a további pusztulásnak és a teljes elnéptelenedésnek: a kereszténység birodalmának „pogány és missziós határa" a Duna marad, éppúgy ahogy a szlávok esetében az Elba. Ezek dinamikus határok, amelyeket nem egyszerűen a pogányok ellen építenek ki, hanem egyenesen az ő területükre telepítenek: alapítás idegen tájban és tájon.

Az avarok elleni hadjárat tehát teljes győzelemmel zárul, mint ahogy azzal zárultak – habár más módon – a szász háborúk is. A dánok esetében semmi hasonló nem történik.

Ezeket a villámgyors tengeri rablókat, hírhedt sárkányhajóikon ugyanis a legszerencsésebb esetben is legfeljebb távol tartani lehet, de torkon ragadni, mint a földművelő szászokat vagy a marhatenyésztő avarokat, semmiképp. Az Első Császár mindig szárazföldön maradt, tengerhez soha nem szokott hadereje egész bizonyosan nem volt képes arra, hogy megfékezze az északi veszélyt, s még kevésbé arra, hogy végérvényesen megtörje. Sem ő, sem gyenge utódai nem rendelkeznek olyan eszközökkel, hogy követhessék az egyre fenyegetőbben viselkedő ellenséget, megállítsák őt saját területén, és ott helyben végezzenek vele. Így növekszik a normann vész az egész Karoling világ általános nyavalyájává. E fenyegetés egy mind tehetetlenebb védekező tartásba igézi e világot.

Ettől kezdve – különös paradoxon – ez a magatartás lesz majd Európa általános jellemzője. Egyfelől azt látjuk, hogy a kései középkortól Euró-

pa a világ felfedezését és elfoglalását tekinti feladatának, amit a 19. század végéig meg is old. Másfelől viszont csalódottan, sőt elképedve tapasztaljuk, hogy azoknak a veszélyeknek a nagy részével szemben, amelyek kultúrkörét fenyegették, mennyire pusztán a védekezésre szorítkozott az európai politika, ahelyett hogy megkísérelte volna az ellenséget saját fészkében felkeresni, hogy ott vágja el életfonalát. Sem Nagy Károly, sem Nagy Alfréd – aki számára pedig a normann veszély alkalmasint létkérdéssé lett – nem próbálkozik meg ezzel. Nagy Ottó elmulasztja, hogy a Lechmezei csata után kövesse a megvert magyarokat, s ezzel megmenti őket a végromlástól, amibe Nagy Károly az avarokat taszította. De a már kereszténnyé lett magyarok sem fognak soha – két rövid életű, habár sikeres vállalkozástól eltekintve (1347-ben a tatárok, 1443-ban a törökök ellen) – a tatár vagy az oszmán-török világba behatolni, hogy ott maguk kényszerítsenek ki fordulatot. Még egy V. Károly sem ismeri fel 1532-ben, hatalmas sereg élén Bécs előtt állva, hogy az egyetlen lehetőség a félhold hatalmának megtörésére: egy döntő hadjárat a Balkánon, végcélként Konstantinápoly felszabadításával; néhány évvel később ezzel szemben beleveti magát az afrikai kalandba, ami számára ugyan fényes dicsőséget szerez, a nagy, Európától idegen ellenség számára viszont semmi esetre sem jelent sorsfordító vereséget.[31]

Károly fia, II. Fülöp, éppúgy nem tudja majd kihasználni az ölébe hullott győzelmet, amit Lepantónál a törökök fölött aratnak, mint évszázadokkal később az orosz II. Sándor a Balkánon vívott felszabadító háborújának eredményeit. Konstantinápoly, jellemző módon, a mai napig török kézen van. Mind a spanyol, mind a magyar rekonkvisztát csak az tette lehetővé, hogy a keresztények végül is – mindkét esetben – tudomást vettek az érintett muzulmán központok feltartóztathatatlan belső széthullásáról. A közép- és kelet-ázsiai nomád birodalmakra ezzel szemben mintegy a támadó hatalmak erőszakolják rá a nagy katasztrófákat. Korai bukásuk a kínaiak diplomáciájának és stratégiájának a mesterműve, akik nem riadtak vissza attól, hogy az ellenséges terület kellős közepét válasszák műveleteik színhelyéül.

Európának az őt szorongató hatalmakkal szemben tanúsított magatartásának jellemzésére korán megjelenik a *defensio*, a védekezés, a *defensor Ecclesiae*, az egyház védelmezője, majd a *defensor Christianitatis*, a kereszténység védelmezője, kifejezés.[32] Ha a károlyi *regnum Europae*, az Európa királysága, hajlott erre a magatartásra, akkor megfelelő védelmi rendszabályokat kellett kimunkálnia, életre kellett hívnia olyan politikai-katonai szervezeteket, amelyek – a siker reményével – annyit legalább megkísérelhettek, hogy távol tartsák az ellenséget a kereszténység szívétől. A késő középkorban ezt a *defensio*t olyan jellemző, ritkán a támadást, csaknem mindig a védekezést hangsúlyozó kifejezésekkel jelölik, mint az *antemurale clypeusque Christianitatis, scherme und vorstand der Kristenhait*, a kereszténység védpajzsa és élharcosa.[33] A történelmi és a katonai

tapasztalat egyaránt azt mutatja, hogy efféle élharcossá legtöbbször azok a fejedelmek és hadvezérek lesznek, akiknek az ősei maguk még harcban álltak a kereszténységgel, a „védfal"-szerepre pedig leginkább azok a népek alkalmasak, amelyek egykor maguk is az ellenséges táborhoz tartoztak, s onnan jöttek át a keresztény-európai táborba.

Így kellett ennek történnie a szászok és fejedelmeik esetében is.

8

A szászokra sorscsapásként hatott Károly; könyörtelen, ám mindig a történelmi növekedés elősegítésének nagy céljától vezérelt eljárásával csaknem szétzúzta őket. Szászországot valósággal a hajánál fogva rángatták bele a történelmi létezésbe, s nyomban a földhöz is láncolták. És éppen e pillanatban jutott sorsa fordulópontra. A sorsdöntő kérdés az volt: elmenekül-e – kereszténységet, frank uralmat, történelmiséget elutasítva –, mint a *taitsiut* nép a mongolok vezére elől, aki ráerőltette övéire a történelmi sorsot; vagy felismeri a történelem kínálta feladatát, és erősen és határozottan megveti benne a lábát, mint Romulus a maga új városában, a maga új világában?

Hogy az utóbbi történt az – részben legalábbis – Liudolfnak, a későbbi szász uralkodóház megalapítójának, az ő emberi, vallási, dinasztikus és politikai beállítottságának köszönhető.

Liudolf 853-ban nyerte el a hercegi rangot; 866-ban halt meg.[34] Nagyapja még a szászokat leigázó Nagy Károlynak a kortársa lehetett. Ő maga már egész valójával és vágyaival a Karoling *regnum Europae* része. „Az ő alapítása a gandersheimi apácakolostor." Ez hajtja Rómába. 844-ben, ifjúsága idején felkeresi az Örök Várost, onnan Gandersheimbe hozza Szent Ince pápa földi maradványait. Sőt később – lánya házassági kapcsolata révén – csatlakozik a Karolingok szerteágazó nemzetségéhez, a szimbolikus törzshöz, amelyet Isten a kereszténység fölötti uralkodásra kiválasztott. Hasonló módon csatlakoztak Judit nővérük házassága révén már néhány évtizeddel korábban a Karolingokhoz a Welf grófok, és uralkodóházként hamarosan a helyükre is léptek. Most Ifjabb Lajos, a Keleti Frank Birodalom királya, Nagy Károly dédunokája, feleségül veszi Liudgardot, Liudolf leányát.[35] Ez a Lajos – nevezik „szász"-nak is – éppen azt a részét örökölte a tengerpartnak és az országnak, amely állandó támadási célpontja volt Észak hatalmas rablóinak. A *defensio* szerepe ezzel természetesen kiterjed a sógoraira is: mintegy magától adódik, hogy Szászország kapja a kereszténység védelmének, fejedelmei pedig a védelem élharcosának feladatát.

Könyörtelenül támad a nagy rabló; megvédeni ellene asszonyukat, gyermekeiket, gazdaságukat: a szászok természetes viselkedésformájává válik, aminek az igazolására vagy ösztönzésére nem szükségeltetik sem-

miféle fejedelmi-keresztény propaganda. Fejedelmi és egyházi beavatkozásra legfeljebb a védelem jobb megszervezése és célszerűbbé alakítása érdekében van szükség. A keresztény Szászországban így fokról fokra nagyszabású katonai-politikai szervezet fejlődik ki, amelynek marciális magaviseletét etikai-vallásos tartalmak szentesítik: a harcos Istent, a hazát és az otthont oltalmazza. Ez az első történelmi forma, amelynek mezében a szász hercegség a 9. században elénk lép.

Szászország és az élén álló nemzetség fejlődésében jól nyomon követhető egy folyamat – s ez egyáltalán nem olyan ritka a korai középkor történetében –, az a folyamat, amelynek eredményeképpen az egykor engesztelhetetlenül szemben álló ősök leszármazottai, választás, sürgető feladatok, vonzalmak, ambíciók és lehetőségek révén átveszik a hajdan ellenséges nemzetség szerepét és hivatását. A Karolingok hatalmának és dicsőségének letűntével mindinkább a Liudolfok lépnek előtérbe. Liudolfot alapozóként és alapítóként ismertük meg. Legidősebb fia, Brúnó, a birodalom és a hit védelmezője lesz a pogány barbárok támadásaival szemben. Sőt mivel a védelmi harcban esik el, még egyfajta mártírrá is válik, akinek vére övéi új beállítottsága mellett tanúskodik. Lánytestvérei közül öten apácák lesznek, legifjabb öccse szerzetes. Brúnó és még sokkal inkább Kegyes Ottó, testvéröccse és utódja a hercegi trónon, már Szászország hercegeiként a legmagasabb méltóságot viselik a király és a frank herceg után a keleti Karolingok birodalmában. Egyben a király sógorai is. A Karolingokkal való házasság pedig a császári dinasztia részéről az uralkodóház egyenrangúságának elismerését is jelenti. Most, miután a Liudolfok egy „nemzetséggé" egyesültek Nagy Károly leszármazottaival, korábban még csak nem is sejtett lehetőség nyílik meg előttük: Nagy Károly örökébe lépni – először Szászországban, birodalmának fő-főméltóságaként, azután a Keleti Frank Királyságban és onnan kiindulva Burgundiában is, ezt követően Itáliában, végül Rómában, a Nyugat császáraként. Így még a Welfeket is túlszárnyalják, akik soha nem vitték többre a burgundi királyságnál. Még az sem adatott meg nekik, hogy Itáliát – amely pedig egyszer már a hatalmukban volt – megtartsák.

9

Amikor 911-ben kihal a Karolingok keleti ága, mintegy magától értetődően Szász Ottó herceg hatalmas alakja kerül előtérbe. Mivel azonban ő, élemedett korára való tekintettel, elutasítja a korona terhét, Konrád frank herceget – Nagy Károly egyik lányunokája leszármazottját és Arnulf császár unokáját – emelik trónra.

A frankok még egyszer megkísérlik, hogy megtörjék a szászok hatalmát, és megakasszák a Liudolfok felfelé ívelő pályáját. Az új király azon van, hogy elvitassa Kegyes Ottó fiának és örökösének, Henriknek a jogát

apja méltóságára. Mivel ez az új herceg hatalma, tekintélye és katonai ereje miatt nem ígérkezik könnyűnek, „megkísérli csellel eltenni az útból". De ez a kísérlet is balul üt ki. Az intrika azt eredményezi, hogy Henrik még Thüringiát is megszerzi, ami figyelemre méltóan megnöveli birtokát. A Konrád-párt most fegyverhez nyúl. Uralkodása negyedik évében Konrád fivérét, Eberhardot, nagy sereggel Szászországba küldi, „hogy ezt elpusztítsa". A szászok azonban olyannyira megverik „a frankokat, hogy a vándor énekesektől azt a kérdést hallhatta az ember, vajon van-e pokol, elég nagy ahhoz, hogy a megöltek ily sokaságát befogadja".[35a] Most maga a király indul a szász herceg ellen. Ekkor azonban túljárnak az eszén.

Magatartása csak akkor változik meg, amikor már halálán van. Most megérti, hogy az igazi királyra jellemző szerencse őt sohasem pártolta. Épp a másik volt az áldott: Szász Henrik. Végül felismeri: „A birodalom boldogulása a szászokon múlik." Bátyja végakaratához híven, Eberhard megadja magát Henriknek, és átnyújtja neki az ország jelvényeit. „Henrik pedig valóban király lett és úr sok nép felett."[36]

10

A szász dinasztia sorsának fővonala, amely először I. Henrik életművében körvonalazódik, még világosabban rajzolódik ki előttünk, ha előbb röviden egy kísérőjelenségről szólunk.

Henrik életútja csakúgy, mint az apjáé – természetes-organikus felnövekedésük egy nekik megfelelő nagy formátumhoz – mind formájában, mind tartalmában sokkal inkább Károly nagy uralkodói sorsára emlékeztet, mint a politikai magatartásukat tekintve többségükben kiskorú késői Karolingok életére.

Res Frankorum coeperunt minui, Saxonum vero crescere: „A frankok élete kezdett összetöppedni, a szászoké ellenben növekedni."[37] Widukind általunk idézett elbeszélése szerint e szavak igazsága magára a haldokló I. Konrádra vonatkozott, a keleti frank trónon ülő kései Karolingok utolsó képviselőjére, az első német királyra. De általában is úgy tűnik, hogy a valódi Karolingok életerői kimerülőben vannak.

„Szász" Lajos és Liudgard fiacskája már gyermekkorában véletlen baleset áldozata lesz; Liudgard bátyjának fia ezzel szemben I. Henrik néven a nyugati történelem egyik legnagyobb uralkodójává válik. Henrik húga, Oda, Zwentiboldhoz, a korán elhunyt Arnulf császár fiához megy feleségül. Zwentibold halálával (900) ez az ág is kihal. Henrik lánya, Gerberga, első férjének, Lotharingiai Giselbertnek korai és hirtelen halála után a nyugati frank királynak, IV. Lajosnak nyújtja kezét. Első házasságából való egyetlen fia korán meghal, míg második házasságából származó fiai azok a Karolingok, akik részben kiengedik a kezükből, részben belső-

leg adják fel ősapjuk hatalmas örökségét. Lánya a Welf nemzetség egykor oly tetterős burgundi királyainak sarjával köt házasságot. De ott is hamarosan a hanyatlás jelei mutatkoznak. Kihunyásra van ítélve a franciaországi V. Lajos életpályája, aki ernyedt, akárcsak nagybátyja, III. Burgundiai Rudolf. Mennyire másként hat az első Liudolfok dinamikussága, a szellem és a test összes erőit magas, egészséges feszültségben kiélvező hosszú életűsége.

Hosszú és egészséges élet jutott osztályrészül a Liudolf nemzetség megalapítójának és alapítványozójának. Tizenkét gyermeket nemzett Odával, a szász Billungok nemzetségéből származó gróflánnyal. Oda késő öregségében halt meg: 107 évet ért meg. A Nagy Károly uralkodása idején született asszony dédunokájában – egy akkor egyéves fiúcskában – megpillanthatta még Károly birodalmának újraélesztőjét: a későbbi Nagy Ottót. Fia, Kegyes Ottó is élemedett korban hunyt el; Henrik király hatvanévesen – magas kor abban az időben, különösen ha meggondoljuk, milyen feszültségek, vesződségek, gondok és veszélyek közt élte életét. Annál figyelemreméltóbb életének egységes egész volta: egy *sui generis* királyi sors, szász stílusú uralkodás.

Ennek az uralomnak az alapja és kiindulópontja Szászország elhivatottsága „a kereszténység védelmezésére". Mivel hercege nem csupán saját hatalmi területét védi a barbár támadásokkal szemben, hanem az egész hátországot is, a birodalmat, mindenekelőtt pedig a frank hercegséget, az ugyanezen frank nemzetségből származó király nemcsak felelőtlen, hanem egyben rövidlátó is, amikor – mint láttuk – akadályozza e védelmi tevékenység „élharcosának", a szász hercegnek a működését. Maguk a támadók, a vikingek reálisabban látják, mint ez a szűkagyú egoizmus vezette király, mi velük szemben Szászország küldetése, és melyik az a politikai-katonai szövetség, amelyhez eme évtizedekben még ez is tartozik. A vikingek mint ugyanannak a velük szemben ellenséges egységnek a részeit éles szemmel kapcsolják össze egymással a két *Sakslanda*t, a két szász országot.[38]

A pogány északiak leghevesebb rohamai az angolszászok szigeti királyságát érik, Wessex királyainak földjét; de közvetlenül azután a kontinentális Szászországot, a Liudolfok hercegségét. A kettő között vezet – a Balti-tengeren és a csatornán keresztül – az egyetlen út távolabbi támadási területeik, a Nyugati Frank Királyság tengerparti vidékei felé.

A szászok is tudatában vannak összetartozásuknak. Corveyi Widukind krónikái bizonyítják, milyen élénken emlékeztek még a 10. század második felében a szászok ősegységére.[39] Az új, közös veszély a 9. század második és a 10. század első felében egyrészt újra aktuálissá tette az együttműködést, másrészt elmélyítette és sokoldalúan motiválta is.

A két állam harcos alapbeállítottságához – ami mit sem árt a kultúra „angolszász virágának" – a 9. században az a tudat társul, hogy ők a kereszténység védelmezői.

Wessex királyi családjának tagjai, kiemelkedő harcosok és daliák egész sora, köztük olyan jelentős államférfik is, mint Nagy Alfréd, Idősebb Edwárd vagy Aethelstan, vállalják az ellenállás feladatát. Valóban megszabadítják országukat a messzi Észak betolakodóitól, mígnem a hirtelen elakadás egy pillanata el nem hozza a szomorú hanyatlást. A harc során ismét felfedezik a nagy „védőfal" másik bástyáját, a kontinentális Szászországot, felismerik helyzetük, feladatuk és szerepük azonosságát, és messzemenően számításba veszik ebből következő közös érdekeiket.

Alfréd és Edwárd idejéig Anglia ki volt szolgáltatva a támadásoknak. Csak Alfrédnak sikerül megszerveznie az ellenállást, sőt azt is eléri, hogy Guthrum dán királlyal szerződésben szabályozzák a két nép együttélését Anglia földjén.[40]

Idősebb Edwárd ezután dolgozza csak ki azokat az intézkedéseket, amelyek feltartóztatják és visszaverik a dán előnyomulást. Ekkor azonban a betolakodók váratlan szövetségesével találja szemben magát. Nem kisebb valaki ez, mint magának Nagy Károlynak a leszármazottja, a nyugati frankok királya, aki csúnyábban elbánik vele, mint ahogy I. Konrád Szász Henrikkel próbált elbánni. Éppen akkor, amikor Edwárd tervbe veszi, hogy angol területen szisztematikusan visszaszorítja a dánokat, visszahódítja a „Danelaw"-t (910), Együgyű Károly király Rollo dán vezérnek adományozza a későbbi Normandiát (911). A Karoling ezzel új „Danelaw"-t alapít a kontinensen, és tágra nyitja a kaput az Anglia ellen irányuló dán támadások előtt. Épp Normandiából kiindulva sikerül majd Rollo dédunokájának, Hódító Vilmosnak, Ó-Angliát leigáznia. A Nagy Károly-i örökség elárulása tekintetében azonban Együgyű Lajos csupán III. Károly császár példáját követi, aki 882-ben, „szász" Lajos halála után, e fejedelem elárvult birtokának egy darabját, Frízföld egy részét már átengedte a dán rablóvezérnek, Godofrédnak. Ez a „*Danelaw*", úgyszólván Szászország hátában, csupán Godofréd telhetetlensége következtében múlt ki; bírvágyában ez még Koblenz borvidékét is magának követelte, mire III. Károly poroszlói megölték. A Karolingok effajta magatartásának a következménye, hogy amikor a vikingek 885-ben megszállják Párizst, St-Germain apátja a szász herceghez fordul segítségért, nem pedig saját császárához.

Így hát a 9. század végén a kereszténység védelmének terhe Angliában már a szász király, a kontinensen a szász herceg vállán nyugszik. Edwárdnak – a károlyi hagyomány ellen elkövetett Karoling árulás ellenére – sikerül a „Danelaw"-t a dánoktól elragadnia. Ezekben a harcokban születnek meg és igazolódnak e király nagy katonai reformjai. Már rámutattak arra, milyen messzemenő megfelelés figyelhető meg Edwárd *fyrd*je és az I. Henrik alkalmazta hadba szólítás, az Edwárd által Anglia dán határán kiépített angol várrendszer és Henriknek a szláv határon felállított erődítményrendszere, Edwárd városi szabályzata és Henriknek a városaiban és vásárhelyein bevezetett szabályozása között.[41]

Edwárd törvényeinek ide vonatkozó rendelkezései újra feltűnnek corveyi Widukind gesztája ezt érintő leírásainak szövegében.[42] Amikor Henrik király felkészül a portyázók fogadására, rendszerével, az *agrarii milites*szel, Nagy Alfréd megfelelő intézkedéseit utánozza.

A szigetországi szászok akkori kulturális és politikai fölényéből következik, hogy nemcsak a katonai és szociális intézkedéseket illetően, hanem szellemi téren is ők a kontinentális szászok ösztönzői. Ahogy egykor az angol misszió Németországban találta meg egyik legfőbb működési területét, úgy áramlanak és szivárognak most be különböző utakon és számtalan formában a Fehér Szigetről a szellemi javak a szászok másik országába.[43] A kezdetek minden bizonnyal Aethelwulf király és Liudolf herceg idejére tehetők. E két fejedelem fiai, Nagy Alfréd és Kegyes Ottó uralkodása alatt tudatosan építik tovább a kapcsolatokat. Ők már politikai téren is érintkezésben állnak egymással.[44] Ugyanebben az időben – a szellemi-lelki kapcsok következményeként – Nagy Alfréd egyik fia, Gergely mint Einsiedeln apátja itt, német földön is tevékenykedik.

Az apák, Alfréd és Ottó kapcsolatai azonban fiaik, Edwárd és Henrik uralkodása idején mélyülnek el igazán, egyben sokoldalúbbá is válnak, unokáik, Edgitha és I. Ottó pedig még házasságot is kötnek. Ez az kötelék jelenti a két szász ország közötti kapcsolat csúcspontját. Ezután a fejlődés más pályákra kanyarodik. Követi – ahogy a bevezetőben bemutattuk – a szárazföldi szász uralkodóház előtt megnyíló károlyi-karoling lehetőségek irányát, míg a szigeti szász tartományban Henrik menyének fivére, Aethelstan király, a *rex totius Britanniae*, 937-ben kiharcolja nagy győzelmét a betolakodók felett, aminek eredményeként országa elindulhat utolsó „szász stílusú" fénykora felé.[45]

Beigazolódtak a frank vérből való utolsó király végszavai: A birodalom boldogulása a szászokon múlt. E „boldogulás" szempontjából a legsürgetőbb kérdés a nép és az ország megvédése volt a barbár betolakodókkal – dánokkal, magyarokkal, szlávokkal – szemben, akik újra összeomlással fenyegették a teljesen kifejlődött nyugati keresztény felépítményt. Henrik király megoldotta a problémát. Ám ez nem ment könnyen. „I. Henriknek legalább hat évre és a szlávok ellen folytatott »gyakorló háborúra« volt szüksége ahhoz, hogy létrehozzon egy, a magyarok ellen bevethető nehézlovasságot, és megvalósítsa várrendjét." Ez a „várrend gondoskodott a civil lakosság, valamint annak birtokai és javai védelméről. Új nehézlovassága azonban nemcsak ahhoz volt eléggé fegyelmezett, hogy zárt sorokban harcoljon, anélkül hogy hagyná magát megzavarni a magyarok cseleitől, hanem arra is képes volt, hogy – teljes páncélzatban – helytálljon a távharcban, az ellenség nyílzáporában is."[46] Henrik minden igyekezete szinte kizárólag erre a feladatra összpontosult: töretlenül, ha lehet, győztesen megállni normannok, magyarok, szlávok között. Így egész bel- és külpolitikája ebből a védelmező szerepből bomlik ki. Életműve azonban korántsem merült ki a puszta védekezésben. Inkább azt

mondhatnók: ennek következetes, céltudatos végigvitele révén olyan nagy jelentőségű, döntő lépést tesz, aminek a következményei azután fontos összetevőivé válnak a középkori német történelemnek. Gondolunk itt a németség hatalmas keleti irányú terjeszkedésére. E terjeszkedést pontatlanul „Drang nach Osten"-nek szokták nevezni. Ez azonban nem „benyomulás", mint ahogy e törekvések elindítója, Henrik király, a komoly és józan országalapító sem támadó és behatoló, „romantikus" volt, hanem a meglévőnek okos alakítója, a lehetőségek kihasználásának mestere. Minden bizonnyal ő is kifelé törekedett, a vele született-szűkösből a számára még elérhető legtágasabba. Csakhogy – az ő merészségéből csak egy lépésre telt, egy ugrásra már nem. A védelmi övezetet ugyan az akkori lehetőségekhez képest a lehető legtávolabbra tolta ki, végezetül azonban mégis mindig megállt a belátható, tisztán felismert határ mögött, azaz a tájilag meghatározotton és a törzsileg egységeshez kötöttön belül.
Így jellege és lényege szerint egész életében Észak embere maradt, törzse prototípusa, egy szászországi értelemben vett világpolitika képviselője: annak a keleti birodalmi politikának a megalapozója, amely a német telepes jól ismert típusát létrehozta. A lehetőségeket ezen a síkon sem merítette ki: itt is hamarosan a fia, majd egy sor német államférfi és a telepesek névtelen serege lép a nyomdokába. A Henrik által kitűzött, jóllehet még nemzetségtörténetileg meghatározott célok gazdag eszmei tartalma mellett elkerülhetetlen volt, hogy fiát tettvágya és alkotóereje más területek felfedezésére ösztönözze.
És ezért kilépett az északi hazából, a szász egységből, az egyoldalú keleti politikából, a korlátozó „védő-bástya"-magatartásból. Keresett és talált magának egy új hazát, sőt új hazákat, új, korábban alig sejtett viszonyokat és kapcsolatokat, világméretű és világérvényű polifonikus szellemi-politikai lehetőségeket. Végül a végtelen leheletétől megérintve – megrendülten, de egyben átszellemülten is –, ott találta magát a világkormányzó emberi-emberfölötti szerepében. Más szavakkal: kitépte magát a telepes szürke hétköznapjaiból, felemelkedett „erőszakkal a porból a nagy ősök magasába". Megújulva, megváltozva, mégis hűen önmagához, lelte meg újra az ősidők nagy germán népmozgalmainak régi útját.

A LOTHARIDÁK

1

„A gyönyörű, nemes Mathild, akinél nem volt asszony különb – meséli Widukind –, három fiat szült a királynak (I. Henrik): Ottót... a világ kedvencét, Henriket... egy bátor és derék férfiút és Brúnót, aki Köln érsekeként és Lotharingia hercegeként nagy tekintélyre tett szert." – „A királyasszony maga Dietrich gróf egyik leánya volt, annak pedig Widukind, Immed és Reginbern volt a fivére... E grófok azonban ama nagy Widukind herceg nemzetségéből származtak, aki egykor harminc éven át vezette volt a harcot Nagy Károly ellen."[1]

Az első német király tehát, aki „frank köntöst" öltött, Nagy Károly trónjára lépett, hogy az ő útját járja, egyenes leszármazottja volt a „nagy Widukindnak". A másik Widukind, a történetíró corveyi barát, Ottó kortársa tanúsítja, hogy ezt a leszármazást az ő idejében urának törzse és nemzetsége még tudatosan élte meg és pozitívan értékelte.

Noha második feleségét, Mathildot nagy szépsége és éppoly nagy vagyona miatt vette feleségül – Henrik éppilyen tudatosan élte meg választásának ezt az aspektusát is, ami még inkább elkötelezte törzse és nemzetsége mellett. Logikus volt tehát, hogy amikor ő, a keleti frank, érett fővel élettársat keresett fia számára, a törzs másik ága királyi családjának egyik leányát szemelte ki, Wessexi Edgitha kezére pályázott. E házasság egyesítette a szárazföldi szászokat a tengeren túli szászokkal: az ifjú Ottó, az angol asszony férje, hamarosan apja nagyvonalú „szász" politikája megtestesítőjeként lépett fel a történelemben. Két gyermek származott e házasságból, Liudolf, „akit joggal tisztelt minden nép" és Liudgard. A gyermekek nem véletlenül viselik ezeket a szász dinasztiában öröklődő régi családi neveket. A fiúban – a névmágia értelmében – az alapító hercegnek kell megújult alakban ismét a nép és a világ elé lépnie. A névválasztásban még mindig a nagyapa, Henrik király akarata és célkitűzése munkál, aki – a halálát közvetlenül megelőző időkig – határozottan elutasította a Róma-centrikus, a Dél felé orientált német politika lehetőségét.

De vajon a fiú törekvéseivel is éppannyira összhangban volt-e ez az angol házasság, mint az apa elképzeléseivel? Gondoljuk meg, hogy nem Ottó, hanem Henrik volt az, aki az angol barátságot egész életén át ápolta. Ő volt az, akiben ennek a házasságnak az eszméje megfogant, ő kereste ki örököse számára Nagy Alfréd unokáját, ő értelmezte ezt az egye-

sülést családpolitikája győzelmeként, és feltehetően unokáinak is ő választotta ezeket az ószász neveket. Ki volt tehát tulajdonképpen az, aki az angol hercegnő kezét megkérte: a csupán tizenhét esztendős fiú vagy az érett apa? E kapcsolat előkészítésének időszakában Ottó alig több, mint a „valódi udvarlónak", apjának valamiféle képviselője.

A család még I. Ottó uralkodásának kezdetén mintegy mágikus kört von a Widukind-származékokat és Wessex királyainak leszármazottait összefogó, régen vágyott, most elért és szorgosan ápolt családi kötelék köré, és I. Henriknek egy másik sarját, aki nem Widukindnak és Wessex királyainak a véréből származik, tudatosan és határozottan kizárja ebből a közösségből.

Thangmar ez, Henriknek és Hatheburgnak, egy ostfaliai, első házasságában megözvegyülve kolostorba vonult előkelő hölgynek a fia. Az aszszonyt Henrik kihozta a kolostorból, és oldalára emelte. Az egyház illegitimnek tekintette ezt a házasságot; e felfogás most kapóra jött Henriknek, mert ezáltal legidősebb fia elesett a koronához való jogától. Azt akarta ugyanis, hogy a Mathilddal kötött házasságából való fia legyen az örököse. Ebbe Thangmar is beletörődött. Ám amikor Siegfried, anyja nagybátyja, meghalt, az akkor már uralmon lévő Ottó elragadta tőle a halott örökségét, és hűbérbirtokként egyik legjobb hívének, Gero őrgrófnak adományozta, aki pedig nem volt rokona. Thangmar ettől „keserűen megsértődött". Lázadásra szövetkezett Konrád király fivérével, Eberharddal. Egy várban, amelyet elfoglalt, kezére került Henrik, Mathildnak, az anyakirálynőnek a kedvence. Személyes neheztelése, irigysége és dühe kicsiny féltestvérének a megalázásában robbant ki, akit közönséges szolgaként hurcolt magával. Amikor azonban Ottó királyi serege várához ért, Thangmar emberei megnyitották a kaput a felkent király előtt. Thangmar a templomba menekült. Ott szúrta le hátulról az ifjú Henrik egyik embere, név szerint Maincia, és „így megszentelt helyen ölte meg őt". Ottó király nem volt jelen, és semmi része nem volt e tettben – bizonygatja Widukind.[2] De ez nem is lényeges: a családból kitaszított, az illegitim utód gaztettet követett el az ősanya szívének legkedvesebb, az igazi fiú ellen, és áldozatul esett a nemzetség tagjai bosszújának.

Thangmar esete azonban a jövőre is utal: Nagy Ottó családja még egyszer megalkotja majd a maga mágikus körét megújított és átformált családegysége körül, és a család egyik tagját – ismét a legidősebb testvért – Liudolfot, Ottónak és az angol királylánynak a fiát megint csak kizárja ebből.

2

Mind Ottó, mind a felesége sokgyermekes családból származik. Mindkettejüknek öt-öt felnőtt testvére van. Magának Ottónak – a tudósítások szerint – hét gyermeke született, angol feleségétől azonban csak az a ket-

tő, akiket már említettünk; mindkettő még az öreg király életében jött világra. Házassága előtt Ottónak viszonya volt egy ismeretlen szláv asszonnyal. E kapcsolat gyümölcse egy fiú, a későbbi Vilmos érsek, akit Ottó nagyon szeretett; megbízott benne, és egyik legjobb munkatársára lelt benne. Úgy tűnik, fiatal korában Ottó is éppen ilyen megbízható munkatársként állt atyja oldalán, később pedig maga is jó családapa lett. Egész életében mély vonzalmat érez anyja iránt. Az ő kedvéért újra meg újra megbocsát az anya kedvencének, Henrik öccsének, és mindig újra kegyébe fogadja. Erről soha sem feledkezhetünk meg Ottó megítélésekor, különösen ha meggondoljuk, hogy Henrik milyen gyakran lázad fel ellene, sőt tör az életére. Ottó azonban soha nem veszíti el a türelmét, megőrzi iránta érzett szeretetét, és végezetül ő lesz a győztes: Henrik felhagy gyilkos terveivel, uralomvágyó ambíciójával, és életük hátralévő részében szövetség és barátság szövődik a testvérek között. Ottó és másik fivére, Brúnó érsek között már kezdettől évtizedeken át tartó harmonikus együttműködés alakul ki. A király gyermekeit is szereti, főleg örököseit, az Ottó-ház második férfisarját, az okos Mathildot, és komoly-férfias, forró *tardus amor*ral szereti anyjukat, Adelheid burgund királylányt, második feleségét.

Úgy tűnik, csupán a legidősebb fiúhoz, Liudolfhoz való viszonya ellentmondásos – éppúgy, mint a fiúé az apjával szemben.

Látni fogjuk még, milyen gyűlölködő szeretetet érez iránta a fiú, s milyen fájdalmasan tétova érzelmekkel viseltetik ő a fia iránt: királyként félretolja az útból, apaként megrendülten áll egy fájdalmas rejtély előtt, amit véglegesen csak a fiatalabb halála tud majd megoldani.

3

Ottó burgund vállalkozására – amelyről még többször esik majd szó – minden jel szerint 940-ben kerül sor: uralkodásának negyedik évében, hat évvel első felesége elhalálozása előtt. Más szóval ez azt jelenti: a megkoronázása óta Nagy Károly nyomán járó Liudolf-származék ekkor teszi meg az első lépést, hogy kitörjön az északi szász törzsi egységből. E perctől az ifjan, apja unszolására kötött angol házasság egyre inkább meghaladott szakasznak tűnik a fiú életében, noha érzelmi síkon – legalábbis úgy tűnik – az évek és a megszokás nem ejtettek rajta csorbát. Amikor házasságuk tizennyolcadik évében Edgitha, noha fiatal még – Ottó maga is csak harmincöt éves –, búcsút mond az árnyékvilágnak, Ottó – egy olyan korban, amely a politikai kérdéseket igencsak gyakran rendezte dinasztikus kapcsolatok révén – szabad kezet kap, hogy megvalósítsa terveit, amelyek mind tisztább körvonalakat öltenek. Belsőleg mégsem lesz hűtlenné ifjúságához és első felesége emlékéhez. Földi maradványait – rendelése szerint – ő mellé helyezik: Magdeburgban, keleti missziója

előretolt bástyájában, „az új bazilikában, az északi hajóban, szemben napkelettel".[3]

Edgitha 946-ban halt meg. Apósa szászcentrikus külpolitikája akkorára férje személyiségének nagyobb formátuma következtében már egy egészen másfajta, új világpolitikává alakult.

Láttuk: Henrik, aki nem volt hajlandó eltűrni, hogy uralkodását bármiféle idegen – ez itt azt jelenti: egyházi – erő befolyásolja, sohasem koronáztatta meg magát. Némely egyházi írónál tovább rezeg még a magatartása miatt érzett meglepetés és csalódottság.[4] A király azonban aligha feledhette, milyen befolyással rendelkezett régebben, Jámbor Lajos korában az egyházi hatalom a világi felett. Kihasználva ez uralkodónak a „kolmari Lügenfeldnél" történtek után kialakult kényes helyzetét, az egyház – amely időlegesen teljesen hatalmába kerítette a lelki üdvéért aggódó és hatalma gyakorlásától visszarettenő császárt – Lajos megalázására és ezzel együtt a császári méltóság olyan mértékű lealacsonyítására törekedett,[5] amihez bizonyosan csak a később Canossában lejátszódott jelenetek foghatók. A közelebbi múltból pedig II. Lothar királynak, Jámbor Lajos egyik unokájának az esete szolgálhatott számára tanulságul. Ennek a királynak a családi ügyeibe és belpolitikájába, mint még közelebbről is látni fogjuk, I. Miklós, a nagy pápa és utódja, II. Hadriánus avatkozott bele. Lothar, önállótlan és babonás ember, olyannyira alulmaradt a pápai tekintéllyel szemben, hogy beleroppant. Mindezek ellenére élete alkonyán I. Henriknek is el kellett jutnia Karoling elődei Itália és Róma felé tekintő politikájához. A Karoling világbirodalom gyorsuló szétbomlása és azok a nehézségek, amelyekkel II. Burgundi Rudolf küszködött, lehetővé tették, hogy Ivois-ban Háromkirályok napján (935) őt, dánok, szlávok és magyarok legyőzőjét, az országának tekintélyt szerző, egyensúlyt teremtő szászt válasszák meg a nyugati kereszténység legerősebb hatalmának képviselőjévé.[6] Úgy látszik, így nyílt meg előtte lassan az Itáliába, sőt Rómába vezető út.

Várható volt, hogy Henrik, akit más fából faragtak mint egy Jámbor Lajost vagy egy II. Lothart, nem fogja magát csak azért az egyháznak alárendelni, hogy a császárságot elnyerje. A „sziklaszilárd hittel rendelkező királynál" azonban ez a nyilvánvaló ellentmondás mégsem növekedett Lajos-féle, Lothar-féle belső problémává. Éppen „sziklaszilárd" hite óvta ettől. Henrik egy még mágikus kapcsolatokban gondolkodó világból származott. Ez határozta meg az ő vallásosságát is. Már nagyapja hozzáfogott a szász föld „megszenteléséhez" azzal, hogy fontos relikviákat szerzett meg az országnak, kolostorokat alapított és templomokat építtetett, amelyek most mind azt a *fides*t, hitet, sugározták szét, hogy itt, nem pedig valamely idegen hatalom kezében vannak biztos helyen. Bizonyos, hogy Henriknek nem állt szándékában megismételni azt, ami csaknem kétszáz évvel korábban történt: a fuldai alapítás közvetlen alárendelését a római Szentszéknek. Ellenkezőleg, úgy látszott, hogy éppen az

ereklyekultusz mutatja meg neki a hitének megfelelő utat. Amikor Együgyű Károly elküldte neki Szent Denis kezét, a nyugati frank király követe a következő, a kor vallásos érzületére jellemző szavakat mondta: „Ez a kéz abból az utolsó szent vigaszból való, ami a Galliában lakó frankoknak még megmaradt, miután Szent Vitus csontjai elhagytak s ezzel nyomorúságba taszítottak minket, nektek, szászoknak viszont tartós békét biztosítottak." – „Ezért imában tisztelj egy ily hatalmas patrónust – hirdeti Widukind –, aki jöttével Szászországot szolgaságba taszítottból szabad országgá tette, függőből *domina multarum gentium*má (sok nép úrnőjévé)."[7] Csak egy ilyen szellemi beállítódás hátterében válik érthetővé, miért szerzi meg II. Rudolftól egy olyan józan reálpolitikus, mint I. Henrik aranyért és ezüstért, ráadásul „Svábföld nem jelentéktelen részének" és Basel városának átadása árán az úgynevezett Szent Lándzsát – a Konstantin-lándzsát, a *dominica hasta*t. A „sziklaszilárdan hívő király" szemében ez az *arma invictissima adversus visibiles atque invisibiles hostes* (legyőzhetetlen fegyver látható és láthatatlan ellenségek ellen), a *triumphus perpetuus*nak a *signum victoriferuma* (az örök diadal győzelemhozó jele). Birtoklása magát a királyt is megnöveli: a győztes nemcsak *de victoria laetus* (a győzelem révén boldog), hanem egyúttal *rex... de divina miseratione magnificus*szá (Isten kegyelméből dicső király) is lesz.[8] Így a – kortársak meggyőződése szerint Krisztus keresztjének egy szegét rejtő – lándzsának mint az első keresztény király, Konstantin tulajdonából származó megszentelt tárgynak a birtoklása[9] kezeskedik arról, hogy Henrik és utódai választattak ki a legfőbb hatalomra: a császári méltóságra. Utódja hite valószínűleg kevésbé egyszerű és földhöz tapadt, mint az apjáé volt. Ottó habozás nélkül megkoronáztatja magát, ám a papi befolyásnak ő sem enged; ellenkezőleg: uralkodása vége felé ő lép fel úgy, mint a pápaság oltalmazója, s egyben mint saját „birodalmi egyházának" ura. Annál inkább mágikusan kötött maradt még a széles tömeg hite. Ennek a szemében a kezében tartott *dominica hasta* védi meg Ottót mind a birtheni, mind a Lech-mezei győzelem során. A lándzsa garantálta, biztosította a győzelmet; igen, ő volt az, aki a keresztény király kezében a győzelmet elnyerte. Következésképpen harcosai Ottót már a csatatéren a „haza atyja"-ként és *imperátorként* ünneplik.[10] Ezeknek a *hostes visibiles atque invisibiles* fölött aratott győzelmeknek a révén válik mind saját, mind övéi szemében nemcsak alkalmassá, hanem kiválasztottá arra, hogy a kor politikai valóságában is azzá legyen, aminek harcosai már a Lech-mezőn látták: *pater patriae*-vá – ez a hazai földre vonatkozik; *imperator*rá – ez vonatkozik a keresztény világ egészére.

4

Most megkíséreljük a késő karoling-burgundi-itáliai történések rendkívül kusza szövedékének azt a pontját megkeresni, ahol Nagy Ottó – nemcsak történelmi, hanem személyes-életrajzi szempontból is – átlép földi vándorútja második felének magasabb életformájába.

Ez a szövevény – minden, a Karoling-birodalom hanyatlásából következő elégtelenségével és ellentmondásával együtt – Jámbor Lajos uralma alatt és után jön létre. Benne, általa és miatta kezdődik meg atyja művének szomorú hanyatlása. Itt kell tehát hozzáfognunk, hogy az egészet összefüggéseiben is megértsük.

Csak Lajos tettei és mulasztásai következtében alakulhatott ki az a látszat, hogy Nagy Károly műve még csak előlegezése a szó valódi értelmében vett nyugatinak, valami olyannak a megalapítása, ami nagyszabású ugyan, de nélkülözi „a szükségszerűséget", pusztán személyes feltételekhez kötött, szociológiai-történelmi tekintetben még alig jogosult. „Vele azonnal be is fejeződik valami."[11] Spengler még így ítélkezhetett. Ha azonban az ember működésükben figyeli a társadalmi erőket, megvizsgálja az ősök tetteinek történetét Károly fellépése előtt, akkor világossá válik, mennyire kora társadalmi-politikai helyzetéből következően született meg Károly birodalma, a világtörténelemnek milyen természetes logikája érvényesült – egy évszázados fejlődés betetőződéseként – alkotása létrejöttében. Csak az ő eltávozása után mutatkozik szakadás a fejlődésben. Ott volt a birodalom, a császárság, lényének példája, de leszármazottai egész seregében egyetlenegy sem akadt, aki képes lett volna folytatni a megkezdett művet.

Legkevésbé fia és utódja, Lajos. Gyáva volt, és babonás, félt a bűnöktől és következményeiktől, a pokol tüzétől – mert a valódi jámborságot természetesen nem ismerte igazán. E félelem elrabolja mind belső, mind külső egyensúlyát, de nem szabadítja meg azoktól a veszélyektől, amelyek lénye mélyén leselkednek – szadizmus, hatalomszomj, kéjsóvárság –, és megfosztja cselekvőképességétől, hogy védekezni tudjon hasonlóképp hatalomvágyó fiai és az egyház képviselői ellen. A világról lemondani még akkor sem képes, amikor a legmélyebbre süllyedt,[12] ha ezzel egyben a hatalomról – a császári trónról – és az asszonyról – második feleségéről, a „démoni Juditról", a Welf grófleányról – is le kellene mondania. Természetének azok a hajtóerői, amelyek benne munkálnak, erősebbnek bizonyulnak, mint a bűntől és a pokoltól való félelme. Az effajta vergődés az ellentétes végletek között azonban szükségszerűen az egyensúly elvesztéséhez vezet: az eredmény a kései Karolingok apolitikus jelleme. Lajos – fiaival, unokáival, dédunokáival egyetemben – sokszorosan felelős azért, hogy politikai sorsát tekintve a Nyugat a 9. században az apja alkotta nagy forma tragikomikus paródiájává korcsosul. A történelem iróniájának tűnik, hogy éppen a Nyugat fölött uralkodó

nemzetség közvetlen ősapja a nagy örökség eltékozlója, a legfőbb méltóság lealacsonyítója. Elherdál egy akkora – mind szellemi, mind politikai, de anyagi értelemben is felbecsülhetetlen értékű – hagyatékot, amekkora a Nagy Károly megalkotta méretekben, mondják, nem teremtődik meg többé a nyugati történelem folyamán. És mégis: mindaz, aminek a nyugati világban Jámbor Lajos után és Nagy Ottó előtt még világi-politikai érvénye van, paradox módon szintén Lajosra vezethető vissza, belőle, az ő felmenőiből meríti legitimitását vagy annak látszatát. A közvetlen utókor csupán csak az ő szféráin keresztül tudja, elhomályosult, részben éppenséggel eltorzult formában, apjának mélyen rejtőző rétegeit megragadni és kiaknázni. Károly lendülete, Károly spontaneitása, életművének derűs szépsége immár alig érzékelhető. Amikor azután Lajos – hatvanéves akkor – eltűnik, az unokáknak Károly öröksége már nem több érthetetlen tehernél; és a világ, ahelyett hogy megőrizné azt az egységet, amelyet egykor a nagy Károlytól kapott ajándékba, ott áll, megérve a szánalmas szétdarabolására.

A verduni nap jelentőségét illetően, ahol ez a feldarabolás végbement (843), egy kortárs, Lyoni Florus, valóban világtörténelmi perspektíváról tanúskodó nyelvi emléket hagyott ránk, amelyben így panaszkodik:

Floruit egregium claro diademate regnum:
Princeps unus erat, populus quoque subditus unus
...At nunc tantus apex tanto de culmine lapsus,
...Cunctorum teritur pedibus; diademate nudus
Perdidit imperii pariter nomenque decusque,
Et regnum unitum concidit sorte triformi.
...Pro rege est regulus, pro regno fragmina regni.

Tündöklő ékkel viritott a hírneves ország:
Egy feje volt s fejedelme alătt a nép is *egy* volt.
Ám hogy ily korona lezuhant e magasból,
Lábbal csépeli mind; most hogy éke oda,
Elveszett ím a császárság neve s hírneve is,
Hármas sorsra szakadt egység, ami volt, ez az ország
Király helyett királyka van, ország helyett ország-szilánkok.[13]

E *regulik* legidősebbje, Lothar, aki magát és nagyapja emlékét megcsúfolva viseli még a császári címet, az egykori birodalom középső töredékét kapja, egy anorganikus, hatalmas földsávot, amely a fríz tengerparttól Austrasián, a burgundok földjén, a Provence-on és Lombardián keresztül Monte Cassino környékéig nyúlik, és így arra lenne hivatva, hogy a két birodalmi fővárost, Aachent és Rómát egyetlen politikai egység keretében igazgassa. A szétforgácsolódás végzetes folyamatát ettől kezdve már nem lehet feltartóztatni, hiszen ez természetesen következik ez óriás

földcsík földrajzi s ezzel politikai, de ugyanakkor katonai helyzetéből is. I. Lothar „középső királysága" csakhamar alkotóelemeire esik szét: Itáliát és a császári címet legidősebb fia, II. Lajos örökli, Provence-ot a lyoni és a vienne-i résszel együtt a legfiatalabb, Károly. A maradék, Észak egy része és e földcsík közepe, amelynek a „Közép Birodalmává" kellett volna válnia, a középső fiú, II. Lothar országa lesz, amit róla *regnum Lotharii*-nak: Lotharingiának neveznek el.

A Lotharidáknak azonban e három fiú az utolsó férfi sarja. Annak ellenére, hogy a Karolingok másik két ágának még vannak férfi leszármazottai, az egész „középső királyság", amely egykor I. Lotharé volt, az utolsó Lotharidák vejeinek és unokáinak kezére jut. Ekkor tágul ki – ahogy már jeleztük – a Karoling családfogalom. A népek tudatában mélyen megtapadt az öröklétességnek, Károly nemzetsége kizárólagos kiválasztottságának az eszméje. Ez azonban az idők során mindinkább olyan jelentést kap, hogy mindazok, akik benső, organikus viszonyban állnak házával – azaz Karoling hercegnők férjei vagy fiai, vagy azoknak az asszonyoknak a vérrokonai, akik Karoling királynék vagy császárnék lettek – a királyi családhoz tartoznak, egyenlők a dinasztia tagjaival, következésképpen éppannyira alkalmasak az uralkodásra, mint maguk az uralkodóház szülöttei.[14] Ez a felfogás az, amely egy III. Lajosnak, egy I. Berengárnak lehetővé teszi, hogy császár legyen, amely elősegít egy olyan típusú karriert, mint Boso, Hugó vagy II. Berengár királyé, mint ahogy ez lesz a Welf grófi nemzetség világtörténetileg fontos szerepének kiindulópontjává is.

5

A mi genealógiai felfogásunk, amely a nemzetséget egy férfi ős leszármazottaival azonosítja, leszűkíti a nemzetség fogalmát, míg a Karoling idők szemlélete kitágította azt. Emellett akkoriban világosabban látták, mint mi ma, hogy egy emberi közösséget a tisztán biológiai-anyagi tényezőkön túl valami más is összekapcsol, valami, ami éppúgy generációkon át öröklődik és generációk közt oszlik meg, mint a szűkebb biológiai-genealógiai összetartozásra utaló ismertetőjegyek.

E kor emberei ugyanis felismerték, hogy egy származás és beházasodás vagy másféle organikus és lényegi kapcsolódás révén létrejött embercsoport magatartására alakító, sőt sorsmeghatározó sugallatok formájában állandóan hat a meglévő közös hagyománykincs, ami ezáltal folyvást kifejezésre is jut. Ezen a felismerésen alapult az a felfogás, amely a közös hagyománytényezők alapján egységként fellépő embercsoportot *egyetlen* nemzetségnek tekintette, és rá is kiterjesztette az ősi és egyszerű, pusztán a közvetlen leszármazás útján létrejövő család fogalmának kritériumait. A kiterjedt Karoling atyafiságban mint legfontosabb hagyománytartalom a hatalom tradíciója munkál és nyilatkozik meg, s egyúttal a tagoknak ebből következő igénye, hogy részt kapjanak belőle.

A Karolingok korának további felismerése, hogy egy ilyen embercsoportnak, egy így értelmezett családnak a tudati alapjául egy olyan eszme szolgál, amely generációkat kapcsol össze és folyamatosan hat a történelem menetében, egy eszme, amely egyben morális jogosultságot is kölcsönöz a magát dinasztiának nevező emberi köteléknek, azaz a korszak etikai-vallási értékrendje szintjén száll síkra és munkál ténykedésének és irányító szerepének léte és értelme érdekében. Az adott esetben ez az eszme – magasabb nézőpontból szemlélve – az a meggyőződés, hogy őket a Gondviselés választotta ki a hatalomra és ezzel embertársaik sorsának alakítására; alacsonyabb síkon viszont egyszerűen az a tudat és meggyőződés, hogy *képesek* a vezetésre és irányításra, következésképpen meg kell ragadniuk és gyakorolniuk kell a hatalmat.

Más szavakkal: egy emberi csoportosulás – mint például a Karolingok – tagjainak összetartozása szempontjából a kiválasztottság tudatát, egy közös dinasztikus mondakör („családi mitológia") meglétét és a hatalom gyakorlására való jogosultság „Istentől" és a kortársaktól eredő erkölcsileg-vallásilag megalapozott eszméjét tekintették irányadónak.

Ez a tapasztalat azután arra is megtanította a kor embereit, hogy a nemzetségi közösség említett tartalmai – hagyomány, családi mítosz, valamint létük és vállalt szerepük morálisan jogos voltának az eszméje – ugyan elsősorban a vérrokonság tagjainak magatartását határozzák meg, de ugyanolyan világosan, sőt néha még világosabban mutatkoznak meg azoknak a vérségileg idegen egyéneknek a magatartásában, akik beházasodás révén csatlakoztak az ősi famíliához. Ez az első tekintetre meglepő jelenség az emberi kapcsolatok jellegével és természetével magyarázható, ezek ugyanis a külső jelenségeken túl minden esetben további, egyben mélyebb okok eredményei, következésképpen olyan összefüggéseket mutatnak fel, amelyek érthetővé teszik: mintegy átvilágítják a nekik elkötelezett egyéniség formáját és lényegét. Gondoljuk csak meg: szerelem és barátság, azok a hajtóerők, amelyek egy házastárs vagy szövetséges kiválasztását meghatározzák, az individuum lényegét teszik láthatóvá, aki éppen ezt a kapcsolatot vállalta és nem egy másikat, noha szabadságában állt volna másként választania. Senki sem választ szerelmi kapcsolatot, köt házasságot vagy szövetséget, senki sem csatlakozik – lényegi formában és tartósan – egy emberi közösséghez mélyen a lényében gyökerező – nemes vagy közönséges – szükséglet híján. Szerelem és barátság, csakúgy mint az érvényesülésre és hatalomra való törekvés, bizonyosan olyan „szükségleteket" elégítenek ki, amelyek a jellem, a természet mélyén rejtőznek. A történelem menetében így verődnek mindig össze – szerelem, barátság, házasság, szövetség révén – világosan elhatárolható, választáson alapuló csoportok, amelyek rokonlelkű individuumok kétoldalú vonzalmából születtek.[15] A Karoling családközösséghez például olyan individuumok csatlakoznak, akikben a hatalomvágy, a hatalomra való törekvés erős, némelykor bizonyosan kifejlettebb volt, mint

magukban a letűnőben lévő Karolingokban. Így jött létre uralkodó egyéneknek egy olyan egysége, amely részben „született" Karolingokból, részben a Karolingokkal azonosulókból állt.

Az utóbbiak magukévá tették a családi mitológiát, a hatalom iránti igényt és ezzel együtt a vér szerinti Karolingokra jellemző kiválasztottság tudatot is, és felkészültek arra, hogy osztozzanak velük az uralkodói szerepben, sőt ha lehet, teljesen magukhoz ragadják a hatalmat.

6

Ez érvényes mindenekelőtt a sváb főúr, Welf Eticho fiaira és unokáira.

Fiai mellett Welfnek két szép leánya volt. Attól kezdve, hogy Nagy Károly meghiúsította anyja politikai törekvéseit,[16] a Karoling asszonyok és leányok nem játszottak többé világtörténelmi szerepet. Csak most, hogy Jámbor Lajos első felesége 818-ban elhalálozott, és a megözvegyült császár szerelemre gyúlt az okos, becsvágyó, szép és fiatal Judit iránt, és feleségül vette, térnek vissza az asszonyok a világtörténelem színpadára. Juditnak a császári férje uralkodása utolsó tizenöt évét jellemző zavargásokban és harcokban is jelentős része van – és nemcsak azért, mert mint Kopasz Károly anyja a birodalomtest újabb felosztásának okozója és így új szerencsétlenség forrása lesz, hanem azért is, mert maga is aktív szerepet játszik a politikai történésekben. Elfogják, kolostorba zárják; sikerül kimenekülnie, visszatér férjéhez és ezzel együtt a hatalomba,[17] hiszen Lajos császár egész életében tehetetlen mind erotikus, mind pedig szellemi varázsával szemben.

Csak természetes, hogy a császárnő testvérbátyjai nagy, néha a legfőbb szerepet játsszák sógoruknak – majd később még inkább unokaöccsüknek, Judit fiának – az udvarában. Hiszen a Welf-ház tekintélyét hamarosan egy második Karoling házasság is növeli: Emma, Judit nénje Német Lajosnak, Jámbor Lajos második fiának adja a kezét. Egyik fivérük, Idősebb Konrád, már Alemannia hercege; bátyja, Rudolf, és ennek fia, Hugó, St-Germain apátja, hasonlóképpen élénken vesz részt a birodalom legfelsőbb irányításában. Egy másik fiúnak, akit szintén Konrádnak hívnak, és kezdetben Auxerre grófja, sikerül magának Genf, Lausanne és Lyon kerületéből Transjurania hercegségét kialakítania, amiben jelentősen segíti az a mind szélesebb körben terjedő felfogás, hogy a Welf-ház tagjai a törzsbe való beházasodásuk révén egyenrangúak a Karolingokkal. Így létrejön egy római–germán szimbiózison nyugvó „középső ország", bizonyos tekintetben egy proto-helvét képződmény, amely ugyancsak a jövő „közép birodalma" magjának tekinthető. Az első kísérlet ugyanis valami ilyesminek a létrehozására, a Lotharida-ház férfi tagjainak váratlan elhalálozása miatt, meghiúsult.

875-ig férfiágon kihalt a Lotharida-ház. Az uralkodócsalád másik két ágának korábbi kísérletei, hogy megszerezzék a Lotharidák örökségét, egy kivételével, balul ütöttek ki. Az egyetlen kivétel is azt eredményezte csupán, hogy a szűkebb dinasztia tagjai elvesztették a Karoling örökség egyik nagy országát. III. Károly császár halálának évében (888), a Karoling Európa általános felbomlásának átmeneti időszakában, Rudolf, Transjuraniai Konrád fia – nem pusztán a Welfek egyike, hanem egyben az utolsó Lotharida, II. Lajos császár egyik unokájának, Gillának a férje,[18] tehát beházasodás révén „Karoling" is – elérkezettnek látta a pillanatot, hogy a római–germán „interetnikai feszültség"[19] azon területén, ahol egykor a régi burgundok birodalma, később a meroving burgundiai részkirályság feküdt, tehát Felső-Burgundiában, saját jogara alatt újra felállítsa a Burgund Királyságot.

St-Maurice-ban I. Rudolf kikiáltatja magát Burgundia királyává és megkoronáztatja magát.[20] A st-maurice-i ünnepi napot hamarosan egy újabbnak kellene követnie Toulban, ahol Lotharingia királyává koronázzák. Más szóval ez azt jelenti: az újdonsült Karoling nem elégszik meg egy második hellyel a született Karolingok mögött vagy mellett. Most maga lép királyként a porondra. Merész dolog, amire vállalkozik. De jóllehet vakmerő tettével a Welf nincs egyedül, a végrehajtáshoz még hiányzik a bátorító példa.

Ugyanabban az évben, amikor az ő királysága létrejön, Odo, egy neustriai grófi sarj – anyja mindazonáltal Jámbor Lajos egyik lánya – merész gesztussal félretolja a sem kihalni, sem a hatalomról lemondani nem akaró nyugati frank Karolingokat, és kikiáltatja magát a nyugati frankok királyává. Bátyja, I. Róbert, lesz a Capetingek ősapja.

Ugyancsak Jámbor Lajos egyik unokája – Gizella lányának és Friaul őrgrófjának, Eberhardnak a fia, – I. Berengár az, aki – kihasználva a 888. évi itáliai interregnumot – magát tolja fel az ország királyává.

A döntő példa mégis, amely állama megalapításakor Rudolf szeme előtt lebeghetett, apósának, Vienne-i Bosónak a királysága, aki nem Karoling anya leszármazottja, csupán az uralkodóházba beházasodott újkaroling.

Amikor Károly, Provence királya, I. Lothar császár legfiatalabb fia, 863-ban utód nélkül hal meg, Kopasz Károly, Judit fia keríti hatalmába a megörökölt országot. Ez az a bizonyos, első tekintetre sikeresnek tűnő vállalkozás: a kivétel, amelyre fentebb utaltunk. Kopasz Károly egyik, legközelebbi rokonságához tartozó főemberét, a frank Bosót bízza meg az ország kormányzásával, akinek vienne-i származása kezeskedni látszik arról, hogy szűkebb hazájának irányítása jó kezekbe kerül. Boso azonban – energikus, gyors, skrupulusoktól mentes férfi – túlságosan is hamar felismeri a hivatala kínálta lehetőségeket. Mivel testvére, Richilda, Kopasz Károly szeretője, majd – 870-től – a felesége, éppúgy sógorságban áll a dinasztiával, mint Judit császárnőnek, Kopasz Károly anyjának

fivérei. Ezért, mint annak idején azok, ő is „egyenértékűnek" tekintheti magát a dinasztiával. A Karoling-nemzetségbe való betagozódásra hamarosan egy másik, kevésbé közvetett út nyílik meg előtte. Boso elveszi Irmingardot, II. Lajos császár leányát, természetesen csak azután, hogy – ennek a házasságnak a kedvéért – megmérgeztette első feleségét. Ugyanezt tette egyébként I. Berengár is, hogy egybekelhessen Annával, második feleségével, aki feltehetően VI. Leó bizánci császár lánya volt, jóllehet az *augusta* címet – lévén hogy mégis csak apjának negyedik, nem kanonizált házasságából született – nem kapta meg.[21]

A császárlány férjeként Boso már csak Hebegő Lajos királynak, mentorának, Kopasz Károly császár fiának a halálát várja meg. Akkor szaporán munkához lát, és azzal hogy 879. október 15-én Marseille-ben királlyá koronáztatja magát, megteszi a döntő lépést. Annak ellenére, hogy a Hebegő fiai később mégis visszaszorítják, sőt száműzik, úgyhogy Boso mindenkitől elfeledve hal meg 887. január 11-én, példájának emléke tovább él és hat: Vienne-i Boso az első nem született Karoling egy Karoling királyság trónján. Az a tény, hogy fiát – aki egyben természetesen a császárlány, Irmgard fia is – III. Károly császár a Karoling-hagyaték, tehát egyben a császárság törvényes, származásából következő örökösének ismeri el,[22] mondhatni, a legmagasabb helyről igazolja a Nagy Károly örökségére a női ágak részéről támasztott igényeket. Ez az alapja a lotharida legitimitáseszmének.

I. Rudolfnak – Boso példája és az analóg franciaországi és itáliai esetek ellenére – nem volt könnyű dolga, hogy királyként elismertesse magát. A Keleti Frank Királyságban éppen az utolsó energikus Karoling, a fattyú Arnulf lép trónra. Ez semmilyen körülmények közt nem akarja Lotharingiát elveszíteni. Rudolf végül arra kényszerül, hogy felkeresse őt Regensburgban, és lemondjon a *regnum Lotharii*ról; eléri viszont, hogy az uralkodó Karoling elismerje új burgundiai királyságát.

Amit I. Rudolf elkezd, fia, II. Rudolf (912–937) nagyobb arányokban építi tovább. Mivel Arnulf korai halála után a dinasztia egyre gyorsabban halad a pusztulás felé, megnyílik a hatalom felé vezető – mind kevésbé meredeknek tűnő – út a leányág képviselői előtt Azzal egy időben, hogy I. Berengár elfoglalja az itáliai–longobárd trónt, III. Lajos, Boso fia Provence királya lesz. Utóbb kis híján még a Lotharida restaurációt is sikerül megvalósítania, mivelhogy 900-ban – Berengárt megostromolva – Itália királya, sőt 901-ben császár lesz. Csakhogy a visszahatás éppolyan váratlan, mint amilyen gyors. Lajost a véletlen Berengár kezére juttatja. Ez nemhiába Jámbor Lajos unokája: ahogyan az könyörtelenül megvakíttatta tizenkilencedik évét még be sem töltött unokaöccsét, Bernhard királyt, aki riválisává növekedhetett volna, úgy cselekszik most unokája is: Berengár is megvakíttatja ifjú riválisát. Lajos császár nem halt bele e szörnyű kezelés következményeibe, ahogy egykor Bernhard király. Magatehetetlenül és letörten még viszonylag soká él hazájában: csak 928-

ban hal meg. Eközben részben a burgundiak, részben a legitim Lotharidák egy másik képviselője játsszák azt a szerepet, aminek a vak császár már nem tud megfelelni. Lajos félreállítása megnyitja az Itáliába vezető utat nagybátyja és sógora, II. Burgundiai Rudolf előtt. Ez 922-ben betör Itáliába, leveri Berengárt, mire elismerik királynak. Ám a vak császár mellett Vienne-ben mind inkább a Lotharidák új képviselője kaparintja kezébe az ügyek intézését, Arles-i Hugó, II. Lotharnak és annak a híres, ha nem hírhedt Waldradának egyik unokája, akivel Lothar király, a pápákkal, a zsinattal és a közvéleménnyel dacolva, kánonellenes kapcsolatban élt. Maga Hugó – tehetséges, becsvágyó, alattomos és erkölcstelen ember – a később Toscanában „rendkívüli hatalmat élvező" Bertának, Lothar egyik lányának és Theobaldnak, Arles grófjának a fia volt. Hugó hatalma vak nagybátyja és egész Arelat – az Arles-ról így nevezett Alsó-Burgundia – felett a 10. század második évtizedében oly mértékben megnövekszik, hogy Felső-Burgundia királya, Rudolf sem félreállítani, sem megbuktatni nem tudja. Ezért szövetségre lép Hugóval, és cserébe szabad kezet kap Itáliában. Miután elvonul, a „gall" térségben Hugó lesz a helyzet ura – így szorítja ki egymást egyidejűleg a két rivális. Arelat új urának természetesen nagyon nincs ínyére, hogy II. Rudolf saját uralma alatt egyesítse Felső-Burgundiát és Itáliát. Ezért hozzálát, hogy meghiúsítsa Rudolf terveit. Az Alpokat megkerülve eljut Itáliába, ahol Rudolf és Berengár egymással háborúskodik. Itt 924. április 9-én egy Flambertus nevű férfi megöli Berengárt. Hugó megnyeri magának hívei zömét, fölénybe kerül, és Rudolfot kiszorítja Itáliából. 926-ban most Hugó koronáztatja magát Paviában a longobárdok királyává. Csak 933-ban jön létre megegyezés a két rivális között. Az itáliaiaknak a zsarnokkal szembeni elégedetlensége – mert királyként Hugóról kiderült, hogy zsarnok – azt eredményezi, hogy ismét Rudolfhoz hajlanak. Hugó kényszerhelyzetbe kerül. Ezért most ő mond le Rudolf javára minden „gall" birtokáról, mire Rudolf esküvel fogadja, hogy többé nem jön Itáliába. Csak ekkortól ölti fel a Burgundiai Királyság egy római–germán, önmagában kerek, erős képződmény, a „közép birodalma" alakját, amely Felső- és Alsó-Burgundia vezető erejeként nemcsak Provence-ban, hanem a keleti frank Svábföldön is érvényesíteni tudja befolyását. Burckhardt, Svábföld hercege Rudolf apósa, ennek utóda a hercegi székben Rudolf sógora. Ez magyarázza, hogy Németországi I. Henriknek komoly ellenfele ez az új hatalmi képződmény. Az Ivois-i Háromkirályok napján azonban – mint láttuk – mégis sikerül megőriznie elsőbbségét mind Burgundiával, mind a Nyugati Frank Királysággal szemben, és megszerzi Rudolftól – mégpedig békés úton – a szent lándzsát, a jelképes értelmet hordozó tárgyat, az Itália és a Birodalom fölötti uralom zálogát.

Mindkét dolog azt bizonyítja, hogy milyen kevéssé következetes Rudolf egész politikai gondolkodása. A kezében vannak – mint sem előtte, sem utána senkinek – Burgundia egyedülálló lehetőségei. Itt létrejöhetett

volna Nyugat-Európának – a római tézis és a germán antitézis e szintézisének – az igazi magja.[23] A most csak kezdeményekben jelentkező *Sacrum Imperium nationis teutonicae*-t a maga idején majd egészen más úton kell létrehozni. Csakhogy a német császárok uralmát Itália felett ott mindig is csak idegen uralomként fogják értelmezni. Következésképpen éppen a szimbiózis, a románnak és a germánnak az organikus együttélése – a burgund térség természetes adottsága – nem tud soha megvalósulni.

Rudolf azonban könnyű szívvel hagyta magát megfosztani Burgundia roppant lehetőségeitől. Talán egyáltalán fel sem ismerte őket. Ha ugyanis tudatában lett volna lehetőségeinek, semmilyen körülmények között nem adta volna át a szent lándzsát.

Ugyanakkor Hugó – jóllehet előzőleg kiszorították a „gall" térségből – nem adja fel olyan gyorsan az Alsó- és Felső-Burgundiára vonatkozó terveit, mint ahogy azt szerződésük alapján Rudolf biztosra vette. Hugó mint kettejük közül a fiatalabb tudatosan riválisa halálára épít. Erre az esetre kész tervei vannak.

937. július 12-én Rudolf meghal. Örökösei: egy gyenge fiú, Konrád, aki a történelemben a „Békeszerető" melléknevet kapja, és egy kicsi lány, a csak hatéves Adelheid.

Az Ivois-ban megteremtett egyensúly megalkotója és védelmezője, I. Henrik király ekkor már nem él. Hugó átlátja, ha nem akarja örökre eljátszani mindenét – beleértve itáliai királyságát is –, Burgundiában meg kell előznie I. Ottó esetleges beavatkozását, *fait accompli*t kell ott teremtenie. Villámgyorsan cselekszik, megjelenik Burgundiában, hatalmába keríti a védtelen országot, és – tiltakozása ellenére – feleségül veszi az özvegy királynét, a sváb Bertát. Ez a negyedik felesége. E házassággal azonban Hugó még nem látja biztosítottnak a burgund örökséget. A kis Adelheidnek feleségül kell mennie fiához és örököséhez, Lotharhoz, míg Konrád királyt, e jelentéktelen fiút, megtűrik ugyan a trónon, ám mindenben alá kell rendelnie magát ama férfi hatalmas akaratának, aki most a mostohaapja.

Ezzel Arles-i Hugó, Itália egyik királya, I. Lotharnak, a dinasztia Lotharida-ága megalapítójának dédunokája most Burgundia felett is megszerzi az uralmat. Habár a császári korona úgy öt és fél évvel korábban kicsúszott a kezéből,[24] eszében sincs, hogy a nyugati kereszténység legfőbb méltóságára támasztott igényét feladja. Úgy tűnik, mintha ismét egészen közel lenne a megvalósuláshoz a Lotharida restauráció, azaz a legfőbb hatalom visszaszerzése nemcsak Itália, hanem – I. Lothar és II. Lajos császárságának megújítása révén – Róma felett is, ami e pillanatban Hugó legfőbb célja, s ami most a burgundiai Welfek jogigényeivel is össze tud kapcsolni.

Ekkor lép közbe Ottó.

7

A világesemények szemlélője számára mindig tanulságos színjáték, ha törpék és serdületlenek sokféle tehetetlen vagy tehetségtelen játszadozását követően végre ismét egy remekbe szabott, termetében teljes, szellemében ép szereplő jelenik meg az események színpadán. Most úgy hat az egész játéktér, mintha hatalmas lökést kapott volna minden, vagy – még inkább – mintha egy csapásra értelemadó középpont támadt volna az általános zűrzavarban, amelyből és amelyhez ettől kezdve az erők áramlanak. Egy véletlenszerű történés kapkodó ritmusa hirtelen másfajta, sokkal határozottabb jelleget kap, és minden mozgásba lendül, egy talán még nem egészen tisztán meghatározható, de annál élénkebben érzékelhető végkifejlet felé.

Talán még ezer év kell ahhoz, hogy meg lehessen fejteni annak a mind szellemileg, mind politikailag létfontosságú életcélnak a rejtett értelmét, ami Ottóban rejtőzött, és ami Burgundia és a burgundi irányába tett fordulatától kezdve fokozatosan a Nyugat célja és értelme is lett. Az őskényszer ez – ott van kezdettől az emberben, akinek a lelkét, mint Marcus Aurelius mondja, szellemi képek formálják –, amely arra ösztönöz, hogy egy univerzális, szellemibben megformált hagyomány kedvéért kilépjünk a honi tradícióból, és ezáltal egy magasabb élet- és létszintre jussunk, ahol létrejöhet ember és világ azonossága.

Ottó burgundiai vállalkozása – kívülről szemlélve – nem több merész, határozott és meghatározó politikai tettnél. Most ő az, aki – meggondoltabb, átfogóbb, intelligensebb eszközökkel, mint előtte Hugó király – hatalmába keríti a fiatal Konrádot, többé nem engedi ki ellenőrzése alól, és így – bár egy esetleges hűbéri esküről bölcsen egy szót sem ejt – kiterjeszti fennhatóságát Burgundiára. Hugónak el kell ezt tűrnie, sőt visszakoznia kell, mert a hatalmas szászt nem meri megtámadni.

A lényeget tekintve azonban sokkal többről van szó.

A kérdés így hangzik: Ki az, aki Rudolf halála óta – azaz a burgundi államiságtudat képviselőjének eltűnése óta – és azóta, hogy Hugó és fia „elrabolták" Burgundia asszonyait: Bertát és Adelheidet – azaz a Welf dinasztiának mint organikus családi egységnek a szétrombolása óta –, ki az tehát, aki Burgundiát képviseli? A kiskorú és alkalmatlan Konrád király bizonyosan nem – kicsoda tehát: Hugó vagy Ottó?

Politikai célkitűzéseit tekintve Hugó sok vonatkozásban Nagy Ottó előfutára, bármennyire különbözzék is egyébként jelleme ennek az etikusan megalapozott és szellemileg tudatosan megélt emberi tartással rendelkező fenséges úrnak a jellemétől.

Hugó és Ottó párhuzamba állítása felfedi, hogy a burgund–itáliai térség adottságai már Nagy Ottó előtt egyetlen, teljes jelentőségében csak Ottó által felismert irányba mutattak: a longobárd királyság újrafelállításának, egyben a császárság megújításnak irányába – olyan adottságok,

amelyeket egy politikailag rátermett ember, mint Arles-i Hugó a maga módján és a maga mértéke szerint már megkísérelt kihasználni. Benne azonban sem elegendő komolyság, sem elegendő kitartás nem volt egy jól meglátott és helyesen felismert, történelmileg lehetséges perspektíva megvalósításához. Ezért a jövő nem benne, hanem az összehasonlíthatatlanul jelentősebb ellenjátékosban fog testet ölteni, azaz: történelemmé válni.

A BURGUNDOK

1

I. Ottó király Burgundia ügyeibe való beavatkozása első tekintetre Hugó király vállalkozása megismétlésének tűnt – jóllehet, ez más irányból történt, és híján volt azoknak a megkérdőjelezhető kísérőjelenségeknek is, amelyek Hugó fellépését olyan kétes megvilágításba helyezték.

Hasonlóság ennek ellenére jócskán akad. Ottó is hatalmába kerítette az országot, anélkül hogy elfoglalná; s vele együtt az ifjú király személyét is, anélkül hogy fogságban tartaná, még kevésbé hogy a trónjától megfosztaná. Már közel az idő, amikor majd ő is a burgundi királyi ház egyik tagját fogja nőül venni. Emlegetik azt a „vezető és döntőbírói szerepet", amit Burgundiában játszott, mondják, hogy „oltalmába vette" a fiatal királyt.[1] Ez Burgundia uralkodó királyaként fogja túlélni, nemcsak őt, hanem utódját is, holott méltósága pusztán csak látszat, hiszen ettől kezdve egészen addig, amíg a Burgund Királyság történelme végleg be nem fejeződik, sem ő, sem országa nem tud többé kitörni Németország befolyási övezetéből.

Miután a nyugati frank Karoling uralkodó lemond burgundiai igényeiről, Ottó a Visé-i szerződés alapján már 942-ben teljesen szabad kezet kap Burgundiában. Most már semmi akadálya, hogy a fiatal királyt évek hosszú során át magával hurcolja mindenüvé, és rajta keresztül ő dönthet Burgundia minden ügyében. Csak akkor engedi e „Békeszeretőt" hazájába ismét visszatérni, amikor megbízhatóságáról – pontosabban: tehetetlenségéről – immár tökéletesen meggyőződött.

Ottónak tehát sikerül magát – a Karoling igények képviselőjét – Burgundiára úrként és kormányzóként ráerőltetnie, azaz sikerül neki az újjászületése folyamatában kezébe ragadott birodalomba egy olyan országot visszavezetnie, amely Károly birodalmának egységéhez tartozott, amíg ez az egység gyenge utódai politikai tehetetlensége következtében veszendőbe nem ment. Meg kell ismételnünk: a szó hatalompolitikai értelmében nem került sor semmiféle bekebelezésre; ami történt, sokkal jelentősebb volt ennél: mostantól kezdve Nagy Ottó szervesen beépíti a maga világképébe a „közép birodalmának" eszméjét, azt az eszmét, amely mind a Welfek Burgundiájában, mind a Lotharida birodalmi formációkban a lényegének megfelelő kifejeződést kereste, ám ezekben nem találta meg. Ez az eszme természetesen régibb volt, mint a Welf királyság vagy a

Lotharida „középső királyság". Ősidők óta össze volt viszont kötve Burgundiával, a burgund kultúrával és a burgund népességgel. Eredete és magva a burgundok „nyitottsága" volt „a rómaiakkal és azok kultúrájával szemben".[2] I. Rudolf részéről tehát nem pusztán ügyes húzás, hanem hatalmi területe hagyományához értelemszerűen illeszkedő cselekedet is, hogy amikor királyukká emelteti magát, új királyságát „Burgund"-nak, önmagát pedig „Burgundia királyának" nevezteti. Mennyire gyökértelennek hat az ő Burgundiájával szemben apja Transjuraniája, egy olyan név, aminek semmiféle hagyománytartalma nincs. Eleinte természetesen az egykori meroving burgund részkirályság lebeg Rudolf szeme előtt. Csakhogy a tradíció éppen ennek révén kapcsolódott a *tulajdonképpeni* burgund királyságéhoz, amely a gótok és a frankok királysága mellett a régi Germánia legrégebbi és legfontosabb hagyománykincsével rendelkezett.

A burgundi felségterület – Felső-Burgundia Alsó-Burgundiával, amelyet most a burgund vagy arelati királyságban egyesítettek – északon az Aargau és a Saône felső folyása és délen Provence között húzódik egyfelől, másfelől a Rhône jobb partján lévő földterület és az itáliai–gall Alpok gerince közt, beleértve a Rhône felső folyása vidékét, St-Maurice, a Nagy Szent Bernát és Szent Gotthard környékét. A királyok székhelye a wels nyelvű Lyon; itt a dinasztia, az udvar és a nemesség igen korán romanizálódott. Csak a Genfi-tótól északra él még, szorosan egymás mellett fekvő településeken, germánul beszélő népesség, amely azonban már kisebbséget alkot a környező romanizált lakossággal szemben. Ez ugyanis már csupán egy néptöredék, amelynek – a burgundok 436-ban vagy 437-ben az Alsó-Rajnánál történt részleges kiirtása után – Aetius, a római hadvezér és államférfi, itt jelölt ki új lakóhelyet.[3]

2

A burgundok – eredetileg a népvándorlás korának egyik germán törzse, amelynek északi eredetéről egy balti szigetnek, Bornholmnak = Burgenderholmnak a neve tanúskodik, és amelynek lakóhelye azután 250 táján kimutathatóan a Visztula és az Odera közötti vidék[4] – 406 után az Alsó-Rajnánál tűnnek fel ismét. Onnét települnek át 435 előtt a két, akkor még római kézben lévő Belgicára. Erre fel veri le őket, más germán törzsekkel szövetkezve, Aetius. A legyőzöttek békét kérnek és kapnak tőle. Ennek ellenére a rómaiakkal szövetkezett hunok már egy évvel később rájuk rontanak, a burgundok és hunok között ugyanis már hosszú ideje véres viszály dúl. Alig valamivel korábban, Attila egyik nagybátyjának, Otkar hun királynak a hirtelen halálakor történt, hogy a burgundoknak mindössze háromezer emberükkel sikerült egy tízezer főt számláló hun sereget megfutamítaniuk. Most a hunok kiköszörülték a csorbát: Gundaharius, a burgundok királya, húszezer harcosával és népe megszámlálhatatlan sokaságával együtt áldozatul esett a hunok bosszújának.[5]

E katasztrófát szokták a burgundoknak a Nibelung-ének bemutatta pusztulása történelmi modelljének tekinteni.

Pedig a két katasztrófa mind „külső formájában", mind „belső funkciójában" különbözik egymástól. A történelmi valóságban a hunok saját hazájában támadják meg a burgundok népét: itt a nagy néptömegeket mészárolják le. A Nibelung-énekben a királyok mennek egy arisztokratikus társadalom főembereivel, ezer válogatott dalia és kilencezer fegyveres szolga kíséretében a távoli hun birodalomba, ahol azután „egy testvérharc színhelyévé vált teremben" lelik halálukat. A valóságban a hunok azok, akik a burgundokon egy korábbi vereségért bosszút állnak. Tehát tisztán politikai-katonai természetű megtorló akcióról van szó. A Nibelung-énekben ezzel szemben férje meggyilkolásáért áll bosszút fivérein, a burgund királyokon egy, a burgundok királyi nemzetségéből származó királynő. Mégis jellemző, hogy a burgundihoz – a történelemben csakúgy, mint a mondában – a kezdet kezdetétől a katasztrófa, a végromlás hangulata kapcsolódik. Így csak a lényeg kiemelésére szolgál, amikor a burgundokat, az erőseket, bosszúállókat és sötéteket, az űzötteket és háttérben lappangókat[6] az ének második részében „Nibelung hősei"-ként szólítják meg, amivel már – azt megelőzően, hogy haláluk földjére, a hunok birodalmába vezető utazásukra elindultak volna – mint „alvilágra és korai halálra ítélt hősnemzetséget" jellemzik őket, ahogy Jakob Grimm olyan szépen megfogalmazta.[7] És ismét kirajzolódik egy, a kísérteties-komort idéző vonás, felcsendül a nibelungok képzetéhez tapadó halállal, sőt alvilággal eljegyzettség motívum. Az ének joggal viseli e nevet címében: „titokzatos hangzása démoni értelmezésre csábít".[8]

A költemény elején Burgundia királylánya, Krimhilda, ifjúsága üde szépségében lép elénk. Ennek ellenére ő is kezdettől fogva magában hordja családja sötét és rejtett lényegét, hogy azután a költemény második részében felnőjön mindama végzetterhesnek, megvalósulásra várónak a végrehajtójává, ami ősidőktől nemzetségének lappangó mélységeiben létezett. „Ez a jellem voltaképp egy mitikus szerep."[9] Hogy miféle szerep ez, az Krimhilda esetében már az első „kaland" utolsó strófájában határozottan kirajzolódik. Egyetlenegy meggyilkolása miatt – hangzik el itt – egy anya valamennyi fiát megölik.

Így tűnik fel a költemény epikus terve mögött már az elején, s válik azután a történés és a jellemek fejlődése során egyre tisztábban felismerhetővé a mű alapját alkotó mitikus váz. Itt nincs különösebb jelentősége annak, közrejátszott-e a történeti valóság Krimhilda alakjának megformálásában vagy sem,[10] annál jelentősebb ezzel szemben az a minta, az az archetípus, amelyet ez a nagy asszonyalak a burgund történelem és további elágazásai számára ad. A burgundira mindvégig jellemző marad, hogy az asszonyok magasan a férfiak fölé nőnek, diadalmaskodnak fölöttük, vagy egyenesen családjuk vészterhes sorstartalmainak alkotó képviselőivé lesznek.

A nagy költemény folyamán Krimhilda alakja megnövekszik, hogy fokról fokra azzá a sorshatalommá váljék, ami csíra formájában kezdettől lényében rejtezik. A mitikus minta, ami jellemének alapvázául szolgál, az asszonynak mint a férfiak elemésztőjének ősképe. Családfáját, fel egészen az isteni ősig, már Jakob Grimm felrajzolta.[11] „Brünhilda és Krimhilda lényegét az világítja meg – magyarázza –, hogy sziklaköveket neveznek el róluk, és ezek egyikének Spilstein a neve... ami a guzsaly (orsó) szóból ered. Más kövek meg a Kunkel, rokka, nevet viselik." Ezzel már a „fonóasszony kacsalábának", a „hattyú-szűz lábának" témájánál vagyunk – és ismét csak Jakob Grimm volt az, aki kimutatta, hogy a fonóasszony, a hattyú-szűz német területen is a sorsistennők rokona.[12] Így azonban arra is fény derül, hogy Krimhilda végső soron egy nagy sorsistennővel azonos. Lényének legbelső magja ez a mitikus alak. Ez viszont – egy ősi Aphrodité, „a Moirák legöregebbje", ahogy erre egy Pauszaniasz még emlékezett – kezdeti őskép mivoltában – germán területen csakúgy, mint a nem germánoknál – a legnagyobb istenség volt, aki határoz az emberi sors felől: a világ felett uralkodó halál női alakban megformálódó arca.

De az az út, amely e sorsistennőhöz vezet – és ismét Jakob Grimmre, a német mitológia nagymesterére hivatkozunk –, vezet egyben a vészjósló párhoz, Holdához és Perchtához is, akik – noha a hagyománynak egy kevésbé előkelő rétegéhez tartoznak – szintúgy lényegi rokonságban állnak a női sorshatalmakkal. Perchtát, akárcsak magát a sorsistennőt, „a fonóasszony kacsalába", ez istenség ősi gázlómadár alakjának úszólába jellemzi: ő a középkor nyugat-európai monda- és mesekincsének jól ismert alakja, a *Berthe au gran pied* – a „Behrta mit dem fuoze".[13]

E tartomány mitikus lényeinek kacsa- vagy hattyúlába ősrégi képzet, ami azután az értelem számára hozzáférhetőbb magyarázatot keresett és talált magának. Holda szintén fonóasszonyként jelenik meg, de őt a déli órákban is látták, amint szép fehér asszonyként a habokban fürdik, azután eltűnik.[14] Hattyúvá tudott változni, és a hullámokon ringatózó hattyúhoz hasonlított még a hősmonda Brünhildája is,[15] vagyis az ősidőben ő is rendelkezhetett azzal a képességgel, hogy a hullámokon hattyúként tovaússzon, és mint madár felröppenjen a levegőbe. Ha most az ember Bertát veszi szemügyre, feltűnik ugyan az alakján megcsillanó fény is – neve „világítót", „fénylőt" jelent; ruhája fehér[16] –, ugyanakkor láthatóan mégis sötét tulajdonságai vannak túlsúlyban. Fiatal nőket vakít meg; úgy jelenik meg mint „gyermekeket megrémítő szörnyeteg"; halott gyermekek alkotják kíséretét. Így vonul – Holdával vagy akár egyedül is – az utcákon át, és ahol az ablakon betekint, ott öl a pillantása.[17]

Csakhogy mint „fehér asszony" nagyon is gyakran a „nemzetség régi ősanyjaként" jelenik meg; és ilyenkor a dajka és a fonogató családanya kedves vonásai a vészjósló Bertáéval vegyülnek össze. A névadás az ősi képzetre utal vissza: a kísérteties *reine Pédauque*, a *regina pede aucae* képzetére, akinek a képe ismét feltűnt öreg templomok falain, hogy a kései

keresztényeket ijesztgesse.[18] Német területen ez az alak mindenekelőtt Svábföldön, Elzászban, Svájcban, azaz az ó-burgund vidékeken volt honos, ezenkívül Bajorországban és Ausztriában is, tehát nibelung területen. Végül régi nemzetségeknél, különös előszeretettel azonban a dinasztiáknál, a családi kísértet szerepében lépett fel; amikor kísértett, valakiért eljött a halál. Többek közt a Habsburgok és a Bourbonok tanúskodnak emellett, az a két nemzetség tehát, amelyet kialakulásakor megérintett a burgund hagyomány – a Habsburgok egyenesen a burgund–sváb térségből származtak –, és amelynél ez a hagyomány csodálatra méltó szívóssággal évszázadokon át hatékony maradt. Még XVI. Lajos, Franciaország királya is azt mondhatta: *„on m'a souvent racconté dans mon enfance, que toutes les fois, qu'un roi de la maison de Bourbon devoit mourir, on voyait à minuit se promener dans les galeries du château une grande dame vêtue de blanc".*[19] [„gyakran mesélték gyermekkoromban, hogy valahányszor a Bourbon-ház egyik királya halálán volt, a palota termeiben gyakorta láttak egy fehérbe öltözött nagy hölgyet bolyongani"]

Így kísért tovább az ősrégi sorsistennő még a hagyománynak eme kései formáiban is, nem nehéz tehát elképzelni, hogy milyen erős hatással lehetett a történelem éppen megtörténő folyamatában – „külső formájában" megváltozva ugyan, de megtartva „belső funkcióját" – a burgundi asszonyoknak vagy azon nőknek a történelmi-dinasztikus szerepére, akiknek az volt a küldetésük, hogy újra megtestesítői legyenek a burgundok halállal eljegyzettségének, azaz beteljesítsék a burgundi sorsban benne rejlő szükségszerűséget, a végzetet.

3

A burgund hagyomány archetípusának megfelelően alakul a Welf-nemzetség sorsa is. A nő itt is mint a kor sorsalakító hatalmainak egyike jelenik meg – először Judit császárnőben. Úgy látszott, ő határozza meg családja felemelkedését; de részben férje nemzetségében is ő határoz a sorsok felett. Pályája delelőjét is egy nő, Adelheid, Nagy Ottó második felesége révén éri el a Welf királyi ház. Családjának egyetlen férfi tagja sem érhet ez asszony nyomába, sem történelmi jelentőségét, sem emberi teljességét tekintetve. De akadnak még később is burgundi királylányok vagy az ő lányaik és lányunokáik, akik házuk hagyományát más uralkodónemzetségekre örökítik tovább.

Így mindenekelőtt Bajor Gizella, Magyarország első királynője, Adelheid fivérének, Békeszerető Konrádnak az egyik unokája, a burgundi Gizellának és Henrik bajor hercegnek, a Civakodónak a leánya. Már sokan észrevették, hogy a Nibelung-ének Gelpfratnak nevezett alakjához ez a Civakodó – Nagy Ottó öccsének fia és örököse – szolgálhatott modellül.[20] De ő csak egy a sok közül, és éppen az a figura, akinek a történelmi sze-

méllyel való azonossága a legkevésbé bizonyítható. A Nibelung-ének más szereplői esetében a történelmi alakokkal való azonosításra irányuló kísérlet biztosabb alapokon nyugszik. Már a múlt század közepén, majd a miénkben újra rámutattak arra,[21] milyen mély értelmű összefüggés tárul fel – az énekben csakúgy, mint a történelemben – a személyek ama csoportja révén, amely a nibelungok Hunniába való utazása során a keletbajuwár–osztrák térségben kerül előtérbe, azaz éppen ott, ahol a 10. század végén valóban élt egy ilyen, történelmileg megragadható egyénekből álló csoport.

A legfontosabb közülük Piligrim, Passau püspöke.[22] Az énekben Krimhilda nagybátyjaként szerepel. Krimhilda az ő működési területén keresztül utazik le a Dunán, hogy feleségül menjen Attilához. Piligrim azonban a történelmi valóságban is Passau püspöke volt, és nagybátyja a félig burgundi származású Gizellának, aki Piligrim halála után négy évvel ugyancsak ezen az egyházmegyén keresztül utazott Keletre, hogy Attila hajdani országában az ifjú Istvánnak, Magyarország jövendőbeli királyának a felesége legyen. Közismert, milyen igyekezettel próbálta Piligrim saját érseki irányítása alá vonni Magyarországot, amely főpásztorkodása idején mind hozzáférhetőbbnek mutatkozott a keresztény misszió számára. Ennek érdekében még hamisításoktól sem riadt vissza. Magyarország, az akkori közel Kelet iránti érdeklődése azonban nem pusztán egyházpolitikai természetű volt. A „Klage" – a Nibelung-éneknek ez a figyelemre méltó „mellékdala" – dokumentálja részvételét a hunok és nibelungok dolgában:

1736 dar umbe sende ich nu zehant
mîne boten in Hiunen lant:
dâ vinde ich wol diu maere;
wan ez vîl übel waere,
ob ez behalden würde niht.

[Ezért elküldöm most tíz követemet a hunok országába: ott biztos hírt kapok; csak nagyon veszélyes lenne, ha ez nem maradna titokban.]

És a továbbiakban így szól:

2145 von Pazowe der bischof Pilgerin
durch liebe der neven sîn
hiez schrîben disiu maere
wie ez ergangen waere,
mit Latîinischen buochstaben,
daz manz für wâre solde haben...

[Passau püspöke, Pilgerin rokonai kedvéért lett ez az elbeszélés latin betűkkel megírva, hogy igazán tudják, hogy esett meg ez a dolog...]

Piligrim kétalakúsága – jelenléte a történelemben *és* a költeményben – analóg azzal, hogy a Nibelung-énekben funkcióját tekintve ugyanolyan szerep jut Krimhildának, a hunok királynőjének, mint a régi magyar gesztákban Magyarország királynőjének, Gizellának. Rüdiger érve, miszerint a hun királlyal kötött házassága révén Krimhilda egy nagy népet nyerhetne meg a keresztény Isten számára, mire az kolostori elzárkózottságát a hunok trónjával cseréli fel, tökéletesen illik Gizella esetére is, aki azért adja fel szándékát, hogy apáca legyen, mert azt reméli, hogy az első magyar király hitveseként egy egész népet megtéríthet *(totam gentem baptizari expeteret)*.[23] Így azután németek sokasága – a magyar forrásokban *hospites teutonici*, az énekben *tiutschen gesten* – Esztergomba, a magyarok akkori fővárosába – az ének hun fővárosába – kíséri Gizellát, illetve Krimhildát; István halála után, 1046-ban, a magyarok nagy pogány-nemzeti felkelése idején a kíséret előkelő és befolyásos tagjainak többsége – mintha csak a „burgundok alkonya" ismétlődnék meg Magyarország földjén – vérfürdő áldozata lesz. Az énekben – az asszony előidézte katasztrófa beteljesedését követően – Hildebrand megöli Krimhildát; az említett felkelés idején, amelynek kiváltó okaiért a magyarok Gizellát, István özvegyét tették felelőssé, a királynét – *ut dicunt Ungari* – erőszakos úton elteszik láb alól.[24]

Ez utóbbi adat ellentmond a történelmi igazságnak. Gizella, magas kort megérve, bajor hazájában halt meg. Azokban a szörnyűségekben, amelyeket István utolsó éveiben és halála után követtek el, nem volt semmi része. Annál érdekesebb viszont az az önkényesség, amellyel sorsát a magyar hagyomány átdolgozta, mert ez annyit jelent, hogy már a régi geszták szerzőinek – tehát a 11. században – feltűnt a Gizellának Magyarországon és Krimhildának Hunniában betöltött szerepe közti „belső" hasonlóság, s ezért Krimhilda mintájára mintegy átstilizálták a királynő alakját.[25] A fent mondottakkal azonban alkalmasint nagyon leegyszerűsítve fejezünk ki egy komplex folyamatot. Hogy érthetővé váljék, szélesebb háttérbe kell állítanunk.

Gizella – mint már említettük – csak anyai részről volt burgundi. A magyar geszták mégis így tartják számon, amennyiben egy Sigismund nevű legendás burgundi király unokahúgaként emlegetik. Más szavakkal azonban ez azt jelenti: a kortársak egyszerűen „burgundi asszonynak" tekintették Gizellát, olyan értelemben használva e megjelölést, ami lehetővé tette, hogy magyar területen játszott szerepe mintegy „mitikus" tartalmakkal telítődhessék. Felismerték továbbá és bőségesen ki is aknázták e szerep „Krimhilda-szerű" összetevőit is. A gyűlölt idegen királyt, Orseolo Pétert, az ő féltestvérévé tették meg, holott az a valóságban Szent István egyik nénjének a fia volt. Maga ez az összekapcsolás azonban nem értelmetlen, ha egyfelől arra gondolunk, milyen szorosan kötődött politikai és szellemi beállítottságában a velencei Orseolo dózsecsalád az Ottókhoz és rajtuk keresztül a burgundiakhoz, másfelől azt is figyelembe vesszük, hogy – jóllehet velencei félvér, de mint Magyarországon idegen – Péter

király volt az országában élő valamennyi idegennek, tehát Gizella „burgundjainak", a *hospites teutonici*nak is a *természetes* vezetője. Ez a mondabeli Gizella tehát vele szövetkezve vezeti a magyar királyi családot a pusztulás felé, ahogy ezt az ének Krimhildája a hunokkal tette.[26]

Még egyszer szeretnők nyomatékosan hangsúlyozni, mennyire más volt a valóságban az első magyar királynő életpályája. Ez a tény azonban nem cáfolja meg azt a mély igazságot, ami a gesztákban megjelenő alakjának mondai megformálásában mégis megnyilvánult. Megjelenése Magyarország történelmének színpadán korábban sohasem ismert krízist idézett elő, és – egy pillanatra legalább – felidézte a felbomlás és a teljes pusztulás rémét. Gizella gyermekeiben *valóban* kihalt a magyar királyi család uralkodóága. Utolsó fiának, Szent Imrének a halála után, Szent István utolsó betegségének éveiben úgy tűnik, hogy az egyensúly megbomlása következtében, amit – a geszták szerint – Gizella megjelenése és „burgundjainak" Magyarországra történt bevonulása idézett elő, a dinasztia másik ága is elpusztul. III. Henrik – anyai részről maga is burgundi, akárcsak Gizella – előbb szövetségesként, majd Péter hűbéruraként háborúba taszította az országot. Az idegen uralmat megerősítették. Péter rémuralmat vezetett be Magyarországon. A válasz erre, mint említettük, a „burgundok alkonya" volt 1046-ban. A pusztításnak a megvakított Péter és – a monda szerint – a királynő is áldozatul esett.

Ez azonban azt jelenti: A hagyomány a kor történéseinek minden démoniságát mintegy Gizella alakjába sűrítette, s ebben része volt a „burgundi"-hoz tapadó képzeteknek is, amennyiben őt, a „burgundi asszonyt" tették felelőssé nemzetsége halállal eljegyzettségéért, burgund ősei felemás, titkos hagyatékáért, ami a magyarok végzetévé is lett.

4

I. Ottó király, immár Burgundia védnöke, gyökeresen megváltozott helyzete következtében nem egyszerűen csak belecsöppen a román–germán viszonyok felszültségmezejének kellős közepébe, hanem azzal, hogy jövendő leszármazottai számára burgund ősöket szemel ki, tudatosan is részt vállal a burgund sorsösszefüggésekből,[27] mivel választása révén Burgundia komplex, ellentmondásokkal terhelt hagyománya saját nemzetségének is sorsösszetevőjévé lesz. 951-ben feleségül veszi Adelheidet, II. Burgundiai Rudolf leányát, Itália királyának, Lotharnak az özvegyét.

Ahhoz, hogy ez asszony életét méltó módon tudja valaki leírni – mondja első biográfusa, Clunyi Odilo – vagy Cicero rétort kellene az alvilágból felkönyörögnie, vagy pedig lehívnia a magas mennyből Szent Jeromost...[28]

Maga sem ezt, sem azt nem tette, ehelyett „Epitaphium"-át – láthatóan tisztelt úrnője szentté avatásán munkálkodva – messzemenően a

hagiográfiai irodalom előadásmódjához igazította, azaz hősnője életét megtisztította minden salaktól és átitatta fénnyel, úgyhogy az ábrázolt alak valós jellemvonásaiból és belső életkörülményeiből csak néha sejlik át valami az elbeszélésen. Ennek a nagy asszonysorsnak a különösségében azonban akkora erő rejlik, hogy néha-néha szétrobbantja Odilo *Epitaphium*ának gondosan lesimított felületét, és így láthatóvá válik az ábrázolt valódi arca.

Adelheidet hatévesen jegyzik el a fiatal Lotharral, tizenhat évesen lesz a felesége. E házasságból egy gyermek születik, Emma, a nyugati frankok későbbi „mal famée" királynője, aki szerelem dolgában méltó unokája az erotikusan féktelen Hugó királynak.

A Lotharidáknak és a Berengár-ivadékoknak Itália vaskoronájáért folytatott harcában, mint láttuk, Hugó révén először a Lotharidák győznek. Hugó hatalma azonban nem tartós. Gyűlölt tirannussá válik; vagy inkább: gyűlölik, mert mindig is az idegent látják benne. A rómaiak már évekkel korábban azzal a jelszóval zárkóztak el előle és uralma elől, hogy burgundi származású – mit akar a barbár Rómában?[29] –, és az, ami ott bukását okozta, még Lombardiában is kísérti. Ezzel szemben unokahúgának, Willának a férje, Ivreai Berengár őrgróf nem csupán az utolsó császár, I. Berengár unokája, és ezáltal a Berengárok legitimitásának letéteményese. Mindenekelőtt: ebből az országból származik, nem idegen, mint Hugó. Ez felismeri a veszélyt. Riválisának nagyapja megvakította a felkent és megkoronázott császárt, ugyanezt tette Hugó saját édestestvérével – most elhatározza, hogy Berengárt és feleségét is hasonló sorsra juttatja. Csakhogy nem számolt azokkal a morális és humanitárius meggondolásokkal, amelyek fia tetteit motiválják. Lothar, „gyermek, aki előtt még nem világosodott meg a dolgok szükségszerűsége" – ahogy a kor történetírója, cremonai Liudprand püspök[30] elég cinikusan megjegyzi – közbeavatkozik: figyelmezteti Berengárt. Ezzel megmenti, és egyben – habár *futuri ignarus* (a jövőt nem ismerve) – előkészíti apja végleges bukását. Berengár megérti, hogy nincs veszteni való ideje. Ő az egyik úton menekül, felesége egy másikon. Hova visz az út? Az Alpokon át Észak felé, az efféle európai ügyeknek immár minden fél részéről elismert döntőbírájának, Nagy Károlynak a színe elé. Ekkor Hugó maga is megpróbálja erre venni az útját. Alighogy megtudja, mint vezette Svábföld hercege, Hermann, Berengárt és Willát döntőbírájának, Nagy Ottónak a színe elé, elküldi követeit a hatalmas királyhoz. Ugyanekkor olyan, nem várt megtiszteltetésben részesül, ami – úgy tűnik – pótolja hiányzó támaszát. A Kelet bíborban született császára, VII. Konstantin megkéri Hugó egyik lányának kezét fia és örököse, a „szép fiú", Romanosz számára. Hugónak ugyan nincs legitim házasságból származó leánygyermeke, a bizánci udvart azonban ez nem tántorítja el szándékától. Így Berta, Hugónak egyik ágyasától való lánya – Bizáncban majd Eudokiának hívják – nekivág a nagy utazásnak a Boszporusz partján mesefényben csillogó császári székhely felé,

hogy ott I. Romanosz felesége legyen.[31] Hugó ugyancsak hamar rájön, mennyire csak üres csillogás, puszta látszat mindez. A görög támogatás mindössze egyetlen, a Provence legdélibb részén fekvő Fraxinetum falain aratott múló győzelemhez segíti hozzá. Sem ez a siker, sem a magyarok egy portyájának furfangos elhárítása, amikor is Hugó a támadókat Hispániába vezeti tovább, nem alkalmas arra, hogy az idegenből benyomakodott királlyal mind inkább zárt egységként szembeforduló itáliai közvéleményt az ő oldalára állítsa. Berengár – aki hűbéri esküt tett Ottó királynak – győztesként tér most vissza Itáliába. Ő a nap hőse – a jövendő királya, ahogy Hugó hamarosan megérti. Arra a hírre, hogy Verona, sőt Milánó is megnyitotta kapuit riválisa előtt, „szomorúan" visszavonul Paviába. Ott arra az elhatározásra jut, hogy már a csata előtt feladja a harcot, anélkül hogy megkocáztatná az összecsapást. Lothar az, aki először elnyeri jótettéért a megszolgált jutalmat. Milánóban az ott összegyűlt longobárd nagyok királlyá kiáltják ki. Hugó elhagyja Itáliát. Hatalmas kincseivel Provence-ba vonul. Ott szövögeti még egy ideig – mint annyi detronizált uralkodó előtte és utána – esztelen terveit egy esetleges visszatérésről. De 947. április 10-én meghal.[32]

A longobárdok vaskoronáját Lothar viseli ugyan, de Berengár az – „névlegesen még csupán őrgróf, de hatalmát tekintve máris király" –, aki mellette a főszerepet játssza.[33] És mint a történelemben mindig, a szerep itt is kiköveteli a megfelelő címet. Ezért az ifjú király belehal a méregbe, amit Berengár és Willa kever számára, akik mindketten neki köszönhetik szemük világát. Most a pártok nyílt sisakkal állnak szemben egymással.

Adelheid saját személyében egyszerre képviseli a burgund, és mint az utolsó Lotharida vérből való longobárd király özvegye egyben a Lotharida-tradíciót is. Mostani ellenfele, II. Berengár, Itália királya azonban mint Berengár császár unokája és Jámbor Lajos ükunokája ugyancsak nagyon előkelő ősökre hivatkozva alapozhatja meg hatalmi igényét. Sőt felesége Lotharida származása okán még a Lotharida hagyaték örökösének is tekintheti magát. Mivel eszközeik megválasztásában sem neki, sem feleségének nincsenek morális gátlásaik, most, hogy a derék Lothar áldozatul esett álnokságuknak, a csupán húszesztendős özvegyet kerítik hatalmukba.[34]

Berengár és Willa most biztosítani akarja, hogy az itáliai trónt illető minden lehetséges követelés az ő családjukban egyesüljön. Fiuknak, Adalbertnek, akit apjával együtt a longobárdok királyává választottak, feleségül kell vennie Lothar özvegyét. Adelheid azonban nem hagyja, hogy egy ilyen játék eszközévé tegyék. Férje gyilkosának fia az ő keze révén nem fogja magát a burgundok és Lotharidák legitim örökösévé feltolni. Csakhogy menekülési kísérlete balul üt ki. Ekkor Berengár és Willa, elkobozva kincseit és ékszereit, szégyenletes fogságra veti. Vele szemben Willa már nem ura magának. A nála sokkal fiatalabb, szép és nemes aszszonyt szörnyen meggyötri. A haját cibálja, gyakran öklével csépeli, láb-

bal tapossa. Mivel nem tudja megtörni, végül szolgálólányával és egy Varinus nevezetű pappal a Garda erődítmény kazamatáiba vetteti. Ebből a mélységből fog majd Adelheid *Deo ordinante* – Isten rendeléséből – birodalmi fensége magasába emelkedni.

Mert nagyon is hamar váratlan fordulat történik.

A szorongatott asszony módot talál arra, hogy még a fogságból felvegye a kapcsolatot a hatalmas Adelharddal, Reggio püspökével, megboldogult férjének egyik tántoríthatatlanul hű emberével. Ettől felbátorodva, hívei Nagy Ottóhoz fordulnak. Adelheid valószínűleg a kezdet kezdetétől igenelte e lépést. Ottó tíz év óta házája védnöke, fivérének, Burgundia királyának gyámja volt, ő jelentette a menekülés és főként a bosszú egyetlen lehetséges útját.

Ekkor a királynő, szolgálólánya és Varinus atya segítségével utat ás a kazamata fala alatt a szabadba. Négy hónapos fogság után sikerül elmenekülnie Gardából. Azonnal a nyomukba erednek. Berengár embereinek lándzsái egyszer súrolják is a gabonaföldön elrejtőzött királynőt.[35] Amikor kijutnak a közvetlen veszélyzónából, a pap otthagyja őt, hogy – ha lehet – kapcsolatot teremtsen a püspök embereivel. A két asszony tovább bolyong. Kimerülten, kiéhezve egy lápvidékre jutnak. Ott egy halászra találnak. Ez kíváncsian faggatja őket. „Hát nem látod – felelik neki az üldözöttek –, hogy minden emberi segítség híján bolyongunk itt, és – ami még súlyosabb – magány és éhség gyötör bennünket? Ha tudsz, adj nekünk enni, vagy segíts rajtunk valami más módon." A jó embert ekkor részvét fogja el. „Halat és vizet kell kapnotok" – mondja, és mert mint mindenkinek, aki a *negotium piscationis*t – a halászmesterséget – űzi, neki is van tűzszerszáma, tüzet gyújt, és megsüti nekik a halat, amit épp az imént fogott. A királynő eszik, a szolgálólány és a halász szolgál neki. Ekkor megjelenik Varinus, és jelenti Adelhard püspök fegyvereseinek közeli érkezését. A királynőt Canusium bevehetetlen erődítményébe viszik: Canossa az a vár, amelyben valamivel több mint száz évvel később világfordulat fog végbemenni. (Azzo, aki ott most gondját viseli, Toszkánai Matildnak, VII. Gergely pápa nagyszerű barátnőjének a dédnagyapja.) Berengár még megkísérli a lehetetlent: Canossában megostromolja a királynőt. Csakhogy túl későn: időközben Nagy Ottó, életében első ízben, átlépte az Alpok hágóit. Berengár menekül, és egy erős várban rejtőzik el. A longobárdok új királya bevonul Paviába. Választás vagy koronázás nincs. Ottó magától értetődően veszi birtokba Itáliát, hiszen az a Karoling örökséghez tartozik, és számára a Rómába vezető utat jelenti. Annak a keze, aki igényei legitimitásának, mondhatni, látható záloga, immár az övé. A királynőt Canossából Paviába vezetik, és itt tartják meg a lakodalmat, amikor is a burgundi asszony, a Lotharida-család utolsó királyának özvegye és Ottó, a longobárdok első szász vérből származó királya megköti életre szóló szövetségét, amely arra hivatott, hogy új irányt adjon Európának.

952 februárjában Ottó ifjú hitvesét a bündeni hágók egyikén át a Sváb hercegségbe, ősei földjére, majd onnan a szász Északra, új hazájába vitte. Berengár és Willa, akiket Ottó veje, Rőt Konrád bátorított, hamarosan követte őket Magdeburgba, hogy megújítsa hűségesküjét.[36]

Alig múlt egy éve, hogy e két ember, első férje orgyilkosa olyan embertelenül elbánt az ifjú királynővel, olyan mélyen megalázta. Ez a pár most a királynő hatalmában volt, kiszolgáltatva neki, gyakorlatilag fogoly a magdeburgi királyi palotában. Egy új hűbéri esküt feltétlenül meg kellett előznie a személyes megbocsátásnak, másképp ez elképzelhetetlen volt, egy ilyen megbocsátás pedig az érintett pár számára annyit jelentett, hogy örök időkre mentesül a megtorlás, a bosszú, a büntetés minden nemétől. Adelheidet biztosan elfogta a keserűség, amikor végül, engedve Nagy Ottó nyomásának, kegyelmébe fogadta ellenségeit és megbocsátott nekik.[37]

Fentebb az esemény tisztán személyes oldalára utaltunk; ha azonban a burgundiság egésze nézőpontjából is szemügyre vesszük, akkor Adelheidnek a bosszúról való lemondása mélyebb jelentést kap.

Úgy tűnik, hogy az a Krimhilda-kép, amely azután majd a Nibelung-ének számára is mintául szolgál, a Karoling-kor szülötte.[38] Mint szerelmes és – szerelemből, nem pedig a nemzetsége iránti szolidaritásból – bosszút álló asszony, ekkor lett ez az alak összekötő kapoccsá a két témakör, Sigfrid halála és Krimhilda bosszúja között. Más szavakkal ez a Krimhilda-figura individualizálódását jelenti. A monda archaikus változataiban – az északi népek mindvégig ezeket őrizték meg – még a nemzetségi összefüggésbe volt beágyazva; most azonban az előtérbe lépett, hogy szerelemben és bosszúban megvalósítsa saját tragikus sorsát.

Sigfrid végzete csak ennek az átformálásnak az eredményeként válik *Krimhilda* sorsának szerves részévé. A Sigfrid-téma végleges kidolgozására irányuló kísérletek idején ugyanis még nem ez volt a helyzet. Még magában a Nibelung-énekben is megőrződtek egy olyan szituáció nyomai, amelyben Sigfrid, a Krimhilda-témától teljesen függetlenül, „politikai" természetű célokat követve száll szembe a burgundi térségben Krimhilda fivéreivel.[39]

E változatban a velisungok – Sigfrid nemzetsége – kelnek fel a gibichungok – Krimhilda fivérei – ellen. Az ófrancia területen fennmaradt elbeszélések egy Burgundiában egykor létezett ősi „politikai" struktúrára engednek következtetni: ezek szerint Burgundia ura még az ott Girartnak nevezett herceg vagy király volt, aki eredetileg „kettős fejedelemségi viszonyban" uralkodott a „szomszédos ország királyával".[40] Ez a kettős királyság azonban szétesett. Ahogy azután a Nibelung-énekben látjuk, a „szomszédos ország" mint a tulajdonképpeni Burgundia – az ének, tudjuk, a Rajna-vidékére, Worms környékére helyezi – kivált az egységből,

míg a másik királyi családot a Rajna lapályaira – a Niederlandba – szorították, ahol a burgundok körülbelül 405 és 436 között ténylegesen megtelepedtek, és ahol – a Nibelung-ének szerint – Sigfrid apja uralkodik.

Csak ez a Girart-énekekből rekonstruálható „kettős fejedelemség" érteti meg azt a hallatlan kihívást, amit az énekben Sigfrid Gunther királyhoz intéz. A színlelt udvariassággal feltett kérdésre: „Mit akarsz itt?" (106. vsz.), Sigfrid, az ország egykori tulajdonosa vagy társtulajdonosa így válaszol: „Mit? Nos – egész országodat!" (106–110. vsz.). A féktelen fellépés hátterében azonban egy politikai elképzelés munkál: Burgundia és a Niederland újraegyesítése – *vagy* Sigfrid *vagy* Gunther jogara alatt. A Sigfrid és apja közt az ének harmadik „aventiure"-ban lezajló beszélgetés[41] és a Girart-énekek bemutatta politikai berendezkedés ismeretében kísértést érzünk, hogy úgy fogalmazzunk: itt *Nagy-Burgundiának* – a „közép birodalmának" –, persze elfogadhatatlan úton-módon történő, újraegyesítésére tesznek javaslatot. Sigfrid úgy beszél, mint olyasvalaki, aki egy valaha birtokoltat, egy ősi tulajdont akar, bármi áron, visszaszerezni. A frank beszél belőle – nem egy történelmileg azonosítható frank király, hanem a frank király mint olyan, aki ismét helyre akarja állítani Lotharida birodalmának szétrobbant egységét. Gernot válaszol neki. És Gernot úgy beszél, mint egy olyan valaki, aki az egykor megszerzettet – még ha az csupán része is egy hajdani nagyobb egésznek – most meg akarja tartani, és élvezni akarja.

Ha Sigfrid és ősei Burgundiában egykor egy kettős királysági rendszer világos pólusát képviselték, míg a gibichungok ugyanakkor a sötét szerepét játszották, akkor a burgundi számára még a dinasztikus-politikai síkon is kirajzolódik egy „mitikus terv", egy terv, amelybe – úgy tűnik – szervesen illeszkednek a burgund–itáliai–longobárd térség történelmének kettős alakzatai – pl. II. Rudolf és Hugó, aztán majd Hugó fia, Lothar és II. Berengár, végül az Ottók és a Berengárok. Cremonai Liudprand, a kor különösen éles szemű és világosan fogalmazó történetírója ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést teszi: „Az itáliaiak mindig az iker uralmi forma egy fajtájára törekszenek, hogy az egyik uralkodót a félelem révén a másikkal tarthassák sakkban."[42]

Nem csoda, ha Lothar felemelkedését és bukását is csak ebbe az összefüggésbe ágyazva lehet értelmezni.

Adelheiddel kötött házassága következtében Itáliai Lothar király szintén Burgundia örököse, de – Willa révén – azok a Berengárok is, csakhogy a világos Lotharral szemben ők a sötét pólust képviselik.[43] Láttuk: Lothart eltéve láb alól ők maradnak annak a királyságnak a kizárólagos birtokosai, amelyet korábban vele osztottak meg. Az örökség zálogát, Lothar özvegyét, először még szilárdan a hatalmukban tartják. Ám az kiszabadítja magát, és a maga útján megy tovább.

Az említett „mitikus terv" történésrendjének megfelelően csak ekkor, a világos és sötét pólus harcának szakasza után jelenik meg a kozmikus

teljességet megcélzó *coincidentia oppositorum* korszaka[44] – a nagy, távoli és idegen király. Amikor a Thidrekssaga, közvetlenül a szász császárok szláv háborúiból kiindulva, a szlávok ellen vezeti Attilát, a Nibelungének Etzeljét, a nagy világkirályt – e „mitikus terv" értelmében kétségkívül helyesen – a szászok képviselőjévé teszi meg.[44a] És megfordítva is: amikor Nagy Ottó, az új világkirály, Lotharnak, a korábbi, az övét megelőző világkorszak világos királyának özvegyét veszi feleségül, küldetése és szerepe szerint lényegi rokonságban áll Attilával.[44b]

Most Adelheid kétségtelenül abban a helyzetben lenne, hogy megtorolja a Berengárokon férje meggyilkolását, kincsei elrablását. És ezek valóban elutaznak a messzi országba, ahol a bosszúra szomjazó várja őket. Itt azonban világosan megmutatkozik a személyes mozzanat szerepe. A „mitikus terv" történésrendje megbomlik, és egy új értelemnek, az egyéni akaratnak; egy tudatos sorsválasztásnak a jegyében új fordulatot vesz.[45] Ottó arra kényszeríti Adelheidet, hogy bocsásson meg a Berengároknak.[46] Csak ezért nem lesz a magdeburgi találkozás a „burgundok alkonyává".

Ami bekövetkezett, az a sorsváltás jelensége. Akkor kerül rá sor, ha kellő belátás és akarat munkál, és ha mögötte hatalom áll, elég erős ahhoz, hogy a történéseknek más irányt adjon. Éppen ez az emberi akarat korrelátuma a sorssal szemben. Győzelmet aratni *hyper móron* (a meghatározottság felett)[47] ezzel nem lehet, változtatni azonban bizonyosan, aminek eredményeképpen az adottságok ugyan nem szűnnek meg létezni és hatni, de közvetlen működésbe lépésük feltartóztatható, „szocializálható", sőt bizonyos körülmények között végleg a látens szférájába szorítható. Adelheid sorsképletének ez átalakulása révén azonban, amit lényegében Nagy Ottó beavatkozása idéz elő, ezzel egyidejűleg egy másik változás is bekövetkezik: a Berengárok sorsvesztése. A magdeburgi királyi palota nem lett pusztulásuk színpadává: Ottó közbelépte folytán elmaradt a nagy burgundi bosszúmű tragédiájának záróaktusa. A Berengárok így tehetetlenül, súlytalanul, mintegy történelmen kívülivé válva tengődnek még egy ideig a világtörténelem peremén, élettelen bábukhoz hasonlatosan, akik a történelmet már nem befolyásolják, s megváltoztatni még kevésbé tudják. A sorsvesztés jelensége, ami most osztályrészük lett, egyet jelent a hanyatlással és a felbomlással. A sorsváltás ezzel szemben igen gyakran áttöréssé lesz egy magasabb sorshoz. Ez történt Adelheid esetében is.

Alakja éles körvonalakkal, mostantól folyvást növekedve, nagyszerűen emelkedik ki az egykori ellenségek illanó árnyai alkotta háttérből.

Adelheid, aki házasságkötése napjától szinte el sem mozdul férje oldaláról, hanem mint *consors nostri regni*, később *consors imperii* – hogy majd özvegységében még *mater regnorum*má is legyen – és mint „közbenjáró" minden dologban, legyen az családi, politikai vagy szellemi természetű, aktív szerepet játszik mellette, a kor egyik legjelentősebb férfiának számító Ottó mellett sem ad fel semmit abból, amit kezdettől fogva képviselt, amivé már második házassága előtt saját tettei következményeként lett. Kemény végzet formálta, bölcs belátás vezette, alapos képzés adta meg szellemi tartását – hisz ő kora *litteratissima regina*ja –, tudatos, letisztult hit etikai alapját. Sorsa zsenge ifjúságában a világos Lotharhoz kötötte, akihez odaadó volt a szerelemben; azután tudatos választás alapján a világos Ottóhoz kapcsolódott, akivel most mélyen átélt sorsközösségben egyesül. Megjelenése a szász királyi nemzetségben nem csupán azt jelenti, hogy a családfő új házasságot köt, hanem egyben azt is, hogy létrejön egy új család, amellyel a többiek, a régi családhoz tartozók, jellemüknek megfelelően nagyon különböző viszonyt alakítanak ki. Ottó idős, fiaitól mélyen tisztelt anyja, Mathild királynő, egységes, zárt, törzshöz és tájhoz kötött hagyomány hordozója, finom tapintattal tér ki új menye sokoldalú, szédítően élénk, rendkívül céltudatos lénye elől. Kedvenc fia, a szép, nyugtalan, démonisága sötét pompájában csillogó Henrik, fivéri szeretettel csüng a szép, fiatal sógornőn, aki mindig „jámbor vonzalomból" fakadó odaadást tanúsít majd iránta. Hogy kettejük viszonya veszélyes mélységeket is érintett, sejthető ugyan, de bizonyossággal éppoly kevéssé állítható, mint ahogy nem bizonyítható az akkor még nagyon fiatal Adelheid és apósa, Hugó király, vagy az asszony és a börtönét egykor vele megosztó Varinus páter közötti erotikus viszonyról szóló híresztelés sem. Biztosan csak azt tudjuk, hogy Henrik Adelheid és Liudolf közé állt, és hogy Liudgard és férje, Rőt Konrád, ugyanolyan erővel szította a fiatal herceg féltékenységének, megsértett becsvágyának és hiúságának tüzét, mint Ida hercegnő. Ida ugyancsak keserűnek érezhette az új szerepet, ami most Adelheid mellett vagy inkább mögött az udvarban és az országban neki jutott, hisz korábban apósa özvegyi udvarában már minden vonatkozásban úgy kezelték és úgy is tekintették, mint jövendő királynét. Ennek most vége volt. A helyzete, hallgatólagosan ugyan, de feltartóztathatatlanul megváltozott, és még tovább is változni fog – s nemcsak az övé, hanem az egész csoporté: Idáé, Liudolfé, Liudgardé és Konrádé is.

Meg is szimatolják a veszélyt, kezdettől fogva lázadnak a burgundi asszony varázsa ellen, de sorra vereséget szenvednek – nem annyira tőle és a varázsától, hanem inkább attól az új sorsiránytól és új életritmustól, amit Adelheid apjuk, illetve apósuk családjában meghonosít.

Amikor Liudolf előtt megvilágosodott apja új házasságának terve – és az ebből adódó egész perspektíva –, önfejű, veszélyes tettre szánta el magát. Akár valamiféle, talán egy Theodorik vagy egy Widukind idejéből való ifjú germán vezér vállalkozó kedvű *amicos clientesque*t gyűjtött össze svábjai között, és 951-ben – apját megelőzve – betört velük Itáliába. Mi volt ezzel a célja? Apja választottjával egykorú volt ugyan, de ugyanakkor már férj is, a sváb Idának, Adelheid anyja egyik féltestvérének a férje. Feltehetően azt kérte apjától, őt bízza meg Itália birtokbavételével, Ottó azonban nem akarta, hogy a nyugtalan, felnőtt, mindamellett mégis éretlen fiú részt vegyen a hadjáratban, mire az az apai akarat ellenére és még az apa előtt átvonult az Alpokon. Amikor azonban apja nevében el akarta foglalni Itália városait, azt tapasztalta, hogy Bajor Henrik figyelmeztette őket. Ez egyet jelentett a kudarccal. Az apa követte a fiút Délre. Előtte a városok önként megnyitották kapuikat, és Ottó Itália királya volt. Akit azonban Ottó magával vitt, aki tehát akkoriban még teljes bizalmát élvezte, az Liudolf sógora volt, Lotharingiai Konrád. Mi több, amikor 952-ben hazatért, őt hagyta hátra egyfajta helytartóként Paviában.

Paviából Konrád azonnal felvette a kapcsolatot Berengárral. Ígéretet tett nekik, hogy apósa megbocsátja neki a hűbéri eskü megszegését. Láthatólag más vonatkozásban is ő adott bátorítást, mert különben aligha hihető, hogy Berengár és Willa – az után, amit alig egy évvel korábban Ottó mostani királynéjával tettek – vállalkozni mert volna ama bizonyos utazásra. De mit akart Konrád ezzel az akcióval elérni? Az ő magatartása nehezebben értelmezhető, mint sógoráé, a forró fejű Liudolfé. Az aligha feltételezhető, hogy személyes érdekből támogatta volna Berengár visszahelyezését a trónra. A közeljövő eseményei valami másra engednek következtetni. Amikor Liudolf látta Ottó királyt „megifjodva új szerelme boldogságától", „megszomorodott és elhagyta atyját; visszatért Szászországba és hosszabb időt töltött Saalfeldben, amely korábban egyszer már kiindulópontja volt a viszálynak".[48] Valamivel utóbb Widukind ezt adja hírül: „Mivel azonban Ottó király három napig vonakodott, hogy fogadja Berengárt, Konrád herceg... hevesen bosszankodott, és Liudolffal együtt Henrik herceget gyanúsította... Henrik azonban úgy kezelte Liudolfot, mint egy mama kedvencét, akit megfosztottak az anyai oltalomtól, és a becsmérlésekkel sem fukarkodott."[49] A családi viszály mint annak a nagy felkelésnek az alapja, amelynek kirobbanása már csak idő kérdése volt, világosan érzékelteti a helyzetet: Henrik, aki mindig kész volt a civakodásra és a viszályra, ingerli a Délen kudarcot vallott, most apjára féltékeny, becsvágyó és büszke Liudolfot. A várakozásaiban csalatkozott Konrád szintén ingerli őt, habár más oldalról és más cél érdekében. Mire várakozhatott hát?

Könnyen belátható, mennyire megcsorbult volna Ottó tekintélye még Németországban is, Itáliáról nem is beszélve, ha a király most, Berengár és Willa magdeburgi látogatásakor, a Nibelung-ének Attilájához hason-

lóan szabad kezet ad feleségének, hadd töltse ki bosszúját a longobárd királyi páron és kíséretén első férje haláláért és az őt személyében ért bántalmakért. És Konrád tervében láthatólag ezzel a tekintélyvesztéssel számolt.

Ezúttal nem akarják Ottót a trónról letaszítani, detronizálni, ha lehet, megölni, mint a hercegek első nagy felkelése idején. Csupán arról van szó, hogy maguknak igénylik *azt* a helyet az udvarnál és az országban, amelyet Adelheid és Henrik foglal el. Beleszólást kívánnak az ország igazgatásába, biztosítékot akarnak szerezni a dinasztia Edgitha királynőtől származó ágának az örökösödési jogát illetően. Amikor az új királynő megszüli első fiát, a felkelés is kitör. Ezúttal Liudolfnak sikerül alapjaiban megbontania a dinasztia belső egyensúlyát, és Rőt Konráddal szövetkezve olyan katasztrófa szélére taszítania Ottót, amelyben ifjú birodalmával és ifjú boldogságával együtt kis híján odavész.[50]

7

Ottó Ingelheimbe lovagolt, nem sejtve semmi rosszat.

Útközben azonban bizonytalanságérzés fogta el. Visszahívta vezeklőgyakorlatairól Frigyes mainzi érseket, és meglátogatta Mainzban, hogy megtudakolja, mi zajlik e nyugtalanságtól felbolydult vidéken. Az egyházfejedelem kettős játékot játszott. Ottó látta, hogy csapdába csalták. Olyan követelésekkel álltak elő, amelyek arra szolgáltak volna, hogy megkössék a kezét. A király nem tanúsított ellenállást Liudolffal és Konráddal szemben, akik megpróbáltak nyomást gyakorolni rá: ki kellett jutnia Mainzból, ki a hálóból, vissza a szabadságba. De azután, amikor Dortmundban, anyjánál ismét a hatalom birtokában és szabadnak érezte magát, visszavonta a tőle Mainzban kicsikart koncessziókat, és követelte az engedetlenek kiadatását.

Válaszul erre a frank, majd a sváb hercegség kitűzte a lázadás lobogóját; Henrik elvesztette egész Bajorországot; sőt még Szászországban is felizzottak a nyugtalanság tűzfészkei. Lotharingia ezzel szemben felkelt az ott nem túl népszerű Konrád ellen, és a királyhoz pártolt. Ottó ostrom alá vette a most fia székhelyéül szolgáló Mainzot.

Ettől kezdve a felkelés egyre sajátosabb arculatot öltött. „Magatartásukban és elhatározásaikban mindnyájan telve voltak bizonytalansággal." Perben és haragban álltak egymással, harcolni viszont egyáltalán nem akartak. Mindkét front harcosai egyazon ország gyermekei voltak, itt az apa, ott a fiú volt a vezérük. „A fiú és a vő tehát Ottó királyhoz jött a táborba, lábához vetették magukat, és késznek mutatkoztak bármilyen vezeklésre." Ottó azonban az összeesküvők kiszolgáltatását követelte. Ott állt hát Liudolf, egyfelől az apja, akit szeretett, és akit szeretettől és féltékenységtől hajtva támadott meg, másfelől a barátai, akiket ugyan-

csak szeretett, és akiket még apjával szemben sem tudott elárulni. Ebben a helyzetben aligha tett jó szolgálatot Bajor Henrik, amikor vadul és hevesen nekiment. A nagybácsi, aki sohasem volt jó szívvel iránta, a korholó szeretet szavai helyett ezúttal is csak gúnnyal és haraggal illette. Liudolf hallgatott, dacosan, sértődötten. Dolgavégezetlenül hagyta ott apját, és sógora kíséretében visszatért a városba. Az éj során azonban azok a bajorok, akik még a királyi seregben voltak, elpártoltak Henriktől. Liudolf hamarosan Regensburgba vonult. Bajorország várai megnyitották előtte kapuikat. Ő volt az ország ura. Ottó – „kicsiny kísérettel" – utánaeredt. Ekkor megismétlődött a mainzi napok határozatlansága: a bajorok megzavarodva álltak királyuk előtt – „sem a békét nem keresték, sem harcra nem álltak ki". Most Ottó volt az, aki dolgavégezetlenül távozott. Visszatért Szászországba. Fia és veje ekkor végzetes lépésre szánta el magát: behívták a pogány magyarokat. Liudolf ellátta őket vezetőkkel, Konrád Wormsban megvendégelte őket.

Az embernek az a benyomása támad, hogy a lázadók olyasmit akartak tenni, ami váratlanul véget vethetne a belső bizonytalanságnak: ha az ember a hazára uszítja a pogány ősellenséget, nincs többé visszaút, győzni kell, vagy meghalni. Csakhogy a pogány magyarok nem vették komolyan, vagy talán igaznak sem hitték, hogy utolszor még lehetőségük lenne rá, beleszólni Németország és Nyugat-Európa ügyeibe: túlságosan is hamar elhagyták Ottó felségterületét, és fosztogatva vonultak Franciaországba, majd tovább Itáliába. Aki rájuk épített, csalatkozott. A bajoroknak békét kellett kérniük. Langenzennben összeült egy országgyűlés. Widukind feljegyzi – szellemét tekintve bizonyosan hűen – a király ott elmondott beszédét: „Ha fiam lázadása... csupáncsak engem érintene – mondotta Ottó –, elviselném; ő azonban zűrzavart kelt az egész keresztény világban. Hogy elrabolják városaimat és egész országrészeket ragadnak el tőlem, nem ítélném meg súlyosan, ha nem ontották volna közben rokonaim és szeretett barátaim vérét is. Itt állok előttetek, egy apa, akinek legbőszebb ellensége a saját fia. És az, akit a legjobban szerettem, akit szerény hivatalából a legmagasabb méltóságra... emeltem, az szövetkezett a fiammal ellenem. Még ezt is elviseltem volna, ha legalább Isten ellenségeit, az emberiség e nyűgeit, ebbe a viszályba bele nem vonták volna." Amikor befejezte, „Henrik herceg szenvedélyesen helyeselt neki". Csakhogy ezzel aligha mozdította elő bátyja ügyét. Henrik beszéde után sem mainzi Frigyesnek, sem Lotharingiai Konrádnak nem sikerült rábírnia Liudolfot, hogy engedjen. Egyedül lovagolt el onnan övéivel. Az apa csak Rosstal váránál érte utol. Ekkor vad harc lángolt fel, ami azonban eldöntetlen maradt. Liudolf ismét Regensburgba vette be magát. Bajorjai hiába próbáltak túljárni a királyi sereg eszén. Ekkor Liudolf emberein kezdett erőt venni a fáradtság, sőt a csüggedés. Amikor azután a városokban még az éhínség is pusztítani kezdett, Liudolf – mint korábban Mainzból, most Regensburgból – felkereste apját a táborban. Min-

denki béke után sóvárgott, csak a gyűlölködő szeretetétől halálra hajszolt büszke fiatalember nem volt hajlandó fejet hajtani apja és királya előtt. A küzdelem így újra kezdődött. Bátran és elkeseredetten viaskodtak, aztán – „nagy rémületbe esve" – ismét békéről tárgyaltak.

Ezúttal legalább egy fegyverszünetben sikerült megegyezni. Ottó Szászországba vonult, Henrik elpusztította saját fővárosát, Salzburg lázadó érsekét, akit sikerült kézre kerítenie, megvakíttatta... Ottó, akinek nyugalomra volt szüksége, megállt Thüringiában, és vadászni ment.

Itt az erdőben lépett eléje a fia, egészen egyedül és mezítláb, a lábához vetette magát és bocsánatát kérte. Végre megtört a végzet hatalma: átszakadt a gyűlölet fala, ami e szerető fiút apjától elválasztotta. Sem az apa, sem a fiú, akik sírva karolták egymást, nem voltak gyengék, könnyeiken át a legmélyebb érzés szólt a legmélyebb érzéshez. Az arnstadti országgyűlés után (954. december), amely őt és Konrádot megfosztotta hercegségétől, Liudolf visszavonult ugyan a magányba, ahol bűnbánat és kétségbeesés kínozta. A Liudolfok nemzetsége azonban, amelyhez tartozott, még élő egység volt. Valamennyien nagy szenvedélyekre termettek, egy közülük azonban csak a szeretet szenvedélyére. Most eljött hát másik nagybátyja, Brúnó, Köln érseke, hogy meglátogassa őt, *Liudolfum, prolem regiam, nepotum suum* (a királyi sarjat, unokaöccsét). Mint pap, aki hozzászokott a gyónók kínjaihoz, tudta, hogyan kell vigaszt nyújtani. Szerető szóval enyhítette unokaöccse keserű hangulatát: szavai hatása, ahogy egy régi forrás mondja, „édes volt, mint a mézital".[51] Tudta, milyen becsvágyó volt ez az ifjú, megígérte hát, hogy később majd visszahelyezik régi posztjára. Erősítette hitét, hogy több lehet mint Svábföld hercege: a hegyek mögött várja őt a varázsföld: a Dél, Itália, amely egykor visszautasította ugyan, de ott volt még, hogy csábítsa Észak fiát. Amikor azután Brúnó, a nagybácsi már biztos volt *medicinalia sermonum et exhortationum suarum antidota*ja (beszéde gyógyszerének és biztatása eszközeinek) hatásában, amikor érezte, hogyan fogadta őket Liudolf *ad interiora pectoris* (szívébe), meghívta őt Bonnba, ahol „derűs szívvel" fogadta. Épp akkor érkeztek meg oda a jó hírek Lech mezejéről is: apja nagy csatában leverte a még egyszer támadó pogány ellenséget, Liudolf egykori szövetségeseit (955. augusztus 11.): a magyar veszély megszűnt. Most a *patruus*nak sikerült unokaöccsét végleg megvigasztalnia. Új dicsőség, új tettek képei ébredtek Liudolf lelkében. A két férfi könnyen megbarátkozott egymással, hiszen a nagybácsi csak harmincéves volt, unokaöccse huszonöt.

Teljes volt tehát a béke a dinasztia tagjai között. A magyarokkal vívott ütközet után valamennyien összejöttek Kölnben. Ottó király, Adelheid a gyermekeivel, a két érsek, Brúnó és Vilmos, maga Mathild anyakirálynő is megjelenik a *pax ottoniana* születését köszöntő ünnepségen[51a]. Franciaország királynője, Gerberga, Ottó testvére is jelen van. Magával hozta két fiát, Lothart és Károlyt is. Itt, Kölnben jegyzi el magát az idősebbik, Franciaország későbbi királya Emmával, Adelheid első házasságából való lányával.

A két fivérnek, Ottónak és Brúnónak a minden homályostól idegenkedő, derűs alaphangulata, igen, ez a döntő tényezőként aligha mellőzhető szerencsés beállítódás – mint már többször Nagy Ottó életében – újra győzelmet aratott az egyenetlenség, a viszály, a diszharmónia sötét hatalmai felett.

Közben a fiatal királynő körül is csitulni kezdett a nyugtalanság. A szép bajkeverő, Henrik sógora, ugyanebben az évben, 955. november 1-jén meghalt; a másik békétlen, Rőt Konrád elesett a Lech-mezei csatában. Nem volt már, aki egyfelől Liudolfot bujtogatta volna a királynő s az udvarban és az országban kialakult új helyzet ellen, másfelől aki magának a királynőnek az indulatait szította volna mostohafiával szemben. Amikor Henrik meghalt, a királynő terhessége utolsó szakaszában volt. Az év végén megszületett harmadik fia, Ottó; egyetlen lánya, Mathild, valószínűleg ugyanennek az évnek az elején. Egy évvel korábban, 954-ben adott életet Brúnónak, második fiának, aki azonban még egyéves kora előtt meghalt. Brúnó születésének évében el kellett temetnie elsőszülöttjét, Henriket, aki valószínűleg 953-ban vagy 952-ben született. Így több mint három, majdnem négy évig szinte szakadatlanul terhes volt, közben pedig két gyermekét is sírba tette. Az anyai gondok mindinkább igénybe vették. A mély vallásosságot, ami mindig is jellemezte, és ami jó táptalajra talált férje családjának hasonlóan mély vallásosságában, szellemi hozományként továbbadta a két gyermeknek, akiknek a nevelését neki engedték át. Gyermekeinél és gyermekei gyermekeinél azonban ezt a vallásosságot egy új vonás, az aszkézisre való hajlam gazdagítja, ami sem a korábbi Welfeknek, sem a korábbi Liudolfoknak nem volt sajátja.

Hasonlóképp a korai halál is csak alig-alig fordult elő náluk. Most azonban hirtelen itt az *immatura mors* fantoma, és kezdi szedni áldozatait a királyi család tagjai közül. Addig fel sem hagy vele, amíg lassan ki nem halnak valamennyien.

8

A vándor, aki az Alpok hágóján megjelent, először járta be ismerkedve Itáliát. Longobárd királysága történelmileg-életrajzilag logikus következménye aacheni megkoronázásának, amikor a károlyit először élte meg saját sorsaként. Akkor az aktust, szimbolikus voltát hangsúlyozandó, frank ruhában hajtották végre: Szászország hercege a frankok királya lett. Most Paviában mint a burgundi asszony férje és a longobárdok királya egyszerre képviseli a germán és a román elemet: a közép birodalmát, a burgund Lotharida legitimitást.

De nem csupán ő.

Az egész folyamatra jellemző, hogy maga Liudolf is, akinek a személyében pedig I. Henrik eredeti családterve szerint a két Sakslanda-tradí-

cióinak kellett volna újjászületnie, mennyire nem a szász határőrtörzs hivatásának megfelelően él és munkálkodik. Sorsának vonala határozottan a Dél felé kanyarodik. A szász hercegséget s vele azt a feladatot, hogy a kereszténység *schermeje és vorstandja* legyen, egy új nemzetség veszi át, a Billungoké, akik először Szászország őrgrófjai, aztán hercegei lesznek. Maga Liudolf ezzel szemben, a határvidék természetes örököse, 948-ban Hermann sváb hercegnek a lányát, egy Burgundiával nagyon szoros kapcsolatban és rokonságban álló országnak az örökösnőjét veszi feleségül. Apósa halála után Liudolf Svábföld hercege lesz – és nem Szászországé. Ezzel már közel kerül a délnémet szférákhoz, a romanizált Burgundiával szomszédos területekhez; fia, Ottó azután már tősgyökeres délnémet. Ez az Ottó a burgund örökös nagybátyja, hisz anyja – mint már említettük – Berta királynő, Adelheid és Békeszerető Konrád király anyja egyik féltestvérének a lánya. Adelheid és Konrád apjának, II. Rudolfnak a története már jelezhette, hogyan játszottak egymásba Svábföld és Burgundia összefonódott sorsai és érdekei. Ahogy Rudolf királynak és szövetségesének, anyósa második férjének, Sváb Herman-nak északon, I. Henrik erős királysága mellett nem jutott cselekvési tér, úgyhogy csupán a déli területeken próbálkozhattak, úgy vezették Liudolfot is sorsa bonyodalmai legelébb Itáliába, azután a délnémet vidékre, végül ismét Itáliába, ahol elérte korai vége.

A Liudolfok bajor ágának sorsában egy másfajta összefüggés figyelhető meg.

Ennek az ágnak a megalapítója I. Henrik, Nagy Ottó öccse. 938-ban feleségül veszi Bajorország örökösnőjét, Juditot, Arnulf bajor herceg lányát. Ez a kapcsolat a szász királyi ház első lépése afelé, hogy a Dél nagy fejedelemségeit, majd – onnan kiindulva – Burgundiát és Itáliát is hatalmába kerítse. 940-ben Ottó behatol Burgundiába, 947-ben Henrik hűbéri birtokként megkapja Bajorországot, ugyanebben az évben Ottó férjhez adja lányát, Liudgardot Rőt Konrádhoz, Lotharingia hercegéhez; 948-ban Liudolf házasságot köt Idával, a sváb hercegség örökösével, 949-ben Liudolf Svábföld hercege lesz, 951-ben belevág elsietett kalandjába, és betör Itáliába; ugyanez évben apja Itália királyává nyilvánítja magát, és feleségül veszi a longobárd király özvegyét, 952-ben Bajorország annektálja az Itáliáról leválasztott Veronát, Aquileiát és Istriát. Ezzel a régi longobárd királyság eme részeit közvetlenül a dinasztia egyik tagjának kormányzata alá helyezik, míg – Berengár 952-es hűbéri esküje után – Itália egyéb területein egyelőre még idegen hűbéres iktatódik az ország és az állam feje közé.

A nyugtalan Henrik, Bajorország hercege – ahogy említettük – viszonylag korán, már 955-ben meghal. Kicsiny gyermekeit – fia csupán négyéves, amikor apját elveszíti – bajor özvegye neveli Dél-Németországban, délnémetté. Ahogy a Liudolf-ág svábbá, Henrik leszármazottai bajorrá válnak. A dinasztiának ez a bajor ága házasságaiban újra meg újra dél-

német–burgund hovatartozását hangsúlyozza, éppúgy, ahogy egykor I. Ottónak az angolszász királylánnyal kötött házassága az uralkodóháznak a szászság összetartozásáról vallott meggyőződését húzta alá. Henrik és Judit lánya, Hadwig, III. Burchard sváb hercegnek, Adelheid királynő anyai nagybátyjának nyújtja a kezét. Hadwig fivére, II. Henrik, a Civakodó, ismét csak Békeszerető Konrád egyik lányát veszi feleségül, akit nagynénje, Adelheid nevelt. Ezzel egy újabb burgundi asszony lép be a Liudolfok családjába: az uralkodóház egyik tagja megint csak burgundi nőt választ a szász dinasztia jövendő leszármazottainak őséül.

Úgy adódott, hogy – a szorosan vett királyi vonalon kívül – a királyi háznak még két ága közeledett a burgundihoz, illetve élte meg azt, persze mindegyik a maga módján. Ugyanebben az időben a burgundok királyi családjának férfiágában a hanyatlás jelei mutatkoznak, ami különösen a család asszonyainak kirobbanó vitalitása mellett feltűnő. Míg az utóbbiak még sok későbbi generációnak adják tovább a burgund hagyományt, férfiágon a Welfek már Hugó püspökben, III. Rudolf természetes fiában kihalnak.

9

A vallásos jelleg kezdettől erős hangsúlyt kapott a Liudolfoknál. Liudolfnak, az alapító ősnek és az első királynak, Henriknek az ereklyekultuszára vonatkozóan már láttunk néhány példát. Mindig voltak a családnak olyan tagjai, akik az egyháznak szentelték életüket. Liudolf három lánya egymást követően az általa alapított gandersheimi kolostor apátnője volt. Nagy Ottó egyik fivére és fia érsek lett, mindketten koruk szellemi életideáljának mintaképei. Maga Ottó is kegyes férfi, egyben kolostorok, püspökségek, a magdeburgi érsekség alapítója, a kereszténység védelmezője, akinek a kezében csodát tesz a szent lándzsa. Ugyanez a helyzet anyjával, Mathilddal, „e csodás szentségű asszonnyal", aki férje halála után visszavonul a quedlinburgi alapítványba, és mint a női kolostor vezetője, ott tölti hosszú élete utolsó évtizedeit. Ottó mindkét feleségét gyakran és nagy nyomatékkal dicsérik mély vallásosságuk miatt. Mindez azonban fő vonalaiban egy világra nyitott, sőt az uralkodó férfiaknál éppenséggel „keménykötésű" jámborság, aminek világjavító, környezetalakító jellege van. Nemritkán áradó, derűs energiával és erős, életigenlő temperamentummal társul, mint Brúnó érsekben, Ottó fivérében, második feleségében, Adelheidben, vagy magában a nagy királyban is. Mi több – amennyiben egyáltalán jelen van –, itt még a szerzetesi ideál magaslatai felé való törekvés sem jelent a világtól való menekülést, elfordulást a világtól.

A 9. század vége felé azonban felerősödik egy olyan hang, amely mind határozottabban a tiszta aszkézis, a világról való teljes lemondás útján elérhető megújulást követeli.[52] A szent ideálképe már nem a keresztény

mint harcos, a keresztény mint uralkodó, hanem – szinte kizárólag – a keresztény mint szerzetes. Aszketikus-eksztatikus vonások jutnak egyre kizárólagosabb érvénnyel uralomra, és uralmuk konfliktusba sodorja a keresztényeket – korábban erre nem volt példa –, mindenekelőtt a katonákat és az uralkodókat, akik foglalkozásuk vagy hivataluk következtében tevékeny, sőt éppenséggel harcos életet élnek. Csak idő kérdése, hogy az Istennek tetsző, azaz aszketikus-szerzetesi életről kialakult új felfogás az uralmon lévők körét is elérje. Akkor szükségszerűen felborítja azoknak az uralkodóknak és általában a tett embereinek a belső egyensúlyát, akik kereszténységüket mélyen élik meg, akik lelkük üdvét tekintik legfőbb gondjuknak, akiknek üdvösségük biztosítása jelenti a legfontosabb feladatot és a legelső kötelességet. Földi életükben ennek a feladatnak akarnak megfelelni, ugyanakkor viszont mint cselekvő embereknek nemcsak élniük és harcolniuk kell a világban, hanem még embertársaikat is vezetniük és kormányozniuk kell. Ezek pedig – akárcsak ők maguk – keresztények, akiknek a földi jólétéért és halhatatlan lelkéért felelősnek érzik magukat a királyok királyával szemben.

Az üdvösség tehát már nem kereshető – mint még I. Henrik tette – a „keménykötésű", férfiasan tevékeny, világra nyitott jámborságban. Hogy vállalhatna az ember felelősséget azért, hogy mások vérét ontja, még ha ezzel egy közösség céljait mozdítja is elő? Hogy élvezhetné az ember a természet, a szerelem, a gazdagság adományait, holott Isten az egész embert kívánja a maga szolgálatára, és azt parancsolja, hogy hagyja el mindenét, ha őt akarja követni!

Egy ilyen konfliktust ki lehet ugyan kerülni, ha az ember a könnyebb utat választja; csakhogy az Úr előtt ez a választás értéktelen és érdemtelen. Lehet a passzivitásba menekülni, nem tenni semmit, kitérni minden döntés elől, kivonni magunkat minden feladat alól. Így nem teszünk rosszat, amit bizonyos körülmények közt a jó hatalmasok sem kerülhetnek el – de nem tesszük a jót sem. Ez az olyan *rois fainéant*-ok ájult idillje, mint amilyen Békeszerető Konrád és fia, III. Rudolf.

Rudolfot, ahogy már apját is, párját ritkító gyámoltalanság jellemzi. Uralkodásuknak, amely csaknem egy évszázadot ölel fel – 937-től 1032-ig –, annak a korszaknak a mozgalmassága ellenére, amelyben élnek, egyetlen felmutatható pozitívuma ezeknek a létüket többé-kevésbé hatalmas északi rokonaik oltalmában tengető uralkodóknak a tehetetlen „békeszeretete".

Van azonban e konfliktushelyzetben más magatartás-lehetőség is: a bátraké. Ez a nehéz utat, a keskeny ösvényt választók magatartása, csakhogy ez az, ami Istenhez vezet. Aki erre az ösvényre lép, mindent maga mögött hagy. Itt a világtól való menekülés már nem a sorshatalmakkal játszott bújócska; épp ellenkezőleg, ez a lehető legkeserűbb egyéni sors vállalása: mártírhalált halni a hit dicsőségéért, „Isten tisztességéért". Az életidegen aszkézis, a világtól való elfordulás csak ezáltal válik felelősség-

teljessé mind a világgal, mind az embertársakkal szemben. Egy prágai Szent Adalbert, egy querfurti Szent Brúnó Krisztus iránti szeretetből erőszakos halállal hal meg, de ezt azért szenvedik el, mert elviszik a pogányok közé a keresztet, hogy megnyissák előttük az utat Krisztus szeretetéhez.

Ez a legszélsőségesebb valamennyi út közül, és nem is járható mindenki számára. Van azonban egy másik is, egy enyhébb változat. Ezt is kipróbálták már a szász uralkodóház történetének korábbi szakaszában: I. Ottó anyja – láttuk –, miután népe királynőjeként teljesítette evilági szolgálatát, felvette a fátylat. Ez még mindig harmonikus megoldás.

Diszharmónia csak ott támad, ahol a konfliktust nem lehet megoldani, ahol a tettnek és az e világi önmegvalósításra ösztönző ősszükségszerűségnek a parancsa éppoly erős, mint a lemondásé és az elfordulásé. Ilyen esetekkel is fogunk még találkozni. Ekkor is van még lehetőség a sajátos, mélyen a korai középkor gondolkodásában gyökerező megoldásra: az ember egyik életfontosságú ösztönét feláldozza az aszketikus istenszolgálat oltárán. Ezzel valami lényegit fojt el, mindazonáltal valami olyant, aminek a kikapcsolása magát az áldozatot meghozó embert nem csonkítja meg – az Isten ellen való lenne –, az életét sem oltja ki: sőt bizonyos körülmények között még ösztönzi is szellemi kibontakozását. Isten szeretetéért az ember feláldozza az asszony iránti szerelmet, az utódok okozta örömet, és nemcsak úgy, hogy a szerzetesi életet választja, hanem úgy is, hogy közben házasságban él. A házassági közösség így szerzetesi jellegű életközösséggé változik. Az ember szűzi házasságban él, akkor is, ha király, akkor is, ha nemzetségének utolsó képviselője.[53] Ez esetben az áldozat nagyobb, a jövőről való lemondás teljesebb, az elutasítás – egy olyan korszakban, amely dinasztikusan gondolkodik, amely számára a család és a nemzetség élő lényegiség – keserűbb, mélyebb, végérvényesebb.

10

Úgy tűnik, hogy a burgundi asszonyok kétszeres – két különböző generációt érintő – beházasodása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a német uralkodóház egy ilyen aszketikus-eksztatikus vallásosság felé mozduljon el. Az okos, temperamentumos, életútját bátran és tudatosan alakító Adelheid ugyan korántsem aszkéta, még kevésbé eksztatikus. Csakhogy közvetlen leszármazottai között ott találunk egy apácát – bár nála az aszketikus hajlamot figyelemre méltó politikai talentum ellensúlyozza –, és azután ott a császári fiú, aki Isten iránti misztikus odaadásában imádkozva megy majd a halálba. A két idősebb unoka megint csak apáca: apátnők, akikre hosszú élet vár; miközben az egyetlen fiúunoka, e nyugtalan istenkereső, a vallásos-aszkétikus megszállottság és a császári méltóságából fakadó magas pátosz végletei közt tölti el azt a rövid néhány évet,

ami megadatik neki. Csak egyetlen lányunoka fog férjhez menni, gyermekeket szülni; különben Adelheid valamennyi leszármazottja kihal. Feltűnő a férfisarjak rövid életűsége; első két fiát is – mint már említettük – zsenge gyermekkorukban vesztette el.

És bármennyire különbözött is Emma, Adelheid első házasságából való egyetlen lánya a szász házból származó féltestvéreitől, még az ő esetében is megfigyelhető – ha más értelemben is – az Adelheid-leszármazottak korai kihalásának tendenciája: Emma fia, Lusta Lajos – a *fainéant*-t helyesebb lenne itt inkább „alkalmatlannak" vagy „hasznavehetetlennek" fordítani – az utolsó Karoling a nyugati frank királyság trónján.

Az aszketikus életvezetés, az életszentség mint életforma azonban akkor jut igazán diadalra, abban a nemzedékben válik uralkodóvá, amely Gizellától a burgundok „békeszerető" királya lányától, Bajor Henrik, a Civakodó feleségétől származik.

Henriknek és Gizellának öt gyermeke van. A legidősebb II. Henrik császár, akit 1146-ban még szentté is avatnak. Neki nincsenek leszármazottai. Három testvére egyházi pályára lép: kettő püspök, egyikük apáca. Az ötödik gyermek Gizella, Magyarország királynéja, akinek mondabeli történetével már foglalkoztunk; lássuk itt most, hogyan alakult földi pályája a valóságban. Ő is azon az úton volt, hogy életét egészen Isten szolgálatának szentelje. Ekkor azonban eljöttek Keletről Gézának, a kereszténységhez csak néhány éve csatlakozott Magyarország fejedelmének követei, és megkérték a kezét fejedelmük fia, a fiatal István számára. Gizella, akit lenyűgözött a nagy eszme, hogy „Magyarország népe Gizella révén fogja Krisztus hitét elfogadni" (*gens Ungarorum... ad fidem Christi convertitur per Gislam*),[54] a fátyol helyett a koronát vette fel. Gizella „kötése Magyarországi István királlyal volt a legfőbb oka a pannon nép megtérésének" – így tudta ezt a kor hivatalos német történetírása.[54a] Ő maga egész életében valamiképpen Krisztus túszának (a Gisela szó jelentése: 'a túsz') tekinthette magát a magyar trónon, királynői méltóságát pedig egyfajta missziónak.[54b] Élete vége felé fokról fokra ismét eluralkodtak rajta az aszketikus-szerzetesi vonások. Férje – Magyarország első, népe által az ország szentjeként tisztelt királya – uralkodásának utolsó éveiben és utolsó fiának, a hasonlóképpen szentnek kijáró tiszteletben részesülő Imrének a halála után egyre gyakrabban vonult vissza a veszprémi királynői alapítványba, szeretett apácái közé. Néhány évvel István halála után aztán visszatért bajor hazájába. Szent hírében állva halt meg 1065-ben, élemedett korban. Ekkor a passaui Niedernburg-kolostor apátnője volt. Itt is temették el.[55]

Fiai közül az egyetlen, aki legalább az ifjúkort megérte, Imre – a császári nagybácsi tiszteletére eredetileg Henriknek hívták – a legkifejlettebb formájában reprezentálja az aszketikus életbeállítódást.

1007-ben született, 1022-ben feleségül vette a „görög császár egyik rokonát", akivel 1031-ben, egy vadkanvadászaton bekövetkezett haláláig

szűzi házasságban élt.[56] Aszkézisének ez a fajtája még apjából is elkeseredett tiltakozást váltott ki, holott Imre nem tett mást, csupán levonta „az idoneitas-tan végső, de logikus következtetését", amikor „hitvesétől nem kívánt utódot, és a *sanguis regius* öröklési jogáról lemondva, szabaddá akarta tenni a jövőt a megfelelő uralkodó, az eljövendő *Dei electus* előtt".[56a] Az, hogy testvérei korai halála után ő volt Szent István egyetlen életben maradt sarja, elmélyíti áldozatának és fogadalmának értelmét. E tekintetben nagybátyjának, II. Henrik császárnak a nyomdokain haladt, aki – a jelek szerint – szintén önmegtartóztató házasságban élt feleségével, Luxemburgi Kunigundával. Biztosan egyelőre azt tudjuk, hogy a bambergi püspökség megalapításának évében, 1007-ben – azaz harminchárom éves korában – tudatosan lemondott a közvetlen leszármazottakról, annak ellenére hogy 1002 óta – papi állású fivéreit leszámítva – ő is utolsó férfi tagja volt nemzetségének.[57]

Egy másik példával Bizánc szolgál, ahonnan „a görög császár rokona" jött, hogy Magyarországon a trónörökös szűz házastársa legyen. Konstantinápolyban ebben az időben II. Baszileiosz császár uralkodott, a „bolgárölő", impozáns jelensége a kornak. Lényében még ifjúsága idején hatalmas átalakulás ment végbe benne, elkomorult, s ezt követően szűzen élt, soha nem házasodott meg, nem hagyott maga után vér szerinti utódokat. Ő is tisztában volt azzal, hogy „utolsó sarj". Élt ugyan még a fivére, és VIII. Konsztantin néven követte is őt a trónon, de Baszileiosz nagyon is jól tudta, miféle kéjenc az öccse. Konsztantinnak csak lányai voltak, akik aggszűzként hervadoztak a Gynacaeumban – úgy tűnik tehát, hogy Baszileiosz kihalásra ítélte dinasztiáját. „He 'put out no roots for the throne'."[58] [A trón számára nem hajtott rügyet.]

Éppen az ő példája vet fényt e szűz királyok lényegi ambivalenciájára. Az áldozatot – ahol áldozatot hoznak – becsületesen ajánlják fel, és a fogadalom – ahol van ilyen, mint pl. Imrénél – a legmélyebb alázatban fogant döntés. Csakhogy az ember ellentmondásokkal terhelt teremtmény. Míg egyfelől e lemondók határozottan és végérvényesen elutasítják a vér szerinti leszármazás vak véletlenszerűségét, annak az elvnek a nevében, hogy az utódlásban egy magasabb, szellemileg tudatos kiválasztásnak kell érvényesülnie, másfelől saját kiválasztottságukban megingathatatlanul hisznek, holott ők maguk nem az előd szellemi választása révén jutottak méltóságukhoz.

Egy Baszileiosz ezt feltehetőleg tisztán felismerte, egy olyan szent azonban, mint Imre, valószínűleg nem ébredt rá, hogy áldozatkész alázata mögött valójában emberfeletti önhittség rejtőzik. Pedig ez volt a helyzet. Hisz az ember azzal, hogy elzárta a természetes utat, amely a jövőbe vezethetett volna, magát nyilvánította az egész addigi fejlődés csúcsának, végének, értelemének és céljának. *Non plus ultra:* A nemzetség megvalósulási folyamata itt elérte legmagasabb és végső kiteljesedését.[59]

Bizonyos körülmények között a nyomaték a „legmagasabb" jelzőre eshet. Így például abban a szép beszédben, amelyet II. Henrik ahhoz a törzshöz intézett, amelyből nemzetsége származott: „A ti hűségetekre építve, ti, sziklaszilárd szászok, győztek elődeink, lettek királyok és királyokból császárok a világ üdvére."[60]

Csakhogy a hangsúly a beállítódásnak, élethelyzetnek, életkornak megfelelően változik. Eshet a „végső" jelzőre is. Amikor Adelheid császárnő unokája, egy ifjú, akit „az ókor és a szerzetesség egyaránt megigézett",[61] akit közvetlen környezete – mint az egész addigi fejlődés csúcsát és végét – *magnus Otto*nak, *maximus Otto*nak, a „császárok császárá"-nak, a „világ csodájá"-nak nevez, aki maga olyan szokatlan formulákat vesz fel címei közé mint „Jézus szolgája", „az Apostolfejedelmek szolgája", de ugyanakkor azt is, hogy „Isten kegyelméből a római világ uralkodója", akkor itt – a lemondásra és a világtól való menekülésre vonatkozó egyéb tervek társaságában – a „végső" jelzőre esik a nyomaték.[62] A hangoltság, ami ebben kifejeződik, bizonyára csak azért tűnik annyira másnak, mint egy II. Baszileiosz életmagatartása, mert III. Ottó ifjúként, Baszileiosz viszont aggastyánként válik meg tőlünk.

Mértéktelenségében még a II. Baszileioszét is túlszárnyaló formában jelenik meg a jövőre nézve semmiféle igényt nem támasztó magatartás Eiréné bizánci császárnőnél. Eiréné megvakíttatja egyetlen fiát és megboldogult férjének mind az öt fivérét, hogy azután elképesztően steril fenségben uralkodjék szerzetesek és heréltek között. Az ő világát nem melegíti át vagy világítja meg az érosznak, a fogalom bármely értelmében vett szeretetnek egyetlen sugara sem. Úgy tűnik, míg Baszileiosz saját dinasztiáját ítélte kihalásra, Eiréné férje nemzetségét irtotta ki.[63]

Ahol azonban az aszkézis nem fajul pusztításvággyá, barátságosabb köztes megoldások csillannak felénk. A burgundiai Welfektől az út a magyar Árpádokon át a velencei Orseolókhoz vezet. Szent István egyik húga 1009-ben férjhez megy Orseolo Ottó dózséhoz, akinek egy fiút – és ez Magyarország királyának, Péternek a valódi származása – és egy lányt, talán még egyet, szül.[64] Az Orseolo-házat – Péter magyar királyt is beleértve – mély vallásos hajlam jellemezte. Ottó nagyapja, I. Orseolo Péter, a család első dózséja, szelíd, jámbor férfi volt, aki a hercegi széket egy kolostor csendes visszavonultságával cserélte fel.[65] Fia, II. Orseolo Péter (991–1008), a dózsék hosszú sorának egyik legjelentősebb alakja, világos és vonzó jelenség, életében és halálában szent hírében állt. Két lánytestvére – így őrizte meg a hagyomány – úgynevezett Szent József-házasságban élt. Ő maga azonban tizenegy gyermek apja volt. Egyik fia, János, a bizánci Maria Argyrout vette feleségül. Egy másik, Ottó dózse, amikor később elűzték, Bizáncba menekült, míg felesége és gyermekei Magyarországon leltek oltalomra. A többi gyermek közül hat az egyházi pályát választotta: két fiú püspök lett, négy lány apáca. Mivel Orseolo János egyetlen fiacskája zsenge gyermekkorában elhalálozott, Magyarországi

Péter király és nénje, Froizza pedig gyermektelen volt, Froizza 1071-ben bekövetkezett halálával teljesen kihalt a gyermekekben egykor oly gazdag nemzetség.[66] Más szavakkal: A burgundi–bajor–magyar–velencei atyafiság Magyarországi Gizella királynő – Adelheid császárnő egyik dédunokahúga – és Orseolo Ottó velencei herceg nemzedékében még huszonegy, Szent Imre és nagybátyja, Magyarországi Péter nemzedékében még mindig tizenegy tagot számlált, a következő generációban ezzel szemben – Gizella királynő legfiatalabb sógornőjét, Szent István egyik húgát kivéve, akinek a leszármazottai ma is élnek – minden vonalon kihal az egész egykor oly gazdagon szerteágazó nemzetség. Az aszketikus beállítottság – ha enyhébb formában is, mint a két idézett bizánci példa esetében – itt is újra megmutatja fonákját: „halál-oldalát". Aki nem kíván hitvesétől utódot – még ha vallásos meggyőződésből is –, aki lemond saját élete továbbplántálásáról – akkor is, ha a legmagasabb aszketikus áldozati szellem vezérli –, elfordul a jövőtől.

A burgundi nemzetségnek azonban korántsem valamennyi tagját jellemezte e magas aszketikus áldozati szellem. Ennek ellenére többségük nem részesült gyermekáldásban. És ahol ez mégis bekövetkezett – mint az Ottó és Adelheid pár vagy Magyarországon az István és Gizella pár esetében – ott az előbbieknél kettő–négy fiú, a utóbbiaknál négy–öt gyermek már zsenge korában meghalt; Adelheid fiai közül csak II. Ottó, Gizella gyermekei közül csak Szent Imre érte meg az ifjúkort.

11

Most, a családhoz tartózók sorsának fényében mint a 10. és 11. század dinasztikus történelmének sajátos jellemzője kezd érthetővé válni a burgund nemzetség halállal eljegyzettségének ellentmondásos, homályos hagyománya.

II. Henrik császár, Békeszerető Konrád unokája, teljes biztonsággal és joggal számíthatott arra, hogy gyermektelen nagybátyja, III. Rudolf halála esetén övé lesz a burgund örökség. Rudolf azonban, ez az „engedékeny és nőies, hatalom nélküli árnyékkirály",[67] második felesége és tőle származó fiai érdekei és saját vazallusai nyomása közt ingadozva, megnehezítette helyzetét, és idők jártával egyre kilátástalanabbul belekeverte Burgundia problémáiba, anélkül hogy – szerződések ide, ígéretek oda – egyértelműen biztosítani tudta volna jogát a királyság megöröklésére. Közben egyikük sem sejthette – sem a királyi nagybácsi, sem császári unokaöccse –, hogy a burgund hagyaték kérdése már vagy nyolc évvel II. Henrik halála előtt el fog dőlni, éspedig a burgund nemzetségre jellemző módon, ahol a nőknek mindig fontosabb szerepük volt, mint a férfiaknak.

Burgundiai Konrád királynak Rudolf királyon és Bajor Gizella hercegasszonyon kívül két gyermeke volt. Ezekkel – leány mind a kettő – má-

sodik felesége, a nyugati frank IV. Lajos királynak és Gerbergának, Nagy Ottó egyik testvérének a lánya ajándékozta meg. Berta, az idősebb, először Odónak (Uodo, Eudes), Blois és Chartres grófjának a felesége lett, akinek egy fiút szült, II. Odót. Második házassága II. Róbert francia királlyal nagyon hamar felbomlott, mert az egyház a házastársak közeli vérrokonsága miatt – mindketten Nagy Ottó nénjének unokái voltak – kánonellenesnek minősítette, és kifogást emelt ellene.

Gerberga, a fiatalabbik lány II. Herman-nal, Svábföld hercegével kötött házassága révén még egyszer hangsúlyt adott annak a régi kapcsolatnak, amely házát a svábokkal összefűzte. Házasságukból egy fiú és három lány született.

A fiú, aki követte apját a sváb hercegi székben, már 1012-ben meghalt, mire nagyon fiatal húgát, a csak 999-ben született Gizellát, II. Henrik hozzáadta Babenbergi Ernsthez, akit egyidejűleg a sváb hercegség hűbérurává tett. A balsors úgy hozta, hogy I. Ernst herceg vadászbaleset következtében már 1015-ben életét vesztette. Haldokolva még arra intette feleségét, hogy halála után vigyázzon a tisztességére. Ismerhette őt. Gizellát ugyanabból a fából faragták, mint nagynénjét, a nyugati frank királynőt, Emmát; heves temperamentumát éppoly kevéssé volt képes féken tartani, mint Adelheidnek ez a lánya; csakhogy az ő élete jelentőségteljesebb háttér előtt formálódott, és végül mind fejedelemasszonyként, mind asszonyként több szerencséje volt, mint a Burgundi-ház ama másik *mal famée* lányának.

II. Henrik, aki nyilván kevésbé ismerte unokahúgát, mint boldogult férje, alig másfél éves fiát, II. Ernstet nevezte ki Svábföld hercegévé, és a fiatal özvegy gyámsága alá helyezte. Ez – csaknem azonnal – férjhez ment Braunschweigi Brúnóhoz, és mivel egy éven belül ez is elhalt mellőle, új szerelmi viszonyt kezdett Konráddal, egyik közeli rokonával. A száli frankok nemzetségéből való Konrád Liudgard, Rőt Károly felesége révén ükunokája volt Nagy Ottónak és unokaöccse az első német pápának, V. Gergelynek. Ebben az erős, némileg ugyan mindig érdes, de céltudatos és energikus fejedelemben – aki elrabolta, és az egyház kifogásai ellenére feleségül vette – Gizella megtalálta a neki rendelt férfit. És ez volt az a szerencse, ami asszonyként osztályrészéül jutott. Ekkor II. Henrik, túl későn, megfosztotta őt az első házasságából való fia feletti gyámságától, mert úgy látta, hogy Konrád erőszakos behatolása a burgund területre legalábbis veszélyezteti a sváb hercegség jövőjét.[68] A burgundi asszony férje azonban növekedni kezdett, és amikor II. Henrik lehunyta a szemét, már elég erős volt ahhoz, hogy először királlyá, három évvel később pedig császárrá koronáztassa magát. További hat évvel később kezébe kaparintotta az oly sok viszályt, sőt harcot is okozó burgund örökséget.

Mivel uralkodása első esztendeiben az – akkor még nem az ő birtokában lévő – burgund hagyatékot illetően figyelmét a nyugati burgund

örökösök és mostohafia, II. Ernst magatartása kötötte le, valószínűleg igen kellemetlenül érintette, hogy 1027-ben a regensburgi Birodalmi Gyűlésen Magyarországi Imre bejelentette igényét a bajor hercegségre.[69] Tisztán dinasztikus nézőpontból szemlélve, II. Henrik halála után mint legközelebbi rokon, valóban Imre, a bajor Gizella fia volt a bajor hercegség örököse. A magyar udvar lépése Burgundia számára sem volt közömbös. Imre éppúgy dédunokaöccse volt az utolsó burgund királynak, mint nagybátyja, Svábföldi II. Ernst. Röviddel II. Henrik halála előtt Istvánnak, Magyarország királyának első tanácsosa és legbizalmasabb munkatársa, Gellért, Csanád püspöke ellátogatott a francia Nyugatra.[70] Az egész akkori politikai helyzet megerősíti azt a feltételezést, hogy ott nemcsak a francia udvarral vette fel a kapcsolatot, hanem II. Odóval, Blois és Chartres grófjával is. Odo ugyanis készen állt arra, hogy Rudolf halála után azonnal érvényt szerezzen Burgundiára vonatkozó igényének. Nyomára jutott-e Konrád császár egy ilyesfajta, az ő bekerítését célzó kísérletnek? Lényegtelen. 1030-ban megtámadta Magyarországot, aminek eredményeként megszakadt a több mint fél évszázadon át tartó német–magyar barátság, hogy a két ország közti feszültségek és harcok korszakának adja át a helyét. István ugyan megverte Konrád császárt, és elvette tőle országának a Fischáig terjedő területét.[71] Ugyanakkor azonban Svábföldi Ernstnek, Konrád politikailag éretlen, rossz tanácsokkal ellátott, ellene újra és újra fellázadó mostohafiának Nyugaton nem vált be a számítása. 1030-ban, a Magyarország elleni háború évében – inkább mint egy csapat bujdosó vezére, nem pedig mint a hercegi föveg és a királyi korona várományosa – visszavonult a Fekete erdőbe. „Többre tartva a tisztességes halált egy rossz életnél" – meséli Wipo *Gesta Chuonradi imperatoris*ában[72] – előtört övéivel az erdőből. A császáriak – számbeli fölényben a felkelőkkel szemben – megtámadták őket, és Ernst herceget, kétségbeesetten védekező híveivel egyetemben, felkoncolták. A mostohaapa csak e keserűen gúnyos szavakkal kísérte a „burgundok alkonyának" ezt a variánsát: „Harapós kutyáknak ritkán vannak fiaik."[73]

Miután 1031-ben Magyarországi Imre is meghalt, Odo gróf személyében már csak egyetlen „burgundi" maradt életben. Az immár utolsót Konrád először a francia királlyal kötött szövetség révén tartotta sakkban. 1032-ben III. Rudolf halálával kihalt a Welfek férfiága. Odo azonnal megkísérelte, hogy hatalmába kerítse anyja örökségét. Az 1033. év kegyetlen hidegében ugyan Konrádnak nem sikerült bevennie a várat, amelyben Odo elsáncolta magát, de ennek sem sikerült megakadályoznia, hogy Konrádot Burgundia királyává koronázzák. 1034-ben Konrád megszállta az Alpok hágóit és bevonult seregeivel, s ezzel felszámolta Ó-Burgundiát. Három évvel később Odo még egyszer megkísérelt Konráddal szemben egy sváb oppozíciót létrehozni. 1037-ben betört Lotharingiába, de az összecsapásban alul maradt, és november 15-én, Lotharingia hercegének és Metz püspökének csapatai elől menekülve meghalt.[74]

És a burgund törzs egyetlen ágának ismét megadatott, hogy ne osztozzék az általános pusztulásban. Ahogy Adelheid császárnő leszármazottai közül egyetlen lányunoka, úgy Békeszerető Konrád király leszármazottai közül is egyetlen leánygyermek, Gerberga vezeti át utódai révén a nemzetséget a messzi jövőbe. Igaz, hogy a burgundi Gerberga későbbi utódaiban karakterisztikus dominanciaváltás megy végbe. Épp ott, ahol a lányok viszik tovább a nemzetséget, szűnnek meg a következő generációk a családi hagyomány hordozói lenni. A burgund tradíció, amely – ha nagyon különböző formákban is – mind II. Henrik császárban, mind sváb unokaöccsében, Ernstben vagy a magyar Imrében ott munkált, az újabb leszármazottakra már nem jellemző, és számukra nem is mérvadó többé. A régi burgund családi mítosz – az őskép: a közép királyának lenni vagy azzá válni –, amely elég erős volt ahhoz, hogy I. Lothar széthullott „középső királyságának" darabkáiból újjáalkossa az új-ősrégi Burgundiai Királyságot, elhalványul és végül meg nem értetten szétmállik a hatalom új birtokosainak kezében. És a nemzetség önlegyőzésének feszültségeiből kiforrott etikus eszmét – a mélységesen vallásos áldozati szellemből született aszkézisét – a későbbi generációk asszonyai és férfiai többé már alig képviselik és élik meg. Sőt még a burgund ősök közvetlen unokáiban is visszaszorul most a burgundi jelleg, és új hagyománynak, új családi mítosznak, új családi-etikai eszménynek ad helyet. Ezzel felvirrad a száli frankok napja. Gizella császárnő, Békeszerető Konrád unokája személyes sorsának alakulása asszonyi-vitális egyértelműségében az egész folyamatot bemutatja.

Olyan családi környezetből jön, amely sok tekintetben dekadensnek tűnik, s a hanyatlás jelenségei lengik körül, abból az ágból, amely még egyszer, utoljára hitet tett a nemzetség eredete, a burgund–sváb összetartozás mellett. Ez az élet – egy nagyon fiatal asszony élete – először kísérletek és félmegoldások között csapong, cél és értelem nélkül. Jellemző, hogy első két férje parazita módján egyaránt az ő családja törzsén élősködik, a burgund–sváb hagyományból él, amihez egyik sem tud *ex suo* semmit hozzáadni. Csak miután ők gyorsan eltűntek a világból, jelenik meg özvegyük életében az a férfi, akinek elég ereje és szelleme van ahhoz, hogy élete hátralévő részének irányt adjon. Konrád ősi, erőszakos-férfias gesztussal először őt veszi birtokba, azután hagyatékát: Burgundiát. Hogy az asszony első, öntudatlan, valójában még senkihez sem tartozó életszakaszának gyümölcsét, az első házasságból való fiút nem szenvedheti, és hogy ez a fiú az évek múlásával csak növekvő gyűlölettel tekint mostohaapjára, több mint érthető. Svábföldi Ernst bizonnyal megkísérelte, hogy a burgundi hagyománynak még egyszer helyet szorítson a földön. Ebből azonban már nem nőtt ki újrakezdés. Tehetetlen kísérlete űzte őt az erdőbe és a vadonba; és csak szép, büszke, értelmetlen bátorsága óvta meg attól, hogy úgy haljon meg, mint számkivetett gonosztevő, mint űzött vad. Miközben azonban Ernst ilyen hősies-vad-

romantikus, a népképzeletet még sokáig inspiráló módon elpusztul, anyjának és mostohaapjának, egy új császári ház megalapozójának egyesüléséből megszületik az új sarj, akié a jövő. Sváb Ernst e mostohafivére már nem a burgund Welfek ernyedt tradíciójának képviselője. Épp ellenkezőleg: Burgundi Gizellának ebben a fiában nem az ő, hanem utolsó férje száli-frank tradíciója fog teljes pompájában kivirágozni. Egyszer majd III. Henrik császárnak fogják hívni.

Ez az új csúcspont azonban hosszú folyamat eredménye, amely csak akkor léphet megvalósulása döntő szakaszába, amikor Nagy Ottó nemzetsége, amely a burgund–lotharingiai sorsösszetevők bekebelezése révén jutott el önmaga kiteljesedéséhez, már eljátszotta szerepét, és lelépett a világtörténelem színpadáról.

12

Abból a burgundi sajátosságból kiindulva, hogy itt a nemzetség asszonyai fölébe nőnek a férfiaknak, és ők lesznek családjuk sorstartalmainak továbbhagyományozói, tanácsosnak látszik, hogy befejezésül az anyai vonal alapján is megvizsgáljuk, a női vonal nézőpontjából is szemügyre vegyük Adelheid császárnő családfáját.

Burgundia királyai a sváb Welf-nemzetségből emelkedtek ki. Adelheid apja ismét családja eredetéhez nyúlt vissza, amikor Bertát, II. Burchard sváb hercegnek és Reginlindének, Nellenberg grófnőjének, egy sváb úrasszonynak a leányát vette nőül. Burchard halála után az anya Svábföldi I. Hermannal kötött újabb házasságot. E kapcsolatból származott Ida, Liudolf felesége.

Házassága révén Liudolf éppúgy a sváb–burgund családi kapcsolatrendszer tagjává vált, mint ahogy a 9. században a Karoling királylányok férjei új-Karolingokká lettek, vagy ahogy majd két évvel Liudolf és Ida házasságkötése után Adelheid keze révén az apa új-burgunddá lesz. Egy Liudolf, egy I. Ottó „választása" ugyanazon okokkal magyarázható, mint az egykori új-Karolingoké. Így Liudolfra és apjára is érvényesek azok az elvek, amelyekről korábban szóltunk, hogy értelmezni tudjuk azoknak a vér szerint idegen egyéneknek a magatartását, akik beházasodás révén csatlakoznak egy családhoz. A lelkileg rokon individuumok vonzalma révén itt is létrejött egy világosan körülhatárolt, választás útján keletkezett csoport, amelynél azután érvénybe léptek a választott családnak – ebben az esetben a sváb–burgund együttesnek – mind a hagyománytartalmai, mind a vitális adottságai.

Liudolfnak, aki a sváb Idát elvéve, elsőként „választott" így a szász dinasztia tagjai közül, gyorsan ellobogó élet rendeltetett, amelynek izgatott ritmusa, váratlan fordulatai és korai vége ettől kezdve archetípussá lesz az uralkodóház és elágazásai több tagja számára. A második párt ezzel

szemben, amelyben a szász nemzetség és a sváb–burgund család egyesül, két egészséges, kiegyensúlyozott ember – Ottó és Adelheid – alkotja, akiknek hosszú, mind vitális, mind szellemi téren pozitív értékekben gazdag életben lesz majd része.

Mégis, családja történetének fényében, Adelheid szerepe a vég előjátékának bizonyul: felfénylő késő délután a hosszú alkonyat előtt. Fivére és unokaöccse – s ennek illegitim fia – utolsó férfi tagjai nemzetségének. Burgundia, nagyapjának és apjának szellemgazdag alkotása még az ő éltében romlásnak indul, és halála után épp egy emberöltővel dicstelenül elenyészik. Egyébként is úgy tűnik, hogy a sváb–burgund örökség eluralkodása túlságosan is gyakran családok egész sorának idő előtti elvirágzásához vezet. Így nemcsak francia grófok és a magyar Szent István családja hal ki, hanem magának a szász dinasztiának három ága is, a sváb, a bajor és a Nagy Ottó-féle császári vonal is.

Dinasztiája kétségkívül Nagy Ottóval érte el pályája csúcsát. Mind genealógiai, mind történelmi vonatkozásban nála mutatkoznak meg legkiteljesedettebb formában azok a tulajdonságok, adottságok és lehetőségek, amelyek csírájukban kezdettől ott rejtőztek a szász uralkodóházban. Történelmi nézőpontból szemlélve az elmondottak nem szorulnak magyarázatra; genealógiai vonatkozásban viszont két összetevőt meg kell említenünk.

I. Ottó személyiségében létrejön az egymással eredetileg poláris viszonyban álló szász és Karoling hagyomány szintézise. Nagyapja és apja szász politikát folytatnak, de a pogány szászok hajdani legyőzője, Nagy Károly *defensor Christianitatis* gondolata értelmében. Ottó apja, a szász törzsből való első király már – eredetét tekintve – Karoling méltóságot visel. De csak magának Ottónak jut osztályrészül, hogy Itália birtokbavétele és a császárrá koronázás révén mindazokat a lehetőségeket megvalósítsa, amelyek ebből az örökségből adódnak. Azokból a történelmi erőkből, amelyek az akkori Közép-Európát mozgatták, egy hiányzott még belőle: a burgund sorsösszetevő. Miután egyszer – Itáliát célba véve – kitört Szászországból, útja szükségszerűen a burgund területen vezetett keresztül. Láttuk: a burgundit beleolvasztotta saját dinasztiája sorsába.

És csak ez teremtette meg a lehetőséget a döntő lépéshez, az apától örököltből való kilépéshez: ezzel eléri a csúcsot, de egyben átlép a fordulóponton is. „Az éjszaka délben kezdődik." Az örök törvény szerint: felbomlik egy ősegység, a sors útja, miután túljutott legmagasabb pontján, lassan, alig észrevehetően lejteni kezd, fokozatosan megjelennek az ellenerők, feltámad az este előérzete, megnyúlnak az alkony árnyai. Ez Burgundia hozománya; a végjátékban ismét Lotharida típusú képződmények lépnek fel. Míg Nagy Ottó a károlyi utat járja végig, nemzetsége a Karolingokhoz hasonul.

1

Nagy Ottó monarchiája az első olyan történelmi képződmény, amely a germán Északot és az itáliai latin Délt egyetlen szellemi, ugyanakkor egyben személyes természetű politikai egységgé kovácsolja össze. Ezzel egy egészen különleges sorsközösség jön létre.

Amikor annak idején Pipin és Károly elfoglalta a longobárd királyságot, a hódítók és a meghódított ország közötti különbségek korántsem voltak még akkorák, mint most. Faját és nyelvét tekintve a két frank király germán volt ugyan, de mindketten „születésüknél fogva" román, romanizált vagy a romanizálódás felé tartó népek fölött is uralkodtak, míg Itália maga román volt ugyan, de az ott lakó, nagyszámú longobárdság, legalábbis részben, még germán. Magának az Európát alkotó két nagy népcsoportnak – a románnak és a germánnak – az elkülönülése is egyfelől még korántsem tudatosult annyira az érintettekben, másfelől ténylegesen sem volt olyan előrehaladott állapotban, mint a strassburgi esküt (840) követő időkben; azokban az időkben, amikor mind a román, mind a germán népek egyre lényegesebbnek *érezték* eltérő mivoltukat, miközben a román–germán keverék ország – Lothar „középső királysága" – darabokra hullt.

Most a helyzet alapvetően megváltozott. A szász vérből való király germán uralkodó, nagyjai, vitézei, sőt prelátusai is germánok, idegenek és távoliak az itáliaiak számára. Ha Itáliában már Hugó is idegennek számított, aki pedig olyan erősen romanizálódott országból származott, mint Alsó-Burgundia, mennyivel inkább annak tekintették Ottót, aki mint tiszta germán származék, csak szászul beszélt, és érett férfiként lépett először Itália földjére. Itáliában úr és uralkodó volt ugyan, és az lesz egy napon Rómában is, új alattvalói szemében mégis csupán csak hatalmas vendég, sőt gyakran ennél is rosszabb: gyűlölt idegen, akire – nem az *ő* tevékenysége okán, hanem *saját* érzéseik alapján – úgy tekintenek, mint betolakodóra, mint barbár tirannusra. Fia és még inkább unokája megkísérlik ugyan majd birodalmukat Rómából kormányozni, csakhogy itt zátonyra futnak. Egyrészt azért, mert a birodalom, amelynek súlypontja az Alpokon túli, a német, nem pedig az itáliai terület, nem irányítható a déli-periferikus fekvésű Rómából. Másrészt azért, mert ők maguk sem tudnak Rómával soha összeforrni. Sem ők maguk nem képesek

– minden igyekezet és jó szándék ellenére sem – rómaivá lenni; sem a rómaiak nem ismerik el őket annak. Római részről gyűlölettel és bizalmatlansággal, a legjobb esetben kiváró óvatossággal figyelik őket. A másik oldalon viszont a germán Észak panaszolja fel magatartásukat, és joggal: az ország, a birodalom, az egésznek erőt adó középpont – mindez Észak, nem pedig az itáliai Dél. A III. Ottó uralkodásának utolsó éveiben észlelhető bomlási tünetek nagyrészt ilyen okokra vezethetők vissza. II. Henrik, a Liudolf-házból származó utolsó császár aztán, nem kevés külső és belső veszély közepette, óriási erőfeszítéssel ismét megerősíti a birodalmat. Az Itália-politikában benne rejlő nehézségek azonban az ő egész uralkodása idején is megmaradnak. A germán–itáliai sors összefonódottsága – a Szent Római Birodalom fennmaradása következtében – ennek ellenére történelmileg továbbfejlődő létező marad, sőt több: az európai történelem és egyben két nép: a német és az itáliai, sorsa alakulásának egyik meghatározó tényezője. Itt – s ez egyébként ritkán fordul elő a történelemben – a történelmi, földrajzi és nyelvi adottságok ellenében érvényre jut egy-eszme, minden úgynevezett „reálpolitikát" megcsúfolva nagystílű történelemmé lesz, kifejezőjévé az elképzelhető legnemesebb politikai-szellemi eszmei struktúrának, amit a Nyugat csak ismer.

2

Egy fejedelem, kinek nem túl távoli ősei a félbarbár ősidőkből bukkantak elő, egy szakrálisnak minősülő államalkotó aktus – a megkoronázás – révén egy réges-rég elsüllyedt, magasan fejlett kései kor méltóságát viseli. Ami azonban létrejön – a nyugati kereszténység Szent Birodalma –, minden erőlködés és erőszak ellenére, amivel a kétféle örökséget egyesítik, mégsem lesz világtörténelmi paródia. Ám telve van feszültséggel és ellentmondással. Azok a népek, amelyeknek élete évszázadokon át eme birodalom keretei között fog zajlani, nemcsak bonyolult, hanem veszélyes helyzetben is vannak. A germán törzsek, amelyekből az eurázsiai népvándorlás nyugat-európai szárnyának zöme összetevődött, még a vaskorszak és egy korai, primitív földművelésen alapuló erődítéskultúra képviselői voltak. Sorsuk révén azonban érintkezésbe kerültek egy – történelmi értelemben – kései korszak eredményeivel, a bizánci és az arab Kelet világvárosi kultúrájával és a régi Róma különféle kulturális emlékeivel – és ez az érintkezés lényegesen befolyásolta, átalakította ősi magatartásukat, megváltoztatta ősi élet- és sorstendenciájukat. Alig nőttek ki a történelemelőttiségből, máris megörökölték egy olyan társadalom problematikáját, amely – egy évezreden át a legnagyobb történelmi felelősséghez szokva – egy tudatos, *önkritikus* kultúra formáiban valósította meg önmagát. Vándorlásuk közben „magukba szívták" ennek az idősebb és mélyebb kultúrának a feladatait, de abban a pillanatban, amikor

ezeket magukra vették, csak csodával határos módon tehették volna magukévá eme régebbi kultúrának a világra és az emberre vonatkozó kritikus szemléletét is. Az észak-európai kora középkor még „történelem előtti" – habár ért az íráshoz. Még az írása is ama magasan fejlett déli kultúrának az öröksége. Ezzel együtt öröklik az idegen, sőt holt nyelvet is, amely még hosszú ideig szinte kizárólagos birtokosa annak a megtiszteltetésnek, hogy a magasrendű szellemi tartalmakat – legyenek vallási, államjogi vagy tudományos természetűek – az érték és tartósság igényével kifejezze. Mert e régi kultúra nyelve és formanyelve kifejezésének fenséges mágiájával megragadja és lenyűgözi Észak barbárját. És többé nem is engedi szabadon: az ember máig latinul vagy görögül fejezi ki magát, ha emelkedett kulturális tartalmakat akar szavakba önteni, még akkor is, ha már az egyik vagy a másik modern nemzeti nyelvet beszéli. Erre ma sem alkalmas más, mint a rómaiak és a görögök kifejlesztette terminológia. Így azután az idők folyamán egy sor sajátságos keverék kultúra jön létre. Észak-európai „történelemelőttiség" és késő római kor ugyanis nemcsak egymás mellett létezik, hanem egymás felett és alatt, sőt egymással összefonódva is. Erőszakkal tör be a nyers germán fiatalember az ápolt Dél régi kertjeibe, és egyesül az érett, a legnagyobb mértékben ellentmondásokkal terhelt Róma-asszonnyal. E nászból korcsok születnek, korcsok, akik arra ítéltettek, hogy feszültségekkel terhes lényükben tovább hurcolják, át a téren és időn, az oly különböző ősök ellentmondásos örökségét. Ennek a feszültségnek a megszüntetése, egyensúllyá és harmóniává oldása felettébb ritkán sikerül. Épp ellenkezőleg: az új lényben uralkodóvá, sőt tudatossá válik a feszültség. Úgy érzi, hogy ez újra meg újra harcra provokálja; nem is tér ki előle; s e harc ezekben a korai időkben az egész létet kitölti. „Csak ennek a harcnak a révén születik meg a nyugati ember, akit nem a görög-római világ birtoklása, hanem a birtoklásáért való küzdelem jellemez."[1] Hogy ebben – a kezdeti időkben még jószerint kilátástalan – küzdelemben győzelmet csikarjanak ki, ugrást kísérelnek meg a fejlődésben, egy *saltus in naturat*: egy ősi korból a késő római kor kultúrfokát célozzák meg, s lehetőleg el is akarják érni.

Szellemi-politikai téren ezt a törekvést később majd *renovatio imperii Romanorum*nak nevezik. Az atyai-barbár ebben – így kívánja a keverék faj vágyálma – már csak mint lényének létfontosságú alapja játsszék szerepet, míg minden alakzat tartalmaként a magas és kései anyai örökség iktattassék jogaiba. „Pusztítsd ki bennünk a bárdolatlan szászt – mondja egy szász császár, III. Ottó humanista tanítójának, Aurillaci Gerbert-nek[2] –, s ébreszd fel görög finomságunkat, ha lényünkben akár csak szikrája csillan is a görög szellemiségnek." Egy fél évezreddel korábban egy Athaulf, a nyugati gótok királya, ugyanezt a gondolatot még darabosabban, életszerűbben fogalmazza meg: „Először arra sóvárogtam – mondta[3] –, hogy kitöröljem a rómaiak nevét, és gót birodalmat csináljak az

egész Római Birodalomból, hogy Gótiává legyen, ami addig Romania volt, és Athaulfus legyen az, ami addig Augustus császár volt. De mivel a tapasztalat megtanított arra, hogy zabolátlan barbárságukban sem a gótok nem tudnak a törvényeknek engedelmeskedni, sem egy állam nem állhat fenn törvények nélkül, így inkább abban kerestem dicsőségemet, hogy *a gót erő segítségével újra helyreállítsam a Római Birodalmat,* és az utókor az állam restaurátoraként értékeljen, mivel azt átformálni képtelen vagyok."

Ami így megnyilatkozik, az a sajátságosan nyugati ellentmondás. Ezt a Kelet nem ismeri.

A napkeleti császárság az antik Impérium legitim örököse. Ezt az ősrégi, erősen differenciált politikai alakzatot és komplex civilizációját, ami magában hordja ugyan a hanyatlás korának minden problémáját és nehézségét, de szellemi tartásában mégis egységes, és hű maradt önmagához, a baszileusz képviseli.

A közel-keleti, a hellenisztikus-római gyökerekből táplálkozó kultúrák közül a bizánci volt az egyetlen, amely a kereszténységhez nemcsak megtért, hanem szilárdan meg is maradt e választása mellett. Magától értetődő volt, hogy összevetették a mohamedán kultúrával.[4] Tudott Bizánc is képellenesen viselkedni, mint az iszlám; ahogy a Sejk ül-Iszlam a kalifa oldalán, a császár mellett Bizáncban is ott állt mint „elöljáró s egyben alattvaló" a pátriárka; a császár is – messze kinyúlva a Keletrómai Birodalom határain túl – egész „keresztény nemzetének" volt az ura, ahogy az iszlám hívőinek összességén uralkodott a kalifa is; egyházával szemben ő is *controlling position*t foglalt el,[5] amit a világi hatalom képviselőjének Nyugaton *tartósan* soha, Kelet uralkodójának ezzel szemben mindvégig sikerült megőriznie. Noha annak életstílusa mind itt, mind ott fokozatosan teret engedett feudális színezetű jelenségeknek, a Nyugatnak idegen abszolutizmusát – akárcsak az iszlám – Kelet Rómája is a kiterjedt és magasan fejlett hivatalnok arisztokráciára alapozta, és őrizte a rá jellemző módon a hellenisztikus hagyományt, ahogy az iszlám világ is ezt tette a maga részéről és a maga módján, hogy végül aztán el is nyelje azt.

Ezzel fel is tárult Bizánc sorsának tragikuma: Habár a keresztény világban ő volt az első számú hatalom és az első számú tekintély, a lényében lakó hellenisztikus-keleti vonások következményeként végül mégsem tudott az egész keresztény világ vezetőjévé válni; és amint baszileuszának – nagyon akarata ellenére ugyan – fokról fokra át kellett engednie ezt az irányítást a barbár származású nyugati császárnak, a Nyugat véglegesen kicsúszott a kezéből.

A császári-antik hagyománynak – birodalmi lehetőségei ősrómai magjától kezdve szertartásai külső formáiig – a pápaság is örököse és képviselője volt. Ám még idejében eloldotta magát Bizánctól és ezzel együtt Bizánc hellenisztikus-hanyatláskori kötöttségeitől; a világtörténelemben

mint itáliai, kora középkori képződmény jelent meg, és – e döntő évszázadok során – a fontos esetekben mindig a nyugati-korai mellett állt ki. Így emelkedett ugyanezen évszázadokban az egész Nyugat általánosan elismert szellemi-lelki vezetőjévé.

A keleti császár szellemi és politikai adottságai – eltekintve attól, hogy élet- és uralkodási formáiban a hellenisztikus-keletihez rögzült – kizárták egy hasonló fejlődés lehetőségét. Nyugaton ellenjátékosa támadt a leghatalmasabb barbár fejedelem személyében, aki végül még a császári címet is meg merte szerezni magának. Ezzel a Nyugat megalkotta saját politikai kozmoszát: azt az egyedülálló bikefál, kétfejű, rendet, amit a császárság-pápaság polarizációja fejezett ki. Tehát készülőben volt a keresztény oikumené súlyos következményekkel járó kettészakadása, ami szükségszerűen a keleti császárságnak az évszázadok múlásával egyre növekvő kulturális és politikai elmagányosodását vonta maga után.

A baszileusz, léte magasából és pompájából, csak gyanakvással és megvetéssel tudott a Nyugatra, méltósága barbár bitorlójára átpillantani. Ha a diplomáciai érintkezésben, engedve a politikai eszesség követelményeinek – nem fenntartások, sőt hátsó gondolatok nélkül – császárként szólította is meg a „másikat", sőt a vele való rokoni kapcsolatok lehetőségét is mérlegre tette, bensőleg mégsem ismerte el őt soha, ahogy a külsőségekben is megtagadta tőle a tulajdonképpeni elismerést – az „egyeduralkodó" címet.[6] A nyugativá vált Rómáról, a pápák Rómájáról azonban előbb vagy utóbb, de egyszer végleg le kellett mondania. Így lett a keleti kereszténység feje, és ennek védelmében felvette a harcot a muzulmán Kelettel, de éppen ebből következett, hogy tökéletesen és visszafordíthatatlanul elszigetelődött. Végül, évszázadokig tartó hősies ellenállás után összeroskadt e nyomás alatt. Ezzel nem csupán egy császárság, hanem egy egész kultúrkör is elsüllyedt. Oroszország nem pótolhatta, mert annak a kultúrája – ha másként is, mint a Nyugat germán keverék kultúrái – szintén a kései népvándorláskor és a hellenisztikus-keresztény kultúra kereszteződése, míg az egyetlen olyan keresztény kultúrát, amely saját magából fejlődött ki, Bizánc hozta létre. Sohasem kormányozta a sorsát senki, aki ne maga Bizánc lett volna, azaz aki ne saját kulturális talajából nőtt volna ki. A bizánci történelem ezer éve során egyfelől görögök, makedonok, szíriaiak és örmények, másfelől istállófiúk, durva katonák, parasztok, kurtizánok irányították Bizánc sorsát, de nem volt közöttük egyetlen „keverék", egyetlen – a kifejezés nyugati értelmében vett – „korcs", más szóval: egyetlen barbár sem.*

A nyugati császár ezzel szemben – nyilvánvaló ellentétben a bizáncival – rendszerint idegen volt, betolakodó, egy barbár Rómában, saját csá-

* A 13. sz. elején ugyan francia bitorlók vették birtokukba Bizáncot, bizánci császárrá azonban ezek – katolikus lovagok – sohasem lettek. A Konstantinápolyban székelő „latin császárság" idején a tulajdonképpeni keleti császárság Niceában élt tovább, és 1261-ben győzelmesen tért vissza onnan a régi fővárosba.

szári fővárosában, ahol szinte sohasem lakott, jobban mondva sohasem mert lakni. Elérhetetlen vágyképe a „másik" maradt a Boszporusz partján, akire néha gyűlölettel és irigységgel, de szinte mindig egyben nosztalgiával és csodálattal is tekintett. Ezért azon volt, hogy barbár bárdolatlanságát ama „másik" családjának „görög kifinomultságával" egyesítse. És akkor is vágyakozva kívánta egy ilyen kötelék létrejöttét, ha – mint ez gyakran előfordult – tökéletesen tudatában volt etikus és morális fölényének a másikkal szemben.

3

A nyugati császár származásából és helyzetéből következett, hogy nemcsak a Keletrómai Birodalmat, annak baszileuszait és mesés pompában csillogó fővárosát kellett a kívülálló ambivalens magatartásával szemlélnie, hanem saját választott fővárosát, a *maga* világának fejét is: a *caput mundi*t, minden város úrnőjét és elsőjét: a *domina*t, a *princeps urbium*ot; a földkerekség uralkodónőjét: a *caput orbis terrarum*ot; a népek vezérlőjét: a *caput gentium*ot; az arany Rómát: az *Aurea Roma*t, amelyet – ha bírta is egyáltalán – sohasem bírhatott harmóniában és békességben, hanem csak átmenetileg, mintegy „felmondásig". A Róma körüli harc a refrénje e „római" birodalom történelmének, amely úgy vélte, hogy igényét éppen Róma birtoklása révén tudja univerzális érvényre emelni. Képviselői ezzel szemben – ahelyett hogy birtokba tudták volna venni e szimbolikus középpontot – újra és újra birodalmuk perifériájára szorultak vissza. Mivel ez a birodalom nem annyira hatalompolitikai-területi, mint inkább szellemi-politikai képződmény volt, vallásos beütéssel, képviselőinek a középpontból való kiszorítása sem hatalompolitikai-területi téren bizonyult a legvégzetesebbnek, hanem a szellemi szférában, ahol sohasem tudtak végérvényesen felülkerekedni, mert egy náluk erősebb hatalom, a pápaság, újra és újra s végül végérvényesen elrekesztette előttük az utat. Az évszázadok folyamán helyzetük egyre bonyolultabbá, ellentmondásosabbá, sőt kilátástalanabbá vált, míg végül maguk e birodalmi gondolatnak a képviselői, a korona birtokosai sem tudták többé, hányadán állnak megbízatásukkal, következésképpen nem is voltak képesek megfelelni neki. Egyre inkább lemondtak e birodalmi eszmének a nemzetek feletti-egyetemes programjáról, és a túl súlyossá vált hagyományt megkísérelték egyetlen nemzet korlátozott valóságának keretei között a jövőbe átmenteni. Ezt a folyamatot jelképezi a *sacrum Imperium Romanum nationis teutonicae* elnevezés, amely csak a 15. századtól lesz általánossá. Egy évszázaddal később azután az utolsót, aki megkísérelte, hogy fenntartsa a régi, nagy eszmét, mert még teljes terjedelmében fogta fel feladatát, V. Károlyt éppen hatalomban, szándékban és hitben nagy ellenlábasa világosította fel valós helyzetéről.

Amikor fivérének, I. Ferdinándnak a követei 1530-ban Isztambulban II. Szulejmán előtt V. Károly nevét is megemlítették, a „nagy császár", aki „meghódította magának a görög koronát (azaz a Keletrómai Birodalmat)", mérges gúnnyal vágott vissza. „A spanyolok királya felvette a császári korona homlokpántját; de mit akar ez jelenteni? Inkább engedelmeskednek neki ezért? Császár az, aki birodalmát karddal növeli tovább." És azután még egyszer abban az írásban, amit a követeknek adott: Én „Isten segítségével és saját munkámmal, személyemmel s kardommal... szereztem meg magamnak a birodalmat" – azt az országot, amely egy jól megszervezett világbirodalom, amit ő kormányoz és ural Nagy Konstantin császári palástjából.[7]

A nagy török szavai, bizony, a Szent Római Birodalom sírfeliratát jelentik, amit a keleti ősellenség vés sírkövébe; a feliratot, amelynek érvényét, tartalmát tekintve – az „utolsó" császár csődje után – a történelem bizonyítja. És mégis: a nyugati keresztény császárság különös, politikai-politika feletti, nagyszerű és egyidejűleg az irreális leheletétől megjelölt eszméjének élete teljes hatszáz évig tartott; Nagy Ottótól V. Károlyig (962–1555). Csak az utóbbi fivére, I. Ferdinánd alatt szorul vissza a Szent Birodalom Németország területére, habár az Alpokon túli, utolsó román birtokokat – az egykori longobárd királyság szívét – majd csak Ferenc József, a Német-Római Szent Birodalom maradványainak utolsó örököse fogja 1859-ben, illetve 1866-ban elveszíteni. Mégis e birodalom tényleges fennállásának hat évszázada alatt – latba vetve egy nagy nép legjobb erőit és nagy vezetői legjobb emberi képességeit – a lehetetlent kísérelték meg: a körülmények nehézségi erejével szembeszegülve a nyugati-keresztény Európa egésze számára akartak – és olykor-olykor sikerrel – egy szellemileg megalapozott politikai formát megteremteni. Hogy Itáliában és Rómában idegenek voltak, nem rettentette vissza a császárokat; az idők folyamán növekvő, a császárkor végén többé le nem küzdhető nehézségek nem tették a kíséretet és katonákat hűtlenné császáraikhoz.

A vállalkozás – a szó valódi értelmében – heroikus volt. Mégis minden effajta, túlságosan is gyakran ismétlődő eset érthetetlen: az értelem számára hozzáférhetetlen marad, ha nem mutatható fel egy mélyebb – egzisztenciálisan, pszichológiailag, mitikus-ősképszerűen feltételezett, egy szóval: egy emberileg megalapozott – szükséglet (ananké), amely mintegy megbízható alapul szolgált számára, amely elkerülhetetlennek mutatkozott az ő jegyében élők és munkálkodók sorsképletében. Hogy ezt a germán, illetve német sorsban rejlő elkerülhetetlenséget megragadhassuk, először egészen röviden és egyszerűen kell kifejeznünk magunkat: Ha valaki Észak embere, nagyon is gyakran a déliből – annak tájából, földrajzi, érzelmi és szellemi klímájából, kultúrájából – egészíti ki önmagát. Egy ilyesfajta kiegészülésre irányuló késztetés semmi esetre sem veleszületett sajátossága minden északi embernek: az északi szlávok alig ismerik; és azoknak a germánoknak a millióiban, kik sohasem törekedtek

a Dél felé, ki nem élten maradt meg, a lélek mélyére zárva. Ennek ellenére a germánságnak eme – nem kizárólagos, de igen fontos – alaptendenciája nélkül alig lenne elképzelhető germán történelem, a germán történelem meg lenne fosztva legnemesebb hajtóerői egyikétől. Valóban olyan ez, mint valami ösztön. Ha az ember úgy olvassa egyhuzamban Jordanes – azaz egy 6. századi germán – gót történelmét,[8] mint egy eposzt vagy regényt, nem szabadulhat attól a benyomástól, hogy e nép történelmének folyamata egyetlen hatalmas „mozgás". E „mozgás" mintha egy ösztönnek, a „Délre nyomulás" ösztönének eredménye lenne, ami – úgy látszik – kezdettől fogva ott hatott a gót népben és vezetőiben. Sőt a nyugati gótok királya, Alarik, szavakba is tudta ezt foglalni. „Én nem saját akaratomból cselekszem – kiáltotta világgá –, egy lény az, ami szüntelenül gyötör és hajt..."[9] Ez űzte már elődeit is ködös hazájukból a magas Északon, a Baltikumon át a szkíta–szarmata Dél felé, onnan Daciába, Pannóniába, majd ismét tovább, a Római Birodalom balkáni provinciáiba, Itáliába, a legdélibb tájra, sőt még tovább, a távoli Hispániába. A mai Dél-Oroszország területén fekvő gót birodalomnak a hunok támadása folytán bekövetkezett katasztrófája után a legyőzött nép, jellemző módon, nem válik rabszolgává és nem szóródik szét, hanem visszatér az ősformához, amelyben a történelembe belépett: a vándorláshoz. És ahogy egykori vándorútja Skandináviától a Pontusig birodalomalapításba torkollott, úgy hozzák újra felszínre ezeket az alkotó képességeket az új vándorlások. A bekóborolt területeken új gót birodalmak keletkeznek: a Vizigót Birodalom Hispániában, az osztrogót Itáliában. Hogy az utóbbi mennyire a középkori-keresztény Római Birodalom előfutára volt, nem kisebb személyiség ismerte fel, mint Nagy Károly, amikor Nagy Theodorikot választotta szimbolikus őséül, s a nagy gót hagyatékát beépítette saját birodalmi gondolatrendszerébe.[10]

4

Az időkben még meséltek „tűzlehelő" Muspellheimről, tátott ősűr déli szélén,[11] honnan „fény és láng" sugárzott, ahogy viszont az északi Nilfheimből „homály s ádáz hideg" árad.[12] Egy efféle őskép jelenléte Észak emlékének mélyén alakítja a germánok minden vándorlását: új, déli hazáknak ezt a végigvándorlását mint egyfajta újra birtokbavevését az egykor birtokoltnak. Nem mintha Itália valaha is, a történelem előtti időkben a gótoké, a longobárdoké vagy a németeké lett volna – de ott volt a kép: a világ déli végének képzete, és ez legősibb örökségükhöz tartozott. Ez a kép ébresztette fel a vágyakozást, és hajtóerővé vált a kozmosz tél- és észak-oldalának régi népeiben – törekvéssé a világ nyár-, napos oldala felé.

A népvándorlás korának germán történelme valóban ezt a törekvést tükrözi: tanúi ennek a Dél említett gót birodalmai vagy a vandál állam az

izzó észak-afrikai tájban. Ha a későbbi évszázadok során csillapul, tisztul vagy szellemi-politikai természetű tartalmakkal telítődik is az első vállalkozások féktelensége, ősi jellegükből mit sem veszítenek. Abban, hogy Észak ősrégi Dél utáni vágyának emlékműveként először megvalósítják a történelmi folyamatban a Karolingok Római Birodalmát, majd a Német-római Szent Birodalmat, a germánoknak a Dél utáni vágya hat tovább és mindig tovább. Amikor ez a szellemi-politikai vágyálom az újkori fejlődés megváltozott körülményei között már nem tartható fenn, az ösztön még tovább csillapul, és – eredeti lényegi jellemzőjének, a zsákmányszerzésnek és hódításnak az eltűnte után – teljesen elvész középkori vallásos-politikai célzatossága is, miközben tökéletesen szellemi természetűvé válik. Mindazonáltal még mindig jelen van: hat, munkálkodik, meghatározza vagy befolyásolja Észak kultúrahordozóinak a sorsát. Mert nem csupán spiritualizálódott, hanem egyben individualizálódott is azzal, hogy az egyest – többnyire a jelentős egyént – keríti hatalmába, azaz személyhez kötötté válik. Az átalakulás mérföldköveit olyan tanulmányutak jelzik, mint egy Düreré, már a 16. század kezdetén, abban az időben, amikor e törekvés korábbi fázisának utolsó nagy képviselője, V. Károly császár, zsenge gyermekként éppen pályájára lép. Winckelmann egész élete ebben az értelemben vett tanulmányútnak tekinthető; jelen van egy Goethe életpályájának kellős közepén is. Két, csaknem azonos félre osztja ezt: az első a vágyé, ami mindinkább a lét parancsává lesz, a második, a megvalósítás véghezvitelét követően, a beteljesedésé, Észak kiegészülésévé a Dél által, ősi törvény szerint, amely mögött az őskép él és irányít.

5

Az égbenyúló hegyet ismered?
Az öszvér ködös úton tévelyeg,
Barlangban ősi sárkányfaj tanyáz,
Szikla zuhan, s nyomában áradás,
Ismered-é?

[Benedek Marcell ford.]

Az ifjú Goethe a Gotthardról olyan völgyekbe tekintett alá, amelyek Itáliára nyílnak. Bizonyára személyes tapasztalatból is tudta, mifélék itt a nagy hegyek, milyen felhős ösvényük, ködük, milyenek a lezúgó patakok és vadvizek. A felidézett azonban azáltal, hogy olyan szférákat érint, amelyeknek tartalmai már nem Goethe személyes élményében gyökereznek, kiárad a pusztán csak-személyes keretei közül. Ahol azonban ez a személyes-előtti szólal meg, a kollektív emlékezet két rétege játszik egymásba: a törzsé, amelyhez Goethe tartozott, és az emberi őskoroké.

Nagyon jól ismertek azok a roppant nehézségek, amelyek a római utak során újra és újra a császárok elé tornyosultak, amikor – néha éppen télvíz idején – át kellett kelniük az Alpok hágóin, hogy eljussanak itáliai országukba, Rómában átvehessék a pápától a császári koronát. Attól kezdve, hogy Nagy Ottó először vonult Itáliába, egészen IV. Károly, Zsigmond, III. Frigyes vagy V. Károly teljesen más természetű vállalkozásaiig, a hágó, az Alpokon való átkelés rendkívüli szerepet játszik a német császárság történetében, Németországnak Itáliával való kapcsolatában. Nem véletlen, hogy a hágók védői és őrzői, Habsburg és Kymwith urai lettek az utolsó német-római császári család megalapítói.[13] Nagy Ottó uralkodásának idejétől V. Károlyéig német harcosok és daliák ezrei és ezrei jutottak uraik kíséretében az alpesi hágókon át Itáliába, azután onnan – ismét csak az Alpok hágóin keresztül – vissza német hazájukba. Így az Alpokon való átkelés nagy, állandóan ismétlődő történelmi élményévé lett a német népnek. És ez az élmény formálódik megint szóvá a Mignon-dal harmadik strófájának leírásában. Ám ezt a tapasztalatot nem most foglalják először szavakba. Ránk maradt egy kortársnak a beszámolója, amely megragadó realizmussal beszéli el IV. Henriknek egy Németországból Itáliába való téli átkelését:

„A tél különösen szigorú volt – olvassuk hersfeldi Lambrecht *Évkönyvei*ben[14] –, és az iszonyú messze széthúzódó és csúcsaikkal csaknem a felhőkig nyúló hegyek, amelyeken át az út vezetett, olyan borzalmas mennyiségű hótól és jégtől roskadoztak, hogy a tükörsima, meredek lejtőkön leereszkedőben sem a lovasok, sem a gyalogosok nem tehettek veszély nélkül egyetlen lépést sem... (A király felbérelt) fizetségért néhány helyismerettel bíró, az Alpok meredek csúcsai közt otthonos bennszülöttet, akiknek az volt a feladata, hogy kísérete előtt átmenjenek a meredek hegységen és hótömegen, és az utánuk jövők előtt lehetőség szerint elsimítsák az utat. Amikor ezek az ő vezetésükkel a hegy (a Mont Cenis) csúcsáig nyomultak előre, nem lehetett továbbhaladni, mert a hegy meredek lejtője, mint mondtuk, a jeges hidegtől olyan simává lett, hogy itt teljesen lehetetlennek tűnt leszállni. Akkor az emberek megkísérelték, hogy minden erejüket latba vetve legyőzzenek minden veszélyt: hol kézzel-lábbal kúsztak előre, hol vezetőik vállára támaszkodtak, az is előfordult, hogy ha lábuk megcsúszott a sima talajon, elestek, és egy egész darabon csúszva szánkáztak lefelé, végül azonban, sok életveszély közepette, mégis lejutottak a síkságra. A királynőt és a kíséret többi asszonyát marhabőrökre ültették, és a menet előtt haladó vezetők azokon húzták le őket. A lovakat részben bizonyos készülékek segítségével eresztették le, részben összekötözött lábbal hurcolták le őket; ezek közül azonban a levonszolás során sok elpusztult, sok súlyosan megsebesült, és csak nagyon kevés tudott egészségesen és sebesülés nélkül megmenekülni a veszedelemből."

„Ismered-é?" – A verssorokban régtől fogva megélt jelenik meg: „Das Maultier sucht im Nebel seinen Weg": Az öszvér a ködben útját keresi. – „Es stürzt der Fels und über ihn die Flut": A szikla omlik, s rá az áradat: ősi örökség ez, alapja a történelmi tapasztalat, míg az alábbi sorokban: „Kennst du den Berg und seinen Wolkensteg?": A hegyet s felhőösvényét ismered?" – „In Höhlen wohnt der Drachen alte Brut": Barlangokban az ősi sárkány faj lakik, olyan ősi örökség lesz látomássá, amelynek ősképei mindenfajta tudatos-történelmi alatt, az emlékezet mélyén rejtőzve nyugszanak, ott, ahol – hogy Goethe szavaival fejezzük ki magunkat – az őskori-ősemberi a történelmi-törzsileg feltételezettel találkozik.

Amikor a régi mesék ősvadásza,[15] a neki ígért csodaországot keresve, ahol egy kedves tájban napfényes béke int felé, útján az utolsó stációhoz ér, hófödte, szörnyű, nagy hegyek magaslanak elé, amelyek – úgy tűnik – az átjutást e kedves országba nem engedik. Útja legnagyobb próbája várja itt a hőst: a harc az átmenésért – felhőösvényeken vívott harc a természet lázadó erőivel s a döntő párbaj is az „ősi sárkányfajzat" ellen, mely felszáll barlangjából, hogy ott útját állja. De – „dahin, dahin geht unser Weg": Utunk oda, oda vezet: – a hősnek még meg kell a sárkánnyal vívnia, s az útjára hulló sziklák között tovább, majd át a vad patak mélységbe rántó árján – csak akkor tárul fel neki a táj, ahol „im dunklen Laub die Goldorangen glühn": Sötét lomb közt arany narancsok égnek, s „ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht.": Kék égből enyhe szél fuvall.

A dal, beleágyazva Goethének és népének történelmébe, úgy hat ránk, mint lírai előjáték az „Itáliai utazás" elbeszéléséhez, amely azután előadja, hogyan hódította meg költőjét Dél csodaországa. A Mignon-költemény – mintegy visszájára fordítva költője időbeli-térbeli adottságait – egy emlékező gyermek dala, akinek egykor birtokában volt a déli verőfényben fürdő táj, majd elválasztották tőle, hogy a félelmetes hegyeken át Északra űzzék.

Költőjének most az a feladat jutott, hogy újra visszaszerezze azt a boldog ősállapotot. Megtette *azt* az utat, amely – mind mitikusan, mind történelmileg – neki, Észak emberének, ki volt jelölve. „Világteremtésemhez meghódítottam egyet-mást..." – Legelőbb a határt, az Alpok átjáróját. Ott jut majd először abba – az Itáliai utazásban olyan hatásosan ábrázolt – kozmikus állapotba, amely a magát a Délből kiegészítő német szellem számára sorshelyzetté lett. Goethe mintegy felfedi a benne ható ősképet, amikor a következőket mondja: „Sokat álmodtam a *modellről...* amelyen oly nagyon szeretném láthatóvá tenni, ami bensőmben végbemegy..." Hisz éppen e „modell" következtében lesz itáliai utazása örömteli újrafelismeréssé, az ősi-jólismertnek az újra végigvándorlás révén való megismerésévé. A Dél nem nyújtott neki „...semmi egészen újat és váratlant"; annyi történt csupán, hogy megformálódott az élmény, akár az ifjúé, akit a képzeletvilágában anyákról, ősasszonyokról öröktől benne élő női ős-

kép a maga másának keresésére ösztönöz, hogy azt a világban valahol feltalálja, mert ennek birtoklásától reméli földi üdvét: *quietam patriam.* Itt a hasonlat ismét a germánok felé fordul, egyrészt az ifjú Alarik, másrészt az érett, de mégis még fiatal Goethe, az itáliai évek Goethéje felé. Mind a ketten – a maga módján mindegyik – meghódították Rómát. Mindketten mást kerestek – napot, aranyat s hatalmat az egyik, a másik „világteremtést" és „középpontot" – de mindkettő a fényes délidő boldogsága felé futott – és még tovább, túl Rómán is, csak egyre délnek. Elmenekülni a „lénytől... mely kínozta s űzte szüntelen" – így hangzott Alarik önvallomása. Végre egyszer „otthon és nem rejtőzve vagy számkivetésben érezni magát" a világban – így vallott magáról Goethe, miután a határt, az alpesi átkelést maga mögött hagyta és álmai földjére lépett. „*...per Siciliam ad Africam quietam patriam transire disponens*": „Szicílián át Afrikába menni, hogy ott egy édes hazát alapítson" – így tudósít a gót Jordanes[16] a gót Alarikról, amikor az elkezdi nagy előrenyomulását a legmesszibb déli tájak felé. És megint csak hasonlóan szól Goethe saját kirándulásáról a távoli Délre – „Szicília annyit jelent nekem, mint el Ázsiába és Afrikába"; és álmodó lelke előtt Görögország, Dalmácia, sőt India képei lebegnek el...

Sajátosan elmélyült és távoli összefüggéseket megsejtő ihletének egy pillanatában századunk egy költőjének sikerült felidéznie a nagy ívnek e vízióját, amely „éjfél birodalmától" a déli „világkertig": Speyer sírjaitól a palermói sírokig feszül. A speyeri császársírban világosodott meg előtte, hogy „száll fel a varázstól Fenségek serege":

Vor allem aber strahlte von der staufischen
Ahnmutter aus dem süden her zu gast
Gerufen an dem arm des schönen Enzio
Der Grösste Friedrich. wahren volkes sehnen
Zum Karlen- und Ottonen-plan im blick
Des morgenlandes ungeheuren traum.
Weisheit der Kabbala und Römerwürde
Feste von Agrigent und Selimunt.[17]

„Ám mindenek előtt sugárzott sarja
A délről szép Enziónak karján
Vendégül hívott staufi ősanyának
Legnagyobb Frigyes. népük vágyát őrzik
Károly s Ottó terve után a szemben
A napkeletnek óriási álma.
Kabbala bölcsessége Róma rangja
Agrigent és Selimunt ünnepei."

Ilyenformán alakult talán a császárok és a költők ez útjának vége. A kezdetén Nagy Ottó állt. És miután biztosítva érezhette magát új itáliai királyságában, ő adta meg az első lökést ahhoz, hogy erre az útra lépjenek. Frigyes mainzi és Hartbein churi püspököt haladéktalanul Rómába küldte. Megbízatásuk az volt, hogy ott II. Agapitus pápával a császárrá koronázásról tárgyaljanak. A válasz azonban elutasító volt.

Akkoriban Ottónak még nem volt módja arra, hogy fegyverrel szerezze meg Nagy Károly koronáját. A Rómába vezető út még nem volt szabad: egyrészt longobárd királyi címéből magából még nem következett jogosultsága a császári címre is, másrészt a pápának éppen nem volt szüksége védelmezőre, akinek aztán a koronával fizesse meg szolgálatát; már volt védelmezője. Rómában az időben épp helyi, a római talajból sarjadt uralom virágzott, amelynek Ottó császársága ugyancsak alkalmatlanul jött volna. Semmi kétség, hogy Agapitus elutasító válasza mögött ez uralomnak a birtokosa, II. Alberich állt, „minden római fejedelme és szenátora".

Ottó megértette, hogy egyelőre meg kell békülnie ezzel a helyzettel. Alberich fejedelem ugyan már három évvel később meghalt. Ám Ottó akkoriban az Alpokon túl tartózkodott, belebonyolódva a hazai zavarokba, amelyekről korábban már szó esett. A Berengárok visszahelyezése Itália trónjára – noha vazallusaiként – gyöngítette Ottó pozícióját az itáliai térségben, mert így hazai tekintély iktatódott közé s az általa uralt ország közé. Ezért Alberich halála után sem gondolhatott arra, hogy aktívan beavatkozzék Róma belügyeibe. Először úgy látszott ugyanis, hogy ott Alberich letűnte után is megrázkódtatás nélkül fejlődik tovább a honi talajból kinőtt uralmi forma. Alberich fiának a legfelemelőbb római emlékekre visszautaló Octavianus nevet adta. Nagyjaival, a római nemesség vezetőivel az Apostolfejedelem sírja előtt még ünnepélyes esküt is tétetett, amelynek szövege szerint a következő pápaválasztás alkalmával még a pápai méltóságot is a fiatal Octavianusra ruházzák. Azok állták a szavukat, és így Agapitus halála után Alberich akkor alig tizenkilenc éves sarja a legmagasabb világi mellé a legmagasabb szellemi méltóságot is elnyerte. Az előbbi, jellemző módon, nyomban beleolvadt az utóbbiba: az ifjú pápának még az Alberich nagy programját idéző nevéről is le kellett mondania: Octavianus XII. Jánosként lépett a pápai trónra. Azóta változtatnak nevet a pápák a pápaválasztás után.

Mindaddig azonban, amíg az ifjú Alberich-utód – nevezzék akár XII. Jánosnak is – legalább részben ragaszkodni akart az apai programhoz, a longobárd királyokat, Berengárt és fiát, Adalbertet, új minőségükben, mint a nagy szász vazallusait – a korábbi pápákhoz hasonlóan – természetes ellenségeinek kellett hogy tekintse. Lépése következményeivel kevéssé számolva, túlontúl harciasan nekik is támadt, de hamarosan ér-

tésére adták, hogy ereje korántsincs arányban ifjonti-hetyke követelőzésével. Adalbert hamarosan ellentámadásba ment át, a pápa embereit véresen visszaverte, és beszorította őt Rómába, úgyhogy újra olyan helyzet állt elő, ami nagyon is ismerős volt a korábbi longobárd királyok és a pápák viszályaiból.

A hasonló helyzetben a hasonló megoldáshoz is folyamodtak. A szomszédoktól szorongatva a szomszédok szomszédaira esett a tekintet – a támadó longobárdok ellen a távolabbi, ám hatalmasabb frank királyt, ezúttal Nagy Ottót hívták segítségül.

Ezzel János pápa megtette az első lépést, hogy elődei nyomdokaiba lépjen. A maga idején egy ilyen segélykérés juttatta el a károlyi császárságot is a megvalósulás fázisába. A történésnek most, az ottói császárság megalapításakor *mutatis mutandis* meg kellett ismétlődnie.

III. Gergely pápa volt az első a történelemben , aki a 8. század közepén – tehát kereken 200 évvel XII. János előtt – az ariánus longobárd királlyal szemben a meroving frank királyok katolikus majordómuszához, Martell Károlyhoz folyamodott segítségért. Akkoriban indította el a bizánci császárság nagy harcát a képtisztelet ellen – az oppozíciót nyugaton sorsszerűen Rómának, az akkor még csak formálódó Nyugat szellemi fejének, kellett vezetnie. Ennek ellenére a Nyugat világi fejével, Martell Károllyal a pápának még kevés szerencséje volt. Ez ugyan barátságosan és tisztelettel válaszolt a pápa küldöttségének, átmenetileg azonban még kitért a szövetség és az itáliai politikában való aktív részvétel elől. A longobárd király ugyanis szövetségese volt, fogadott apja fiának és örökösének, Kis Pipinnek. A pápának ezért meg kellett egyeznie a longobárdokkal, és bele kellett törődnie területi hatalmának megnyirbálásába (739).

7

Apja halála után – mint egykor Martell Károly – Pipin is arra kényszerült, hogy először háza tagjait állítsa félre. Ez sikerült is neki – kivéve Karlmannt, a fivérét, aki legitim társuralkodója volt. Csakhogy Karlmann – „ismeretlen okoktól vezetve", ahogy Eginhard, Nagy Károly biográfusa mondja[18] – a koronával szemben a kontemplációt választotta, és 747-ben Rómába ment, hogy felöltse a kámzsát. A Mons Soracte pusztaságába vágyott. A Mons Soracte, hosszú, keskeny, a síkságon szigetként magányosan feltornyosuló hegy Rómától északra,[19] már az ókor óta tele kísérteties emlékekkel, *nam dis manibus consecratus est*: „mert az alvilági isteneknek van szentelve". A Soractén lakó isten a régi időkben halálistenség volt; úgy tűnik, hogy a pestis tartozott hatáskörébe, és engesztelő szertartásokkal áldoztak neki. Papjai farkasoknak (hirpi) nevezték magukat, és mutogatták a hegyen egy barlangnak a nyílását, amelyben eltűntek. Plinius egy halált hozó forrásról tudósít, amely a Soracte lejtő-

jén fakadt. *Spiritus lethalis* áramlott ki belőle: a felette elrepülő madarak holtan hullottak alá.

Mi indított egy férfit, akinek a helyzete semmiben sem különbözött egy nagy ország királyáétól, hogy ebbe a pusztaságba vonuljon vissza? Ott, Soranus Paternek, a Soracte istenének templomromjai fölött templomot és kolostort alapított Szent Szilveszter tiszteletére. A 6. század során[20] ugyanis különös legenda fonódott az öreg hegy köré. Nagy Konstantin császár, a keresztények buzgó üldözője – így beszélték – bélpoklos lett. A Capitolium papjai, állítólag, azt tanácsolták neki, hogy gyógyulása érdekében kis gyermekek vérében füröDjön meg. Az áldozatra szántak anyáinak könyörgésére azonban a császár meglágyult, és nem bántotta a gyermekeket. Erre álmot látott: megjelent neki a két Apostolfejedelem, és az üldözött keresztények legfőbb vezetőjéhez, Szilveszterhez utasította. Ez abban az időben még a Mons Socrate egy barlangjában rejtőzködött. Hallva a császár hívását, most előjött a barlangból és a hegységből, és újra visszaadta a császár egészségét.

Az *Actus Sylvestri*nek ez az elbeszélése a „világhírű hamis dokumentumnak", az úgynevezett „Konstantin-féle adománylevélnek",[21] egy a pápai kúria által készített, a *pap* alakját előtérbe állító, jelentőségét kiemelő kompilációnak a szövegén is nyomot hagyott. Egy olyan rendszerben, amelyben – I. Gelasius pápa kettőshatalom-elméletének értelmében is (494) – az első hely már nem feltétlenül a világi hatalomnak jut, már a hiteles hagyomány szerint is a pap volt a duális rendszer két fejének egyike. Vajon az „adománylevél" elkészítői, valóban csodálatra méltó előrelátással, számoltak már egy új „császári tekintély" – a kifejezés Pipin királytól származik – megjelenésének a lehetőségével, és ezt próbálták már a kezdet kezdetén azzal megelőzni, hogy a pápát mint *christianae religionis caput*ot, a keresztény vallás fejét, állították be? Vagy pedig – mint némely modern kutató feltételezi – a nagy hamisítvány csak közvetlenül az első nyugati császárkoronázást követő éveknek a terméke?[22] A dokumentum ugyanis tartalmazza mindazt, amit egy 8–9. századi pápa csak kívánhatott magának, sőt még annál is többet. Csodálatos gyógyulása után – így szól a tudósítás – Konstantin összehívja „satrapáit". Elhatározzák, hogy ettől kezdve a pápát tisztelik. Most megerősítik ennek elsőbbségét valamennyi egyház és név szerint Antiochia, Alexandria, Jeruzsálem és – Konstantinápoly püspökeivel szemben. Majd a császár megajándékozza Róma főtemplomaival. Itália összes városát a római szék alá rendelik. Ezzel természetesen tisztázódik a Pentapolisznak, az Adria partján épült városok – Rimini, Pesaro, Fano Senigallia és Ancona – régiójának a jogi helyzete is, amit ugyan a longobárd elragadott a keleti császártól, amit azonban – noha jogilag még bizánci birtokban volt – a pápa a legszívesebben saját irányítása alá vont volna. A továbbiakban az „adomány" a pápának ajándékozza még a császári bíborköntöst és a bíbor cipőt; a császár személyesen istállómesteri szolgálattal tartozik neki. Így tehát a pápából egyfajta „főcsászár" lesz, még ha az

e lehetőségekből adódó perspektívák következményeit maradéktalanul nem is vonták le soha. Egy másik következtetést azonban levontak, hiszen azzal, hogy valóban Konstantinápoly lett a császárváros, a konstantini idők történései szinte garantálták az irat szavahihetőségét. Miért? Nos, mivel Itália, éppen ez „adomány" következtében, a jövőben a pápáé lesz, Konstantin alázatosan elvonult Rómából, mert ahol Krisztus helytartója uralkodik, nem kormányozhat földi uralkodó.

Úgy látszott, múlhatatlanul fontos volt ezt kimondani – éspedig a nagy Konstantin megszentelt tekintélyével alátámasztva –, mivel ugyanakkor a pápák egyre inkább arra kényszerültek, hogy politikailag alárendeljék magukat a Nyugat katonailag is legerősebb állama uralkodójának. Ezért válaszolt már Zakariás pápa határozott igennel arra a lényegi kérdésre, amit Pipin tett fel neki Franciaország teljes dekadenciába süllyedt meroving királyai félreállítására vonatkozóan. A régi királyi család tagjai ugyanis még itt voltak, sőt királyként kezelték őket; azok a tartalmak azonban, amelyek egy önmagát családnak, sőt ez esetben dinasztiának nevező emberi közösségnek erkölcsi igazolásul szolgálnak, elhalványultak bennük, mitikus-szent magvuk – itt királyságuk – szétesett, hagyományuk szétporlóban volt, sőt egészen kiszikkadt. Más szavakkal: méltóságuk, felkentségük, magas, privilegizált állásuk már csupán csökevény. További fennmaradásuk már nem előmozdítja, hanem gátolja az isteni üdvtervet – más néven a „történelmet". Így az Isten által kiválasztottakkal, a püspökei által felszenteltekkel szemben szabaddá válik a királysághoz vezető út valaki más előtt.

Ez volt az álláspontja a Frank Királyság nemesi vezetőrétegének is, és így kenték királlyá Pipint, feleségével, Berhtradával együtt. Az esemény ótestamentumi emlékeket ébresztett. Pipin – a királyi ősök nélküli király – valósággal egyfajta *novus Moyses,* de még inkább *novus David,* és a pápák tetszelegtek abban, hogy attól kezdve gyakran így nevezzék, miközben önmaguknak Sámuel szerepét adták, akinek *tekintélyétől* a királyoknak az uralkodáshoz való joga függ.

Pipin trónra lépésekor azonban nemcsak az utolsó merovingot, III. Childerichet kellett félreállítani, hanem az új király fivérét, Karlmannt is. A Karolingok ősei szövedékében Karlmann sorsában ismerhető fel először az a specifikus „forma", az a sajátságos folyamatrajz, amely a későbbi Karolingoknál még majd annyiszor ismétlődik. A jellemző mozzanat ebben a folyamatban a hirtelen irányváltoztatás, ami egy, az érintett életében döntő jelentőségű, ám – külső vagy belső, de mindkét esetben ismeretlen okokból fakadóan – kudarccal végződő vállalkozás után következik be.

A kámzsa nem hozta meg Karlman-nak az óhajtott nyugalmat. Rómából Mons Soractéba, onnan Monte Cassinóba vetődve, most – ezúttal is hirtelenül, váratlanul, anélkül hogy okát lehetne adni – visszatért immár

királyi bátyjához, mint aki egy alvajáróhoz hasonlatosan, fel akarja idézni a maga és hozzátartozói végzetét.

Az akkori pápa, II. István – megint csak a longobárdok, ezúttal Aistulf király fenyegetése elől menekülve – éppen a frank királyi palotában időzött. Amikor megérkezett, a király személyesen teljesítette mellette az istállómesteri szolgálatot. Közös történelmük e korai szakaszában tökéletes volt az összhang „a két uralkodó" között. A pápa megtalálta a hatalmas politikai védelmezőt, akit oly régen keresett, a király pedig a tekintélyt, aki arra volt hivatva, hogy tetteit és helyzetét legitimálja. Épp arra készülődött, hogy elrendezze Itália dolgát: ideje volt, hogy ott beavatkozzon, megtörje a longobárdok erejét, a pápa számára frank védnökség alatt egy *Patrimonium*ot, egyházi államot szervezzen, amit majd a – némely régi, hajdan szintén Itália fölött uralkodó germán király címével, a *patricius romanus*éval felékesített – új király fog védelmezni...

E pillanatban bukkant fel ismét Karlmann.

Elképzelhető, hogy István már akkoriban a Konstantin-féle adománylevél szövegével befolyásolta Pipint? Csak annyi biztos, hogy a király – akárha az „adomány" előírását követné – úgy vezette a pápa lovát, mint azt egy istállómester teszi. Vajon a longobárdok nyerték meg Karlmannt, hogy hatalmas fivérénél értük közbejárjon? Avagy az mint szerzetes Itáliában tudomást szerzett a hamisítványban lefektetett pápai hatalmi és érvényességi igények valódi eredetéről? Vagy azt tervezte talán, hogy – miután a szerzetesi élethez fűzött várakozásai nem teljesültek – visszatér a világi dicsőséghez, amit most Pipin egyedül birtokolt, és aminek továbbra is egyedüli birtokosa akart maradni? Biztosan csak azt tudjuk, hogy Karlmann ellenezte bátyja itáliai vállalkozását. Az azonban már kitűzte célját, és nem volt hajlandó lemondani róla. A nemesség vezetőrétegének körében is az a párt volt többségben, amely az intervenció mellett szállt síkra. Aztán a pápának sem lehetett ínyére Karlmannak az itáliai beavatkozás elleni agitációja, hisz égett a vágytól, hogy a lehető leghamarabb visszatérhessen Rómába. Karlmannak és fiainak tehát ugyanaz a „megszelídített halál" jutott osztályrészül, amivel az utolsó meroving királyokat félreállították, Pipin elfogatta fivérét, és egy kolostorba vitette, ahol az hamarosan meghalt. Fiait megnyírták, és – akárcsak Childerich király – biztonságos kolostorok homályában tűntek el.

8

768-ban meghalt Pipin király. Két fia, Károly és Karlmann lett a frankok királya. Ekkor újra kérdésessé vált a pápák minden politikai vívmánya, mert Berhtrada, a királyi özvegy, aki mindkét fia bizalmát bírta, minden vonalon az egyenetlenség megszüntetésére törekedett. Szerette volna a fiait egymással, a frankokat a longobárdokkal, sőt a longobárdokat a pá-

pával kibékíteni. Az ellentétek azonban, amelyeket leplezni lehetett, de megszüntetni nem, végül még erőteljesebben törtek felszínre. Kezdetben mégis úgy tűnt, hogy Berhtradának sikerül elérnie célját. Fiai szakítottak az apa longobárdellenes politikájával, és – a nagyapai hagyományhoz visszatérve – ők is longobárdbarát politikába kezdtek. Károly feleségül vette Desiderius longobárd király leányát, Karlmann pedig szoros barátságot kötött vele. A pápa – akkoriban III. István – rémülten, sőt kétségbeesve szemlélte e változást. Amit Berhtrada akart, semmi esetre sem a dolgok új rendje volt. Épp ellenkezőleg: ő, az *anya*, egy *régebbi* törvény uralmát kívánta visszaállítani fiai és a királyság fölött: a frankok és longobárdok barátságos együttélést, a királyságnak a Meroving- és a korai Karoling-korra jellemző megosztását a királyfiak között. Csakhogy éppen férje, a parvenü Pipin forrasztotta össze a frank királyságot egy új organikus egységgé. Amikor alkotója meghalt, ez az organizmus növekvőben és kibontakozóban volt. Az ilyen szervezetekben benne rejlik a beteljesedést igénylő hajtóerő: ez nem tűr megosztást, mert ezen a fejlődési fokon ez a megcsonkítással lenne egyenértékű.

A birodalom két fele, és ami ugyanezt jelentette, a két királyi fivér közt feszültség támadt. Mind intenzitásában, mind jelentőségében napról napra növekedett. Még Károly és az anyja közt is *discordia*, egyenetlenség támadt: az ifjú király eltaszította longobárd feleségét, akit voltaképpen *illa suadente* (az ő tanácsát követve) vezetett oltárhoz. Berhtrada békeállama viszály és egyenetlenség melegágya lett.

Az asszony végzetterhes nevet viselt.

Egy kései középfelnémet költő előtt – 1555-ben, egy másik királyi anya, Kasztiliai Johanna, a fatális emlékezetű ősanya halálának évében alkotott – még felderengett ez az összefüggés, amikor rámutatott arra, hogy a királynő történelmi szerepe olyan mitikus pályának felelt meg, amelyet mintegy a neve írt elő. Berhtrada, aki utóbb Károly anyja lett, nem csupán a „király virága és a fehér virág leánya". Nevében ott rejtőzik Berchta asszonyé is: Perchte, Perachta, „fénylő", mint Poebe, a „család hajdankori ősanyja". A történelem itt közvetlenül a mitikussal határos. Az ember érzékeli, hogyan „fonódik rá a hattyú-asszonyról szóló régebbi pogány monda az újonnan felvirágzott Karoling-nemzetségre".[23] Úgy tűnik, az ősi támad fel ismét: *le temps que la reine Berthe filait*, az az idő, amikor Berthe királynő uralkodott. A nemzetség „híres asszonyai" a mitikus emlékezés jegyében nemcsak Berta nevét, hanem a szerepét is újra megélik, amennyiben itt egyfajta visszavonatkoztatás történik az ősképre, a „kísérteties Bertára" – ahogy Jakob Grimm megfogalmazta –, és mint végzethirdető „fehér asszonyt" bevezetik a királyi nemzetség családi mitológiájába.

Egyúttal azonban a történelmi is munkában van. Kétségtelen, hogy Károly anyja is az ősi anyajog „anyagi-asszonyi alapeszméjét" képviseli, amidőn – Bachofennel szólva – hozzáfog, hogy „a nemeknek a főhatalomért vívott harcát ... újból felidézze".[24]

Amikor férje elhunyta után az „új törvény" eresztékei hirtelen meglazultak, az özvegy királynő feladata a „régi törvény"-nek, az anya törvényének helyreállítása lett. A görögök heroikus mondájában ennek a helyzetnek az a mozzanat felel meg, amikor Agamemnon elvonul Trójába, minek folytán Klütaimnésztra még egyszer mint Βασιλη, azaz uralkodó királynő szerepelhet.[25] Egy Aigiszthoszon uralkodhatott; ám egy Oresztész fölébe kerekedett. A fiú új rendje – amely az apai szellemből születettnek az újrateremtése – győz az anya régi rendjével szemben. A régi mítosz ősi-félelmetes egyértelműsége szerint az anyának saját fia kezétől kellett elpusztulnia. A keresztény Karoling környezetben kudarca enyhültebb formában jelenik meg: világkirály rangjára emelkedett fiától *summa reverentia*val, teljes tisztelettel körülvéve neki is a „megszelídített halál" egy fajtája, egy történelmi szempontból jelentéktelen öregkor jut osztályrészül. *Mater quoque eius Berhtrada in magno apud eum honore consenuit*: „anyja, Berhtrada a legnagyobb tisztelettől övezve öregedett meg udvarában" – tudósít Eginhard.[26]

Két generációval korábban a generációk és a nemek összeütközése még véresebben zajlik le.

Középső Pipin halálakor (714) özvegye, Plektrudis – akárcsak a Berhtrada, ez is végzetterhes név, ezúttal a tizenhárom valkűr egyikének neve[27] – magát tolja fel a mindössze tizenöt éves III. Dagobert király és unokái gyámjául, s teljesen magához ragadja a hatalmat. Most cím és jogalap nélkül, pusztán elhunyt férje kincseire és rémuralma félelmetes *maiestas matronalis*ára támaszkodva teljhatalommal regnál. Mert frank földön vele születik meg a komor zsarnokság női változata, amit, mint a történelem nőuralmait igencsak gyakran, olyan fokú kegyetlenség jellemez, hogy még e nyers idők férfi uralkodóinak kemény ökléhez hozzá edződött kortársak is elképedve és rémülten élik meg. Az *Annales Mettenses*ben e naiv, de jellemző szavak olvashatók: „Kegyetlenebb volt, mint szükséges lett volna... "[28]

Férje természetes fiában, Martell Károlyban azonban nagyon hamar hatalmas vetélytársa támad Plektrudisnak. Ekkor fellángol a harc a hatalomért a fiatal férfi és az érett asszony között. Eleinte még Plektrudis van fölényben; Károlyt négy hónapig tartja fogva Aachenben; aztán az mégis kiszabadul. Ekkor Plektrudis Köln erős állásaiban sáncolja el magát. De mindenki, akinek elege van asszonyi rémuralmából, Károly mögé zárkózik fel. Még Köln is felkel ellene, és ez számára egyenlő a véggel. Kiszolgáltatja Károlynak Pipin kincseit és megadja magát. A legjellegzetesebb kísérlet arra, hogy a nagyon is patriarchális alapokon nyugvó középkori államszervezetben egy érett asszony ragadja magához az uralmat, és kiszorítsa a hatalomból és az uralkodásból a tehetséges, erős fiatal férfit – ebben az esetben mostohafiát –, hajótörést szenvedett e férfielvű világrendnek az erején és képviselőjének, a fiatal Martell Károlynak a győzelmes ellenállásán. Plektrudisról nem hallunk többé; Károly azonban a Frank Királyság ura lesz, és létrehozza benne *principatus*át.

Ebben a konfliktusban az erők még nem olyan letompított, az ellentétek még nem olyan leplezett formában állnak szemben egymással, mint Berhtradának és nagy fiának az esetében. Plektrudis aligha „öregedhetett meg tisztességben" mostohafia udvarában, mint Nagy Károly anyja. Mégis, kudarca ellenére is joggal állapíthatták meg Plektrudis zsarnokságáról: „Egy jobbágy asszonya még soha nem volt ekkora hatalom birtokában, Brunhild (Brunichilde) és Fredegonde ideje óta egyetlen királynő sem rendelkezett hasonlóval."[29] Az említett két királynőre tett utalások még messzebb vezetnek vissza a múltba. Kettejük harca két olyan asszony véres viszálya, aki évtizedeken át kíméletlenül küzd egymással a legfőbb hatalomért. A harc életre-halálra megy. Kölcsönösen el akarják egymást veszejteni. Egyidejűleg azonban azt is célul tűzik maguk elé, hogy elpusztítsák azt az uralkodódinasztiát, amelynek beházasodás révén úrnői lettek.

Brunichilde esetében természetesen ismét egy végzetes valkűrnévvel van dolgunk, amit – mint Berhtrada és Plektrudis neve is bizonyítja – országszerte előszeretettel használtak a régi Germánia előkelő nemzetségeiben. Amikor az asszony Hispániából a Frank Királyságba került, először Brunának hívták; később azonban a nevét „megnövelték" *(auctum)* és „feldíszítették" *(ornandum)*, azaz leánynevét királynői névvé alakították át, olyan eljárás ez, aminek, Jakob Grimm korábban idézett szavai alapján, a családmitológiai értelme is megvilágítható. Aki felvesz egy nevet, egy „ideálhoz" kapcsolódik, „mitikus utánzást" végez – egy ilyen „választás" a „mitikus visszatérés" jól ismert jelenségei körébe tartozik –, ami itt a névmágia révén jut kifejezésre.[30]

A két királynő viszálya Brunichilde bosszúszomjából ered. Ő és testvére, Galswintha, a vizigót király, Athanagild lányai, a Frank Királyság két királyfiához mennek feleségül: Brunichilde Sigeberthez, Galswintha Chilperichhez. Történik akkor, hogy Chilperich ágyasává teszi Fredegondét, az egykori szolgálólányt; ez felbújtja szeretőjét, hogy ölesse meg a királynőt, és azután maga lesz Chilperich felesége és a frankok királynője. Testvére erőszakos halála annyira szíven találja Brunichildét, hogy attól kezdve minden tettét a vérbosszú gondolata határozza meg.[31] Bosszúvágya lassanként iszonyú méreteket ölt: férj, fiú és unokák tönkre kell hogy menjenek belé. Ő is nagystílű asszonyi egyeduralomra tör. Ellenségében, Fredegondéban azonban egyenrangú ellenfélre akad. Ez is korlátlan egyeduralmat akar, ez is meghirdeti az irtóháborút a dinasztia ellen. Zsoldosai meggyilkolják Brunichilde férjét; további merényletek révén megkísérli a dinasztia másik ágát teljesen kiirtani. Fia is részese annak a tettnek, amikor Brunichilde egyik uralkodóunokája – a nagyanya megbízásából – egész családjával együtt kiirtja a másik uralkodóunokát: saját fivérét. 597-ben meghal Fredegonde. Brunichilde maga marad a véres arénában, és – dédunokája, II. Sigibert nevében uralkodva – még öregen is tovább folytatja a harcot Fredegonde fia, II. Chlothar ellen. Ami-

kor 613-ban ennek kezére jut, Chlothar vad csődörökkel tépeti szét a nyolcvankét éves asszonyt; olyan kivégzési mód ez, amelyet a gótok történelmében, vagy 230 évvel Brunichilde halála előtt egyszer már alkalmaztak egy előkelő hölgyön.[32]

Azzal hogy Brunichildét erőszakos úton kiiktatják a történelemből, megbukik az első kísérlet, amely azt célozta, hogy az éppen formálódóban lévő keresztény Nyugaton nagystílű asszonyuralmat hozzanak létre. Mindazonáltal ez így is felmutatja már mindazon jellegzetességeket, amelyek a rég kiformálódott keresztény Kelet hamarosan megszülető hasonló kísérleteinek jellemezői lesznek. Közös ismertetőjegyük az egészen szokatlan kegyetlenség; képviselői még saját nemzetségüket, saját fajzatukat sem kímélik; céljuk mindig a korlátlan egyeduralom; a férfiakkal szembeni beállítottságuk – többségükben – egyenesen ellenséges, és a legundorítóbb rendszabályoktól sem riadnak vissza, hogy tervüket, a legfőbb hatalom megszerzését, megvalósíthassák. A tartósság azonban nem jellemzője e kísérleteknek; állandósítani nem képesek őket, pontosan azért, mert matrónai fenségük – az agg nő önkényuralma – üres bálványképének felállítása érdekében ki akarják iktatni, sőt irtani a férfit.

9

Anyja félreállítása után Nagy Károly[33] nekivágott annak az útnak, amin már apja elindult: végleg megdöntötte a longobárd birodalmat és végül felvette a longobárd királyi címet. Azután továbbvonult délnek, és 774. április 2-án megtartotta ünnepélyes bevonulását Rómába. Ettől kezdve Róma az ő hatalmi területéhez tartozott. A Rómába vezető út nemcsak hogy nyitva állt előtte, hanem saját országa földjén vezetett keresztül. Amikor ezt az utat később – 781-ben, 787-ben, 800-ban – újra megjárta, Róma uraként fogadta. Mint a *defensor Ecclesiae* egyfajta fennhatóságot gyakorolt mind az egyház, mind a város felett, amely az egyház legfőbb székhelye volt. Az akkori király ugyanis *meritus rex atque sacerdos*, méltó király, sőt pap is; az egyház feletti fennhatósága korántsem üres szó csupán: Károlyt a „püspökök püspökének" nevezték. Közrejátszott ebben a kor képies-naiv szemlélete is: Hol helyezkedett el ez az egyház? Meddig terjedt hatalma? Határai hovatovább Nagy Károly birodalmának határaival estek egybe: a nyugati egyház e világi alakját mind tisztábban és teljesebben a frank birodalom testesítette meg.

Egyik püspöke, orléans-i Theodulf, az Apostolfejedelemre utalva e szavakat kiáltotta oda Károlynak: „Az, aki a mennyei birodalom kulcsai felett rendelkezik, úgy rendelte, hogy az övéi a tieid legyenek"; és még érthetőbben: „Te fogod az egyházat... a papságot és a népet kormányozni." Kezdik benne látni az „apostol utódját" is. Vele kapcsolatban is használni kezdik – és nagyobb nyomatékkal, mint apja esetében – az olyan

kifejezéseket, mint „az új Dávid". Csakhogy a károlyi rendszerben már nem illette meg a pápát a morális felügyelet joga a királyság felett. Károly, e „papi királyság" birtokosa és képviselője biztos kézzel jelölte ki a határokat. „A mi feladatunk – íratta a pápának – a szent egyházat az isteni kegyelem segítségéhez mérten mindenütt fegyverrel megvédeni a pogányok támadásaitól és a hitetlenek pusztításaitól kívülről, belülről pedig megerősíteni a katolikus hit elismerésével. Önnek, Szent Atyám, az a hivatása, hogy mint Mózes, Istenhez emelt kézzel támogassa a mi fegyveres szolgálatunkat." Miközben azonban itt meghúzta a határt, egy másik oldalon az akaratlanul is nyitva maradt. Királyként Károly az egyház „megvédelmezését" és „megerősítését" tekintette a maga feladatának. A pápához intézett egy másik levelében azonban ez állt: „A főpap imádkozzék, hogy a legfőbb király oltalmazza és gyarapítsa *(schirmen* und *erweitern)* a szent egyház (mimetész théu) birodalmát." A legfőbb király természetesen Krisztus. De a feladatok, sőt a méltóság hasonlósága – még ha a kortársak maguk az itt kitáruló perspektívát nem tudták is a végső konzekvenciákig követni – a szerepeket illetően sajátos felcserélhetőségre utalt a fenséges Királynak, Dávid leszármazottjának és földi világkormányzójának, az „új Dávidnak" a hivatala között. Ez a felfogás már a Nagy Konstantin-i császárságtól sem volt idegen. És a Nyugatnak is meg kellett élnie, hogyan vonták le ebből valóban, legalábbis egy bizonyos irányban, a végső konzekvenciákat.[34] Ami Károlynál megjelenik, korántsem pusztán vértelen allegória.

Ahol az egyházat a király védelmére bízott menyasszonynak nevezik, ott a kortársak szemléletében Krisztus képe nagymértékben egybeesik a keresztény uralkodóéval. Amivel itt újra szembekerülünk, az ismét csak a kép hatalmának – egy hatalmas kép, a károlyi típusú fejedelem képe hatalmának – a jelensége. Nagy Károly itt *imago dei,* az istenség leképezése, ami lényegét tekintve megfelel annak a bizánci elképzelésnek, miszerint a császár μιμητης ϑεου (mimetész, théu), Isten utánzója. A nyugati „Isten képmása" a hívők szemében olyan, mint az égi király maga, *caput orbis* és még több: *dominus rerum,* a dolgok ura.

A hatalom ilyen teljességének ténye – uralma különböző országok, részországok és más fejedelmek felett, védnöki szerepe a pápával szemben, a Róma fölötti uralom, ráadásul világkormányzói hivatalának lényegi hasonlósága a világ égi királyának hivatalával – szükségszerűen azt eredményezte, hogy Nagy Károly, „a világ feje és Európa vezére", a Nyugat nagy királya, egyfajta *Imperator* lett, teljhatalma lényege folytán ugyanolyan jelentőségű, mint a keleti *baszileuszok* – még ha nem vette volna is tervbe, hogy méltóságát egy új cím révén növelje meg.

Három évvel a századforduló előtt Károly asztaltársaságának egy tudósa, a híres Alkuin, „Károly nevelője és kulturális minisztere", levelet intézett urához, amelyben kifejtette, ki az a három személy, aki a földön a legfőbb értékeket képviseli. A pápát, Bizánc császárát és a frankok királyát nevezi meg. Csakhogy III. Leó pápát bemocskolták a római nép rágalmai és vádjai; Bizánc ugyanakkor a véres rettenet és az undorító gyalázat színhelyévé lett. Károly viszont ment maradt minden szennytől és szörnyűségtől. Az ember hajlamos lenne azt gondolni, hogy mindez puszta hízelgés – a valóságban azonban ez az írás az e világi legfőbb uralomra való igénynek az erkölcsi megalapozására szolgál.

A pápa és a rómaiak közti egyenetlenség, amire Alkuin utal, nehéz napokat szerzett Leónak. Miután csaknem megvakították, majd pedig földönfutóvá tették, még vádat is emeltek ellene a frank királynál házasságtörés és hamis eskü miatt. Leó is a királyhoz fordult. 799 nyarán Paderbornban, ahol Károly éppen birodalmi gyűlést tartott, megjelentek egyfelől a pápa vádlóinak küldöttei, másfelől maga a pápa. A frank király, immár nemcsak a Nyugat, hanem egyben az egyház döntőbírája is, megígérte, személyesen megy Rómába, hogy közvetlenül ott döntsön Leó dolgában.

Róma 800. november 24-én ünnepli urának bevonulását. Most ő a *novus Constantinus*, sőt a *novus Salomon*, aki elhozza a *pax mundi*t, a békét ennek a világnak. Leó pápa és párthívei szemében ő az új császár. A Keletrómai Birodalom trónján asszony ül (Eiréné császárnő), egy nőt azonban soha nem lehetett törvényes császárnak tekinteni. Ebből a hipotézisből kiindulva azt a merész következtetést vonják le, hogy a császári hivatal megürült. Leónak sürgősen szüksége van egy legfőbb tekintélyre, amelynek alávetheti magát, hogy az felmentse az ellene emelt vádak alól. December 23-án, miután a pápa önként megesküdött előtte, Károly valóban kinyilvánította, hogy tisztázta magát a rá szórt súlyos rágalmak alól. Állítólag ennek viszonzásaként teszik meg Károlyt karácsony napján a Szent Péter-bazilikában a rómaiak császárává. Sebbel-lobbal látnak munkához, ami aligha magyarázható Károly sietségével; így sejthetően a pápa és hívei állnak mögötte. Károly láthatólag a pápa rábeszélésére hagyja magát meggyőzni, hogy végbemenjen a kellően elő nem készített aktus. Leó ugyanis rosszban sántikált, és ezzel annyira meglepte Károlyt, hogy csele tökéletesen sikerült.

A frankok királya karácsony napján az Apostol fejedelem sírjánál vesz részt a misén. Imája után felemelkedik és fellép az oltárhoz, amelyen az új császári korona fekszik. Ütött a Nyugat megszületésének órája. Ekkor a pápa, aki a misét pontifikálta, Károly elé lép, megragadja a koronát és a fejére teszi. Az így felékesített alig titkolja nemtetszésének a megnyilvánulását. Kétség sem fér hozzá: nem így szólt a megállapodás. Károly-

ban bizonyosan a legmélyebb ellenérzést keltette az a passzív szerep, amit neki a koronázásban a pápa jövőért küzdő merész tette juttatott. Csakhogy – a dolog megtörtént. Nagy Károlyt nem saját maga, hanem a pápa koronázta császárrá. Történik pedig ez éltének 59. évében: ily feltűnően későn érkezik el a maga forradalmához.

Mert az új cím felvétele kétségkívül forradalmi tett, ami az egész Nyugat számára sorsterhes következményekkel fog még járni. Létezett ugyanis egy császárság, és ezzel a ténnyel szemben keveset nyomtak a latban Alkuin hipotézisei és a pápa argumentációja, miszerint Eiréné, Kelet császárnője, szörnytettei révén eljátszotta a hatalmat, sőt hogy Kelet trónja erre való tekintet nélkül is betöltetlen, mivel ő csak asszony... Néhány évvel ezelőtt mégis tárgyaltak ezzel a császárnővel: akkor is vér tapadt a kezéhez, akkor is asszony volt. Kronológiailag és legitimitását tekintve éppen az *ő* méltósága – és nem az új nyugati császáré – volt a Római Birodalom régi császáraitól levezethető. Nem volt-e tehát az új császárság felesleges? Nem volt-e legalábbis illegális? Jellemző, hogy közvetlenül a koronázást követően Károly nem merte magát *imperator*nak nevezni. 801-ből származó első okleveleiben csupán a *rex* cím szerepel. Majd, éveken keresztül, *imperator Romanum gubernans imperium*nak – „a Római Birodalom kormányzójá"-nak – nevezi magát.

A középkori világképnek Károly új császárságára vonatkozó felfogásában egy lényeges, mert immanens nehézség rejtőzött. A császárságnak csak akkor van értelme, ha *egy* császár van, hisz egyház is csak egy van, mi több: csak egyetlen Isten. Isten égi birodalmának a földön a császárság felel meg. Ez az emberi hatalom legmagasabb csúcsa. Nemhiába láttak istent a pogány római császárban. Másfelől viszont el kell ismerni, hogy a régi Római Birodalom is kettéhasadt: az antik világkultúra két nagy „dialektusának" megfelelően volt eleinte egy keleti császár Konstantinápolyban és egy nyugati Ravennában. Ennek ellenére voltaképp mindketten csak egyazon politikai-vallási eszmének a megtestesülései voltak. Részcsászárai az egyetlen, az eszmeileg mindvégig egységnek megmaradt Római Birodalomnak. Amikor azután a Nyugati Birodalom megszűnt létezni, Itália nagyobb része és Hispánia, illetve Afrika egyes részei ismét visszakerültek a konstantinápolyi császár uralma alá. A bazileusz még Károly idejében is ura volt mind Magna Graeciának, mind Szicíliának.

Bárhogyan állt is azonban a dolog ezzel az új császári méltósággal jogi és filozófiai vonatkozásban – etikai-történelmi jogosultságát és hatalompolitikai magától értetődőségét megkérdőjelezni mégsem lehet. Amióta Károly volt az egész Nyugat uralkodója és képviselője, magától értetődött, hogy minden vonatkozásban sokkal több volt, mint egyszerű király. Ez a hatalom pedig kereste a neki megfelelő kifejeződést: a hozzá méltó, a vele egyenértékű címet. Elég egyetlen pillantást vetnünk Károlynak Bizánccal szemben elfoglalt helyzetére, egyetlen pillantást Róma, Itália és

Gallia nagy emlékeire, és megértjük, hogy ez csak az imperátor cím lehetett, az egyetlen, amely egyenrangú volt a baszileuszéval. A Nyugat csak akkor lett *autonom*má, akkor tudott elkülönülni, emancipálódni, helytállni és fejlődésnek indulni, amikor a maga sajátossága, állása, méltósága kifejezésére képes volt kölcsönvenni ezt a politikailag és történelmileg mindenkinek ismerős megjelölést. Ezzel azonban egyúttal szétfoszlott a keresztény oikumené egységének reménye, és mind a mai napig is csak nagy, de hiú ábrándja maradt a keresztény emberiségnek.

Egy hagyománytól béklyózott világ azonban – és a középkor ilyen volt – csak nehezen vagy egyáltalán nem épül fel abból a megrázkódtatásból, amit az ősidőkből magával hozott elképzelései lényegével való erőszakos szakítás idéz elő. Károlynak is éreznie kellett ezt: neki is képtelenségnek tűnhetett *egy* császárnak lenni, nem pedig *a* császárnak. Ilyen megfontolások indíthatták arra, hogy Eiréné császárnő házassági ajánlatára, mindkettejük élemedett kora ellenére, igenlő választ adjon, s ezzel dinasztikus úton szüntesse meg a világnak azt a kettészakadtságát, amit megkoronázása előidézett. A Kelet uralkodónőjével való házasság – mind a középkori gondolkodásnak, mind a bizánci gyakorlatnak megfelelően – egyszer s mindenkorra megoldotta volna új címe elismerésének kényes kérdését. Csakhogy túl késő volt. Eirénét letaszították a trónról; az új császár kitért a cím kérdése elől. Háború tört ki. Ennek a fordulatai és egyébként is nehéz helyzete arra indította I. Niképhoroszt, az új császárt, hogy végül követséget küldjön Károlyhoz. Ezt Károly nagy elégtétellel fogadta. I. Mihály, aki időközben Bizánc trónjára lépett, ingatag helyzete miatt kész volt a megegyezésre. Károly császári címét csak most ismerték el: a bizánci követek ünnepélyesen *imperator*ként, majd görögül is *baszileusz*ként üdvözölték. Ez azonban még korántsem azt jelentette, hogy Bizánc valóban császárként ismerte el a hatalmas barbárt, csupán azt, hogy baszileusznak titulálták, akárcsak száz évvel később Péter bolgár fejedelmet. De mivel Károly a Nyugaton sok királyság ura és uralkodója volt, az imperátor címet „személyes kitüntetésül szánták neki". *Autokrator*nak ezzel szemben már nem szólították. Holott éppen ez lett volna az új császárság elismerése, ezt azonban Bizánc semmilyen körülmények közt nem akarta és nem tudta a frank királynak megadni. Károly és övéi nem vették észre ebben a *perfidia Graecorum*ot, a görög álnokságot: 812. április 4-én Károly egy oklevélben bejelentette a most létrejött *pacem inter orientale atque occidentale imperium*, a keleti és a nyugati birodalom közötti békét, azaz „úgy látszik, hogy a keletrómai császárnak az előzékenységét egy paritásos hatalommegosztáshoz való hozzájárulásként értelmezte" (F. Dölger). Hű kifejezése ennek a felfogásnak a biográfusa és építésze, Eginhard készítette diadalív, ahol a kapuívben egymás párdarabjaként egy bizánci és egy Karoling császár figurája áll szemben egymással.

De ha az egyeduralkodó címet meg is tagadták tőle, a tényen magán már nem lehetett változtatni: Nagy Károly, az Örök Város hűbérura, a katolikus egyház védnöke és a Nyugat egyeduralkodója, kikiáltásánál és Rómában történt megkoronázásánál fogva császár lett. A 800-as évtől a világnak két császárja volt – ez azt jelenti, hogy a kereszténység kettészakadt.

11

Most Nagy Ottóra várt Károly birodalmának újra megalapítása. Mélyek és lényegiek a megfelelések, amelyek a tárgyalt elsőt e második alapítással összekapcsolják – ámde a különbségek is nagyok, amelyek Ottó vállalkozását a Károlyéval szembeállítják.

Ottó életében Adelheid és párthívei segítségkérése volt a döntő esemény, jelentőségét tekintve azonban vetekszik ezzel az egy évtizeddel későbbi második segélyhívás, amely a pápától érkezik. A császári koronát, azaz Róma birtoklását és a világhegemóniára irányuló igényének legitimációját csak ez hozta meg neki.

A felhívást kiváltó okok mindkét esetben egyformán jelentősek, és külső formájukat tekintve is hasonlítanak egymáshoz. Az egyik esetben Itáliának a Berengároktól szorongatott ifjú királynője fordul Észak hatalmasához, feljogosítva őt ezzel arra, hogy birtokba vegye azt, ami addig az övé volt, és így biztosítja neki azt a kapcsolatot – a burgundit – és azt a tágabb hatalmi teret – az itáliait –, amelynek birtokában jövendő férje nemzetek feletti jelentőségre emelkedhet. Később azután az ugyancsak a Berengároktól szorongatott ifjú pápa ugyanehhez az uralkodóhoz fordul támogatásért, aki azonban időközben immár saját jogara alatt egyesítette a keletfrank–burgund–itáliai térséget, Rómába hívja őt, ahol a császárrá koronázás révén a nyugati kereszténység megszentelt fejévé, sőt – az adott szellemi és politikai helyzetben – saját urává és parancsolójává teszi. Ottó, mint valami neki természetesen kijáró dologra, jogot formál nemcsak Rómára és a császári koronára, hanem magának igényli a rendelkezést a pápai szék felett is. Ezzel, feltehetően, olyan jogot gyakorol, amit már II. Alberich fejedelem is gyakorolt; a dolgoknak az a sajátságos rendje jut ebben kifejezésre, ami a 10. század Rómáját jellemzi.

Láttuk, hogy az itáliai–burgund térségben – mint Liudprand éles szemmel észrevette – időről időre „ikeruralom" jött létre, aminek nem hiányozhatott a mondai előképe sem. Alberich fejedelem Rómájában szintén bikefál uralmi rendszer érvényesül, és emögül is éles körvonalakkal tűnik elő a mitikus archetípus. Még a „Rómának, az arany városnak a leírása" is számolt a kettős királyság intézményével, amit – pogány hagyomány szerint is – az őskirály Janus Camesével vagy szintén Janus Saturnusszal gyakorolt Róma legrégibb ősmagja felett.[35] Akkoriban a Palatinus Janusé, a Capitolium Saturnusé lehetett. Úgy tűnik, hogy a bikefál

rend egy Rómára jellemző ősképet fejezett ki: ennek felel meg mind általában pápaságnak és császárságnak, mind az 1000 körül a Lateránban székelő pápai és az Aventinuson székelő császári uralomnak vagy később, az utóbbi száz évben a Vatikánban működő pápaságnak és a Quinalon berendezkedő itáliai királyságnak a kettőssége. Alberich és a pápa 10. századi „ikeruralmát" azonban nem a – legalább eszmeileg meglévő – egyenjogú egymásmellettiség jellemzi, hanem a fejedelmi hatalom elsőbbsége az egyházival szemben. II. Marinus pápa (942–946) kifejezetten megmondja, hogy Alberich fejedelem parancsa nélkül semmit sem mer kezdeni.[36] II. Agapitus sem mert Nagy Ottónak a megkeresésére olyan választ adni, ami Alberich fejedelemnek ellenére lett volna.

A császári méltóság a nagy, távoli, károlyi tradíció; az a közvetlen politikai örökség ezzel szemben, amit – a várost elfoglalva – Rómában bárki birtokba vehet, Alberich önkényuralma a pápa és az egyház felett. XII. János csak Nagy Ottó megkoronázása után veszi észre – éspedig igencsak fájdalmasan meglepve –, hogy e lépésével elárulta az idegennek atyai hagyatékát. A következtetések azonban, amelyeket e felismerésből levon, nem alkalmasak arra, hogy az elkövetett hibát valamiképp jóvátegyék.

962. január 31-én Ottó természetesen ünnepélyes esküt tett Róma előtt, miszerint csak azért jön az Örök Városba, hogy a pápát megvédelmezze és jogait megvédje. Ennek ellenére a Soracte krónikása, Ottó csapatai bevonulásának szemtanúja – a népies véleménynek hangot adva – csupán barbár nyelvű és erkölcsű szörnyű hódítókat látott bennük, akik most birtokba veszik Rómában a nagy múltú szent helyeket. „Jaj neked, Róma! – panaszolta – Te voltál az anya, most lánnyá lettél... A szász király kifosztott és megsarcolt..."[36a] Mert egymás iránt a kezdet kezdetétől kevés bizalmat táplálnak. A falak előtt tett esküt most egy másik követi: Ottó a Szent Péterben, az apostol sírja előtt tétet esküt a pápával és övéivel, hogy a Berengárokat semmilyen körülmények között nem fogják segíteni. E biztonsági intézkedés feltűnést kelt: hisz Ottó azért jött, hogy a pápát a Berengároktól megmentse. Most hirtelen semmi sem olyan fontos az új császárnak, mint megtörni az itáliai királyi ház – saját vazallusa – hatalmát. Berengár S. Leo erős várába vonult vissza, Adalbertnek még birtokában volt Garda; Willa, az anyja az Orta-tavi S. Giulio-szigeten sáncolta el magát. Elsőként őt veszik ostrom alá. Két hónapos védekezés után megadja magát. Ottó kegyesen elengedi, mire ő azonnal S. Leóba siet, hogy férjét további ellenállásra tüzelje a császár ellen. Adalbert az arabokkal kacérkodik; Fraxinetumból és Korzikáról azonban kapcsolatot vesz fel XII. Jánossal is. Ahogy egy évvel korábban János segélyhívásával apja hagyatékát árulta el Ottónak, úgy árulja most el Ottót is II. Berengár fiának. Ottó még igazolást keres a pápa viselkedésére. „Gyermek még – mondja –, derék férfiak példája segítségével könnyű lesz megjavítani." Ekkor azonban kezébe kerülnek János levelei, ellátva a pápai

ólombullákkal, amelyekben Krisztus helytartója a pogány magyarokat próbálja a *defensor Ecclesiae,* a császár ellen felbujtani. Ezzel egy időben hírül hozzák neki, hogy Adalbert Korzikáról Rómába jött, és ott szíves fogadtatásra talált. Az ő követeit ezzel szemben, Cremonai Liudprand püspököt és Mindeni Lautwardot, igencsak barátságtalanul fogadták Rómában. Egy második hűségesküre a pápa már nem hagyja magát rávenni. November elején Ottó Róma előtt áll – ezúttal azonban fegyverrel a kezében. A többség ellenáll; egy erős kisebbség azonban hozzá húz. A pápa felfegyverkezve, sisakban és pajzzsal, karddal és páncélingben jelenik meg csapatai élén. Fellépése úgy hat, mint egy jelmezbe öltözött Karneválhercegé. Ottót megtámadni persze nem meri; inkább menekül, Adalberttől kísérve, el Rómából, de arról nem feledkezik el, hogy az egyházi kincsek jelentős részét magával vigye. Róma most Ottó lába előtt hever. És ekkor biztosítják neki a fontos előjogot: pápát a jövőben – fogadják szentül a rómaiak – csak az ő és fia hozzájárulásával lehet hivatalba helyezni.

12

Amióta a Város már nem saját erőinek kisugárzó centruma – tehát körülbelül az 5. század óta –, csak elszenvedi a sorsot, ahelyett hogy alakítaná azt. A keletrómai császárok, majd a frank uralkodók alattvalója lesz, ugyanakkor azonban egyben egy új típusú politikai-szellemi formációnak; a pápaságnak a székhelye is. A városi ügyek irányítása mind inkább a pápa kezébe kerül, aki Bizánc Róma felett gyakorolt hatalmának a meggyengülésétől kezdve egyre inkább kormányzó feje is a városnak, éspedig a 9. század végéig, amikor hirtelen fordulat következik be, amelyből azután egy új, a lehető legsajátosabb fejlődés sarjad ki.

Érzékelhető eseménnyé e változás Formosus pápa hírhedt tetemzsinata alkalmával lesz. A spoletói császárjelölt megkoronázásával Formosus először a hazai, a függetlenségre törekvő irányzatot támogatta, később azonban, a Karoling Arnulftól szorongatva, a Rómát hatalmukba kerítő frankok idegen uralmát segítette, amennyiben most Arnulfot koronázta császárrá. Halála után földi maradványait kirángatták a sírból, és egy zsinat bírósága elé cibálták. Akárha még élne, elítélték, megfosztották tisztségétől, majd megcsonkított holttestét végül a Tiberisbe dobták. E megdöbbentő színjátékban a római nemesség öntudatra ébredése fejeződik ki: a világ egy olyan népének új öntudata támad fel itt, amely most fog hozzá, hogy önmagából „nemzeti" élet- és uralmi formát fejlesszen ki. III. Sergius pápa ekkor kivonja magát mind a spoletói, mind a toszkán őrgróf befolyása alól. Egy pillanatra úgy tűnik, mintha a pápaság vállalná az új irány zászlóvivőjének szerepét. De Sergius mellett máris megjelenik egy Theophylaktosz nevű római nemes, aki először a *magister mili-*

tum világi és a *vesterarius* kúriai méltóságot szerzi meg, hamarosan pedig már „a rómaiak konzulja és vezére", valamint a szenátor nevet adja önmagának, és maga veszi kezébe a város világi hadseregének irányítását. Más szavakkal: ismét létrejön a Rómára annyira jellemző „ikeruralom".

Theophylaktosz nem izolált jelensége korának. Abban az időben Itália más városaiban is születnek az övéhez hasonló típusú uralmi formák, így mindenekelőtt Velencében, de Gaetában, Amalfiban és Nápolyban is. Theophylaktosz háza Rómában a római oligarchia leghatalmasabb nemesi nemzetségeinek egyike. Mint hollók régi tornyokba, úgy fészkelik be magukat e politikai vonatkozásban tehetséges nagy rablók a régi Róma romjai közé. A Marcellus-színház repedéseibe és hasadékaiba beépített Pierleoni vár – a későbbi Palazzo Savelli, a mai (1712 óta így nevezett) Palazzo Orsini – még ma is lehetővé teszi, hogy képet alkossunk magunknak ama nyers idők harcias nemzetségeiről és lakóhelyeikről.

Theophylaktosz vára (vagy palotája) Nagy Konstantin termáinak romjaiba volt beágyazva, nem messze a Via Latától. A Konstantin-termákon a családjával sógorságban álló Crescentiusok osztoztak vele; a tőle származó Colonnák később ezen a környéken építették fel palazzójukat.[37] Theophylaktosz uralmának specifikus jellemzője azonban csak akkor mutatkozik meg igazi valójában, ha nemzetségének fejlődését vesszük szemügyre. Uralma hazafias-etikus igazolását az a nagy győzelem biztosítja, amit az egyesült keresztény erők – Theophylaktosz X. János pápával, spoletói I. Alberich, Longobárdia bizánci themensztrategosza, Dél-Itália különböző kisfejedelmei – a pogány szaracénok felett 915-ben Gariglianonál aratnak – olyan győzelem ez, amely Közép- és Dél-Itáliát illetően jelentőségében megközelíti Martell Károly poitiers-i győzelmét. Miután ez az uralom egyszer megszilárdult, Theophylaktosz mellett megjelenik a felesége, Theodora szenátor asszony. Theodora nem egyszerűen a szenátor felesége, hanem társuralkodója is, a szó valódi értelmében. Az új politikai formáció sajátos természete azonban végérvényesen csak Theophylaktosz halála után tárul fel. Az ügyek irányítását Rómában most egy *femineum imperium*, női kormányzat[38] veszi át: Theodora szenátor asszony két leányával, az ifjabb Theodorával és a rossz hírű, ám nagyon jelentős Maroziával.

E három asszony és kísérletük esetében ismét nagystílű női zsarnoksággal találkozunk, ami céltudatosság és politikai belátás tekintetében messze felülmúlja Brunichilde, Fredegonde, Plektrudis és Berhtrada kísérletét. Láttuk már, milyen végzetesen alakult a női egyeduralom megvalósítására irányuló régebbi kísérletek helyzete, ha akadt egy férfi, aki különböző formában ugyan – elegendő erővel és határozottsággal rendelkezett, hogy szembeszegüljön velük. Theodora szenátor asszony és leányai esetében azonban láthatólag nagyon soká várat magára egy ilyen férfi, és amikor végül mégis megjelenik, váratlan irányból érkezik.

E korok koronatanúja cremonai Liudprand püspök.[39] Ő beszéli el, hogyan jutott tiarájához az egyébként nagyon jelentékeny X. János pápa.[40] Egy Ravennából származó presbiter, Rómában szeretője lesz az idősebb Theodorának. Miután Bologna püspöke, majd Ravenna érseke lett, Theodora Rómába hívja, és elintézi, hogy a pápai székbe emeljék.

Ugyanekkor azonban Liudprand ezt jegyzi meg az idősebb Theodoráról: *Romanae civitatis non inviriliter monarchiam obtinebat*: egyeduralkodóként férfihoz sem méltatlanul állt helyt a városban. A mondat azonban így is értelmezhető: Férfias irányítással megszerezte a *monarchiát*, az egyeduralmat Róma közössége felett. Hasonlóképpen lehetne lányainak, mindenekelőtt Maroziának a kormányzását is jellemezni. Mind a város fölötti uralom, mind a Szentszék fölötti felügyelet az ő kezében volt: szabadon és szuverénül, kénye-kedve szerint rendelkezett a pápasággal és Rómával. Feltehető, hogy végül még császárnő is akart lenni.

Az ifjú Marozia – a továbbiakban Liudprand tudósítását követjük – odaadta magát III. Sergius pápának, akinek egy János nevezetű fiúgyermeket szült. A garigliánói csata idején eljegyezte magát az akkor már nem fiatal spoletói Alberichhel, egy longobárd származású nagystílű kalandorral, akiben – mint *Gregorovius* találóan megjegyzi – a késő középkori condottiere elődjét kell látnunk.[41] Alberichet 889-ben Guido császár zászlaja alatt találjuk. Néhány évvel később azonban már I. Berengár szolgálatában áll, 897-ben őrgróffá nevezik ki. Állítólag agyonütötte Camerino grófját, és annak lett az utóda. Maroziával való kapcsolatáról Soractei Benedek tudósít, de hozzáteszi: „Elvette őt, de nem feleségül, hanem rossz *consuetudo*ban", bűnös viszonyban. Bárhogy áll is a dolog, ebből a kapcsolatból – több gyermek mellett – ismét egy fiú született, II. Alberich.[42]

I. Alberich halála után Marozia új házasságot köt, és ezzel ő, a római oligarcha lány, beházasodás révén bekerül a Karolingok körébe. Férje Tusciai Guido, Tusciai Adalbertnek és a Karoling-leszármazott Bertának az egyik fia. Berta I. Lothar császár unokája, következésképpen fia megint csak a többször említett Lotharida tradíció képviselői közé tartozik. Annak arányában, ahogy most Marozia nagyobb, már világpolitikai távlatokra utaló összefüggésbe próbálja cselekvéseit beállítani, úgy válik maga is mind inkább ez igény; a Lotharida legitimitás, illetve restauráció szorgalmazójává.

914-ben még egy császárt koronáznak meg Rómában: I. Berengárt. Anyjának, Gizellának, Jámbor Lajos egyik lányának a révén Berengár Karoling volt, apja, Friaul őrgrófja révén „longobárd". Római azonban semmiképp. A császárkoronázás után X. János és Theophylaktosz megtalálta a módját, hogyan távolítsák el őt ismét Rómából. Nem volt kívánatos, hogy megzavarja a csírázó római „nemzeti öntudat", azaz a Róma-gondolat kiteljesedését, amelynek tartalmai a hosszú tetszhalál után lassan ismét megéledtek, és amelyek révén Róma – mint a kb. tíz hónap-

pal Berengár megkoronázása után, de az ő közreműködése nélkül lezajlott gariglianói csata már megmutatta – ismét képessé lett önálló politikai akciókra, önálló, sorsformáló tevékenységre. 924-ben Berengár császárt megölték. A most kezdődő császár nélküli időszak ismét kaput nyitott a Lotharidák előtt – és Guidóval kötött házassága révén most maga Marozia is az volt – a császári trón felé.

Mint Lotharida Guido ahhoz a családhoz tartozott, amelynek Waldrada, II. Lothar király rossz hírű szeretője volt az ősanyja. Guido anyja, Waldrada egyik lánya, első házasságában Arles-i Theobald felesége volt, akinek Hugót, Itália későbbi királyát és Bosót, a későbbi tusciai őrgrófot szülte. Tusciai Adalberttel kötött második házasságából Guido mellett még egy fia született, Lambert, és egy leánya, Irmingard, Ivrea őrgrófjának későbbi felesége és II. Berengár anyósa. Most az egész rokonság a Lotharida-restauráció: Hugó érdekében vetette latba hatalmát és befolyását. Azt a nemzetközi kapcsolatrendszert, amelyhez Marozia csatlakozott, csak most ismerjük meg a másik, a Lotharida oldaláról. Irmingard, az „érzékiségében Aphroditéval versengő",[43] nem restellte asszonyi vonzerejét latba vetni, hogy megnyerje II. Burgundiai Rudolfot, és ily módon aláássa itáliai királyságát. Marozia ugyanekkor más módon, hatalompolitikai eszközökkel indított harcot az idős pápa, X. János ellen, hogy Rómában is teret nyisson a Lotharidák általános előrenyomulásának. János felismerte a veszélyt és a pillanatnyi hatalmi centrumot is: Hugó királyhoz fordult, elutazott hozzá, és egyezségre is jutott vele. Marozia azonban feleségül ment Hugó féltestvéréhez; így a Rómába visszatérő pápa felettébb kínos helyzetbe került, amelyben már nem támaszkodhatott Hugóra, immár Marozia sógorára, ahogy korábban hitte. Fivérét, Pétert kinevezte a pápai csapatok parancsnokává, azaz felkészült rá, hogy megvédje magát. Ezzel azonban csak olajat öntött a tűzre: Marozia és Guido megtámadta a Lateránt, mire Péter rászánta magát, hogy Rómára uszítsa az Orte előtt táborozó pogány magyarokat. A nép azonban pápai bátyja jelenlétében felkoncolta. Marozia az Angyalvárba vitette Jánost, ahol később vagy éhen halt vagy egy párnával megfojtották (929). Ettől kezdve Marozia kénye-kedve szerint rendelkezett a pápai trónnal. Guidónak ugyanekkor bekövetkezett halála nem nyirbálta meg a városon belüli hatalmát. Két kevéssé jelentős főpásztor gyors eltűnte után legidősebb fiát, III. Sergiusszal való viszonyának gyümölcsét tette meg pápává. „Asszonykéznek van Róma alávetve – siránkozik a soractei krónikás –, ahogy a prófétáknál olvasható: »Asszonyok fognak uralkodni Jeruzsálemen«."[44]

Most Marozia úgy látta, hogy már csaknem céljánál van: fia, XI. János pápa, azt a férfit fogja császárrá koronázni, akire anyja rámutat. Hugó éppen özvegy: Marozia számára a vele, Itália és a Provence királyával való kapcsolat fontosabb, mint a Guidóval való volt. Rómába hívja hát, felajánlja neki a kezét és azzal együtt valószínűleg a császári koronát is.

A mélyreható különbségek ellenére, amelyek a két férfit jellemük és történelmi jelentőségük szempontjából elválasztják egymástól, itt most megint analógia figyelhető meg Arles-i Hugó és Nagy Ottó között. A történelem ugyanakkor olyan kendőzetlen tisztaságában mutatja meg valódi arculatát, ahogy aligha fog még egyszer előfordulni.

Ottónak az Itáliára támasztott igényét Adelheid keze legitimálta. Adelheid Ottó királynőjévé, ő viszont az asszony királyává lett. Marozia hívó szava révén Hugó a rómaiak császára és – mivel ők is házasságot szándékoznak kötni – az asszony császára, Marozia pedig mellette *a császárnő* lenne, éppúgy, és mégis nagyobb nyomatékkal, mint ahogy húsz évvel később az lesz Nagy Ottó mellett Adelheid. Mert a különbségek legalább olyan lényegiek itt, mint a hasonlóságok: Adelheid részt vesz ugyan majd férje uralkodói tevékenységében, Ottó életében azonban soha nem fog önállóan uralkodni. Ezenkívül maga éppoly kevéssé van otthon Rómában, mint a férje. Marozia viszont éppen azon fáradozott, hogy Hugó oldalán uralkodó császárnő legyen, ahogy végül Guido oldalán is Róma kormányzó úrnője maradt. Ráadásul igazi római asszony, sőt több: ő képviseli Rómát, amely felett – még a Rómában élet- és uralmi formává vált matriarchátus értelmében – uralkodik.

Kora Rómájában a női zsarnokság vált jellemző uralmi formává. A kortársaknak a városról alkotott képzete már magában véve női jellegű: Roma női istenség, akinek alakja esetenként még Isten anyjáéval is egyetlen képbe olvad.[45] Leányként vagy éppen matrónaként, dicső és kesergő özvegyként járul a népek elé. Mint ahogy egy női lényegiséghez illik, keresi magának a férfit. Matrónai aspektusa következtében a *protector viduarum*ot, a királyi védelmezőt keresi magának, mint már Pipin, Nagy Károly idejében. Mint leány azonban – és a kora széles néprétegeihez nagyon közel álló soractei krónikás ennek tekintette[46] – a kérőt keresi, akit azután felmagasztal, felékesítvén a koronával: menyasszonya lesz, az pedig az ő vőlegénye. Fogadja őt magánál, házában, a menyasszony a vőlegényt a nászszobában. Ekkoriban Rómában mindenütt eluralkodik a matriarchális jelleg. A döntő az anyai leszármazás: előkelő rómaiak sohasem apjuk, hanem anyjuk után nevezik meg magukat – *Albericus de Marozia, Crescentius de Theodora, Sergius de Eufemia, Stephanus de Imiza, Theodorus de Rufina, Petrus de Canapara* –, mert *övé* a ház: ő a bennszülött, aki a középpontban ül, ami egyúttal az ő tulajdona is. A férfi ezzel szemben a kóborló, a kívülálló, az idegen messziségből hozzáérkezett, aki vele együtt házát is birtokba veszi.

Ez a teljességgel ősképszerű szituáció példaszerűen mutatkozik meg Marozia és Hugó esetében.

Hugó király 932 márciusában jelenik meg Róma előtt. Ahhoz hogy Maroziát feleségül vehesse, nem elég, hogy most özvegy és Marozia is az. Mivel Marozia Hugó fivérének felesége volt, és mivel attól gyermekei vannak, Hugó – az egyházi felfogás szerint – nem gyakorolhatja a levirá-

tust: nem veheti feleségül fivére özvegyét. Hogy mégis elvehesse Maroziát, Hugó azonnal megtagadja halott anyját: a második házasságból való három gyermeket, jelenti ki, csak ráfogták az asszonyra, Guido tehát nem volt a testvére. Lambert azonban, aki Guido halála óta Tuscia őrgrófja, védelmébe veszi anyja emlékét. Ekkor Hugó elfogatja, megvakíttatja és fogságra vetteti öccsét. Most már semmi sem tarthatja vissza. Ünnepélyesen bevonul az Örök Városba – habár csupán szerény kísérettel, mert a rómaiak nem bíznak benne, és csapatait nem engedik be. Róma úrnője most „házában", az Angyalvárban fogadja vőlegényét. Itt ülik meg a lakodalmat. Úgy tűnik, mintha e házassági szövetség révén újra feltámadna a Lotharidák régi császári birodalma. Ahogy vagy 130 évvel korábban egy másik uralkodó asszony, bizánci Eiréné, szintén egy női önkényuralom képviselője, Marozia is hozzáfog most, hogy megvalósítsa „Kleopátra álmát": „uralkodni a férje fölött és a római Capitoliumról a földkerekség fölött".[47] De nem így történik. Röviddel a koronázás előtt Hugó életében is bekövetkezik a váratlan váltás, ami mind inkább jellemző sorsmozzanata ama kapcsolatrendszer tagjainak, amelyhez ő is tartozik.

Úgy látszik, hogy Hugó nem számolt Alberichhel, felesége másik fiával. Azt a kérdést, megfelel-e a történelmi igazságnak, hogy a lakomán Hugó állítólag arcul ütötte a fiatal férfit, nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk; csak annyi biztos, hogy Alberich felkelést robbantott ki a rómaiak között az idegen betolakodó ellen. „A burgundiak, egykor Róma rabszolgái, uralkodjanak most Rómán?" E jelszó jellemző és jelentőségteljes. Most az a törekvés, amit Theophylaktosz és házának asszonyai több mint húsz éven át képviseltek, nevezetesen hogy Rómában „nemzeti" uralmi forma jöjjön létre, egy Róma talajából kisarjadt *monarchia* alakjában valósul meg.

A felkelés sikerrel jár. Alberich megostromolja apósát az Angyalvárban, ahonnan ez –Maroziát, *orbis et urbs* feletti reménybeli uralmának zálogát és a pápát Alberich bosszújának vagy kegyének kiszolgáltatva gyáván kicsúszik. Miközben a nemesség és az általa vezetett nép Alberichet *princeps atque omnium Romanorum senator*rá választja, és Jánosnak féltestvére ellenőrzése alatt még néhány évig – csak 936-ban halt meg – meghagyja dicstelen és jelentéktelen főpapi hivatalát, Marozia örökre eltűnik a börtönök mélyén. Ahogy a női zsarnokok hatalmi és uralmi törekvéseik megvalósítása során általában saját leszármazottaikat sem kímélik, most ugyanígy fizet meg neki a hatalmas férfiúi monarchia: Alberich átlép anyja holttestén, és saját erejéből, nélküle és a távolból odahívott idegen király nélkül megvalósítja az új uralmat, egy Róma feletti római uralmat, amennyiben a maga kezében egyesíti az egész világi hatalmat, a szellemit pedig saját politikai főhatósága alá rendeli.

Más szavakkal: Ami II. Alberich *Monarchiájában* létrejött, az egy férfias lehetőség hatalomra jutása volt egy női adottság felett. A dinamikus nemző-cselekvő elv ősi alapmagatartásába kényszerítette vissza a stati-

kus befogadó-elszenvedő elvet. A Város élet- és uralmi formáiban ennek ellenére megőrződött a női elv, és – noha a jövőben már sohasem olyan szabadon és tisztán felismerhetően, mint Marozia esetében – továbbra is alkatának megfelelően viselkedett. Mert bár volt lényegének egy nagyon erős férfi-összetevője is, mégiscsak asszony volt, és a nőiség volt az, ami rajta keresztül történelmi érvénnyel kifejezésre jutott. Ettől kezdve azonban az ősnői Rómát férfiak fogják képviselni, akiknek a történelmi szerepében mindig ott rezeg majd egy erősen hangsúlyozott női jelleg, habár képviselői részben éppenséggel uralkodó természetűek, azaz férfias férfiak. Ennek ellenére a keresztény-római történelem évszázadai során mégis a női, a túlságosan is női jut rajtuk keresztül kifejezésre.

II. Alberichnek, a férfias közjáték képviselőjének: egy ízig-vérig római monarchia megalapítójának esetében logikus, ha most ő, Róma *princeps*e lép fel kérőként, és néhány év múlva éppen Hugó király egyik lányát veszi nőül, hogy vele XII. Jánost, a két hatalom egyesítésének várományosát nemzze.

De a „szerep", amit Róma képviseletében a történelem színpadán el kell játszania, már XII. János alakításában – holott férfi, sőt Don Juan típusú fiatalember volt – ismét olyanná formálódik, ami értelemszerűen csak egy asszonyhoz illenék: János nagy protektor után néz, meg is találja azt a kor leghatalmasabb férfiúja személyében, magához hívja őt, ahogy egykor nagyanyja, Marozia nagyapjával, Hugó királlyal tette; sőt fel is magasztalja őt a császárrá koronázással, hogy azután rögtön szégyenletesen megcsalja, kitérjen előle, és csúf játékba bocsátkozzon egy kicsiny, méltatlan vetélytárssal.

13

Nagy feladatára éretlenül, XII. János elárulta és elpusztította apja művét. A sors gonosz játékának tűnik, hogy épp jelentős ősök e semmit érő sarjadéka volt az egyetlen a nyugat-európai történelemben, akinek legalább kilátása nyílt arra, hogy egyesítse a világi és a szellemi hatalmat. János pápasága azonban nem több, mint a Rómában a 10. században mindjobban megerősödő nemesség heves, de végül mégis kudarcba fulladt kísérlete arra, hogy ne csak a pápaválasztás jogát, hanem az egyház irányítását is megszerezze. A „két kard" egyesítéséről, egyfajta *coincidentia oppositorum*ról, amire II. Alberich valószínűleg törekedett, ekkor már aligha van szó. Ha XII. Jánosnak sikerült volna a két antitézis történelmi érvényű legyőzése révén szintézist teremtenie, lényeges fordulat következett volna be a nyugati keresztény fejlődésben. Ezzel ugyanis megalapozódott volna a nyugati kalifátus, sőt olyan uralmi forma jött volna létre, amelyben a fejedelem, a fogalom teljes terjedelmében, nemcsak az egyház feje, hanem egyúttal főpap is. Nem ez történt – ez nem történhe-

tett meg. Nemcsak azért, mert a fiatal pápa aligha foghatta fel feladatát, megfelelni pedig még kevésbé tudott neki. Sokkal inkább azért, mert egy ilyen kísérlet a telivér nyugati számára valami lehetetlent, sőt magát az abszurdumot jelentette volna. Csak ha a nyugati fejlődést az iszlám világával összevetjük, mutatkozik meg a nagy különbség: az utóbbira – szunniták és síiták ellentéte ellenére – a történelmi és azzal együtt a szellemi történés egyenes vonalúsága a jellemző; a vallásos, tudományos, népi gondolkodás egységessége, ami – mindaddig, amíg az azt hordozó népek zárt világát kívülről fel nem robbantották – az évszázadok során csak kevéssé változott; egy olyan katonai és hivatali apparátus, amely egyetlen akaratnak engedelmeskedik; alkotmányok, rendi „szabadságok" finom és komplex rendszerei – hogy a demokráciáról ne is beszéljünk –, szinte ismeretlenek. Emitt ezzel szemben a történelem menetének zegzugos vonala, az egész folyamatnak ellentétek és ellentmondások előhívta dialektikája, ebből következően az adekvát kifejeződésnek a keresése, valamint e kifejeződésnek – a dialógus segítségével történő – ismételt újrafelfedezése, sőt még tovább: a folyamatos harc következtében – aminek a 16. század óta a katolicizmus-protestantizmus ellentéte a legnagyobb arányú kiteljesedése – félelmetes feszültség jött létre: a poláris meghatározottság mind a vallásos, mind a tudományos, sőt még a népi gondolkodásban is, amiből a nyugati kultúra-, élet- és uralmi formák példátlan változatossága és változékonysága nő ki. A Nyugat világában rendkívül ritkán jön létre egy nagystílű, kizárólag zsarnoki jellegű uralmi forma – ha mégis, akkor csak kivételesen és viszonylag rövid időtartamra, éppen mint egy duális rend *egyik* pólusa, amellyel mint *másik* pólus, alkotmány, önkormányzat, parlament, ellenzék, oligarchia vagy demokrácia áll szemben.

Ha az ember e két különböző beállítódásnak a vitális-emberi okait keresi, szemébe ötlik a két kultúrának a nemekről alkotott – a lényegüknek egyébként teljességgel megfelelő – felfogásában mutatkozó eltérés. Az iszlám a nőtől megtagadja a lelket; az asszony semmiféle jogot, semmiféle tevékenységi területet nem kap a közéletben, sőt még a társasági életben sem; úgy tartják, mint a férfi szolgálóját, rabszolganőjét, sőt marháját, bezárják és etetik, hogy a gyönyör eszközeként és az utódok nemzéséhez szükséges tenyészkancaként szolgáljon. A nő ilyen felfogásából következő családi életforma a poligámia. Nyugaton ezzel szemben az asszony csakúgy, mint a férfi: Isten gyermeke. A férfi oldalán ennek „feleként" (vessük össze a *fél* = 'Hälfte' szóból származó magyar *feleség* = 'Ehegattin' szóval) vesz részt a családi, a társasági és a közéletben. A nemek e viszonyának megfelelő életforma a monogámia. Ezért természetes, hogy a Nyugat – lényegének legfontosabb politikai kifejezéseként – nem kalifátust alkotott, hanem – ismét csak és éppen itt a legmagasabb szinten – egy bikefál rendet, amely lényegét tekintve egybevág a család felépítésével: egy olyan rendet, amelyben császárság és egyház, világi és szellemi hatalom egymás

mellett létezik; amelyben a fejedelem annyira férfias tartalmú hatalommal rendelkezik, hogy – amennyiben asszony gyakorolja a hatalmat – adott körülmények között még ő is indokoltnak érzi, hogy címét, sőt címét *és* nevét is hímneműre változtassa: Mephra-Tuthmosis[47], Ειρηνη πιστὸζ βασιλεὺζ (Eiréné pisztosz baszileusz),[48] *Theophanius imperator,*[49] *Maria rex Hungariae,*[50] *Maria Theresia Domina et Rex*[51]; egy olyan rendet, amelyben az *egyházat,* Salamon bölcs mondásainak és Ágostonnak a *mulier fortis*át, Krisztus menyasszonyát, soha másként, hanem mindig csak mint asszonyt fogták fel, szólították meg, ábrázolták.

A kora középkorban, egy olyan időszakban, amely a „reflektálatlan bizonyosság" „közvetlen erejével" tudta viszonyait kifejezni, dinasztikus-családi képzeteken alapuló allegória formájában olyan felfogás terjedt el, amely a püspökben a *sponsus*t, püspöksége férjét látta. V. Gergely pápáról például azt olvassuk, hogy ő az „ecclesiae sponsus"-a. A *sponsa* házából kiűzve mégis mint *sponsus* térhetett vissza hozzá – így ünnepli őt egy korabeli, sokat emlegetett költemény,[52] amellyel majd még mi is foglalkozunk. Ebben – ugyancsak a kor családhoz kötött elképzeléseinek értelmében – a pápának Péter apostollal, az „ősatyával", az *antiquus pater*rel való kapcsolata is megjelenik, akinek ő *fidelis filius*a, hűséges fia. Mint ilyen „ismétli meg" „atyja" kötelezettségeit a *sponsa*val szemben. Péter atyát azonban nem csak puszta allegóriaként tüntetik fel: e korok számára ő mint időtlen jelenlét valóban létezik a vatikáni dombon lévő templomában és sírjában, azaz ott, ahol egykor a kereszténységért mártírhalált szenvedett. Az egyházi állam mint *Patrimonium Petri* az *ő* öröksége; szobra a Péter-templomban trónol, a csoda hat, tehát uralkodik és él; a Lateránban még leveleket is diktál – „fiának", hasonmásának a megélt időben.[53]

A kor kézzelfoghatóan konkrét képszerűség jellemezte képzetvilágában már ez a pár, az *antiquus pater* és a *fidelis filius,* megfelelések, felcserélhetőségek és helyettesítések komplex rendszerét jelzi. A pápa azonban lényege szerint nem csupán Péter utóda, hanem helynök is: Péter őrködik – sírjában és szoborként is – templomában, a pápa palotájában, mindkettő a valódi tulajdonosra: a „magasságos királyra" várva. A *bazilikát* – a „király házát" – a király számára készítik, aki egy napon birtokba fogja venni. Ha a templomot egy istennő számára tartják készen, akkor a pap férfi, az istennő férje, a királynő helytartója, mint a régi suméroknál,[54] ha azonban a királyi ház távol lévő és várt birtokosa istenkirály, azaz férfi, akkor helytartójának nőnek kell lennie, vagy ha férfi, akkor a férfias vonások helyett méltóságának és szerepének nőies vonásait kell előtérbe helyeznie. Az így létrejött kapcsolatnak a megjelenítésére szolgált – sok száz éven át – az Énekek Énekének, ennek ez az Ótestamentum könyvei közt csodaszerűen ránk maradt páratlan szerelmi költeménynek a misztikus-egyházi magyarázata. Ebben az értelmezésben az egyház továbbra is a „menyasszony" szerepében jelenik meg, a pap ez-

zel szemben nemcsak megfosztódik „vőlegényi" szerepétől, hanem tökéletesen el is tűnik a *sponsa* mögött, aki most a valódi vőlegényt, Krisztust várja. „Zöldellő nyoszolyán" várja őt, a házban, amelynek a gerendái cédrusfák és a mennyezete ciprusfa, hogy bevigye őt anyja termébe, szülője ágyasházába. Ekkor a város leányai a király elé futnak, aki tehát bevonul – fején koronával, amellyel az anyja koronázta meg őt az ő lakodalmának ünnepére. Álmodozva, de vigyázó szívvel várja őt a menyasszony, míg meghallja, hogy zörget az ajtón és szól: „Nyisd meg nékem én barátném, húgom, galambom, kegyesem." És hallja, amint a férfi kezét a zárra helyezi, és egész testében remeg, amikor megérinti. Ekkor kézen fogja őt és bevezeti anyja házába. Magasztos elragadtatásában maga magának énekli: „Kicsoda az, aki feljő a pusztából és barátjára borul?" És beteljesült szerelmének biztonságában így válaszol: „Kőfal vagyok, és az én emlőim magas tornyok. Akkor olyanná lettem előtte, mint aki békességet talál."[54a]

A mítosz, mint oly gyakran, itt is világosan beszél: „képlete" a történelemben is újra meg újra igazolódik, és ha ismét létrejön benne egy, a lényeget tekintve az ősire hasonlító szituáció, rámutat a változó külső alak mögött kísértő metahistóriai állandóra, az ősképre. Így történik ez Rómában is.

Ha most újra felidézzük az égi király, Dávid leszármazottja és földi világtiszttartója, a *novus David* szerepének korábban már említett felcserélhetőségét, az égi és a földi világkormányzónak a kora középkori gondolkodásra olyannyira jellemző egyben látását, akkor: a földi királyok királya, „Krisztus uralkodótársa", „a világ felett triumfátor", a „szent Karolus atya":[55] Nagy Károly lép elénk, aki „az emberek Üdvözítőjének királyi genealógiájában maga is csaknem olyan, akár egy üdvözítő". Amikor Károlyt egy egyházon belüli tévtan ellen hívják segítségül, munkatársa, Alkuin egyenesen ezt írja: „az egyház éppenséggel a király védelmére bízott menyasszony – kinek a menyasszonya? Krisztus menyasszonya – vagy a keresztény uralkodó menyasszonya?"[56]

A kor képzeletében Károly – és utána minden király, aki azért lép be az Urbsba, hogy a „menyasszony" kezéből átvegye létének felmagasztalását, a császári méltóságot – elégíti ki a nőnek tételezett Róma vágyakozását: ő a „vőlegény", akit a királyi házban, a *bazilikában* vártak, aki a város leányainak ujjongása közepette a koronázásra oda bevonul. Ott ekkor a „menyasszony" ünnepélyesen-örvendezőn bevezeti a királyi házba, anyja házába. Ő maga pedig most ott áll királya mellett, védetten tehát és biztonságban, mint az, aki békéjét megtalálta.

Ennek az ősképnek az érvénye csak erre a *kairósz*ra: a császárnak Rómával – az egyházzal és a várossal – megtartott „esküvőjére", a koronázásra korlátozódik. Miután a király elvonult, Róma hasztalan kutat utána, akárcsak az Énekek Énekének menyasszonya a vőlegény után, csakhogy az „elfordult és elment. Lelkem magán kívül volt, amikor ő be-

szélt. Kerestem őt, de nem találtam; Hívtam, de ő nem válaszolt nekem." Aztán újra csak vár álmodozva királyára, mert az ismét eljöhet – minden új császár „mitikus visszatérése" az előzőnek, ahogy az első viszont a „legfőbb király" visszatérése volt, éppúgy ahogy a király misztikus „menyasszonyának" minden képviselője is az előző visszatérését jelenti: azt az *anyát*, akire leplezett többértelműséggel az Énekek Éneke is céloz: „Az almafa alatt költöttelek fel téged; ott szült téged a te anyád, ott hozott világra, aki téged szült..."

Ha a „formulát" megfordítjuk, és nem a *sponsus*ra, hanem a *sponsa*ra alkalmazzuk, akkor ezúttal Marozia és a két Theodora asszonyi zsarnoksága az, amely ezt a metahistóriai állandót – a különböző történelmi „homlokzatok" mögött létező ősképet – példaszerű világossággal megjeleníti. Itt áll a középkori Róma világképe mintegy kitárva az ősi felé: Marozia és a két Theodora uralkodása hirtelen mint a keresztény kultúrák történelmének folyamatában egyáltalán nem ritka matriarchális törések egyike nyilvánul meg.

Ha az ember a 10–11. század pápáinak sorrendjét az anyaági leszármazás szempontjából vizsgálja, úgy tűnik, hogy megvalósul az abszolút lehetetlen: a pápaság, e választásra alapozott papi és egyházi vezető szerep azon az úton van, hogy dinasztikus jellegű képződménnyé alakuljon át. X. János az idősebb Theodorának köszönhette méltóságát, aki valószínűleg a szeretője volt; III. Sergius azután feltehetően Theodora lányának a szeretője volt és apja annak a fiúnak, akit XI. Jánosként ugyancsak pápává emeltek; XII. János Marozia unokája; VII. Benedek az ifjabb Theodora egyik fia, míg VIII. Benedek és XIX. János pápa az unokája, IX. Benedek pedig az ő lányának, az ifjabb Maroziának a dédunokája. Maga Alberich is azért lesz még Róma *princeps*e, mert anyját megbuktatván egyeduralmát is örökli. Ő, aki végül is halálát okozta, a *maga* módján *anyja* dinasztikus programját hajtja végre: Hugó lányával *ő* nemzi azt a sarjat, akit anyja akart Hugóval nemzeni – azt, aki (így lehet a korábban már mondottakat tovább variálni) arra volt hivatva, hogy megszüntesse az ellentéteket a férfi szellemileg megalapozott uralma – gondoljunk a választás „apollói" gesztusára[57] – és a biológiai leszármazás *mater*ialisztikusan feltételezett egymásutánja között.

Csak a metatörténelmi állandót: a történelmi adottságok mögött rejlő ősképet tovább kutatva ismerjük fel II. Alberich „mitikus szerepét". Minden bizonnyal feltűnik, hogyan tágul ki hirtelen anyja politikai látóköre apjának, I. Alberichnek a halála után. Ha hihetünk a későbbi krónikáknak, I. Alberichet – miután összeveszett X. János pápával, magához ragadta a Róma fölötti uralmat, és azon volt, hogy a pogány magyarokat Rómára uszítsa – a római milícia gyűrte le, és ütötte agyon hortai birtokán. Ekkor lépett a pápa – elég jellemzően – arra az útra, amelyet majd Marozia is választ: szövetséget kötött a Lotharidákkal. Mind a kettő, János csakúgy, mint Marozia, I. Alberichbe ütközött, aki az előbbi törekvé-

seit aligha helyeselhette, szerelmese terveit pedig puszta létezésével tette kivihetetlenné. Meg kellett tehát buktatni. Alberich felismerte a veszélyt, azt remélte, hogy despotikus kormányzással diadalmaskodhat ellenségein; ám azok kerekedtek felül, és megölették őt. Ezután házasodik össze Marozia – mint láttuk – Tusciai Guidóval. Róma úrnője tehát, egészen Klütaimnésztra „szerepe" szerint, megbuktatja Agamemnónját, Aigiszthoszát pedig maga mellé emeli a trónra. Guido halála után körülnéz, második alkalmas partnert keresve, aki képes lenne – még tágabb keretben, mint Guido – Aigiszthosz „szerepének" eljátszására. Hugóval való kapcsolata azonban tönkrement; Marozia fia kezére jutott, és ez végrehajtotta rajta – így vagy úgy – Oresztész bosszúját. Ezzel nemcsak az asszony élete hunyt ki, uralmi formájának is vége volt. Az „anya törvényét": a ginekokrácia „régi" világrendjét tehát felszámolják. Romjain most az új Oresztész építi fel a maga „férfi" uralmát. A Róma-gondolatnak az új organikus kibontakozás szakaszába való áttörését tűzik ki célul: II. Alberich jelenti Róma számára az új világ eljövetelét, ahogy Mükéné számára a felmentett Oresztész jelentette ezt. Hogy halála után Alberich programjának mégis kudarcba kell fulladnia, és az említett papi lepelben a dolgok korábbi rendje tér vissza, nem az ő hibája, hanem inkább a fiáé, aki nem képes megbirkózni atyai megbízatásának és szellemi méltósága mindenható hagyományának belső ellentmondásaival, és összeroskad alattuk.

14

A zsinaton, amelyet 963. november 6-án Nagy Ottó rendezett meg a Szent Péterben, a bíboros diakónus a távollévő pápa bűneinek hosszú lajstromát olvasta fel. A felsorolt bűntettek közül a legnagyobb nyomatékot a szadizmus, feslettség és a paphoz nem illő öltözék viselése kapta. Amikor Ottó intésére Cremonai Liudprand legalább formálisan felvetette annak a lehetőségét, hogy a távollevőt esetleg csak megrágalmazzák, a vádat képviselő prelátusok azt erősítgették, hogy hisz nemcsak a császár, hanem a hadsereg is látta a pápát hadfelszerelésben, karddal, pajzzsal, páncélingben és sisakban fel-alá lovagolni. Miután e „gaztett" imigyen rábizonyult, az összes többit is – gyilkosság, hamis eskü, templomgyalázás és fajtalanság, prelátusok megvakítása, megcsonkítása és kasztrálása – bizonyítottnak tekintették, és Jánost Ottó levelével – amelyben ez úgy jellemzi őt, mint aki „még egy komédiásnál is rosszabb" – Rómába idézik, hogy igazolja magát.

Bírái szerint tehát János legsúlyosabb vétsége az volt, hogy kiesett a „szerepéből", harcosként lépett fel, noha pap volt, akihez pallium, karing, dalmatika és hosszú reverenda illik. Azt láthatóan elfeledték, hogy a gariglianoi csatában X. János is aligha papi öltözékben vett részt. A későbbi korok harcos, sőt hősies püspöke azonban még elképzelhetetlen je-

lenség e rómaiak számára. Egyszerűen már nem akarnak eltűrni olyan főpapot, aki *princeps*ként, egy XII. Jánost, aki Octavianusként viselkedik. Az ilyen „rosszabb, mint egy komédiás".

Az elűzött válaszol vádlóinak. A köznyelvhez közel álló latin nyelven megírt válaszában – ez azt jelenti, hogy a levelet maga fogalmazta – papi hivatala terminológiáját használva így szól hozzájuk: „János, püspök, Isten szolgáinak szolgája, minden püspöknek. Hallottuk, hogy úgy hírlik, másik pápát akartok beiktatni. Ha ezt megteszitek, a mindenható Isten nevében exkommunikállak benneteket, úgyhogy nem lesz szabad senkit felszentelnetek és miséznetek."[58] Amikor azután Ottó elvonulása után Rómába visszatérve 964. január 26-án a Szent Péterben *saját* konferenciáját megrendezi, elítéli Ottó zsinatát, amely őt letette, és egyben VIII. Leót, az ellenpápát is, akit Ottó kreált. Most egészen papi „szerepének" megfelelően jár el: főpapi hivatala legerősebb fegyverét fordítja ellenségei ellen, amikor a kiközösítéssel fenyegeti meg őket.

Mindinkább kitűnik azonban, hogy mindkét „szerep", amit magára öltött, felvett álarc csupán, ami csak nehezen rejti el nyomorúságos komédiásarcát. János nem *princeps,* mint apja volt, de nem is magas hivatala értelmében vett valódi pap. Zabolátlan kéjenc, ebben nagyapjához hasonlít, csakhogy hiányzik belőle az a politikai ügyesség, energia és belátás, amit Hugó királytól semmiképp sem lehet elvitatni. „Ő az asszonyok gyülekezetét szerette" (diligebat collectio feminarum), írja Jánosról páratlan naivitással a soractei szerzetes.[59] Bordélyt csinált a Lateránból, tudjuk meg ugyanezt Ottó zsinatának komolyabb vádiratából – zarándoknőket becstelenítettek meg itt, könnyelmű asszonyoknak templomi kelyheket és öltözékeket ajándékoztak, János vérfertőzést követett el – magáévá tette halott apja szeretőjét (e szerelmi viszony gyümölcsének születése az asszony életébe került) –, és részt vett minden vad botrányos történetben, ami csak elképzelhető. A pápa haláláról szóló beszámoló is logikus folytatása az efféle történeteknek. A principátus és a főpapi hivatal meghasonlott birtokosa csak kéjencként volt valódi, és ebbéli minőségében érte a halál is. Liudprand szavait parafrazálva *Gregorovius* a következőt mondja:[60] „Egyik éjjel, amit házasságtörő szándékkal Rómán kívül töltött, elvitte az ördög, aki egy meggyalázott férj képében jött el érte." A tőle kapott fejsebbe halt bele XII. János pápa 964. május 14-én.

Ám hiába választották meg ekkor utódjául Benedek bíboros diakónust; hiába akklamálta őt a római milícia. Nagy Ottó, immár a longobárd–római térség egyetlen uralkodója, miután Berengárt és Willát, akik ismét, ezúttal azonban végleg megadták magukat neki, Bambergbe küldte örökös száműzetésbe, elindult vitézeivel, és megostromolta Rómát. Hiába hágott fel a falakra a pápa, és buzdította ellenállásra a rómaiakat. Azok megnyitották a kapukat a császár és az *ő* pápája, VIII. Leó előtt. Ottó kegyelmet osztott, és most megint *ő* hívott össze zsinatot. Az ellenpápa a lábához borult, könyörögve nyújtotta felé a kezét, és két-

ségbeesve kiáltotta: „Ha hibáztam, könyörüljön meg rajtam." Erre csodálatos és megragadó dolog történt. A császár sírt.[61] Ez a hatalmas, kiegyensúlyozott, derűs ember, aki akkoriban, élete ötvenkettedik évében minden bizonnyal nagyszerű pályája csúcsán állt, nem tudta elviselni a pillanat feszültségét. Annyi szokatlan, felkavaró jelenség és annyi dac szorításában, amit gyermek- és ifjúkorában soha nem tapasztalt, legyőzve a *domina Roma* démonikus jelenlététől, könnyekben tört ki. Leó pápa azonban mint római nemesember, hibátlanul hajtotta végre feladatát: megragadta az ellenpápát, kettévágta palliumát, kivette a kezéből a pásztorbotot és eltörte; majd megparancsolta neki, hogy kuporodjon a földre, letépte pápai öltözékét, és örökös száműzetésre ítélte.

A császár most ura volt az Örök Városnak és legfőbb védelmezője az egyháznak: helyreállt a Karoling-kor duális rendje. Theophylaktosz és Alberich őshonos Róma-gondolata viszont, úgy látszott, nem tud tartós érvényre szert tenni. Róma-asszony végül hű maradt önmagához, a maga női jellegéhez: mégsem hozta létre a maga „nemzeti" formáját. Ahelyett hogy ezt élte volna meg, „megadta magát" sorsának, amit mintegy egy kívülről érkező hatalom kényszerített rá.

Mivel azonban minden nőben ott van a férfias elem is, az elszenvedő mégis életjelt adott magáról az új, idegen iga alatt, és időről időre megkísérelt felemelkedni és megszabadulni vagy, amennyiben ez nem volt lehetséges, kihasználni női varázsát, hogy az őt hatalmába kerítőnek ne csak puszta áldozata, szép játékszere, hanem úrnője is; szerencsét és vészt hozó sorsa legyen.

15

XII. János kiegyensúlyozatlanságával és döntésképtelenségével valami új jelenik meg a Theophylaktidák és a velük rokoni vagy sógorsági viszonyban lévő nemesi családokban, aminek sem a dédszülők, Theophylaktosz és Theodora politikájában, sem Marozia nagyanyja merész politikai játékaiban, sem apja bölcs következetességben és józan szívósságban nyoma sem volt. Ez az új elem a – valamiféle kudarcot, az érintettek életében határkővé váló, elhatározó jelentőségű vállalkozást követő – hirtelen irányváltás. Az út, amelyen ezután elindulnak – János pápa éppúgy, mint a többiek is – a bukás és a pusztulás felé visz.

Emlékezzünk, Hugó királynak, XII. János nagyapjának az utolsó éveire. Jellemzőjük az unoka katasztrófájával való lényegi *belső* hasonlóság. Hugó sorsa is már halála előtt megpecsételődött. Nehéz és veszélyes helyzetében fiánál, Lotharnál is ugyanaz a jellegzetes tétovaság volt tapasztalható, mint ami Hugó, majd János utolsó tetteit jellemzi. Így álltak a dolgok, amikor Willa és a férje Lothart megölte, özvegyét, Adelheidet pedig bebörtönözte. Csak neki sikerül majd a családját jellemző sorstól megmenekülnie.

Ám ugyanez az Adelheid nemcsak Ottó gyermekeinek adta útravalóul a burgundok e veszélyes és kétes örökségét, hanem magát Ottót is egy olyan sors felé vonzotta-taszította, ami eredendően nem volt sajátja, és elődei sem ismerték, végül mégis nemzetsége végzetévé lett. Az a sajátságos sors, amelyre Hugó, Lothar és János alakjában már rámutattunk, és amelyet Ottó öt leszármazottja esetében majd még meg kell világítanunk, nem korlátozódik a történet szereplőinek e két csoportjára. Ugyanezt a sorstípust testesíti meg az egyik oldalon Hugó egyik nagybátyja, Vak Lajos császár és ennek apja, Provence-i Boso, a másikon Hugó unokahúga, Willa, férjével Berengárral és fiukkal, Adalberttel együtt. E sors kivétel nélkül mindig a következő, az érintettek léttörténetében jól kivehető stádiumokból épül fel: a nagy, merész, fényes vagy gyalázatos vállalkozások időszakát – drámaian mozgalmas cselekvés után – egy mindenki számára váratlan pillanatban összeomlás vagy fatális irányváltás követi: a helyzet jobbra fordítását célzó kétségbeesett erőlködés, ami menekülési kísérlettel vagy végső rezignációval végződik; az utolsó stádium pedig: az *immatura mors*, az idő előtti halál.

Ami így megnyilvánul, az a Lotharidák sorsa; valamennyien ilyen hajótöröttek.

E sajátságos sort I. Lothar császár, a dinasztia megalapítója nyitja meg. Életritmusa olyan viszonyban van nagyapjának, Nagy Károlynak az epikusan széles hullámokban tovahömpölygő és egyedülállóan szerencsés sorsával, mint az utolsó Ottók léte az első Ottó fenségesen nyugodt és hatalmas akkordokban megnyilatkozó sorsával. Hajlott korában Lothar, a hatalomért és annak megtartásáért vívott sok-sok harc és viszály után, gonddal, bánattal teli szívvel, megtört, fáradt és beteg emberként felosztotta országát három fia között, és visszavonult a Trier melletti Prümben létesült bencés kolostorba. Lelkiismeret-furdalástól gyötörve, apjának – akinek egykor annyi keserűséget és megaláztatást szerzett – az árnyától látogatva, itt töltötte szomorú rezignációban utolsó napjait. Haldokolva még lenyíratta haját, és felvette a bencések kámzsáját. Így halálozott el 855. szeptember 28-ának éjjelén.[62]

Úgy tűnik, hogy három fia, II. Lajos, II. Lothar és Károly örökölte az apa szerencsétlen adottságait. II. Lotharnak sajátos sors jutott osztályrészül. Fiatal emberként, apja kívánságának megfelelően, feleségül vette a burgundi grófiányt, Theutobergát, egy Hugó nevű apát testvérét. Házassága előtt azonban szenvedélyes szerelmi viszonya volt egy másik asszonnyal, Waldradával, Gunther kölni érsek testvérével. Tőle akkoriban már voltak gyermekei, míg Theutobergával való házassága gyermektelen maradt. A kortársak hite szerint Waldrada asszonyi-mágikus varázserővel rendelkezett, aminek a király nem tudott ellenállni.

A szép varázslónő azonban magasabbra tört: királynő akart lenni. És mivel Lothar öccse, az epilepsziás Károly gyermektelen volt, bátyjának, Lajos császárnak pedig csupán egy lánya született, ez a törekvés a sze-

mélyes mozzanaton túlmutató fontosságot kapott. Hirtelen veszélybe került a Lotharidák jövője. Ekkor Lothar elhagyta feleségét. Az asszonyt azzal vádolták meg, hogy incesztuózus viszonyt folytat bátyjával. A királynő azonban kiállta a forróvíz-próbát. Lothar vonakodva visszavette. Ám Waldrada nem nyugodott; így Lothar király egyházi zsinat elé vitte házassága kérdését. Ez előtt Theutoberga bűnösnek vallotta magát az incestus vétkében. Ekkor bátyjával, Hugóval együtt a nyugati frank király, Kopasz Károly, a későbbi császár fogadta be. Károly nemcsak menedéket adott nekik, hanem fegyverrel támadta meg Lothart. A lotharida örökség ismét veszélybe került. Lothar azonban leverte Kopasz Károly seregeit, és egyidejűleg szövetséget kötött a keleti frank királlyal, Német Lajossal. A királyné elleni vádat most újra a zsinat elé vitték. A Metzben ülésező zsinat Theutobergát ismét bűnösnek mondta ki, és semmisnek nyilvánította Lotharral való házasságát. Lothar feleségül vette szeretőjét, és megkoronáztatta. Theutoberga most a pápához fellebbezett.

Szent Péter trónján ezekben az években minden idők egyik legjelentősebb pápája, I. Miklós ült. Ő határozottan Theutoberga mellett állt ki, és a két érseket, aki át akarta neki nyújtani a metzi határozatokat, megfosztotta hivatalától. Erre a prelátusok II. Lajos császárhoz fordultak, aki ekkor Beneventóban tartózkodott, és felbujtották a pápa ellen, úgyhogy 864 februárjában Lajos Róma ellen indult. Egy böjtölő és szomorú városba jutott. Az emberek elkerülték. Lajos ennek ellenére bevonult a Szent Péternél lévő császári palotába, mire Miklós a Lateránba zárkózott. A helyzet óráról órára feszültebb lett. A császár katonái megtámadtak egy körmenetet, amely felhatolt a Szent Péterhez vezető lépcsőkön, eltépték a templomi zászlókat, és eltörték a szent keresztet, amelyet egykor Helena császárnő lelt meg. Engelberga, Lajos hitvese közvetített a császár és a pápa között. Miklós felkereste Lajost, de a megbeszélés nem járt eredménnyel. A pápa megmakacsolta magát: még attól is elzárkózott, hogy a két érsektől a metzi határozatot átvegye. Így azt a bazilikában, Szent Péter oltárára tették le. Ekkor azonban csődület támadt. A császáriak agyonütötték az oltár egyik őrét. A szenvedélyeket most már nem lehetett megfékezni. A császár – úgy látszik – szabad kezet adott katonáinak. Rómában prédáltak, raboltak, templomokat fosztogattak, apácákat gyaláztak meg, matrónákat bántalmaztak. Úgy tűnik, hogy császárok és pápák később kiéleződő egész antagonizmusát ez a méltatlan előjáték készítette elő. Csak e *„sacco di Roma"* kihívására válaszul vette elő végül mégis a pápa fenyegetésül legfélelmetesebb fegyverét. Amikor kihirdette, hogy elrendeli a kiközösítést, a düh helyét a félelem foglalta el.

Láttuk, hogyan öltötte fel János főpapi tisztének álarcát, és fenyegette meg – így elmaszkírozva – egyházi átokkal ellenségeit. Csakhogy eredménytelenül. Igaz, hogy amikor ehhez az eszközhöz nyúlt, már letették pápai hivatalából. Ezzel pedig szétpattant a mágikus gyűrű, megtört a varázs, ami szavainak érvényt kölcsönözhetett volna. Mert minden rítus-

nak, minden vallási aktusnak, minden vallásos gesztusnak az alapja egy szigorúan betartott szertartási rend, ami nélkül az előbbiek értelmetlenek; az utóbbi mögött viszont alacsonyabb kulturális szinten élő mítosznak, magasabb síkon sértetlen hitnek kell állnia – olyan mítosznak vagy hitnek, amelyből a rítus, aktus vagy gesztus jelentését meríti, és amelyből a lelkivilágra való befolyása származik. Az egyházi átok, a megsemmisítő átokszó is a főpap efféle rítusa, aktusa és gesztusa, amitől névtelen félelem keríti hatalmába a lelket – de csak addig, amíg a szertartást mindkét oldal: a pápa és a hívők egyaránt komolyan veszik, amíg az abban való hitet nem kezdi ki a kétely.

Szélesebb etnológiai keretben szemlélve azonban, mint minden hatalom, az egyházi átok is varázslat.[63] Egy igazi pápa, akárcsak minden vallás és minden kor minden igazi papja, akinek a számára a papság még nem pusztán felvett álarc, hanem a legmélyebb komolysággal megélt „szerep", *valóban* ért a varázslathoz. Ha egy ilyen pap mondja ki az átkot, egy ilyen pápa rendeli el a kiközösítést, akkor varázslata *hatékony* is mindenütt, ahol ugyanezt a mítoszt megélik, ahol ugyanez a hit érvényes. Ha tehát egy naivul hívő környezetben nem kisebb személy, mint I. Miklós, elrendeli az egyházi átkot, akkor ezzel ténylegesen megbénítja annak a cselekvéseit, akit az átok nyila eltalál, sőt elpusztítja, bizonyos körülmények között egészen megsemmisíti őt, mert a kiátkozott ugyanannak a hitnek a híve, mint a környezete, tehát valamennyiüket megragadja a varázs, ki vannak szolgáltatva főpapjuk átkának. Legyen bár a kiátkozott a világ leghatalmasabb királya: ezzel földönfutóvá vált. A canossai eset önmagáért beszél.

A kilátásba helyezett átok olyan félelmet kelt II. Lotharban, hogy most eltaszítja Waldradát. Aztán a férfi szerelme még egyszer győzedelmeskedik a hívő félelmén: ismét egyesül vele. Ekkor Miklós már nem tétovázik: kimondja megsemmisítő papi szavát. Az átok azonban mégsem a királyra, hanem szerelmesére sújt le. Azaz a varázsláshoz értő pap nem egy királyt zúz össze, akit megejtett egy asszony varázsa, hanem az asszonyt, akiből ez a varázs kiáradt. Ez az ő ellensége, mert ennek is varázsereje van, amit most egy hatalmasabb által semmissé kell tenni. A szegény király voltaképp csak eszköz. Nem ő és a pápa áll itt szemben egymással, hanem a pap és az asszony. Egyúttal azonban a királyt is meg kell félemlíteni. Lothar levelet kap Miklóstól. Ebben ez áll: „Egy asszonyszemély iránti szenvedély és egy kurta pillanat élvezete kedvéért hagyod magad megláncolni, és hagyod magad a tüzes kénkő gyötrelmére és az örökkévaló kínba taszításra ítélni..."[64]

Két dolgot kell itt megfigyelni. Először: a varázserejű szót szankció kíséri: a kiátkozottnak csakúgy, mint annak, akit a kiátkozással fenyegetnek, a pokol kínjait helyezik büntetésül kilátásba. Egyszer már utaltunk arra a levélre, amit Péter apostolfejedelem a saját személyében a frankok

királyához intézett. A levél nem csalás: varázslat; és a szankció, amire utal, ugyanaz, ami I. Miklósnak a Lothar királyhoz írott levelében szerepel.

„...siessetek, szabadítsátok és váltsátok meg őt (Róma városát és az egyházat) – fordul az apostolfejedelem „fogadott fiaihoz", Pipinhez és Karlmannhoz – a longobárdok... kezéből, nehogy... testemet... és síromat... beszennyezzék..." „Ha késedelmeskedés vagy kifogás bűnébe estek – fűzi hozzá fenyegetően –, és nem engedelmeskedtek haladéktalanul intésemnek... akkor vegyétek tudomásul, hogy a szent Háromságnál fogva, az apostoli hivatal kegyeleme által, ami Krisztustól nekem adatott, a felszólításunkkal szembeni engedetlenség miatt Isten országának és az örök életnek az elvesztésére vagytok ítélve." És azután még egyszer a fenyegetés, ezúttal azonban a korábban idézetthez hasonlóan szemléletesen, megfoghatóan megfogalmazva: óvakodjatok, „hogy testeteket és lelketeket ki ne tegyétek az ördög és az ő pestis-angyalai örökre kiolthatatlan durva tüzének".[65]

Másodszor azonban: I. Miklós egész eljárása a Waldrada-ügyben általában és a Lothar királyhoz intézett levélrészletben különösen, olyan magatartásról tanúskodik, ami ha nem is egyenesen életellenes, az asszonnyal szemben mindenesetre teljességgel elutasító, és eleve elzárkózik mindenfajta megértéstől. Hogy incesztuózus viszonyban élt-e Theutoberga a bátyjával, aligha lehet már kideríteni; az azonban biztos, hogy gyermektelen volt, és éppilyen jól ismertek azok a körülmények, amelyek közt II. Lothar házasságot kötött vele. Szentül meg kellett ezt fogadnia császári atyjának, és fogadalmát még annak halála után is megtartotta, mert nem volt elég önálló, és túlságosan erősen kötődött kora autoriter rendszeréhez, semhogy még időben kivédje ezt a kapcsolatot. Holott, objektíven szemlélve, ennek a házasságnak a fenntartása a Lotharidák országának pusztulását okozhatta, ami sok ezer békét igénylő ember egzisztenciáját veszélyeztette volna. Hisz láttuk is már, hogy Lothar házassága kedvéért Károly utódai háborúba taszították részkirályságaikat. Szubjektíve ugyanakkor ez a házasság egy férfi számára, aki mélyen és őszintén szeretett egy asszonyt, ráadásul gyermekei anyját, teljességgel természetellenes viszony volt. Sajátságos, de jellemző, hogy egy olyan nagyeszű férfi, mint Miklós, nem vette figyelembe ezeket a körülményeket. Beállítódásának mélyebb tartalmai azonban csak akkor tárulnak fel teljes egészükben, amikor megtudjuk, hogy a kiátkozás végül mégsem Lothar királyt, hanem szerető asszonyát sújtotta. A pápa szavai mintegy e magatartás kommentárjaként hatnak: „Egy asszonyszemély iránti szenvedély és egy kurta pillanat gyönyöre..." Igen ám, csakhogy ezt az asszonyt a király szerelemből választotta, és ez volt valóságos élettársa is, a pillanat gyönyöre pedig II. Lothar, egy legszebb férfikorában lévő egészséges férfi számára az asszonnyal való elgondolható legmélyebb egységet jelentette testben és lélekben. Úgy tűnik azonban, hogy a nagy pápa ezt képtelen volt megérteni. Az általa képviselt

aszkézis nem csupán elutasító az asszonnyal szemben, hanem határozottan ellenséges is. Alig néhány évvel I. Miklós kora után Cluny második apátja, Szent Odo († 905-ben) a következő szavakat írja majd:

„A test szépsége kizárólag a külső burokban rejlik. Mert ha az emberek látnák, mi van a bőr alatt, ha – mint mondani szokás – hiúszemmel látnák a belsőt, undorodnának az asszony látásától. Az a báj csak slejm és vér, csak nyirok és epe. Ha valaki elgondolja, mi az, ami az orrlyukakban, ami a torokban és ami a hasban rejtőzik, akkor folyvást csak szennyet talál. És ha nyálat vagy szutykot még ujjunk hegyével sem szeretünk érinteni, hogy kívánhatjuk akkor a koszzacskót magát átölelni?"[66] Ám nemcsak egy különösen aszketikus magatartású szerzetes, hanem egy pápa is, és éppen a leghatalmasabb valamennyi között, ugyanezt a „élettől való félelmet" fejezte ki, „a szépség és a boldogság tagadását, mert kín és fájdalom kapcsolódik hozzá". „Az asszony – jelenti ki III. Ince – tisztátalanságban és bűnben fogan, szomorúság és fájdalmak közepette szül, szorongással és feszültséggel szoptat, félelemmel és rettegéssel telve virraszt."[67] Találóan jegyzi meg ehhez J. Huizinga, akitől ezt az idézetet átvettünk: „Mindeme reflexiók mögött kétségtelenül a nyers materializmus szelleme rejlik, amely a szépség elmúlásának gondolatát nem tudta anélkül elviselni, hogy magában a szépségben is ne kételkedett volna."[68]

Ahhoz, hogy e beállítódást megértsük, manapság – csaknem egy évszázaddal a pszichológia területén megszületett korszakalkotó felfedezések után – aligha elégedhetünk meg ezzel a felszínes magyarázattal. Ha azonban megvizsgáljuk egy effajta beállítódás mélyebb tartalmát, a válasz magától adódik. A hasonló – hacsak nem tud vele lényegében harmonikusan kiegyezni – féltékeny a hasonlóra. *Figulus figulum odit,* de *similis simili gaudet.* Az alkotó az alkotót gyűlöli, de a hasonló örvend a hasonlónak. Az asszony ellenségesen áll azzal a másik asszonnyal szemben, akiről felteszi, hogy leszűkíti hatókörét, csökkenti jelentőségét, vagy teljesen feleslegessé teszi létét azzal, hogy a helyére lép. Az egyház pedig legbelső lényege szerint – asszony: sem barátai, sem ellenségei nem tekintették soha másnak. Események, jellegzetességek, történések és körülmények komplex szövedéke segítségével megkíséreltük megmutatni, hogy még ennek az egyháznak a székhelye – Róma – is mennyire női lényegű, és hogy képviselői, noha férfiak, többségükben e női lényegiség „szerepének" a hordozói. Ebből viszont az következik, hogy az egyház magatartása azért nő ellenes, *mert* voltaképpen maga is nőszerű – azaz féltékeny a fennhatóságán kívül álló asszonyra, tehát el akarja nyomni. I. Miklós és Waldrada esetében ehhez azokat a varázsszereket veszi igénybe, amelyekkel rendelkezik. Az egyházi átok segítségével a sárba löki; kiátkozza, és ezzel szerencsétlenségre és kárhozatra ítéli, ahogy ezt minden nagy varázslónő minden kultúrában öröktől fogva tette. Erre Lothar elveszti a fejét: lelkében a félelem kerekedik felül. Saját lelki üd-

véért remegve rimánkodik a hajlíthatatlan pápának, engedné meg, hogy Rómába menjen gyónni, vezekelni – megtisztulni bűneitől. E pillanatban azonban Miklóst elragadja a halál. Az új pápa, II. Hadrianus kevésbé tűnik kérlelhetetlennek, noha – mint hamarosan kitűnik – csak a módszereken változtat, miközben beállítódása ugyanolyan, mint elődjéé. Ő azonban megengedi Lotharnak, hogy Rómába menjen.

Waldradát sorsára hagyják, ezzel azonban megtörtént a végzetes lépés: a Lotharida sorsforma most Lothar esetében is gyorsan realizálódik. Római útja egyet jelent azzal, hogy a halált választja.

Ismét Engelberga császárnő az, aki a pápa és – ezúttal – sógora között közvetít. A találkozó Monte Cassinóban jön létre. 869. július 1-jén Hadrianus kiszolgáltatja Lothar királynak a szent ostyát, miután az esküvel bizonygatta, hogy az exkommunikáció óta semmiféle nemi érintkezést nem folytatott Waldradával. Ekkor Lothar követi a pápát Rómába; itt azonban nagyon is hamar megdöbbenéssel kell tapasztalnia, hogy nem adnak hitelt szavának. Rómában egyetlen pap sem fogadja; egy rossz fogadóban szállásolják el; alig tud belépni a Szent Péterbe. Amikor azután ott felismerik, a pápa vonakodik, hogy jelenlétében pontifikálja a misét. Mivel azonban Hadrianust más fából faragták, mint elődjét, mégis meghívja a királyt asztalához. Ez alkalomból megajándékozza egy öltözékkel, amelyet *laena*nak hívnak. Csakhogy a kerítőnők neve is *laena*...

Mint egy bélpoklos, menekül a király Rómából. Nem jut messzire. Már Luccában láz lepi meg. A súlyos beteget még Piacenzába szállítják. Alig érkezik oda augusztus 10-én, elhagyja ereje, és az elképedt világ borzadva értesül halála híréről.

Valamennyi Lotharida sorsa közül talán Lotharé a legkirívóbb. A klaszszikus példát azonban császári bátyja, II. Lajos szolgáltatja. A váratlan fordulat, a hiú kísérlet, hogy ismét megemberelje magát, és a teljes dezillúzió a vég előtt, nála is világos sorrendben követi egymást. „A beneventói tragédiát, amely Lajost győzelme magasából vazallusa, beneventói Adelchis herceg fogságának megaláztatásába taszította, római győzelme (872) sem tudta már megfordítani. Rezignáltan halt meg 875. augusztus 2-án."[69]

16

I. Lothar e két fiától származnak a Lotharidák. II. Lajos császár lánya ahhoz a Bosóhoz ment feleségül, aki Provence királyává tolta fel magát, és miután beházasodás révén Karolinggá vált, úgy viselkedett – ahogy már láttuk –, mint egy valódi Lotharida. Így ugyan hajótöröttként halt meg, és hamarosan elfeledték; fia, III. Lajos azonban hozzájutott a császári ranghoz. Mellette lépett színre Arles-i Hugó, II. Lothar egyik unokája – hogy jelentősége gyorsan növekedjék. Mindhármuknál megfigyelhető volt az a hatalmas lendületet, amelynek segítségével sikerült is elérniük

a maguk elé tűzött célt; mivel azonban az efféle hatalmi gesztusok alapja mindhármuknál csak részben volt adott vagy teljesen hiányzott, életútjuk tévút volt csupán, hajótörésre rendelve. Az első és a harmadik – ahogy láttuk – rezignáltan halt meg; a középső viszont riválisának, I. Berengárnak a kezére jutott, aki megvakíttatta. Vak Lajos még harminc évig élt, és szűkebb hazájában tengette tétlen életét. Két másik Lotharidát, Arles-i Bosót és Tusciai Lambertet – ugyancsak II. Lothar unokáit – saját fivérük, Hugó király buktatott meg alattomosan, míg Hugó fiát, miután egy ideig riválisaitól megtűrve, azaz szintén hajótöröttként tengette életét, elpusztította a méreg, amit unokatestvérei, II. Berengár és Willa készítettek neki.

Willa Arles-i Bosónak és az idősebb Willának, II. Rudolf burgund király egyik testvérének a lánya volt, tehát elsőfokú unokatestvére mind a megölt I. Lotharnak, Itália királyának, mind Adelheidnek, akivel olyan kegyetlenül bánt el. Willát mint a Lotharida törekvések zálogát házasították össze I. Berengár császár unokájával, ám ő minden tekintetben erősen kötődött férjéhez, akinek hűséges munkatársa volt és egyben nélkülözhetetlen segítőtársa is minden – gyakran nagyon is szennyes – vállalkozásában.

Láttuk, milyen gyakran súrolta valamennyiük sorsa a nibelung típusú lehetőségeket. Willának és férjének a sorsa azonban mégsem ebben a formában fog beteljesedni, mert egy a történésbe „kívülről" beavatkozó erős akarat – Nagy Ottóé – szétzúzta e lehetőségeket, és a „sorsvesztéssel" helyettesítette őket, ami a Berengárokat mindörökre megfosztotta attól, hogy egy „burgundok alkonya" típusú véget érjenek. Mindazonáltal Willa továbbra is burgundi hagyományt képviselt. A későbbi magyar királynéhoz, a bajor Gizellához hasonlóan – mint már tudjuk – anyai részről ő is burgundi volt. Így a Welf-nemzetség kétes hozományát ő is magával vitte férje családjába. A magyar geszták Gizellájától eltérően azonban az ő esetében nincs szükség az alak legendás átköltésére ahhoz, hogy a kortörténés démoniságát egyetlen szimbolikus képben rögzítsék. Épp ellenkezőleg: ő valóban a burgundi asszony szerepét játszotta a történelem színpadán, az asszonyét, akinek az a megbízatása, hogy a burgundok halállal eljegyzettségét továbbadja annak a nemzetségnek, amelybe beházasodik. Liudprand sokat panaszkodik arról, mennyi kárt okozott ez a „kegyetlen" asszony zsarnoki természete féktelenségével, soha ki nem elégíthető kapzsiságával még neki, a krónikásnak, az ő házának, családjának is, hát még saját nemzetségének. Második Jezabelt, új Lamiát lát benne.[70] Az első, a bibliai alak említésével a püspök, hogy úgy mondjuk, kora egyházi retorikája bevett gyakorlata szerint jár el.[71] Lamia említésével ezzel szemben itt – mint művében másutt is gyakorta – a humanista műveltségű író hívja fel magára a figyelmet, aki nemcsak görögül beszélt, és egy nagyon szerteágazó kultúrát mondhatott a magáénak, hanem mély belátással és finom érzékkel is rendelkezett, hogy megértse

azokat az összefüggéseket, amelyek kortársai előtt gyakran rejtve maradtak, előttünk, késői olvasók előtt pedig csaknem teljesen érthetetlenek.

Az a körülmény, hogy egy olyan szerző, mint Liudprand Willa királynő jellemrajzának integráns részeként említi a késői korokban ősi lényege szerint már alig ismert istennőt, megköveteli a mélyebb háttér feltárását. Jóllehet a középkorban ez az alak egyfajta kísértetté süllyedt, akinek a nevével a gyerekeket ijesztgették[72], az ókor még Szkülla anyjaként ismerte, és ebbéli minőségében egy olyan hatalmas istennővel tartozhatott össze, mint Hekate. A λαιμὸζ (laimos) a „torok nyílása". Lamia tehát azt jelenti: „az elnyelő"[73], amire Liudprand feltehetően emlékezett, mert ezt jegyzi meg: *ob rapinarum insacietatem Lámia proprio appellatur vocabulo*: „találóan nevezik őt, a telhetetlen rablót, aki volt, Lamiának". Az „elnyelő"-vel azonban azon mitikus-heroikus asszonyalakok csoportjához érkezünk, akiket „férfifaló"-ként jellemeztek. Látni fogjuk még, hogy a Lamia ténylegesen ehhez a körhöz tartozik. Eredetileg szép királyasszony volt: Zeusz szerette, gyermekeket szült neki, akik azonban biztosan áldozatul estek Héra féltékenységének. Csak ekkor válik rémalakká, egyfajta bosszúistennővé, aki kitépi a gyermekek szemét, vagy széttépi és felfalja a gyermekeket. – Így fejlődött – egy anya, akitől elvették a gyermekeit – bosszúállóként „gyermekijesztő szörnyeteggé", míg hetérai kéjsóvársága és ez a vonás lehetett az, ami Liudprandot arra indította, hogy Willával összekapcsolja – elnyelőként fejezi ki természetének másik aspektusát.

E rettenetesnek az orcája azonban ragyogó volt és fényes.[74] Itt már nevén nevezhetjük germán területen honos rokonságát: a „fehér asszony", Berta (Perchte = a fénylő), akinek ragyog az arca és a ruhája; ő a gyermekfojtogató, a gyermekekre fújva megvakítja őket vagy a szemüket is kitépi. Hasonmásának, Holdának a kíséretében másfajta „fehér asszonyok" lépnek fel: az éj asszonyai, *dominae nocturnae*. Amikor Hinkmar reimsi érsek (9. század) *lamiae sive geniciales feminae*-nek nevezi őket, felismeri e „fényes anyák" kapcsolatát.[75] Az érintkezés azonban Lamia és az olyan alakok közt, mint Perchte, Holda és az ő „éji asszonyaik", nem csupán archetipikus jellegű; történelmileg is igazolható. „Úgy tűnik, hogy a longobárdok a rómaiaktól vették át a Lamia képzetét, és összevegyítették boszorkányokról szóló germán mondákkal."[76] Mivel azonban e könyv előző fejezetében rávilágítottunk már arra, hogyan függnek össze e boszorkányok egyfelől a burgund térség női családi kísérteteivel, másfelől pedig a német monda heroikus nőalakjaival és rajtuk keresztül a legtávolabbi múlt germán sorsistennőivel, Willa királynő történelmileg megragadható alakja mögött az egész világot átfogó perspektíva nyílik meg előttünk, amelyben ismét csak felmutathatók a burgundi hagyomány mély, sötét, sőt komor színei, ezúttal azonban még Willa apai örökségével, a lotharida hagyatékkal is sajátosan gazdagítva, megvilágítva és hangsúlyozva.

Willa és férje életében az a kísérlet jelenti a Lotharida fordulópontot, amikor megpróbálják Adelheidet saját céljaikra felhasználni, majd – mivel ez nem akar sikerülni – megsemmisíteni. Tudjuk: ez a kísérlet is zátonyra fut. A királyi pár első reakciója erre a – Rőt Konrád ösztönzése ellenére is – vakmerő utazás a bántalmazott asszony hatalmas hitveséhez, aki most az ő uruk és parancsolójuk is. Ez az út azonban nem a pusztuláshoz vezet; épp ellenkezőleg: a megbékéléshez, mert az új úr olyan alkat, hogy képes a maradéktalan megbocsátásra. Ezzel azonban Willa és Berengár életének további menetében végleg a Lotharida jelleg válik uralkodóvá. Ettől kezdve az ő éltük is a jellegzetes tehetetlen kísérletek végeláthatatlan sora. Hiába: az egyszer eljátszott lehetőség az ő esetükben sem köszönt be még egyszer. Szerencséjük szertefoszlott. Csak Ottó türelme, a várakozásra és az ismételt megbocsátásra való képessége magyarázza, hogy összeomlásuk még egy évtizedig elhalasztódik. Amikor Ottó S. Leo átadása után végül szakít velük, ítélete még mindig meglepően szelíd. Csak a száműzetésben adatik meg nekik a Lotharidák halála: elsorvadás az elhagyatottságban, a lemondásban és a kedély vigasztalan sivárságában. Fiuk, Adalbert, akit Ottó nem tudott kézre keríteni, egy ideig, tehetetlenül és nyugtalanul, folytatja még kósza létét, és ezzel a Lotharidák nemzetségének eme ágában is megpecsételi az értelmetlen-üres véget.

Valamennyiük legyőzője, Nagy Ottó, aki most, életének ötvenharmadik évében ért pályája delelőjére, azon a hosszú úton, amelyet az aacheni koronázástól itáliai ellenségei végleges félreállításáig maga mögött hagyott, a burgund és az itáliai-római világ különös sorsaival, sötét, sőt komor alakjaival került érintkezésbe; sőt voltaképp meg is érintette őt ezeknek a kísértetiest idéző, végletekben mozgó magatartása, jóllehet első tekintetre úgy tűnik, hogy az ő nagyszerű, szélesen hömpölygő ritmusban mozgó, boldog és teljes életviteléhez semmi vagy csak kevés köze lehet e fakó fényben tovasuhanó egynapos egzisztenciáknak. És mégis: ábrázolásunk során fokról fokra kitűnt, hogy lénye mélyeiben valami bizonyosan rezonált a burgundira: hiszen hatalmába kerítette a burgund földet, e nemzetségből vette asszonyát, akit bensőségesen szeretett, s akinek a révén a burgundokat tette meg saját ivadékai őseivé. Hasonlóan mélyek és szerteágazóak lehettek azonban létében azok a szálak is, amelyek a károlyi hagyománnyal és ezen keresztül Rómával – a maga kora Rómájával – kapcsolták össze.

Második házassága, bevonulása Rómába mindinkább új helyzetet teremtett a császári család számára. II. Ottó, I. Ottónak, e nemzetség utolsó tiszta szász sarjának fia és örököse már egy egészen új kapcsolatrendszer tagja. Mert Adelheid fia anyai részről nemcsak burgundi, Adelheid apai nagyanyja, Gilla, II. Lajos egyik unokája révén nemcsak Lotharida; másodfokon mind Willa fiának, Adalbertnek, mind XII. János pápának a nagybátyja is, tehát egyidejűleg örököse és képviselője a Lotharida hagyatéknak. Más szavakkal azonban ez azt jelenti:

Nagy Ottó végzetesen valószerűtlen biztonsággal a burgundit: a Welf nemzetség enyészetes hozományát tette meg saját leszármazottai legfontosabb sorsösszetevőjévé; de mint az utolsó longobárd királynő férje és mint a rómaiak császára – akaratlanul – ő lett a Lotharida legitimitás győzedelmes előharcosa, sőt: a II. Lajos császár halála óta ismételten megkísérelt Lotharida restauráció megvalósítója is.

Hogy ezáltal fia és unokája egyben a Lotharida sorsminőséget is örökül kapta, az hozzátartozik Nagy Ottó szándékainak és életirányának végzetterhes következményeihez – következményekhez, amelyeket senki, legkevésbé ő maga nem láthatott előre, amelyek azonban már a kezdet kezdetétől lényének legmélyebb tartalmaihoz, belső parancsához tartozhattak, és amelyekben most, a vég felé közeledve, a démoni jut családja sorsában kifejezésre.

HALÁLORSZÁG – ITÁLIA

1

Ha az emberi sorsokat olykor nem egyszeriségükben és egyediségükben vizsgáljuk, hanem mintegy abból a szempontból, milyen szólamot képviselnek a generációk egymásutánjának nagy koncertjében, akkor sajátos törvényszerűség vonja magára figyelmünket[1]. Az az ösvény, amelyet az apa szabadon, legalábbis tudatos elhatározással választott, és amelyen elindult – így lehetne ezt szavakba foglalni –, a fiak életében elkerülhetetlen végzetté, sorsukká lesz, amely soha többé nem engedi ki őket acélos szorításából. Ha például az apa kivándorol, akkor fiait az *ő* választása egy új, az éppen általa kiválasztott hazához láncolja.

Ha ebből a perspektívából szemléljük a „választást" Nagy Ottó életében, kilépését az apai tradíció szűkösségéből, belépését a széles távlatú károlyi hagyományba, azt mondhatnók: „választása" fia és unokája végzetévé lett, ami erőszakkal, a hellének *ananké*jával hajtotta igájába őket.

Vizsgáljuk meg Ottó választását és útját itt – először – a genealógia nézőpontjából. Akkor az Ottó-ház megalapítójának élete a következőképpen vázolható fel: az, amit ő három évtizeden át tervezett és megvalósított, lényegében egy második haza kiválasztása az utolsó, a burgundi és a Lotharida hagyománnyal gazdagodott, de egyben meg is terhelt Liudolfok számára. Huszonnégy éves volt Ottó, amikor Nagy Károly aacheni kőszékéből először fordult a károlyi perspektívák felé; majdnem negyvenéves, amikor, végigvándorolva rajta, kiszemelte magának annak longobárd–itáliai királyságát, ötvenévesen nyugati-római császárságát: ekkor mint Itália és Róma ura második hazaként nemzetségére hagyományozta az általa hőn óhajtott, kiválasztott és birtokba vett új országot. Efféle váltással ugyan már előtte is kísérleteztek – a germán-északi környezetben általában is, az ő nemzetsége körében pedig különösképpen.

Dédapja, Liudolf első közeledése háza új frank-keresztény szerepéhez – más tényezők mellett – szintén egy római út jegyében zajlott. Utaltunk már erre, mint ahogy apja azon szándékára is, hogy élete végén Rómába zarándokoljon. Hogy mennyire mélyrehatóan, mennyire egzisztenciálisan alakulhattak azonban az efféle zarándokutak germán királyok számára, azt a végéhez közeledő hetedik század angol királyainak példája bizonyítja.

Ekkor utazik ide távoli wessexi királyságából az ifjú Kadwalla király, hogy a Laterán keresztelőkápolnájában maga a pápa keresztelje meg. Az új név, Petrus, amit ekkor kap, hatalmas mágiájával megrendíti lelkét. Kadwalla-Petrust „vagy e szokatlan ceremónia, vagy a klíma olyan mélyen megragadta", hogy körülbelül nyolc nappal megkeresztelése után meghalt.[2] Másként, habár a lényeget tekintve hasonló módon pusztult bele – ahogy elbeszéltük – majdnem kétszáz évvel később egy másik északi király, II. Lothar „a démoni vonzerőbe, amit az Örök Város az emberiségre gyakorolt". Egy másik Karolingnak, Pipin király öccsének, a Rómában kámzsát öltő Karlmann-nak is – az ő esetét is tárgyaltuk – vannak szellemi elődei a britanniai Észak két másik királyának a személyében. Merciai Konrád és Essexi Offa körülbelül húsz évvel Kadwalla után érkezett Rómába, hogy ott szerzetessé legyen, és ezután csakhamar itt lelte halálát.[3]

Ha az ember ilyen vagy hasonló tudósításokat olvas, az ítéletalkotáskor szem előtt kell tartania, hogy egy olyan korból valók, amely számára még nagymértékben egy mágikusan feltételezett világkép az irányadó. A konstantini adománylevélnek – amelynek világtörténelmi jelentőségét nem csökkenti hamisítvány volta, noha ezt viszonylag könnyen fel lehetett volna ismerni – vagy Péter apostol ugyancsak idézett levelének hatását csak a mögöttük álló, mágikus erejű tekintély érteti meg: ott a nagy Konstantiné, itt az apostolfejedelemé – tekintélyek, akiket nem támadnak meg, még csak megérinteni sem mernek, következésképpen az ő *nevükben* mondottakat első szóra készpénznek veszik. A jelenségek e köréhez tartozik az a mágikus, sőt démonikus erő is, ami egy számtalan mártír vérétől megszentelt közösségnek, az Örök Városnak a szent helyein, épületeiben, szobrainál, látogatóit hatalmába kerítette. Néphagyományok, római mondák, pápafabulák – ha az ember figyeli őket, még ma is el tudja képzelni, mennyi kísértet és kísérteties lappangott és űzte félelmetes játékait a régi rómaiak csodálattal övezett nemzetségének hatalmas romjai között. Ez azonban nem korlátozódott csupán a sok *„Phantasma"*-ra, ami némely babonára hajlamos kedély felizgatott képzeletének félhomályában született. Feltűnt a józan napvilágnál is és nem tágított, egy már eltűnni nem akaró látomás: mint szobor.

Az északi ember szeme előtt titokzatos fényben és sosem sejtett ragyogásban alakot öltő római palota – részben a templomok is óriási méretű, pompás palotaépítmények voltak –, Róma pompája és nagysága nemegyszer egyébként okos barbárok kedélyére is megrendítő erővel hatott. A Város különös, nagyszerű varázsával megragadta Észak fiát, aki korábban soha városban nem lakott, látni is alig látott várost. Amikor a korai középkor *incantatio sacrae Urbis*ról[4] beszélt, még a kifejezést is megtalálta, hogy nevet adjon ennek a bűbájnak, az Örök Város – már Seneca által is említett – fenséges démoniságának, egy szót, ami pontosan megfelel az előttünk járó generáció történetírása által használt „Róma-varázs" meg-

jelölésnek. Ezzel az *incantatio*val szemben – ha Rómában teljesen átadjuk magunkat a város keltette benyomásnak – még mi se vagyunk felvértezve; mennyivel kevésbé volt sebezhetetlen az az ember, aki még a nagy kijózanodás – és vele együtt a kultúra magát „felvilágosodásnak" nevező elszegényedése – előtt nevelkedett; és még sokkal kevésbé a korai középkor embere, aki olyan kulturális talajból sarjadt, amelynek a feltétele egy mágikus világkép volt. Jóllehet negatív, de a legnagyobb mértékben jellemző körülmény, hogy sem barbár király, sem német származású római császár soha nem állította fel székhelyét a Palatinuson[5]: annak a helynek az *incantatio*ja, ahol egykor a földkerekség régi urai székeltek, túl erős, jelen nem lévő jelenlétük túl kísérteties volt ahhoz, hogy ott fenn, lakóhelyeik hatalmas romjai között otthonosan érezhették volna magukat. A régi szentélyek fölé templomokat építettek – Santa Maria *sopra* Minerva –, hogy a köveikből sugárzó vészt hozó „varázst" megtörjék. Tudjuk, hogy e varázs hatalmas kisugárzásával olyannyira megragadta és fogva tartotta Róma első fosztogatóit, Alarik gótjait, hogy az Örök Város falai közt három napig tartó dúlás és fosztogatás közepette a szobroknak semmi bajuk sem esett.[6] Az Északról a városba özönlő gótok egy néma, mozdulatlan – piedesztáljain magasabbnak tűnő, a rá föltekintő vitéznél részben valóban nagyobb, olykor egyenesen kolosszálissá növelt – fajra találtak, amely sűrű tömegben népesítette be Róma sikátorait és utcáit, fórumait, palotáit és kertjeit. A szobrok népe. Magasan tornyosodtak fel, beledermedve karjuk sokatmondó mozdulatába; mozdulatlanul bámultak, és úgy tűnt, hogy látnak. Egy nép márványból és bronzból. Névtelen rettenet, a kísérteties-megfoghatatlantól való félelem lepte meg Alarik durva harcosait: nem merték megérinteni ezeket az álldogálókat és nézelődőket.

Ez a félelem még a tizedik században is hangot kap a keresztény Nyugaton. Ha egyáltalán, akkor – így fejezik ki magukat – a festett kép megengedhető, de a szobor nem, mert az megérinthető testtel rendelkezik, egy látszólag húsból és csontból formált arcból tekint ki, nekikészülve egy valóságos mozdulatnak, akár egy élő ember. Nemcsak a pogány szobrok kultuszának maradványai ellen szállnak síkra, még a szentek szobraiban is a bálvány veszélyesen bűnös voltát látják.

Ahogy első tekintetre is látszik, itt két nagyon különböző jelenségről van szó: a szentek keresztény kultuszáról és az ő megjelenítésükről egyfelől, másfelől az antik tradícióról, amely még mind a magas, mind az alacsony kulturális rétegekben és formákban megőrződött. Mindazonáltal mindkettő a kora középkori gondolkodás és világérzés közös talaján nyugszik. A korai középkor tudta és érezte – egy szent ikon előtt éppúgy, mint egy antik szobor előtt, egy keresztény kultikus építményben csakúgy, mint egy antik szentélyben vagy annak romjai közt –, miféle „hatalmat" sugároz egy emlékmű, miféle „erő" lakik a képben, és találja el a képből szemlélőjét. Éppen mivel itt egy ilyen „erő" volt, éppen mivel a kortársak mind a keresztény, mind a még pogány területen ezt még

egész közvetlenségében érezték és élték meg, indult el a keresztény Keleten a nagy reakció a képpel, a kép varázsával és démoniájával szemben: megszületett a képromboló mozgalom, az ikonoklaszia.

Amikor III. Leó császár 726-ban kirobbantotta a képromboló mozgalmat, hirtelen éles fény vetődött a keresztény világ két felének félig látens, noha nagyon mély ellentéteire. Ekkor indult meg a *kép* körüli nagy harc, amelynek során először tárult fel teljes mélységében a szakadék a keresztény Nyugat és a keresztény Kelet között, hogy soha többé össze ne záródjék.

2

Minden ifjúság, minden barbár vagy félig barbár ősidő szívesen kapcsolódik a képszerűen megformálthoz, hiszen ekkor még maga is csak képben gondolkodik. Ez a vonzalom, a megformált láttán érzett spontán öröm éppen annál a legérthetőbb, aki maga még sok formátlant hord magában. Egy kései, már régen kialakult világ, amely formái és normái felett rég eggyé vált önmagával, és mintegy levetette már az archaikusabb gondolkodás képnyelvét – egy ilyen világ könnyebben tudja nélkülözni a képet, a keresett forma látványát, mint az ifjúság, az ősidő, amely még a kaotikussal van elfoglalva. A megformálatlan ifjúság, a formáért küzdő zsenge kor még mindenféle forma lehetőségét magában rejti. Számára a kép, amely kívülről hatol el hozzá, ugyanakkor azonban a belsőalaktalannak a még hiányzó szilárd jelleget ígéri, hol rendező erő, hol „gonosz mágikus erő", de mindkét esetben formát kölcsönző, megragadhatóan szemlélhető jelenvalóság. E beállítottsága miatt nem értette meg a Nyugat az ikonrombolás mély politikai, vallási vagy társadalmi okait. Igen, megpróbálta megérteni, nem is egyszer. Ám őt csak a megtalált és veszélybe került kép izgatta, aminek révén ifjú vallásossága formát, megfogható értelem utáni belső tapogatózása kielégülést talált, képzeletvilága, amelyet megbolygatott a keresztény-újszerűnek a régről hozott-pogányba való beáramlása, táplálékot, színt, talajt: új tartalmat nyert. És ezt nem hagyta olyan könnyen ismét elvenni magától.

Nagyon érdekes, hogyan száll síkra a Nyugat a kép – az ikon – jelentősége, meghatározó szerepe – mellett még egy olyan dokumentumban is, mint az „adománylevél". Ebben messzemenően felhasználják az úgynevezett *Sylvester-aktáka*t, éspedig azt a helyet, ahol Nagy Konstantin említett megtéréséről van szó.[7] Álmában a császár – így szólt a bizonyítás – megpillantotta a két öreget, akik szent Szilveszterhez utasították. Ekkor ez előjön a Mons Soracte egyik barlangjából, *ikonokat* hoz magával, amelyek révén a császár felismeri, hogy éjszakai látomása nem kisebb személyeket idézett szeme elé, mint a két apostolfejedelmet. A *kép révén* most megvilágosodik elméje: a Szilveszter által neki hozott ikonoktól meggyőzve hitet tesz Krisztus vallása mellett. Biztos, hogy ez a passzus tuda-

tos inzultus *is*, ami Bizánc ellen irányul. Érdektelen, hogy a nagy hamisítvány Pipin királlyá koronázása előtt vagy csak Károly császárrá koronázása után keletkezett – mindkét esetben azon idők terméke, amikor a Nyugat és vele együtt szellemi vezére, a Kúria, teljes nyomatékkal az ikon kultusza érdekében lépett porondra. Még ennek az ikont és az ikon kultuszát reklámozó pápai mondának a képi megjelenítése is ismeretes: Szent Szilveszternek a római SS. Quattro Coronati-templomnál lévő kápolnájában megtalálható még annak a jelenetnek az ábrázolása, ahol Szilveszter átnyújtja a császárnak Péter és Pál apostol ikonjait.[8]

Nagyszerű naivitással, a meggyőződésében biztos ember feltétel nélküli egyoldalúságával jelenik meg itt – mint másutt is nagyon gyakran – a Nyugatnak az ikonnal és annak tiszteletével kapcsolatos magatartása. A Keleté komplexebb, tudatosabb, árnyaltabb és differenciáltabb, amenynyiben – míg démoni hatását elviseli – megengedi az ikon tiszteletét, sőt még az előállítását is, és csak akkor száll – egy évszázadon át dúló – harcba a képszerű ábrázolásért és ellen, amikor a birodalom fő hatalma az ikon tiszteletét csakúgy, mint előállítását, határozottan és végérvényesen betiltja.

Az úgynevezett János-akták[9] beszámolnak egy bizonyos Lykomedesz nevű festőről, akinek béna testét a szent meggyógyította. Hálából ez megfestette őt. János döbbenten szemlélte képmását. „Az Úr Jézusra esküszöm – kiáltott fel –, a kép hasonlít hozzám... de nem hozzám – tette hozzá azonnal –, hanem a testem képéhez." És kifejtette, hogy a festő művészetével sem a lelket, sem a szellemet, sem az erényt, sem a hitet nem lehet kifejezésre juttatni. Csakhogy azt az embert, akit „Jézus kíván", éppen a lélek, szellem, erény és hit teszi, nem pedig testiek. Ezért János ezt mondta a festőnek: „Amit azonban te itt véghezvittél, gyermekes és tökéletlen. Te *egy halott holt képét* festetted meg."

A halottak potréjának megfestése a régi Rómában, a késő császárkornak az a szokása, hogy a halott sírján vagy sírjában elhelyezték naturalista hűséggel elkészített képét, mélyebb háttérbe helyezi a „halott holt képe" kifejezést. A szemlélő beállítottságától függött, vajon a síron lévő képben az elhunyt kísértetét is megpillanthatta-e vagy sem. Gyakran valóban ez történt, és a pusztító, gonosz varázslat, a jelenségben rejlő félelmet és rettegést keltő kifejtette gonosz hatalmát. Az ennek megelőzésére szolgáló szavakkal – „gyermekes és tökéletlen" – ez még biztosan nem volt elintézve.

Már rámutattak arra, hogy a kép ilyetén való felfogásának mintáit még az antik világban kell keresni. Ezzel kapcsolatban Plótinosz egy kérdését idézték[10], amely a maga tragikusan-zengzetes, némi nemes melankóliát árasztó megformáltságában ugyancsak a halott holt képére játszik rá, ám a keresztény ijedt védekezése nélkül.

„Hát nem elég árnyképet hordanunk – hangzik Plótinosz kérdése –, amit a természet ránk aggatott? S te úgy véled, megéri azon fáradozni, hogy mint valami megbámulni méltót, egy árnyképét az árnynak késő korokra visszahagyd?"

E kérdéshez kapcsolódnak akaratlan keresztény kommentárként Angers-i Bernátnak,[11] egy tizedik századi nyugati lelkésznek a szavai: „A szentek emlékezetét csak a könyv igazat szóló írásának vagy legfeljebb az *árnyékszerű*, színesen a falakra festett képeknek szabad az emberi szemnek megidézniük."

Imagines umbrosae... Árnyékszerű képek... Kísérteties árnyékszerűségük ellenére a Nyugat mégis elfogadta őket, és nagyon is hamar – még magában a tizedik században, az Ottók idejében: az ő ösztönzésükre kivirágzott új művészetben – utat és eszközöket talált arra, hogy a képek rettegést keltő hatalmától pozitív értelemben megszabaduljon. Ehhez – mint később még látni fogjuk – *ugyanazt* az utat választotta, ami az egyes egyén személyes fejlődésfolyamatában is gyakran megfigyelhető. A személyes tudattalan ama képeinek lassú „szocializálódási" folyamatáról van szó, amelyek kezdetben fegyelmezetlenül, beteges módon, kínzón támadnak neki az elviselésükre ítélt személynek, mígnem az egyedi létezőnek, valamint környezetének felismert és segítségül hívott vallásos erői révén egy misztikus áramlat pályáira kormányozzák őket. Ezzel a mágiát a misztika, a kísérteties-ősi-primitívet egy „lényegbeli jámborság" tudatos és meggondolt magatartása útján győzik. le.[12]

Hogy erre a magaslatra eljuthasson, a keresztény Kelet – tekintve, hogy ott ez a kérdés feszültséggel terhesebb volt, mint Nyugaton – két úttal kísérletezett. Az első a teljes tagadásé: hogy megmeneküljenek a benne rejtőző veszélytől, elpusztították a képet. Hogy példákon szemléltessük ezt az eljárást, elég elolvasnunk a jámbor, szellemileg is magas szintet képviselő bizánci, Theophanész történelmi művét; Theophanész ebben beszámol arról, hogyan tépték le 726-ban a császár környezetéhez tartózó emberek a Chalke-kapu fölül a nagy Krisztus-ikont[13]; hogy zúzta össze egy katona az Istenanya képének orcáját kővel, hogy azután lábbal tapossa a lehullott és most látó arca nélkül ott heverő ikont[14]; hogyan meszeltette be Niketasz „pszeudopátriárka" a pártiárkapalota nagy tanácstermének falait díszítő képek *arcát*, minek következtében az arcok, akárcsak a kísértetek, *láthatatlanná* lettek.[15]

A másik út ezzel szemben a festett kép mozdulatlanul bámuló arcából nézőjére kisugárzó varázslatnak a szublimálása volt – és a bizánci kultúrának ez a második kísérlete a képrombolás időszakának végén egyedülálló módon sikerült. Most – már a niceai zsinat (787) zsinati aktáiban is, amelyek ismét visszahelyezték oltárára „az ősképnek a képmásban való tiszteletét"[16] – Alexandriai Athanásziosz (295–373) szavaihoz nyúltak vissza, aki a maga értelmezését szintén János egy helyére alapozta.[17]

János idézett formulája így hangzik: „Aki engem lát, az az Atyát látja (14,9); Higgyetek nekem, Hogy Én az Atyában vagyok és az Atya Bennem van (14,11); Én és az Atya egyek vagyunk (10,30). *Oratio III. contra Arianos*ában Athanasziosz a császárra és képmására alkalmazta az Úr e szavait, éspedig úgy, hogy egymásba tükröztette a császár *eidos*zát (ideá-

ját) és *morphéját* (alakját): „Én és a császár egyek vagyunk. Én benne vagyok és ő bennem – tehát a kép beszél."

Beszél tehát. Már nem halott szemekkel ránk, a nézőkre meredő kísértet. Él. Az ikonok aranyalapján megjelenő szent tehát „igazi megjelenés". Ez azt jelenti, hogy a hatalmas kisugárzást nem veszik el a képtől, nem, sőt talán még fokozzák is, csak hogy szublimálják. A képet nem pusztítják el, sem más módon nem távolítják el sem az életből, sem a kultuszból, hanem – megszentelik. „Isten, »az egész látható és láthatatlan teremtés alkotója«, maga mintázta meg Jézus Krisztusban a maga tökéletes ikonját. A fiú emberré levése Isten önleképezése" – így variálja az ima János és Athanasziosz eszméjét az ikonszentelés liturgiájában.[18]

De a többi szentkép is, amelyek nem Krisztust mutatják be, az Ő tükröződései. „Úr... amikor ikonjaikat áhítattal tiszteljük, magukat a szenteket tiszteljük, akik a Te képed és a Te hasonmásaid. Őket tisztelve Téged tisztelünk és istenítünk mint az ő ősképüket."[19]

Az ikonok tehát a mennyei világ szent alakjainak ősképeit adják vissza. Az ikon olyan, mint „egy ablak amin át a mennyei világ lakói a mi világunkba letekintenek". És megfordítva is: „Az ikon ablakán áthatoló pillantás bepillantás a mennyei világ aurájába."[20] A kép szemlélését így magasrendű misztikus megélési formává emelik. Végsősoron az ikonban egyszerre lesz láthatóvá Isten *és* ember, és egységként szemlélik őket, körülbelül abban az értelemben – még ha nem is abban a formában –, ahogy Dante *Paradicsomá*nak utolsó látomásában az *isteni* háromság láthatóvá válásakor Krisztus *emberarca* tűnik fel.[21] A szentek képmásában a fiú orcája van jelen, „a láthatatlan Isten hasonmásáé" (Kol. 1,15) – de egyúttal magáé az emberé is, aki, „Isten képmására teremtve", magában hordja Isten ikonját. Az őskép képmásaiban az ember voltaképp csak emberit pillant meg – semmi mást – alakban, mozdulatban és arcban: Az „atya körülhatárolhatatlan igéje" húst vett magára egy szűz húsából, „Belőled, Istenszülő, és körülhatárolttá lett; az elhomályosult képmást ősképpé alakította át és isteni szépséggel egyesítette. Mi a műben és a szóban valljuk az üdvösséget, és a képben ábrázoljuk."[22]

E gondolatmeneten keresztül vezet az út a kép pozitív szemléletéhez; általa az ikon fogalma dogmatikai alapfogalommá lesz a keleti egyházban. De egyidejűleg és határozottan túl is nyúlik rajta.

Többször rámutattak már arra, milyen nagy mértékben és milyen lényeges formában befolyásolta Bizánc az Ottó-kor művészetét, sőt az Ottó-kor egész kultúráját. „Bizánci képtípusok honosodnak meg, bizánci szöveteket utánoznak a kéziratok díszoldalain. Bizánci viseletet és bizáncias alak- és ruhastílust találunk mindenekelőtt Regensburgban, a Dunán a Kelet felé irányuló áruforgalom legfontosabb kereskedelmi piacán... Lényegében a tizedik századi bizánci reneszánsz egy kézirata szolgáltatja a képtípusokat az Ottó-kor legátfogóbb újtestamentumi ciklusa, a Reichenauban készült számára. Ez a minta sok tekintetben a reichenaui

stílus számára is meghatározó. Ugyanez a helyzet Kölnben is..."[23] Ebből következik: „Fel kell tennünk, hogy a reichenaui sziget kolostoraiban több, illusztrációkkal ellátott ókeresztény és bizánci kézirat volt, amelyek kiindulópontul szolgáltak egy *egészen új nyelv* kibontakozásához."[24]

Most éppen ezt az „egészen új nyelvet" kell érzékelnünk és megértenünk, azt a nyelvet, amelyet az úgynevezett *ottói reneszánsz* beszélt. Ez az Ottóknak és környezetüknek a tudatos oppozíciójában jött létre, egyrészt mint nagyvonalú és a legmagasztosabb ideálok felé törekvő megújulási mozgalom, egyben azonban mint kíméletlen, frontális támadás is a kor Rómájának és általában Itáliának a „pogánysága" ellen.[25]

Az alább következőkben tehát először nem annyira e megújulásnak a külső, társadalom-hatalompolitikai jelenségeit, hanem inkább belső, személyes-individuálisan feltételezett adottságait fogjuk szemügyre venni. Az ottói művészet és kultúra célkitűzéseihez és vívmányaihoz csak annak a feszültségnek a vizsgálata vezet majd vissza bennünket, amely II. Ottónak, Nagy Ottó fiának és utódjának sorsában ideál és valóság közt feszül.

3

A keresztény világ, mindenekelőtt Róma „pogánysága" az egész nyugati kultúrának egyik legsajátosabb, legjellemzőbb jelensége. Hogy e jelenséget általában helyesen ítélhessük meg, sem Európa déli részének régi folklórját nem szabad úgy szemlélnünk, mint valamiféle keresztény mázzal bevont pogányságot, sem Róma „pogányságát" úgy beállítanunk, mint poétikus időtöltést, a kifejezés retorikus díszét, babonás maradványt vagy akár mint frivol játékot. Ez éppenséggel valamiféle *többlet,* méghozzá lényeges mozzanat, amit mind képviselői, mind ellenfelei folyvást világosan éreztek. Nem kevesebbről van itt szó, mint egy – mind a magas kultúra, mind a népi kultúra szféráiban – napjainkig élőn és dinamikusan működő hagyománynak a továbbéléséről. Azokban az országokban és zónákban, amelyek egykor a görög vagy a római kultúra szférájához tartoztak, a középkori ember közvetlenül az antik ember fia és unokája. Magában hordja az antik kultúrát, istenvilágával együtt. Az egész jelenség kulcsa a „magában" kifejezés. Az antik ember képzeletvilágát – emlékei tárházát – az ősidőktől kezdve az antik kultúra fejlődési folyamatának egészén át az istenek és héroszok világának olyan alakjai népesítették be, amelyeket lelkéből kitépni, gondolkodásából, ember- és természetszemléletéből kitörölni semmiféle új hit nem lehetett elég erős. Az egyház és tanítómesterei, akik maguk is e hagyományhoz kötődtek – hiszen maguk is az antik kultúrához, illetve annak utolsó hajtásaihoz tartoztak –, pszichológiailag helyesen jártak el, amikor a pogány tartalmakat – anélkül hogy gyökeresen ki akarnák irtani őket – egyfelől keresztény köntösbe öltöztették, másfelől pedig nem arra törekedtek, hogy követőiknek a pogány

istenvilág nemlétét bizonyítsák, hanem – valóságosságuk kérdésének érintése nélkül – alacsonyabb szellemi szintre szállították le őket.[25a] Az ördögöt a legtöbb újlatin nyelvben *demonion*ak nevezik; a görögben azonban ez melléknév volt, amely a δαιμον-hoz (daímon) („isten") tartozott. A δαιμόνιοζ (daimóniosz) „isteni"-t, „istentől megáldott"-at, „csodálatos"-t, sőt főnevesült formában „isteni rendelés"-t jelent, de – mivel az istenektől elrendelt könnyen lehet végzetté – magában hordozta annak a lehetőségét is, hogy gonosz sorshatalmat jelentsen, körülbelül úgy, mint a latin „sacer" melléknév, amelynek jelentéstartalmában szintén egyszerre van jelen a „szent" és az „átkozott". A görög szó esetében tehát – éppen fordítva, mint ahogy a latinnál történt – a gonosz, a negatív jelentéstartalmat általánosították ugyan, az „istenségből" „ördögöt" csináltak; arról azonban, hogy a daímon, daimóniosz nem létezik, éppoly kevéssé próbálták az új keresztényt meggyőzni, mint arról, hogy egész fantáziavilága merő agyszülemény, sőt ami még rosszabb: a puszta semmi. Reménytelen vállalkozás is lett volna, mert hogy lehetne valakit arról meggyőzni, hogy minden eddigi észlelése, törekvése, elgondolása, sőt álma, egész asszociációs és reakcióképessége káoszon – ez bizonyos körülmények közt még lehetséges lenne – vagy éppen a puszta valótlanon nyugszik: a merő nemlétezőre van építve. Ezzel a neofitától a gondolkodás, az elképzelés képességét vitatták volna el, és még többet: elvették volna tőle általában az emberi: lelki-szellemi reakció képességét, feltéve, hogy egy ilyesfajta elvétel egyáltalán lehetséges. Mivel azonban a neofita lelki háztartásának dominánsát nem ledöntötték, csupán átformálták, a pogány hagyomány mint organikusan bekebelezett alkotórész megmaradt egyfelől a keresztény kultuszban, másfelől megőrződött mind a tudós, mind a népi hagyományban, és megmaradt – továbbélése minden jelzett lehetőségében – mind a népek, mind az egyes ember kollektív tudattalanjában. Éppen ezért sem alakító, sőt alkotó erejét, sem pszichikusan szavatolt erős vitalitását sem veszítette el a keresztény népek életében sem a középkor vagy a reneszánsz, de még a későbbi évszázadok során sem.

A sok példa közül álljon itt kettő. Az elsőt vegyük a régi római kultúrának abból a szférájából, ahol az antik tradíció a keresztény kultusszal kapcsolódik össze. A következtetések, amelyeket majd ezekből levonunk, arra valók, hogy legalább egy lépéssel előbbre vigyenek az Ottók császárságának félig betemetett, titkos tartalmai értelmezésének útján.

A második példában a néphagyomány alsó szférái, a kora középkori Róma utcájának és csatornájának folklórja kerül majd éles megvilágításba. A komikus, a burleszk, sőt a triviális kap benne hangot, ami azután mégis ismét magasztosabbal vegyül, mert azáltal, hogy zavaros forgatagába bevonja az egyház magas állású képviselőit, érinti mintegy a keresztény kultuszt is. E második példa arra szolgál, hogy azt a Rómát idézze elénk, amely az Örök Városba való bevonulásakor Észak királyát, Nagy Ottót fogadta.

A keresztény Rómában az egész Ottó kor során, sőt tovább is, mélyen benyúlva a tizenkettedik századba – és erre vonatkozik első példánk –, tovább él egy eredeti, a kereszténységtől alig érintett Janus-kultusz.

A *Ianiculus*, a Janus-domb lábánál, amelyen az ősidőkben Janus, *indigena* és Latium őskirálya trónolt, nem messze a *Porta Septimiana* vagy *septem Naides*-től, még a tizenkettedik században is létezett egy ősi Janus-szentély vagy a romjai, amit még úgy ismertek: az a hely, ahol állt, voltaképp a *septem Naides iuncte Iano* nevet viselte. A „Rómának, az arany városnak leírása" – a *Graphia aureae urbis Romae*[26] –, egy császár- és semmiképp sem pápabarát írás, amely kb. 1030 és 1155 között keletkezett, Janust, antik forrásokra támaszkodva, voltaképp egy ősváros, mintegy a későbbi Róma ősmagja megalapítójának tekintette, amelynek azután maga Janus lett az első királya. Ő építette a *Palatium*ot is, amelyben azután *feliciter* székeltek Augustus pogány utódai. Az irat a kettős királyságról is beszámolt, amit – ismét csak a pogány hagyomány szerint – Janus Saturnusszal együtt gyakorolt Róma felett. Az utóbbi ugyanis, úgy tartják, a Capitoliumon építette fel a maga ősvárosát.

A *Graphiá*nak ez a tudósítása további adatokkal egészíthető ki.

Prokopiosz, a hatodik század bizánci historiográfusa leír egy kis négyszögletes, ércből készült szentélyt, amely „a Capitolium lábánál, a Forum Romanum határán" állt.[27]

Ez is megvolt még az Ottó-korban, sőt még a tizenkettedik században is létezett. A középkorban *Templum Fatale*nak nevezték, talán azért, mert közel volt ahhoz a helyhez, amely a *Tria Fata* nevet viselte, de talán azért, mert itt kapott helyet az isten kicsiny, ugyancsak ércből készült szobra, Janusé, aki a kezdet és a vég felé fordított két arcával az eljövendőt és az elmúltat – az ember *fatá*ját – szemlélte. Ez még mindig a valódi, pogány Janus, a régi isten, akinek *omnes ingressus* – minden belépést – szenteltek, Janus, a kezdet ura és így az évé is. De ő uralkodott a vég felett is. Annyit jelentett: *transacti anni finem futurique principia*: az elmúlt év vége és a következő kezdete.

Macrobius, a kései ókor szerzője, akitől az idézett szavak származnak, természetesen kétarcúságában is ismeri Janust, mint *superum atque inferum ianitorem*et, a legfelsőnek és a legalsónak az ajtónállóját; de ismeri őt kevésbé általánosan ismert négyarcúságában is mint *universa climata maiestate complexum*ot, a világmindenség egyetemes fenségének képviselőjét. Csak ezáltal jelenik meg Janus mint a király teljessége, a legmagasabbhoz s egyben a legmélyebbhez vezető bejáratnak az ura; mint világkirály: az égi, valamint a khtonikus erők parancsolója.

Ez a *Ianus Geminus*nak, a kétarcú Janusnak a legmélyebb értelme: csak mint egy mindkét szférát uraló kettős lény lesz az egész világ urává. Varro

azt mondja: „És miközben négy-homlokúként ábrázolják, és ugyanakkor a kétarcú Janusnak nevezik, az univerzum négy égtáját fejezik ki általa."

Nos, a középkor ezt a Janust, a régi hitnek ezt a mitikus figuráját teszi a magáévá.

Így mint január, az első hónap megszemélyesítője, még az ottói művészet legszűkebb körében is megjelenik – olyan módon ábrázolva, ami talán csak egy ovidiusi megformálásának köszönhető. A tizedik század utolsó negyedéből, azaz az Ottó-ház harmadik uralkodójának idejéből maradt ránk Fuldából az a szép naptárlap,[28] amely – mint a tizenkét hónap közül az elsőt – két oszlop hordozta baldachin alatt mutatja be, karddal a kezében és két – szakálltalan – fiatalnak tűnő arccal. A ferrarai dómnak[29] csak valamivel későbbi, klasszikus szépségű reliefjén, ugyancsak az első hónap szerepében, melankolikus-csendes átszellemültségben ül az öreg isten. Itt azonban mindkét arca szakállas, és azt a távolságtaró magányt fejezi ki, ami az előrehaladott kor sajátja. Így tekint kezdet és vég felé – régi lényéhez a keresztény középkorban is hűen.

Ezt a tradíciót és ábrázolást a *Graphia* a maga részéről még egy különös adalékkal egészíti ki. Többek között felsorolja ugyanis a császári fenség tíz koronáját. A hatodik koronaként Janus *mitra*ját említi.[30] A *mitra* eredetileg keletről származó fejkötő vagy homlokpánt volt – a szó maga talán a frígből származik –, amely mint kétszarvú sapka – akkoriban még rézsút viselve – csak a tizenegyedik század közepétől lesz püspöki fejfedővé.[31] A *Graphia* e helyének teljességgel pogány szövegkörnyezete is arra figyelmeztet, hogy itt aligha a püspöksüvegről, sokkal inkább a *mitrá*nak egy régebbi változatáról van szó, például egy olyan típusról, amit a korai középkor nagy polihisztora, Sevillai Isidor „fríg sapka"-ként (pilleum Phrygium) emleget.

A *pilleum* vagy *pileus* római auktoroknál is úgy jeleik meg mint fríg eredetű sapka. A régi Rómában a felszabadítottak hordták; később is általában a szabadság jelképe volt; feltették nagy ünnepek alkalmából is.[32] A *Graphia* szerint hetedik koronájaként a keresztény császár is ilyen „fríg sapkát" hord „a trójai királyság módja és szokása szerint"; ezt előzi meg mint hatodik a mitra, amiről határozottan azt mondják, hogy ezt „Janus és a trójai királyok viselték: annak jeléül szolgál, hogy a monokratornak – azaz a császárnak – éberen kell ügyelnie arra, *ami előtte és ami mögötte* van."[33]

Így válik a janusi, s mi általánosíthatjuk a kifejezést: így válik a pogány-antik a középkori kultúra és a keresztény császári méltóság alkotórészévé.

A pogány és keresztény hagyományok sajátságos összeszövődésében és egymásba olvadásában azonban a motívumok kétoldalú egymásba szövődöttsége még további, komplexebb formákat is ismer. A pogány úgy is tovább élhet, ha olyan keresztény köntöst és álarcot talál, amely olyan pontosan illik rá, hogy az iskolázatlan szem első tekintetre alig ismeri fel a keresztény szent- vagy angyalalak mögött a régi isten ősképét.

A középkorban gyakran látogatták Európát pestisjárványok. Emlékezetes marad az 590-es év nagy római pestisjárványának vége, amikor látszólag egészséges emberek hirtelen seregestül estek össze holtan: a „váratlan halál" a népből és a városból szedte áldozatait. Nagy Gergely pápa – Róma egész népét életkora és társadalmi osztálya alapján hét csoportra osztva – körmenetet tartott a Santa Maria Maggiorétól a Szent Péterig, hogy megostromolják az eget, fordítsa el a büntetést Rómáról. A processzió éppen azon a hídon vonult át, amely Hadrianus emlékművéhez vezet, amikor efölött Mihály arkangyal minden földi mértéket meghaladó hatalmas alakja vált láthatóvá. „Égő kardot dugott a hüvelyébe, annak jeléül, hogy a pestis megszűnt." E jelenés óta viseli a régi császársír az Angyalvár nevet.[34]

Mi dolga volt azonban Mihálynak a pestissel? Nos, mögötte és alakja mögött még a pogány isten munkálkodik, Apollón, a szörnyű csapás istene, aki azt hozza és ismét elkergeti – az *Iliász* I. énekének Apollója, a görögök Szmintheusza és a régi itáliaiak Soranus Patere.[35]

A régi Germániában azonban a ragály angyalának szokásos képzete kettős alakot kívánt – és ott női alakban jelenik meg. Megint Holda és Perchta (Berta) az, aki a kiürült utcákon lépked, amikor a *gahe tot* dühöng, és ahol az első megáll, a másik a házak ablakához lép, mert „nem tűrhet semmi rendetlenséget a háztartásban", így tehát az emberek a házban, amelynek ablakán Berta betekint, *alle gahen* halált halnak.[36]

Ilyen elképzelés él Északon. Délen is van egy szintén a germán által áthagyományozott megfelelője, jóllehet ott a pár nem két asszonyból, hanem két férfiból állt.[37]

Paulus diakónus, a longobárdok történetírója számol be egy nagy járványról, amely 680-ban Rómát és egész Itáliát sújtotta. Akkor látták a jó és a rossz angyalt párban az utcákon fel-alá járni: az első jelet tett oda, ahol aztán a másodiknak ölnie kellett. Megkísérelték őket kiengesztelni, és felmerült a gondolat, hogy oltárt állítsanak egy szentnek – először Paviában, azután Rómában. A választás Szent Sebestyén mártírra esett, akiről tudták, hogy „megtörte a démonok tehetetlen hatalmát".[38] A járvány megszűnt. A római San Pietro in Vincoli templomának egyik mellékoltárán még ma is megvan Szent Sebestyénnek egy szép mozaikképe a hetedik század végéről: ez egy *idős* embert ábrázol fehér hajjal és szakállal.

Pavia és Róma polgárainak engesztelő aktusa azonban egy párnak szólt: akikért először *egy* öreg szent kezeskedett. A kettőről alkotott elképzelés azonban, akik poláris kettősségükben fejeznek ki *egy* egységet, ezáltal nem tűnt el a kortársak képzeletéből. Ezért ehhez az idős szenthez nagyon is hamar egy fiatalabb, György csatlakozott. 682-ben, két évvel a járvány után – így tartja a hagyomány – II. Leó pápa a régi *Forum Boarium*on, az úgynevezett Velabrumban *(Velum Aureum)*, ott, ahol még állt a négyhomlokú Janusnak (Ianus Quadrifrons) Domitianus császár ál-

tal készíttetett emlékműve és egy, a Septimius Severus család tiszteletére emelt kapu, építette fel a maga szentélyét, a San Giorgio in Velabro-templomot. Nem először történt, hogy a keresztény szentkultusz közvetlen kapcsolatokat keresett és talált a régi politeizmussal, sőt hogy a régi istenek hagyományait átvette és beépítette szentjei tiszteletébe. Így jelent meg – mint láttuk – Apollóval szemben Mihály; de Demetert, Minervát, Junót, Venust vagy a Magna Matert, sőt még Ariadnét is hozzáigazították a szent Szűzhöz, Perszephonét Szent Agathával,[39] Saturnust Péter apostollal, Zeuszt Éliás prófétával,[40] Kasztórt és Polüdeikészt Koszmasszal és Damiannal vagy Poszeidónt Szent Miklóssal kapcsolták össze.[41] Hasonlóképpen kellett a Janus-kultusz összetevőinek is Szent Györgyébe és Sebestyénébe bejutniuk. Tudtak még Janus kapcsolatáról a kapukkal: a *Ianus Geminus* kettős kapuja bizonyára a legrégibb szentélye volt Rómában. Tehát mind a kaput, mind a négyhomlokú Janus régi szobrát – mert a kettős alak megkettőződése a négyességhez vezet, de nem szünteti meg a lény ősegységét – bevonták az új templom építményébe. E templom szószékén azután a következő ábrázolat volt látható: Krisztus a világgömbön trónolva, Péter és Pál között, az ő oldalukon azonban balra Szent Sebestyén, az öreg, jobbra az ifjú György.

Hogy áll azonban a dolog – kérdezik valószínűleg – a két fojtogató angyalnak az azonossága a két védelmezővel és megmentővel, akiknek oltárképeket szentelnek és templomokat építenek? A régiek még – így hangzik a válasz – ellentmondásosságában – ellentmondásossága révén fogják fel a lényeget. Apollón értelmében, aki hozza a pestist *és* megszabadít tőle – Janusnak, az öregnek *és* fiatalnak, a belépés és egyben a kilépés istenének az értelmében, a fojtogató angyal kettős alakja is magában hordja a szentét, aki megszabadít a vészből.

5

A *Graphia* császára – láttuk – hatodik koronájaként Janus *mitrá*ját viselte, a kétszarvú fríg sapkát, amelyből később a püspöksüveg kifejlődött.

Nos, éppen a mitrának – és itt van második példánk – egészen különleges helye van a kora középkori Róma folklórjában. Ezekben az alsó szférákban semmivé foszlik az említett tradíció magas pátosza; ugyanaz a motívum váratlanul mókás fonákjáról mutatkozik meg. Johannes diakónus, a kilencedik század római irodalmának egyik legjelentősebb alakja egy bibliaparódiához csatolt prológusban és epilógusban számol be a cornomania ünnepségéről (cornu = „szarv").[42] Ez minden valószínűség szerint egy antik tavaszünnepből fejlődött ki. A kilencediktől a tizenegyedik század végéig bizonyítottan létezett Rómában. Ez ünnepen a tizennyolc *mansionarii* (a testőrség egy fajtája, amely önálló *schola*t – nem iskolát, hanem testületet – alkotott)[42a] egyebek közt a tizennyolc bíboros

diakónust hozta színre egy burleszk táncban. A körtánc vezetőjének szarvas mitra volt a fején, kezében egyfajta díszes csörgőjátékot tartott. A tánc után szamárra ültették. Ekkor ide-oda lovagolt, hogy a néptől ajándékokat gyűjtsön be. E ceremónia alatt egy görög fecskedalt énekeltek a tavasz köszöntésére, utána azonban egy régi varázsformula érthetetlenné lett szavait recitálták:

„Iaritan, Iaritan, iarariasti,
Raphayn, Iercoin, iarariasti."

Emellett talán – Johannes diakónus szavaiból ez vehető ki – még a bibliaparódiából is felolvastak valamit. De ki volt a szamár-lovag? Már kezdetben a pápai énekiskola priorja, később azonban nem kisebb személy, mint a tizennyolc bíboros diakónus egyike.

A szamáron való lovaglás mindenesetre nagyon régi hagyományt őriz: Johannes diakónus a szamárlovasok egyikének, bizonyos Crescentiusnak, „egy köhécselő, hebegő aggastyánnak" még a nevét is tudja, aki – a szarvas mitrával megkoronázva – „úgy lovagol a szamáron, mint egy szilén". A szilén-„fülű állat" – és a szilén szerepébe itt a bíboros diakónus lépett – az ókorban éppen a szamár volt.

E féktelen bolondozás, e bibliaparódiával, szarvas mitrával, táncoló aggastyánnal és a hozzá tartozó szamárral fűszerezett burleszk játék mögül azonban – ha a szamármotívum kora középkori sorsát közelebbről szemügyre vesszük – hirtelen még egy másik arc is előbukkan. Ekkor ugyanis tragikomikus színjáték bomlik ki. A móka kegyetlen kínzássá fajul. Most egy elítélt áll a pellengéren, körülötte körben könyörületet nem ismerő hóhérok vigyorgó torzképei.

Amikor XIII. János, a VIII. Leó halála után Nagy Ottó beleegyezésével Péter trónjára emelt pápa, kézre keríti Petrus városprefektust, az ellene és az Északról jöttek uralma elleni nagy „nemzeti"-római felkelés vezetőjét, legelőbb levágatja foglya szakállát, és azután a hajánál fogva felakasztatja „Konstantin lovára" – tulajdonképpen Marcus Aurelius lovas szobrára –, majd arccal hátrafelé, meztelenül ráültetteti egy szamárra, „amelynek csengettyűvel felszerelt farkát kell kantárként megragadnia". A fejére „tollal borított tömlőt" erősítenek. Így megkoronázva vezetik most végig Rómán, a csőcselék ütlegelése és köpködése közepette; végül Nagy Ottó száműzetésbe küldi az Alpokon túlra.[43]

Csaknem azonos módon büntették meg vagy kétszáz évvel korábban, a bizánci képrombolás idején azokat, akik a császár – és egyházi rendeletei – ellen felkeltek.[44] 767-ben Bizáncban Konstantin „pszeudo-pátriárkának" is lenyírták a szakállát, arccal hátrafelé szamárra ültették, a „Nagy Templomtól" a városon keresztül a hippodromba vezették, miközben a nép leköpdöste és megdobálta. Végül a gyötrelemtől és megaláztatástól félőrült embert lefejezték. Néhány évvel korábban, 743-ban

ugyanez a sors ért egy másik egyházfejedelmet is, a hasonlóképpen „pszeudo-pátriárkává" kikiáltott Anaszthaszioszt, jóllehet azzal a különbséggel, hogy ezt, miután kiostorozták, meztelenül és arccal hátrafelé egy szamárra ültetve elővezették, a császár ismét visszahelyezte a pátriárka trónjára.

Mindkét bizánci környezetből vett esetben a császár az, aki a legfőbb szellemi méltóság hordozóján vélt vagy valóságos hűtlenségéért ezen a módon áll bosszút – ahogy voltaképp a nyugati egyháznak is egyik legfőbb méltósága volt az, aki a cornomania mókájában Silenus szamarán körbe lovagolt – Rómában ezzel szemben a fellázadt városprefektus az, akit a legfőbb szellemi méltóság hordozója ezen a méltatlan és megalázó módon büntet meg. De minden esetben a hűség megszegését büntetik; minden estben ismétlődik az elítélt körülvezetése a város utcáin.

Kimutatható, hogy az antik korban is létezett egy bizonyos mértékig hasonló szokás. Plutarkhosz beszéli el, hogy a kisázsiai Kymében a következőképpen büntetik a hűtlenséget: ott a házasságtörő asszony ült egy szamáron, „a legbujábbon valamennyi állat közül", és így vezették körül a városon.

Ahhoz azonban, hogy az ókorból a tökéletes analógiát felmutathassuk, ki kell lépnünk a klasszikus térségből. A pártusok – tudósít Josephus Flavius – Mithridatész királyt meztelenül és megfordítva egy szamárra kötözték, „ami náluk a legnagyobb szégyennek számított".[45]

6

962-ben Nagy Ottó minden bizonnyal nem érkezett felkészületlenül Rómába. Tudott a „rómaiak hűtlenségéről", hallhatott az Örök Városban tobzódó féktelen garázdálkodásról is. Amikor belépett oda, mégis ősidegen életérzés, ismeretlen életformák fogadták: a szokásoknak és erkölcsöknek szinte áttekinthetetlen zűrzavara. Az Északról jött embernek, aki mégiscsak egy magát – komolyan és szívósan – korábban alig álmodott magasságba felküzdő nép körében nőtt fel, csöndes és szigorú, habár humánus vallásosságban érett felnőtté, nem lehetett érzéke ahhoz, hogy ezt a világot megértse. Természetesen pályája zenitjén álló képzett, kiegyensúlyozott, egészséges férfiként nem mágikus-vallásos meghatódottsággal és nem is félig tudattalan lelki bizonytalansággal reagál a kortárs római világ csillámló kétértelműségére, mint egyrészt az angolszász múlt korábban említett barbár fejedelmei, másrészt mint egy olyan babonákhoz láncolt király, mint II. Lothar volt. Ottó nem fél. Ő politikai terminusokban gondolkodik, és előérzetét ezekkel alapozza meg – mindazonáltal a halálra ő is gondol.

Nagy Ottó lelkét voltaképp már akkor meglepte a korai halál komor sejtelme, amikor elhatározta, belép a Városba, hogy a Szent Péter-bazili-

kában császárrá koronázzák. Mielőtt útra kelt, akkoriban csak hatéves fiacskáját otthon a németek királyává koronáztatta; és Róma előtt, a neroni réten felütött táborában, ahol arra készülődött, hogy a koronázás színhelyére lovagoljon, a következő szavakat mondta Löweni Ansfriednek, fegyverhordozójának: „Amikor ma az apostol sírjánál térdelek majd, tartsd mindig fejem felett a kardodat, mert jól tudom, hogy elődeim gyakran megtapasztalták a rómaiak hűtlenségét. A bölcs elővigyázattal elfordítja a veszedelmet; ha visszatérünk a Mons Gaudiihoz, kedvedre imádkozhatsz."[46]

Nagy Ottónak kora római valóságával kapcsolatos reakciói második római útja alkalmával alapvetően különböznek az elsőétől.

Az első idején még kímélte a rómaiakat, hiszen bűnüket – és azzal együtt a római életnek minden, számára visszatetsző jelenségét – a pápára lehetett hárítani. Először azt gondolta, hogy még XII. Jánost is jobb útra lehet téríteni; de aztán – amikor az elárulta őt, és ráadásul kisiklott előle – komoly és mély jámborsága nemcsak a bűntetteket – az kézenfekvő volt –, hanem a pápa beszédmodorát is felháborodottan utasította vissza. XII. Jánoshoz intézett levele – püspökei és prelátusai megfogalmazásában – egy olyan mondatot és kifejezést tartalmaz, amely minden másnál jobban megvilágítja az északi ország fiának beállítódását Róma összehasonlíthatatlanul bonyolultabb magatartásával szemben. Ottó, miután szemére vetette a pápának, hogy „mindenki, világiak csakúgy, mint lelkészek", a legalávalóbb bűnökkel vádolták, így folytatja: „Mást is állítanak még, amitől elborzad az ember, hogy Ön ivott az ördög egészségére, és a kockavetésnél Zeuszt, Venust és más démonokat hívott segítségül. Ezért kérjük Atyaságodat, jöjjön sürgősen Rómába, és tisztázza magát mindezek alól." Így fordul ő „Atyaságához"; valamivel előbb azonban ott a levélben az az általunk már idézett mondat is, miszerint a pápa rosszabb egy komédiásnál: ez azt jelenti, rosszabb, mint Róma utcáinak és tereinek nyomorult, piszkos és tisztátalan szemfényvesztői, akikre az Északról való felséges úr bizonyára kimondhatatlan ellenszenvvel, ha nem undorral tekintett le. Ottó el sem tudta képzelni, hogy a pápa egyszerűen egy előkelő római szófordulatait használja, aki kelyhét valószínűleg mégsem *in amorem diaboli* (az ördög szerelmére) ürítette, hanem az ivásnál vagy a játéknál is a régi „démonokat" – az isteneket – szólította, akik képzeletének reális nagyságaiként számára *valóban* jelen voltak,[47] éltek és irányítottak, miközben ugyanaz a római – nem úgy, mint a pápa – ugyanakkor még komoly és jámbor keresztény is lehetett, ahogy később is sokan a reneszánsz legelőkelőbb szellemei közül.

Ottó második római útja idején azonban már senki sincs, aki bűnbakként felelhetne övéiért. Rómában kihasználták a császár távollétét, hogy XIII. János pápát, aki előkelő római volt ugyan, de a császári politika megtestesítője, elfogják, bebörtönözzék, azután száműzzék. Egyszerre nagy „nemzeti" reakció támadt az idegenekkel, de egyben a pápák ural-

mával szemben is. Úgy tűnik, hogy e részben városi-„demokratikus" mozgalomnak, amelyhez azonban a legmagasabb körök képviselői is csatlakoztak, a városi prefektus volt a zászlóvivője. A „márványló" Crescentiusának a pápával a legszorosabb kapcsolatban álló nemesi nemzetsége azonban még Ottónak a városba való megérkezése előtt leverte a felkelést.

„A megkeseredett császár", aki egész életében képes volt újra és újra megbocsátani, aki még a személyes sérelmek legnehezebb eseteiben is a – „maradéktalan" – megbocsátás magasrendű művészetét gyakorolta, ebben a pillanatban szokatlan, mondhatni túlságosan is rikító fényben jelenik meg, ami első tekintetre sehogy sem illik hozzá. De rendet akar teremteni ebben az idegen, dacos, megbízhatatlan Rómában, rendet mindenáron, mert érzi, hogyan kezd nagyszerű élete pályája lassan estébe hajlani, és most művét – az új birodalmat – megerősítve akarja még mindig túl fiatal fiára hátrahagyni. Rómáról, ez új birodalom fejéről kiderült, hogy Gorgó-fej. Odavág hát, hogy levágja: ám a megcsonkított törzsből többé ki nem irtható gyűlölet fakad az idegenek ellen, és azzal együtt, mint új, vészjósló Pegazus, feltámad a nemesi ellenállás. A jövőben a Crescentiusoknak a márványlóról elnevezett nemzetsége – ezúttal még a *saját* pápájának szövetségese Ottó oldalán – fogja ez ellenállás legnagyobb vezetőit adni.

Ottó mindezt nem láthatja előre. Azt hiszi, hogy miután a lázadást véresen leverte, a főkolomposokat – akik valamennyien „konzulok" voltak, azaz a város legfelső társadalmi rétegéhez tartoztak – száműzetésbe küldte a német Északra, a *Decaronet*, szám szerint tizenkettőt, a város tizenkét régiójának elöljáróját, a felkelés idején a köznép vezetőit, felakasztatta, másokat megvakíttatott, ismét másokat lefejeztetett, a városprefektust – láttuk, hogyan – kiszolgáltatta a bosszúért lihegő pápa poroszlóinak, tökéletes munkát végzett, és ezt a művet, pozitív értelemben, a jövő számára alkotta.

Rómában ugyan ezzel valóban helyreállt a rend. Egy évvel később, 967. december 24-én a Péter-templomban ugyanaz a pápa a Nyugat császárává koronázhatta Ottó utódát, a csak tizenkét éves II. Ottót. A győzelem teljesnek látszott.

A rómaiak szemében azonban az új rendszer e győzelmi napja csupán azt jelentette, hogy állandósították a gyűlölt idegen uralmat, amely hatalmába kerítette őseik városát, egy zsarnokságot, amely egy évvel korábban még fiaik vérével is beszennyezte magát. Felkelni ellene, hogy egy kedvező alkalommal végleg lerázzák: Róma számára most a „nemzeti" célkitűzések tartalmává, patriótái számára pedig a személyes tisztesség kérdésévé lett.

Maga Ottó azonban még örülhetett művének, és teljes nyugalomban és méltóságban élvezhette tartalomban, formában, sikerekben kivételesen gazdag életének nagy naplemente-apoteózisát. Első Római útjának

sötét sejtelmei nem teljesedtek be. Győztesen és a Nyugat uraként tért vissza Délről. Sőt megadatott neki, hogy még egyszer betérjen régi hazájába, ősei családi székhelyére, hogy Quedlinburgban, atyja sírjánál fogadja az egész európai világ hódolatát. Akárcsak apja, ő is hatvanegy évesen halt meg, ugyanabban a városban, ugyanazon betegségekben, amelyek Henrik életének véget vetettek... Ennek ellenére bizonyos, hogy Rómában, a koronázás során Ottó csak csodával határos módon kerülte el meggyilkoltatását.[48]

7

I. Henrik és I. Ottó sorsában akaratlanul is egyfajta vitális egység jelenségeire figyelünk fel: úgy tűnik, mélyebb törvényszerűségekre utalnak. Valóban, csak nagyobb összefüggésbe állítva nyernek értelmet és jelentést.

Halála előtt I. Henrik, lassan és lépésről lépésre előrehaladva, sorsának olyan lehetősége elé került, amely azzal kecsegtette, hogy Karoling elődei világtávlatai nyílnak meg előtte – nemzetsége első királya előtt. Hasonló helyzetben volt, mint egykor Pipin – ugyancsak háza első királya –, aki előtt szintén élete végén tárult fel a régi gót királyok Itália fölötti uralmának perspektívája. Tekintetbe véve mindkét uralmat, helyénvaló egyfelől egy „pipini mozzanatról" szólni, míg Ottónak, egy új birodalom megalapítójának esetében egy „károlyi mozzanatról" beszélhetünk.

Ha az ember e párok történelmi szerepére, lelkialkatára és életritmusára gondol, úgy tűnik, megalapozott a Pipin–Henrik, illetve a Károly–Ottó analógia. Az apa alapító; építőmester a fiú: az első pár esetében még egy törzsileg meghatározott magatartással van dolgunk, ami az atyai földhöz kötöz, a másodikban egy világbirodalom fölötti uralom „nemzetek feletti" kifejezésformájával. Végül még egy további árnyalat: Pipin és Henrik csaknem ugyanúgy, mint Károly és Ottó, az epikus hős típusát testesíti meg. Életüket egyre növekvő mértékben az epikus fenség dallama hatja át. Úgy látszik, nem korán érő típusok. Ha nem is tartoztak soha azok közé, akik „keresik az útjukat", mégis olyan emberek benyomását keltik, akik csak „lassan mutatkoznak meg igazi valójukban". Mind fokozatosan serdültek férfivá, az apák korai erőfeszítéseik harcaiban, a fiúk azután az apák nagy politikai iskolájában. Nekik kettőjüknek már volt elegendő idejük, megkapták a szükséges képzést, megélték a nélkülözhetetlen példákat, így organikusan nőttek bele feladatukba és méltóságukba, hogy azután, amikor a hatalmat határozottan a kezükben tartották, nyugodt biztonsággal vágjanak neki az útnak, amelyre már apáik is ráléptek, és most elérjék ennek a végcélját.

Hogy milyen terveik voltak érlelődésük éveiben, természetesen már nem nyomozható ki; de hogy mit értek el, az tisztán áll előttünk. Az pedig nem félmunka. Éppen az elértnek ebben az egész voltában jelentik

az újat apjukhoz képest. Pipin legyőzte ugyan a longobárdokat, és rendreutasította őket, de tovább nem lépett. Henrik felismerte az utat, amely Burgundián keresztül Itáliába vezethette volna, de nem indult el rajta. Hasonló magatartás a fiaknál nehezen képzelhető el. Vagy felismerték egy vállalkozás kilátástalanságát – ahogy Károly Hispániában, ahogy Ottó a magyarokkal vívott augsburgi ütközet után –, és akkor azonnal és határozottan megálltak; vagy pedig maradéktalanul befejezték a megkezdettet.

Természetesnek tűnik, hogy eposzi hősök, alapítók és építők. Európának csaknem minden nagy államalapítója – Augustus Caesar, Nagy Konstantin, Nagy Károly, Nagy Ottó, Oroszországi Jaroszláv, Dániai Knut vagy a magyar Szent István – eposzi jellegű alak, akinek életútjára az epizodikus kitérők nélküli belső egység a jellemző. Életük nyugodt, fenséges ritmusa nagystílű és klasszikus mértékű.

Alkatuk és alkotásuk révén valamennyien Nagy Károllyal állnak lényegi rokonságban. Ám e „Nagy Károlyok" jellemző módon csaknem minden esetben a maguk „Pipin"-ével együtt lépnek fel, akiknek a munkássága nélkül az ő művük éppoly érthetetlen, sőt lehetetlen lenne, mint Nagy Károlyé apja előkészítő tevékenysége nélkül.

Így bukkanunk Szászországban Nagy Ottó előtt I. Henrikre, Lengyelországban I. Mieszkóra Vitéz Boleszláv előtt, Oroszországban Oleg előtt Rurikra és egy évszázaddal később Szent Vlagyimirra Nagy Jaroszláv előtt, Magyarországon Szent István előtt apjára, Gézára.

E fejedelmek közös sajátja egy viszonylag hosszú, tevékeny, sohasem túlságosan gyors ritmusban lefutó élet és egy bizonyos józanság. Valójában a fiaké nélkül sosem lehetne ezeknek az atyáknak a művét mint valami befejezettet, véglegest szemlélni. Valódi értelmét és értékét ez a mű csak a fiak teljesítményében nyeri el, és mindig a fiú az, aki azután népe nemzeti hősévé lesz.

Ebben az értelemben Ottó és Henrik élete magasabb rendű egységnek bizonyul, ami után majd valami egészen más kezdődik; ez mutatkozik meg már abban is, hogy Nagy Ottó egy második hazát „választ", ami megváltoztatja nemzetsége sorspályáját.

A következő generációban a sors ritmusa egy csapásra megváltozik, és az események egy addig ismeretlen sajátos veretet kapnak.

Az új ritmust a türelmetlenség diktálja. A korszak arculatát a nyugtalanságnak egy vonása torzítja el, a történés lázassá lesz, és a kihunyása felé siető nemzetség képviselői ideges kapkodásba kezdenek.

Szilaj vendég vonul be a szász királyi házba: az idő előtti halál. Szedni kezdi áldozatait a császári család tagjai közül, és csak akkor hagy fel ezzel, amikor annak ágai – egyik a másik után – lassan kihalnak.

Láttuk: Adelheid királynő két elsőszülötte már egészen zsenge korában meghalt. Liudolf, Ottó legidősebb fia túlságosan is gyorsan követte kis féltestvéreit a halálba.

Nagybátyjának, Brúnó érseknek a jóslata – amiről már beszámoltunk – beteljesedett: két évvel végleges kibékülésük után Ottó király Itáliába küldte Liudolfot, ahol akkor Berengár – ahogy előre látható volt – már régen megtörte esküjét. Meg kellett zabolázni. És ezúttal Liudolf hadjárata diadalmenet lett. Észak-Itáliát ismét apja uralma alá hajtotta, elűzte Berengárt és fiát, fogadta a városok hódolatát, győztesként vonult be Paviába, *viamque affectavit Olympo:* „Az Olümposzra vezető út nyitva állt előtte". Hazafelé azonban egy lombardiai kisvárosban, Pombiában, elpusztította egy láz – életének huszonnyolcadik évében.

Liudolf két gyermeket hagyott hátra. Mathild, az idősebbik, az esseni alapítvány apátnője lett, csak 1011-ben hunyt el, hatvankét éves korában; egyetlen fia azonban, Ottó, Svábföld hercege, éppúgy mint apja, huszonnyolc évesen halt meg Itáliában, az úton hazafelé. Vele férfiágon kihalt a királyi ház liudolfi vonala. Női ágon azonban van Nagy Ottónak még egy leszármazottja, dédunokája, V. Gergely pápa. Az is Itáliában halt meg, ő is huszonnyolcadik életévében.

Ha Nagy Ottó leszármazottainak másik, Adelheiddal való egyesüléséből sarjadt vonalát vizsgáljuk, hasonló jelenségekkel találkozunk.

Adelheid első két fiának halála után gyermekeinek generációs sémája eleinte a Liudolf gyermekeiéhez hasonló.

Lánya, Mathild, apáca lesz, negyvennégy évesen hal meg Quedlinburg apátnőjeként; fiát, II. Ottó császárt azonban huszonnyolc évesen elragadja a korai halál – őt is Itáliában. Adelheid két idősebb unokája megint apáca: apátnők, akikre hosszú élet vár. Egyetlen fiúunokája azonban huszonkét éves korában hal meg, örökös nélkül. Unokái közül csak egy megy majd férjhez, neki lesznek gyermekei; egyébként a második nemzedékkel kihalnak Adelheid ivadékai. Feltűnő a férfisarjak rövidéletűsége: első két fia csecsemőkorban halt meg; a felnőttek nem jutnak túl huszonnyolcadik életévükön, azon az éven, amely a liudolfi vonal férfi tagjai számára is végzetesnek bizonyult.

8

Féltestvére, II. Ottó császár életében és halálában még világosabban nyilatkozik meg Halálország Itália démonisága, mint Liudolf esetében. Az Ottó-ház második uralkodója kései szülött. Az apa életének ötödik évtizedét taposta, amikor őt nemzette. Anyja egyidős volt apja első házasságából való féltestvérével. Egy leszármazott, akit egy negyvenhárom éves apa nemzett, még ma is – amikor az életkorral kapcsolatos kilátások hasonlíthatatlanul kedvezőbbek, mint a középkorban –, késői gyermeknek számít. De a maga teljesen sajátos voltában csak akkor mutatkozik meg fia genealógiai helyzete, ha ehhez hozzávesszük, hogy I. Ottó is apja második házasságából származott. I. Henrik király – 936-ban halt meg hat-

vanegy évesen – 875-ben születhetett, 912-ben tehát, Ottó fia születésekor harminchét éves volt, ami viszonylag kései életkor egy olyan világban, ahol az ember tizenhét-tizennyolc évesen általában már apa volt: I. Ottó maga például körülbelül tizennyolc évesen lett Liudolf apja, és már néhány évvel korábban apja egy házasságon kívül született fiúnak, Vilmosnak, a későbbi mainzi érseknek. II. Ottó esetében tehát joggal beszélhetünk generációeltolódásról (illetve egy generáció kieséséről), egy olyan jelenségről, amely se nem ritka, se nem természetellenes, mindamellett a történelmi időfolyamatban sajátos megvilágításba helyezi a megszülető gyermeket. Gondoljuk meg: ha II. Ottót – Liudolfhoz hasonlóan – egy tizenkilenc éves, és mindkettejük apját, I. Ottót ugyancsak egy tizenkilenc éves apa nemzette volna, akkor II. Ottó – apai részről ugyanazokkal a felmenőkkel – 955 helyett már 915-ben pillanthatta volna meg a napvilágot. Férfiági rokonsága vonalán tehát ténylegesen hiányzik nála egy generáció.

Anyai részről, bár nem annyira szembetűnően, de hasonló jelenség figyelhető meg. Ha figyelembe vesszük, hogy Adelheid apja, II. Burgundiai Rudolf és I. Ottó apja, I. Henrik, akik majdnem egy időben hagyták itt ez árnyékvilágot – Rudolf 937-ben halt meg, Henrik 936-ban –, ugyanabban az évben (912), felnőtt férfiként léptek trónra, akkor kiderül, hogy Adelheid (született 930-ban) is „kései gyermek", akinél, fiához hasonlóan szintén kiesett a családfán egy generáció. A generációeltolódás tehát anyai ágon is megállapítható II. Ottónál.

Egy leszármazott szempontjából minden valószínűség szerint nem jelentőség nélküli, hogy nemzője húsz- vagy hatvanéves volt. Joggal feltételezhetjük, hogy mindaz, amit a „fizikai és pszichikai örökség" kifejezésével próbálunk összefoglalni, másként alakul egy húsz- és egy hatvanéves férfi nemzette gyermek esetében, és más eredményhez is vezet, azaz mindkét esetben másként befolyásolja az utód jellemét és sorsát. Túlságosan is nyilvánvalónak tűnik, hogy egy idősebbnek a magva – abban az esetben, ha még egészséges – valamiféle *többletet* hordoz, pszichikailag előkelőbbet örökít át az új lényre, mint egy fiatalé, következésképpen az már kezdettől fogva gazdagabban és differenciáltabban tud formálódni. A kései gyermek valószínűleg már a születéséből következően a természet kivételezettje. És valóban: a tehetséges vagy zseniális emberek között nagy számban találunk olyanokat, akik előrehaladott korú szülőktől származnak. Ők a szó ősi értelmében adott-ságokkal rendelkeznek, azon „adományok" következtében, amiket nemzőiktől kaptak. De van egy másik fontos tényező is. Feltehető, hogy nemcsak az átörökítés, hanem a nevelés is messzemenően másként alakul, ha a gyermek szülei, illetve nevelői idős vagy idősödő emberek. Liudolf még az egész hatalmas folyamatot megélte, amelynek révén apja történelmi alakká lett, de már nem érte meg, hogy a Nyugat császárává koronázzák; ezzel szemben II. Ottó első emlékei feltehetően saját királlyá választásához és

koronázásához kötődtek. Ottó gondos nevelésben részesült, ami tudatosan arra a nagy célra irányult, hogy méltó, új világkormányzó legyen majd belőle. De mint a császár fiának és örökösének – hatéves korától kezdve –, mint megkoronázott császárnak – tizenkét éves korától – az az egyszerű élet mindennapos harcaitól elzárt helyzet is osztályrésze, ami túlságosan is gyakran végzete gazdag, jelentős vagy hatalmas szülők fiainak.

Képzeljük el magunknak egyszer egy ilyen kései szülöttnek a nagyon sajátságos helyzetét a történelmi időfolyamatban. Egy differenciált „átöröklés-vagyon" révén egyrészt előnyben van embertársaihoz képest, másrészt ugyanakkor hátrányban is: mert az ő életéből ténylegesen hiányzik egy generáció, egy sereg élménnyel és tapasztalattal, amelyeket éppen *ez* a nemzedék szerzett meg. Nagyapjának a kortársai játszópajtásainak a dédnagyapái voltak, míg azok az idős vagy idősödő emberek, akik nevelik, akik apai környezetét alkotják, saját kortársai nagyszüleinek, nem pedig szüleinek nemzedékéhez tartoznak. Ha történelmi helyzetét tisztán genealógiai szempontból vennők egyszer szemügyre, azt kellene mondanunk, hogy valójában „nagybátyja" kortársainak.[49]

9

II. Ottó csinos, kecses alkatú, vidám, bőkezű, igen jól képzett fiatal férfi volt, rózsás arcú, vöröses hajú – innen a Rufus csúfnév –, kicsiny növésű, de erős, bátor, sőt vakmerő, szeretetre méltó, noha hajlamos a hirtelen haragra, okos, gyors a gondolkodásban és annak megértésében, amit mások gondoltak, de az elhatározásban túlságosan is gyors: túlságosan gyorsan és szeszélyesen tudott a véleményén változtatni, hogy azután egy részletnél váratlanul makacsul és nyakasan megkösse magát. Úgy érezte, hogy „fölötte áll a törvény minden korlátjának", mindazonáltal könnyen és nagymértékben engedett mások befolyásának, kezdetben az anyjáénak, aztán a felesége befolyása, később pedig unokaöccse, Sváb Ottó, Liudolf fia hatása alá került, aki – jellemző módon – egykorú volt vele.[50]

Ottó, aki hat és fél évesen király, tizenkét évesen császár, tizenhét éves korában férje Theophanunak, egy bizánci hercegnőnek, és nem egészen tizennyolc évesen kormányzó ura a nyugati impériumnak, mint az alapítók fia csaknem mindig, sokszorosan veszélyeztetett helyzetben van.

A császárság, ami apja számára még nagyszerű életpályája végcélja volt, elérése nemcsak fejének, hanem sorsának megkoronázását is jelentette, fia számára olyan magától értetődő létező, amibe mintegy beleszületett, és amibe belenőtt. A birodalom, amit atyjától átvesz, tökéletes rendben van, hatalma elismert, tekintélye csorbítatlan; mindent egybevetve: a viszonyok kiegyensúlyozottak. Ha ez a kiegyensúlyozottság

nem bizonyulna végül mégis csak látszatnak, az ifjúnak nem maradna más tennivalója, mint az örökül kapottnak a puszta megőrzése, a már meglévőnek a fenntartása – egy védekező és passzív szerep. Nem egy fiatal, hanem inkább egy öreg ember számára való feladat. Ottó személyes szerencséje, hogy az atyai örökség mégsem volt olyan tökéletes „rendben", mint ahogy azt az ember az idős császár utolsó éveit szemlélve gondolhatná.

Mindjárt I. Ottó halála után ellenerők adtak hírt magukról, elég erősek ahhoz, hogy az Ottó-ház második képviselőjétől majdnem elvitassák az uralmat, és bizonytalanná tegyék az életét. A dinasztia bajor ágának felkelése következtében – unokabátyja, Civakodó Henrik, király akart lenni: a mozgalom hátterében ismét csak egy hatalmas asszonyalak, az özvegy hercegnő, Judit, Henrik anyja állt – kiterjedt, hosszadalmas harcba bonyolódott, és ez, bármennyire veszélyesnek mutatkozott is néha, végül mégis megmentette. Henrik és az anyja értettek hozzá, hogy ne csak az akkoriban nagy és hatalmas Bajorország erőit állítsák sorompóba Ottó ellen, hanem a lengyel fejedelmeket, Mieszkót és Boleszlávot is fellázították, később keleten a cseh herceggel, nyugaton Franciaország királyával léptek kapcsolatba. Maga a császár özvegye, Adelheid is, akit féltékennyé tett a fiatal császárnő növekvő befolyása, fia ellenfeleinek oldalára állt.

Évekig tartó birkózás után Ottó végre felülkerekedett: Karintiát és az Ostmarkot elszakították Bajorországtól, most Sváb Ottó lett Bajorország hercege is; Henrikre és huszonnyolc párthívére a győztes kirótta a birodalmi száműzetést. Judit hercegasszony felvette a fátylat; Adelheid császárné és követői elveszítették hatalmukat; maga Adelheid visszavonult burgundi hazájába. E viszálytól és háborútól zajos években Franciaországi III. Lothar megpróbált a zavarosban halászni: hátba támadta Ottót, sőt Aachent is bevette, és arra törekedett, hogy Lotharingiát elszakítsa a birodalomtól. A fiatal, ellenségektől körülzárt császárnak így 980-ig nem volt lehetősége arra, hogy egy Dél felé irányuló birodalmi politikának szentelje magát, holott ez volt türelmetlen szíve legforróbb vágya. Épp ellenkezőleg: Északhoz volt láncolva. Ugyanazokkal a problémákkal kellett megbirkóznia, mint nagyapjának vagy apjának. Ő, a Nyugat császára, újra arra kényszerült, hogy semmi több, csupán Németország királya legyen. Mint pályája kezdetén és később a „fiak" felkelése idején I. Ottó, II. Ottó is elkeseredett harcot vívott pártos nagyjaival és saját dinasztiája tagjaival; I. Henrikhez hasonlóan ő is hadat viselt a birodalom északkeleti részének ismét csak elpártolt szlávjai ellen. Mint nagyapja és apja, sőt mint a nemzetség távoli ősei, ő is újra a *defensor Christianitatis* szerepét vállalta. A szerencse még nem pártolt el tőle. A szlávokat sikerült neki ismét a birodalom uralma alá vetnie, s döntő csapást mérnie a dánok és a norvégok ellene szövetkezett királyaira fenn, Szászország holsteini északi határánál, a dánok *Danevirke*nek nevezett határerődítményeinél.

Huszonöt éves korára Ottó megbirkózott uralkodása első nyolc évének valamennyi említett feladatával. 980-ban – egyetlen fia, a későbbi III. Ottó születésének évében – a birodalom ismét szilárdan állt, visszanyerve korábbi egyensúlyát és régi kiterjedését is, valahogy úgy, mint Nagy Ottó élete alkonyán. II. Ottó ekkor novemberben felkerekedett, feleségével, a fiúcskával, nővérével, Mathilddal és a baráttal és unokatestvérrel, Sváb Ottóval, és – hogy végre megvalósítsa birodalmi álmait – lovon elindult az Alpokon át Délre, sorsa elé.

Paviában a győztes megbékül anyjával. Most sokan úgy látják, ő lesz Itália jövendőbeli uralkodó királynője. Pápája is felkeresi itt, ismét csak Alberich egyik leszármazottja, VII. Benedek, akit a németellenes főnemesség elűzött Rómából. A császár tehát mindenekelőtt Rómába vonul, hogy ott helyreállítsa a felborult rendet s egyben háza uralmát, és a pápát visszahelyezze a Lateránba. Ez a római vállalkozás is sikerrel jár. Az Ottó-ház második császárjának 981-ben Rómában rendezett húsvéti ünnepségei fényben és pompában hasonlatosak azokhoz, amelyeket 973-ban, az első Ottó életének utolsó heteiben Quedlinburgban tartottak. Hódolva gyűlnek most a Nyugat új urának ifjúi alakja köré mind, a két császárné, a pápa, Burgundiai Konrád király, Franciaországi Capet Hugó, Sváb Ottó herceg, Németország, Itália, Franciaország és Burgundia nagyurai és prelátusai. A dicsőségnek e derűs és békés hangulatában éri el II. Ottó létének csúcspontját, *kairós*zát.

A „világra szóló érvényt" sikerült elnyerni.[51] Ottó Rómában székel – most valóban mint *imperator invicctissimus*, ahogy oklevelei kézjegyében magát nevezi, és még több: mint *imperator Romanorum*, ahogy majd nemsokára titulálják.[52] Van örököse: a birodalom folytonossága a családjában biztosított. Az örökös az ő magjából támadt, egy ifjú világfejedeleméből, akinek a lényében a szász és a burgundi hagyományt Nagy Károly méltósága növelte meg és szentesítette – és a görög asszony méhének gyümölcse, akinek a házával való kapcsolata a nagyobb, mélyebb, közvetlenül a régi Róma császáraira visszautaló tradíciót testesíti meg, s talán a távoli jövőben az *egész* birtoklására való jog záloga is lehet.

Királyok környezik a világkormányzó magas trónusát, trónszéke alatt görnyed a leigázott Föld, mely hátán hordja, míg mélyen lent, lábánál várakoznak birodalma méltóságai és egyházfejedelmei. Csoda-e, ha egy ifjú ember, immár a világ királya, ily magasan trónolva, a tündöklő szerencse mámorában úgy érzi magát, mint akit „az égig emeltek", és arról álmodik, hogy királyi fejét hite legszentebb képei lengik körül, és az égi atya áldó keze érinti meg felkent homlokát?

A császári fenség elragadtatásának e víziója ez években *valóságos* képpé is lesz II. Ottó környezetében: az Ottó császárábrázolatává.[53] Csak ez a kép vezeti el az embert az önmagát kozmikus feszültségben, az istenséggel való közvetlen, lényegi összefonódottságban megvalósító császárság lényeges tartalmaihoz: az emberi lét azon emelkedett, mintegy telí-

tett pillanatainak egyikéhez, azoknak az alkotó teljességű és ünnepi pátoszú „legfőbb időknek" az egyikéhez, amelyekben az ember magasabb síkra képes emelni léte összességét, képes arra, hogy mind a jelenkornak, mind az utókornak időn túli érvénnyel megnyilatkozzon. A költőnek egy nagy költeményben, a királynak fensége isteni-fénylő teljességű pillanatában sikerülhet ez.

Ha az ilyen létteljesség egy pillanatát művészien rögzítik, megszületik a *kép*: élő élet árnyékképpé párolva, de egyben jelképpé emelve. Ebben az értelemben az Ottó-kor miniatúrafestészetének császárábrázolásaiban az Ottó császár időn túli érvényre emelt képmása jelenik meg: az uralkodó ember képe és képmása keresztény nyugati kiadásban.

10

Hoc visibile imaginatum figurat illud invisibile verum cuius splendor penetrat mundum cum bis binis candelabris ipsius novi sermonis: „E látható ábrázolás szemlélteti azt a láthatatlan igazságot, amelynek fénye új nyelvének négy lámpásával – azaz a négy evangéliummal – átjárja a világot."[54]

Az úgynevezett *Hitda Codex*ben található Maiestas Domini-ábrázoláshoz tartozó felirat eme szavaiban a nagy küzdelemben kivívott győzelem kap még egyszer hangot, abban a küzdelemben, amelyet annak idején a képtisztelet mellett kitartó Nyugat a képromboló Kelettel vívott. A nyugati kereszténység elfoglalta területen éppen e ragaszkodás következtében nem akadt meg a művészi fejlődés. Kezdetben a késő antik szövetfestészethez kapcsolódott, azután Karoling mintákhoz, végül Bizánchoz, de az egymás után a kereszténységhez csatlakozó fiatal északi népek körében önálló, általános érvényű eredményekhez kellett eljutnia.

E különös virágot csak az Ottó-korszak vége és a száli kezdete hívta életre. Benne Nyugaton a látható-ábrázoltban a „fényével a világot átható láthatatlan igaz" kifejezése került erőteljesen előtérbe. „Az Ottó-kor kódexfestészetének nagy teljesítménye éppen abban áll, hogy a képi ábrázoláshoz használt, a kései ókorból átvett anyagot olyan képnyelvvé formálta át, amely szemléletesen képes kifejezni az örökkel és az általánossal való kapcsolatot."[55] Ha e miniatúrákat szemügyre vesszük, mindenekelőtt az tűnik fel, hogy egész művészi felfogásuk tendenciózusan szemben áll a késő antik művészet realizmusával.[56] A képfelületekről hiányzik minden helyi és különösen táji ismertetőjel; a figuráknak nincs semmiféle egyénítő, személyes vonása. A kép egy transzcendens eszme, egy magasztos szellemi tartalom hordozójává vált; az alak egy ilyen idea, egy ilyen tartalom szolgálatában puszta „külső"-vé lesz, amelynek az a feladata, hogy kimondjon, jelentsen. És ahogy ezáltal sosem ismert mértékben deperszonifikálódik és dezindividualizálódik a figura, úgy veszti el az egész kép is személyes és egyéni jellegét „a képszerkezet térbelisé-

gének egyidejű megszüntetése" következtében. A jelenséget talán „térnélküliség"-nek nevezhetnők, aminek „megvannak a sajátos művészi lehetőségei és törvényei". Ebben az imaginárius tértelenségben nincs semmiféle perspektíva. Valami lebegés van benne, aminek az alak és külső hordozta eszme biztosít egyensúlyt, nem pedig realisztikus hely-idő meghatározottságok. Ezáltal a képek egy sajátos „idealitást" nyernek: minden ábrázolt dolog fölötte áll a térnek és időnek, mint az örökkévalóság maga. Az ábrázolat tartalma éppen e felülemelkedés révén fejezi ki igényét az örökérvényűségre. Ez igény következtében a figurákat „sajátos messzeség veszi körül. Az örökkévaló messzesége ez". Az Ottó-kor miniatúráit – éppen mert e művészet szakít a pillanat mindenkori esetlegességeivel – „sajátos hangtalanság" komolysága uralja. Valami „szellemi" van itt, amiből néha még az a hajlam sem hiányzik teljesen, hogy a kísérteies-rémítőbe csússzon át, vagy legalább érintse azt. Mindkettő alapja a szabad, hangtalan lebegés az üres síkok felett, a talajhoz-földhöz nem-kötöttség. Ezt a jellemvonást hangsúlyozza az a különös színpompa is, ami e festészet alkatát és jellegét csak még tökéletesebbé teszi. Egyrészt e festészetben jelenik meg először a nyugat-európai művészetben az aranyalap: a titokzatos csillogás vagy szikrázás az alakok mögött, az egész képfelületen, minden előtérben lévőt misztikus, rejtett mélység elé helyez, ezáltal eloldja az előtértől, és egy olyan háttérhez kapcsolja, ami – mint aranylón izzó végtelenség – már önmagában is annak a magasrendű „eszmeiségnek" a kifejezője, amelynek az előtér puszta megjelenéssé lett alakjai a hírül adói és kimondói. Másrészt ez a festészet – csaknem kizárólagosan – „a színkör hideg oldalának világidegenséget sugalló, titokzatosan összehangzó értékeit" részesíti előnyben, „olyan színeket, mint az ibolyakék, lila, bíbor, kék, zöld", aminek következtében a szellemi-idő fölötti és tér fölötti átszellemült jelleg válik túlnyomóvá és uralkodóvá. E hideg színek tónusainak finomsága, a csodálatosan árnyalt, lágy átsiklás ugyanazon a színfelületen belül egy másik árnyalatba vagy az egyik szín kímélő-óvatos elhatárolása a másiktól – mindez e képzelt világ távoli, előkelő, halkan és hűvösen önmagában kivirágzó és önmagát kielégítő karakterét hangsúlyozza; egy világét, amely – a szellemből teremtve – az örökkévaló valóságát teszi jelenvalóvá a szemlélő szemének – a földi szemnek, amely e messzeségek révén az isten-közelség élményének részesévé lesz.

A képek keltette összbenyomás azonban – a színkezelés fent jelzett sajátossága ellenére – mégsem impresszionisztikus. Az átsiklás ugyanis egyik tónusból a másikba, egyik színből a másikba, sohasem jelenti a kontúrok semmivé foszlását, mint az impresszionista festészet némely alkotásán. Ennek útját állja a rajz tiszta vonalvezetése, ami – a rajzosság túlhangsúlyozása nélkül – a figurák, ruhák vagy tárgyak egyszerűen és erőteljesen meghúzott kontúrvonalával higgadtan, ám határozottan kijelöli minden szín határát. A cél, amit ezzel elérnek, a külső és egyben

belső egyensúly, egyúttal pedig a világos és okos elhatárolással megalapozott biztonság és szolidság. És – az ábrázolt néha eksztatikus tartalma ellenére – a kompozíció keltette összbenyomást éppen ez határozza meg.

E művészet mély, komplex és egységes eszmei tartalmat fejez ki. Ha alaposan szemügyre vesszük, aligha kételkedhetünk benne, hogy a különböző festőiskolák festő szerzeteseinek „a megbízatás megadásakor pontos utasítást kellett kapniuk a császári udvartól".[57] Úgy látszik, hogy az „utasítás" joga a reichenaui Alawich apát számára van fenntartva, aki 997–999 között rendszeresen látogatta III. Ottót Itáliában.[58] Ez a körülmény azért fontos, mert nem kevesebbet jelent, mint hogy a lényének és hivatalának magas feszültségében élő ifjú – az apa éppúgy, mint a fiú – és legbensőbb munkatársai személyesen hatottak a képi ábrázolás eszmei tartalmára, tehát értelmezésükkor a művészettörténeti mellett a képek szellemi-politikai-világtörténelmi tartalmaira irányuló kérdést sem szabad figyelmen kívül hagyni. Más szavakkal: a császárábrázolásokat – művészi értékükön túl – mint az ottói császárság programjának szemléletes bemutatását is értékelnünk kell.

Ez a körülmény megnöveli e miniatúrafestészet jelentőségét. Magasrendű politikai-szellemi tartalom képi megjelenítésének bizonyul, ami szakrális-titkos udvari nyelvként – egyfajta hieroglifaként – kínálkozik fel mintegy a kép forma- és színnyelve mögött, majd ismét elrejtőzik. Két- sőt többértelműség támad ebből, ami által, úgy tűnik, a kora középkori megértés számára valami lényeges-lényegi nyilatkozik meg.

A császárábrázolások mindenekelőtt a császári méltóság viselőjének – a környezet, kor és illendőség felvázolta elképzelésnek megfelelő – allegorikus reprezentációi. A szemlélő előtt azonban hamarosan e képeknek egy második értelme is feltárul, ami a szellemi elmélyültséget illetően ismét csak két fokozati lehetőséget kínál. Az ottói művészet körében a legmagasabb rendű politikai-szellemi értéktartalmak részben morális, részben szimbolikus módon egybeesnek a legmagasabb rendű vallásos-szellemi értéktartalmakkal. A fennkölt fenségben a világ felett trónoló Ottó-császár ábrázolását annak a császárnak a képmásává és jelképévé emelik, aki az égben trónol. Az emberi rend az isteniben tükröződik, az isteni rend az emberin keresztül fejeződik ki példaszerűen, és ezzel biztosítja az utóbbi morális érvényét. Így válik lehetővé Krisztus királyságának az egybevetése a király főpap voltával a földön, magának a császárnak az egybevetése az égi fenséges királlyal, és a krisztusi nézőpontból így válik az egybevetés képviselhetővé és felelősségteljessé. Csak szimbolikus értéktartalmának ez utóbbi tagolódása biztosítja az ottói császárság helyét a világban, teszi lehetővé teljes jelentőségének helyes megítélését. Itt e legfelső földi méltóság ifjú hordozója egynapos léte szubjektív esetlegességéből azokra a magaslatokra lép, ahol elfoglalhatja azt a napszerű középpontot, amit Istenhez hasonlatos *fensége* adományoz neki. Ebben az értelemben – a második, szimbolikus értelemben – birtokoljuk

egy Aachenben őrzött evangélium fenség ábrázolásában II. Ottó császár időtlen érvényre emelt képmását.[59] Tartalmát tekintve bizonyára ez a csúcsa minden nyugati császárábrázolásnak.

A kép aranyalapján az ég jelenik meg, nyitva akár egy ikonon: „sugárzó ablak, amelyen át a pillantás a végtelenbe lendül".[60] E misztikus térben, hatalmas trónpadon, amelyet a föld kuporgó Atlasz-alakja hordoz, ül mint világuralkodó a császár, a mandorlában, a Megváltó helyén, „az égig, az Úr Jézushoz felmagasodva".[61] A trónon ülő császár alakja Krisztus keresztjét rajzolja ki: Kinyújtott jobbjában a glóbusz, szintén kinyújtott balja nyitva áll. Fején uralkodói koronája. Az ég magasából Isten, az Atya nyújtja le hozzá hatalmas kezét: ujjhegye megérinti fia homlokát, áldón nyugszik rajta. A négy evangélista szimbólumai oly módon veszik körül e fiú fejét és felsőtestét, ahogy egyébként csak a Megváltó ábrázolatain szokás. Egy kendőt tartanak, egy hosszúra nyúlt hullámban Ottó melle előtt tovahúzódó fátyolt. A fátyol a szimbolikus határt jelzi, amely a földi világot az égitől elválasztja. Ebben az értelemben mondja már Beda Venerabilis, az „angolszász virágkor" legnagyobb alakja: *velum quo coelum figuratur:* „A fátyol az eget ábrázolja."[62] Az aacheni miniatúrán a fátyol, azzal hogy átszeli a mandorlát és a császár alakját, lehetővé teszi, hogy ennek feje, melle és válla – azaz a testnek azon részei, amelyeket a császárrá koronázás alkalmából megkentek[63] – felnyúljanak a földöntúli térbe, „ahol át nem hidalható távolságban" létrejön az érintkezés az uralkodó fiú és az áldó atya között.

Ebben az emberfeletti magasságban trónol a császár mint Krisztus „ikerképmása", *geminata persona*ja. E *figura et imago* azonban egy ősképet idéz fel: a földtől az égig felérő ős-embernek[64] mint királynak és legnagyobb istennek: γιγας γιγαντων (gigasz giganton), az óriások legnagyobbikának ősképét.[65] Csak ez ősképnek a korai középkorban végbemenő újraéledése révén lesz a császár a patrisztikus és kora középkori szövegeknek ebben a bemutatásában Krisztus *typus*ává, utánzójává: μιμητης (mimetesz), megjelenítőjévé: az Úrnak, a *gigas maximus*nak, a „legnagyobb gigásznak az *impersonator*ává".[66]

Az aacheni evangéliárium fenségképén II. Ottót ténylegesen mint az Úr ilyen μιμητης-ét (mimetesz), *impersonator*át, *actor*át rajzolják le. Amióta Krisztus *typus*ává lett, őt mutatja be, és őt személyesíti meg. Tévedés lenne azonban, ha e bemutatást és *impersonator*-szerepet mint az ember „istenülésének" egy fajtáját akarná valaki feltüntetni. Hiszen éppen az a lényeg, hogy itt μιμησις-ről, utánzásról van szó, jóllehet valami magasabb rendűnek, metahistóriainak, öröknek egyfajta visszatükrözése értelmében, aminek következtében minden individuálist, egyszeri-esetlegest legyőznek, mindez puszta *persona*vá lesz: mindenekelőtt maszkká, ezzel együtt azonban annak a magasabb rendű, metahistoriai, örök lényegiségnek a *typus*ává is, amelynek most a császár a *figura*ja és *imágója:* „közvetítővé Isten és ember között": *mediator Dei et hominum,* mint maga Krisztus.[67]

A tükrözés, visszatükrözés, pontosabban: a tükörképszerű feldolgozás voltaképp mind a Karoling, mind az ottói művészet egyik ismertetőjegye. Gondoljunk mindenekelőtt a kánon-táblák megformálásának törvényeire. A legtisztábban ezeken lesz láthatóvá a kompozíció ilyetén való felépítésének elve, amikor „például az oszloptörzsek színét és díszítését a középtengelyhez igazítva tükör-szimmetrikusan kezelik".[68]

Ámde egy ilyen tükrözés tovább vezethet, messze túl a szimmetria törvényein, messze túl a szín és a díszítmény kezelésén, amikor is a már Dante által megfigyelt „megkettőzöttként megjelenő szubjektum" *(duplex oportet esse subiectum)* kifejezésévé lesz[68a]: egy szimbólumterhes, ha nem egyenesen misztikus tartalomnak a szemléletes bemutatásává, aminek a jelenléte mindig egy mélyebb, tehát lényegesebb értelmet enged felszínre bukkanni mindabból, amit a középkorban a szó legigazibb értelmében „mű"-nek tekintenek.

Hogyan képzeljük azonban el magunknak ezt a fajta „tükröző eljárást" a középkor művészi gyakorlatában? Troyes székesegyházának kincsei között van például egy bizánci elefántcsont ládika, amely egyik hosszanti oldalán, a középtengelyként funkcionáló városkép mellett II. Romanosz császár († 963-ban) lovas ifjúi alakját ábrázolja tükörképszerűen, megkétszerezve, példaszerű „ikerképben". Komplexebb, mélyebb értelmű lesz az ilyen „ikerképződmény", ha az alakok egyikének a másikban való tükrözése geometriai-szimmetrikus külsőségeit elveszíti ugyan, szimbolikus eszmei tartalma ezzel szemben megnövekszik. Ezt tapasztaljuk például a moszkvai múzeum egy elefántcsont lemezén, amely Konsztantinosz Porphyrogenetosznak († 959-ben), II. Romanosz apjának a megkoronázását ábrázolja. Itt a Megváltó nagyobb, magasabban elhelyezett alakja teszi a koronát az alázatos tartásban előtte álló baszileusz fejére. Közben Krisztus a császárban „tükröződik": arctípusuk azonos, egy és ugyanazon „kettős szubsztanciának" a kifejezései: *gemina substantia;* éppúgy mint a palermói Martorana szép mozaikján, amelyen a Krisztus által megkoronázott II. Rogernek, Szicília királyának († 1154-ben) arcán az itt is nagyobbnak ábrázolt Megváltó arcvonásai ismerhetők fel, és miközben a király elfogadja a koronát Krisztus kezéből, tükörképszerűen az ő *impersonator*a lesz. Ám mind a baszileusz, mind a normann király arcán feltűnik egy olyan vonás, ami azután a koronázó Istent mégiscsak elválasztja a megkoronázott embertől. A Krisztus-arc szelíd derűjének a király arcán az alázatos odaadás kifejezése felel meg. Tematikailag ehhez az ábrázolástípushoz tartozik a II. Henrik császár felszentelését bemutató koronázási kép is. A Krisztus által megkoronázott uralkodó arcvonásai ismét az isteni Megváltóéra emlékeztetnek, aki a fejére helyezi a koronát.

II. Ottó császár ábrázolatán azonban az aacheni miniatúrán nyomát sem leljük az alázatos odaadásnak. Itt még az egyiknek a másikban való tükröződését sem ama nagyobbnak, a *gigas maximus*nak a látható jelen-

léte fejezi ki, akinek a vonásait azután a kisebb, a halandó ember visszatükrözi. Épp ellenkezőleg: itt az égi gigász mintegy beköltözött *impersonator*a emberi alakjába: a megdicsőült császáréba, és most belőle sugárzik vissza ránk. A mell előtt hullámzó fátyol, a négy evangélista jelképei és a koronás fej, az Atyaistennek gondosan e főn nyugvó ujja – mindez *a fiú* transzfigurációjáról tanúskodik, átváltozásról, amit maga a képséma juttat tisztán kifejezésre. Ahogy az Úrnak a Tábor hegyén történt „metamorfózisát" szemléltető ikonokon a Krisztust kísérő két próféta, úgy kíséri itt is két oldalról a két király hódolón meghajló alakja a mandorlában megjelenő császár hatalmas alakját. Mélyen alatta – ahol az Úr megdicsőülése közben a tanítványok feküdtek, szívükben félelemmel – látható kísérete: harcosai és papjai. Mindazonáltal a megváltóábrázolásokon a Fiú *áll*, miközben a magasból leereszkedő, fénylő felhőkből e szavak hallatszanak: „Ez az én szerelmes fiam, akiben kedvem telik." Ezzel szemben itt – a trón motívumnak ebben a korban egyre növekvő jelentőségével összhangban – a császár trónon ül, akárcsak az „Atya": a nyugati császári méltóság mintája és eredetije, *sanctus pater Karolus*, az aacheni székesegyház kőtrónusán, a világmindenség felett trónoló Istent példázó tartásban, elnézve harcosai és papjai feje fölött...

Ahogy az evangéliárium trónoló ifjaitól a Fiúhoz, úgy siklik át akaratlanul a tekintet az ősapától, Károlytól a mindenség égi atyjához. Károlyhoz hasonlóan, aki világosan felismerte és messzemenően kihasználta világ-atya voltából adódó végső és legnagyobb lehetőségeit, most II. Ottó is teljes jelentőségében fogja fel *impersonator-Christi* szerepét, és fel is használja az egész világon való érvényesülés zálogaként és biztosítékaként.

11

Lelkesedésében, amit fiúsága szent, mert egyfelől közvetlenül Istentől, az Atyától megszentelt nagyszerűségének, istenség és világ közötti közbenjáró voltának tudata, de ugyanakkor egy fiatal embernek az elbizakodottsága is táplál, aki – merészen és vakmerőn – valami magasztosabbat keres minden emberi megbízatásnál, egy emberé, aki valami rendkívülire érzi magát elhívatottnak, mivel születésétől rendkívüli dolgokban volt része és később is minden sikerült neki – tehát ez érzés mámorában végzetes gondolata támad: most, hogy elhárult a magyar, szláv és normannveszély, úgy véli, a szaracén vésznek is ideje véget vetni.

Első tekintetre úgy tűnik, hogy a nagy terv a régi szász hercegek és I. Henrik *defensor Christianitatis* szerepének a kor kívánalmaihoz igazodó logikus kiterjesztése. De csakhamar kiderül: csupán merész kockázat, olyan gondolat, mely méreteiben a Dél felé törő Alarichra, végcéljában – Szicília és Afrika meghódítása, az iszlám felszámolása – egyenesen a perzsa birodalmat elpusztító Sándorra utal vissza, méltó a Nyugat kereszt-

tény császárához, ám túl hatalmas e fiatal ember számára, akiben ugyan egy Sándor dicsvágya lángol, csakhogy hadvezéri talentumából egy szemernyit sem birtokol.

Ottó sokat ígérőnek tűnő támadó hadjáratra készül. A nagy vállalkozásnak azonban, szerencsétlen módon, mind politikai, mind katonai előkészítését tökéletesen elhibázzák – helyesebben szólva: meg sem kísérlik.

976 óta napirenden voltak a Dél-Itália elleni arab támadások.[69] Szicília emírje, Abu-al-Qasim – engedelmeskedve kalifája parancsának: „Nyisd meg Itáliát az iszlám fegyverei előtt!" – csaknem évente átszelte a messinai tengerszorost, és megtámadta Calabriát és Apuliát. Most ellene készült Ottó, és azt remélte, ki tudja szorítani az arabokat Dél-Itáliából, és hamarosan Szicília földjére tudja áttenni a háború színterét. A keleti császárság előtt a terv bizonnyal nem maradt soká titokban. Bizánci küldöttség jelent meg Rómában, és óvta Ottót attól, hogy Dél-Itáliában görög földre lépjen. Az intés mit sem változtatott az ifjú uralkodó tervén; a visszautasításnak azonban az lett a következménye, hogy szövetség jött létre az arabok és a bizánciak között, mivel az utóbbiak a nyugati rivális kedvéért semmiképp sem voltak hajlandóak a *status quo* megváltoztatásához hozzájárulni – ha választhattak, az arabot még mindig szívesebben látták Szicíliában a szásznál.

Ottó nem akarta belátni, hogy vállalkozása – ha egyáltalán – vagy csak Bizánccal szövetségben lenne megvalósítható, vagy – mivel ez aligha volt járható út – hogy akciójához legalább a másik császárság jóindulatú semlegességét kellett volna megnyernie.

Ahelyett hogy az egyik vagy a másik lehetőséget politikailag mérlegelték volna, vaktában és türelmetlenül provokálták az *arabokat* – azaz Szicília emírjét és egyúttal Bizáncot – a *görög* Dél-Itáliában. Ez már több volt a soknál. Ebben a hadjáratban Ottó feltehetően akkor is a rövidebbet húzta volna, ha a dolgok szerencsés alakulása következében Stylónál megnyerte volna az ütközetet. Viszonylag kicsiny seregével, amely túlnyomórészt szászokból állt, és a legkevésbé sem volt felkészülve egy déli fegyveres összecsapásra, olyan vidéken kellett előrenyomulnia, amely neki, csapatvezéreinek és maguknak a csapatoknak is idegen volt. Így ezt a támadást, átgondolt terv nélkül, a terepnek és azoknak a népeknek az ismerete nélkül, amelyeket részben le akartak győzni, részben meg akartak nyerni, csak egy meggondolatlan ifjonc vakmerő kalandjának ítélhetjük. Vagy pedig – hiszen a nagy terv valóra váltására voltaképpen *még csak* kísérletet *sem* tett – az egész csak annak a démoni vágynak egyik kitörése volt, amit már Alarich néven nevezett és ami ugyanannak az Alarichnak a túl korai vesztét okozta.

A germán hagyománynak azonban nemcsak a démonától űzött gót király, hanem Nagy Károly is szerves része. A vidékre és lakóira vonatkozó ismeretek hiányában ugyan ő is csődöt mondott a muszlim világ ellen indított első vállalkozásában. De miután aztán egy második vállalko-

zásra gondosan felkészítette magát és csapatait, kiköszörülte a csorbát. Az avar birodalom elleni hadjárat – beszámoltunk róla – már a hadi mesterség tudatos metodikusainak mutatja őt és az övéit.[70]

Azt is láttuk, milyen körültekintéssel és gonddal készült fel II. Ottó nagyapja a magyarok fogadására, akiket azután 933-ban Merseburgnál egy döntő nagy csatában le is győzött. Meglepő, habár jellemző, hogy Közép-Európa történetében csak ritkán akadt követője egy Nagy Károly vagy egy I. Henrik okos, körültekintő, a veszélyt folyamatosan mérlegelő katonai-politikai „módszerének". Évszázadokon keresztül inkább a kalandor „belovaglás a vakvilágba", az „ugrás az ismeretlenbe" magatartása teremtett iskolát. Ez utóbbi beállítódás szempontjából igen csak jellemző V. Károly már említett afrikai vállalkozása.[71] A vak is láthatta volna már első tekintetre, hogy a tunéziai kalózok megtámadásával – végtére az ő alattvalói –biztosan fel lehet ingerelni a nagy törököt, megverni azonban nem. V. Károlynak ugyan még sikerült sértetlenül vagy éppenséggel győztesként hazatérnie első afrikai kalandjából – komoly konzekvenciákat mindazonáltal a vállalkozás természetesen nem érlelt meg. Unokája, Sebestyén portugál király[72] azonban – egy ugyancsak előkészítetlen, elhamarkodott és mindenekelőtt minden kényszerítő ok nélkül az iszlám, annak katonai ereje és ellenséges, egy lovagi hadsereg számára gyilkos tája ellen indított támadásnak a szomorú vezére – éppúgy járt, mint egy fél évezreddel korábban ez a másik meggondolatlan fiatalember, II. Ottó. Hasonlít a sorsuk abban is, hogy a kudarc után elmaradtak az országukra nézve kínos következmények. Elveszített háborújuk után ugyanis mindkét helyen maradt minden a régiben. Egyszerűen nem vették a vereségeket komolyan, és senki sem gondolt arra, hogy az általuk esetleg pillanatnyilag veszélybe sodort *status quo*t felborítsa. Így az, ami európai oldalról szemlélve tragédiának tűnik, a nem-európai győzők szemében csak annyi, mint egy gyorsan gyógyuló seb – alig méltó az említésre.

Ha részleteiben vizsgáljuk Ottó és Sebestyén vállalkozását, csaknem tökéletesnek találjuk az analógiát. Mindazonáltal a portugál eltűnik az elvesztett csatában; a szász ezzel szemben, hűen önmagához, megmenekül, akárha egy gyermekcsíny révén.

Megmenekül, csakhogy – ezzel vége. A sorsképletében található vándorlás-faktor, ami apját a nyugati világ csúcsára vezette, a fiúban az ellentétébe, az abszurd-negatívba csap át. Azzal hogy elhagyta a régtől fogva ismert kulturális szférát, elhagyta az ősök öröksége révén otthonossá lett, habár eredetileg idegen longobárd–itáliai vidéket és Rómát, azaz kilépett egy még rokon környezetből, és kiszolgáltatta magát az ősidegen-elviselhetetlennek, „túlvándorolta" magát. Ahhoz hogy ezt beépítse önmagába vagy urává legyen, nem volt elég erős, és így szánalmas hajótöréssel végezte.

A vakmerő vállalkozás, amelynek az a célja, hogy Észak fia úrként és parancsolóként rákényszerítse magát az idegen fényben izzó Dél tájaira

és népeire, meneküléssel kezdődik a nyár elől. Ottó és serege, hogy kitérjen a déli nap irgalmatlan sugarai elől, az Abruzzo-hegységbe vonul vissza, egy ideiglenesen berendezett palotába a Celano-tó partján. Csak szeptember közepén merészkednek ismét elő a hegyekből. A szicíliai emír eközben ismét Apuliában dúl és fosztogat. Ottó azonban ekkor gyors egymásutánban beveszi Lucerát és Ascolit. Most, úgy tűnik, őt akadályozandó, Beneventóban felkelés tör ki, mely útját állja. Ezzel egy időben Salerno, Amalfi és Nápoly Bizánccal köt szövetséget ellene. Nápolyt azonban csakhamar beveszik. A császári pár – az ifjú császárnő mindenüvé elkíséri hitvesét – november 4-én bevonul Nápolyba. 981 karácsonyát már Salernóban ünneplik. A várossal egyezséget kötnek: az a harcok során Ottót fogja támogatni. Ezután átlépik a bizánci határt. Északról erősítés érkezik.

A tél még tele reménnyel és győzelemmel. Bari, Matera, Taranto sorra Ottó kezére kerül. Úgy tűnik, Bizánc e városokat – az ember azt gondolná: Apulia most szinte egészen a Másiké – fölényes-egykedvűn veszni hagyja, s ez eleinte csodálkozást kelt. Ám tudjuk: idő és időjárás nekik, bizánciaknak dolgozik, nem a másiknak, a nyugati ellenfélnek, és – miközben Ottó Tarantóban húsvétot ünnepel, Abu-al-Qasim újra végigpusztítja Calabriát. Bizánci történetírók még csak meg sem említik, ami most Apuliában végbemegy. Ottó vállalkozása nekik csupán jelentéktelen epizód.

Tarantóban valóban túl sok időt vesztegetnek el; május vége lesz, mire Ottó nekiindul, és – már izzó nyárban – a régi hadi úton az emír ellen vonul. Ez közben szent háborút hirdetett Ottó ellen, és volt ideje bőven felkészülni az Északról jött úr fogadására.

Most Calabria ellen vonul a császár. Naphosszat menetelnek a perzselő napon, a tündöklő tenger partján, el a *Tavole Palatine,* a régi Metapontum templomromjai előtt, mocsaras, süppedékes, egészségtelen tájon. Be könnyű lenne most – időt s erőt megtakarítva – hajón folytatni az utazást, csakhogy flottája most éppúgy nincs a császárnak, mint hajdan, Nagy Károly idejében. Ezért marad továbbra is a fárasztó út, tovább menetelni. Calabria határa előtt végre arabok tűnnek fel a láthatáron. Egy könnyű összekoccanás után már vissza is vonulnak. Azután, végre, egy város. Rossanónak hívják. Az arabok kiürítik, anélkül hogy akár egy kardcsapás is esne. A császáriak bemasíroznak Rossanóba, pihennek egyet – és úrrá lesz újra rajtuk egyfajta vallásos elragadtatás táplálta győzelmi mámor. Zengzetes nevekkel illetik az ifjú császárt, akárha jövő győzelmek koszorúit akarnák homlokára fonni. Nem *Rufus* többé, a vörös hajú: új nevet kap: *Sanguinarius.* Sőt *pallida mors Saracenorum*nak is nevezik, egy, a bizánciból kölcsönzött szóval, amit csak a 12. században jegyeztek fel Nyugaton. Nem sok évvel korábban e melléknevet – „a szaracénok sápadt halála" – Niképhorosz Phokasz császár viselte, csakhogy ő valóban az volt.

A császárnőt Dietrich, Metz püspökének oltalma alatt Rossanóban hátrahagyva, a türelmetlen most a bukás felé rohan.

Abu-al-Qasim hagyja őt messzi előnyomulni. Csak délre Cotronétól (Crotona), az ókori Krotontól, húzódnak a parttól hátrébb a dombok és hegyek. A régiek Kap Lakinionja ez a táj, az újabbaknak a Capo delle Colonne – így hívják, mert dombján láthatók még Magna Graecia legbüszkébb szentélyének, Hera Lacinia templomának oszlopai (ma már egyetlenegy csupán). Romjain templom épült, a Madonna del Capónak szentelve; az antik Juno itt is a keresztények Szűzévé változott.[73] Előhegye mögött elegendő hely, hogy egy lovaghad csatarendbe álljon. Itt történt, hogy az emír útját állta a német elővédnek.

A császár népe örül a csatának. Ottó nyomban meg is támadja az ellenséget, és győzelmet arat. Abu-al-Qasim elesik, az arabok, vadul menekülve, szanaszét futnak vagy lekaszabolják őket a diadalittas keresztények.

A csata után tüstént vonulnak tovább, nem is gondolva arra, hogy az út egyre inkább egy egérfogó bejáratára emlékeztet. Keleten a tenger, nyugaton, a régi hadiút mögött, dombvidék, különösen kedvező terep egy olyan sereg számára, amely ott rejtőzik és gyülekezik, hogy azután lesből támadjon; a másik számára viszont, mely ott vonul előtte, fölöttébb félelmetes és veszélyes. A megvert arabok e dombok közé vonultak vissza, és csak egy kedvező alkalomra várnak. Június 13-án, nem messze Squillacétól (Skylletion), egy Stylo nevű helységnél a keresztények megpillantják az ellenség kicsiny csoportját, és meg is támadják menten, mellőzve a környék további kikémlelését. Erre, mint egy varázsütésre, a hegyekből minden irányból arab lovasok rontanak elő. Számukra a harc közben újabb tartalmat kapott. Már nem csupán szent háborúról van szó; most elesett hercegük halálát is meg kell bosszulniuk. A keresztények egyszeriben látják, hogy körül vannak fogva mindenünnen. Hamarosan azt is észreveszik, hogy nyomják őket az arabok a tenger felé. Ekkor hirtelen zűrzavar támad, és percről percre nő. Most az arabok azok, akik a keresztényeket mészárolják. Ottó seregének túlnyomó része, a német és a longobárd arisztokrácia színe-java életét veszti Stylo homokos tengerpartján. Hőség és szomjúság segít az ellenségnek. A császáriak mégis még órák hosszat bátran és kétségbeesetten ellenállnak. Akkor azonban, fáradtan és csüggedten, mind több és több dalia adja meg magát a győztesnek. Őket nem ölik meg. Elszállítják őket: Egyiptomban adják majd el őket, rabszolgának.

A megsemmisítő vereség és seregének elvesztése után a császár egyedül menekül, lovon, végig a tengerparton. A világos, déli nyári éjszakában nyomban felfedezik. Diadalittas arabok veszik üldözőbe a magános lovast, akit fáradt lova is kezd cserbenhagyni. Ám a legnagyobb veszély percében feltűnik egy zsidó, Kalonymosz ben Meschullam nevezetű. Felismerte a császárt. És van egy jó, pihent lova. E szavakat kiáltja oda Ottónak: „Fiatalember! Vedd az állatomat, és ha itt lelném halálomat, tartsd el

gyermekeimet." A császár lovat vált és elvágtat onnan. A tudósítások szerint a zsidónak állítólag sikerült megmenekülni, s később a császár tisztességgel és hálásan befogadta. De azt is mesélik, hogy a közeledő arabok lemészárolták – és sajnos ez a valószínűbb verzió.

A menekülő fiatalember közben két görög gályát pillant meg kinn a tengeren. Állatát ekkor a vízbe kényszeríti. Kétségbeesve int a hajósoknak, meg sem gondolva, hogy azok voltaképp ellenségei: ravasz bizánciak, akik egész idő alatt kint a tengeren álltak lesben, és óvakodtak attól, hogy ilyen-olyan módon belekeveredjenek a háborúskodásba. Természetesen kapitális fogás lenne számukra, ha a nyugati riválist baszileuszuk kezére adhatnák, csakhogy még mindig éjszaka van, nem veszik őt észre, és továbbeveznek. Az arabok csodálatosképp nem veszik üldözőbe a magános, most a tengerbe kiúszó lovast. Valószínűleg túl messze kint van már az éjszakai vízben, és a parton szem elől vesztették. Az közben jócskán megközelítette a hajókat. És most végre megpillantják a fedélzetről. Hozzáeveznek, és a protokarabosz – afféle hajóparancsnok – a fedélzetre veszi. Ottó megmenekült ugyan, csakhogy – a görögök kezében van. Egy Xolunta nevű szláv származású tiszt felismeri, és jelt ad neki, nehogy elárulja nevét. Ugyanő pedig elmondja a protokarabosznak, hogy a megmentett előkelő német méltóság, amolyan kamarásféle, aki – ha Rossanóba vinnék – megnyitná előttük a császári kincseskamrát. Így menti meg őt, Nyugat császárát, egy zsidó, akinek a szíve megesett ifjúságán, és egy szláv, akinek rokonszenves volt.

Rossanóba eveznek tehát. Ott – már világos nappal – Xolunta, aki szerencsére bírja a hajósok bizalmát, a városba megy, és tudtára adja a történteket a császár teljhatalmú megbízottjának, Metz püspökének. Ekkor – hogy a görögök a németeknek mind a vagyonáról, mind a jó szándékáról megbizonyosodhassanak – arannyal és drágakővel teli nagy ládákat visznek a tengerpartra, megjelenik ott sok szolga is, és egy szépen felszerszámozott lovat hoznak magukkal. Csónakok és bárkák lepik el a vizet. Ugyanakkor a püspök a *kelandia*nak nevezett görög bárka fedélzetére viteti magát.

Ám eszükben sincs, hogy a rangos fogolyért magas váltságdíjat fizessenek a görögöknek. Abban a pillanatban, amikor a császár és a püspök egymás mellett áll, magasan fenn az orrban, a megdöbbent görögök szeme láttára mindketten vízbe ugranak. Az egyik görög ugyan ruhájánál fogva vissza akarja tartani Ottót, őt azonban átdöfi egy, a püspök kíséretéhez tartozó német fegyvere. Rémülten térnek ki a görögök, át a hajó másik oldalára. Rossano öbléből ezzel egy időben elindul minden csónak és bárka, s elébe eveznek az életéért küzdő császári úszónak és kísérőjének. A csíny sikerül. Merseburgi Thietmar, akinek e tudósítást köszönhetjük, nagy elégtétellel jegyzi fel: ezúttal maguknak a fortélyos görögöknek jártak túl az eszén. A császár felszáll a készen tartott lóra; belovagol a városba, hogy – a hűtlen Fortuna annyi fordulata után –

megölelje feleségét. Csakhogy a görög asszony kevésbé van elragadtatva a történtektől, mint a naiv krónikás. Ő megérti – e pillanatban talán egyedül ő –, *mi az, ami* történt, *mi az, ami* Stylónál végleg és örökre elveszett. És ő nem tud, nem akar uralkodni magán, gúnyolódik a császári sereg szánalmas csődjén, arcába nevet e víztől csepegő császári hitvesnek. A kicsúfolt nehezen viseli el gúnyolódását. Összevesznek. Az oklevelekben a császárnő neve egy évig nem jelenik meg a császáré mellett.

Most a legnagyobb sietséggel, csaknem kíséret nélkül elhagyják Calabriát. Salernón és Capuán keresztül vissza Rómába. Az új év ismét a *Romulea Urbs*ban találja Ottót. De már november első napjaiban eljutott hozzá a hír kedves barátjának és unokaöccsének, alteregójának, Sváb Ottónak a korai elhunytáról, aki – éppúgy, mint apja, Liudolf, ugyanabban az életkorban és ugyancsak hazautaztában – október 31-én hirtelen meghalt Luccában. Ez a haláleset egész biztosan mementó volt a halottal egykorú császár számára: vele a fekete angyal szárnycsapása már az ő lelkét is közvetlen közelből érte.

A vesztesége és sikertelensége keltette kínzó gondolatok között most kétségbeesett bosszúterveket kovácsol. A húsvétot az Örök Városban ünnepli, csakhogy micsoda különbség 981 ünnepe és a mostani között! Ennek ellenére még nem akarja megadni magát. Szövetséget köt Velencével; Ottó hidat akar veretni, hogy ha majd újra Dél felé tör, úgy kelhessen át a messinai szoroson, mint egykor Xerxész a Helleszpontuszon... A tengert akarja uralni, a nagy ismeretlent, melyet sem apja, sem Nagy Károly nem tudott igába hajtani? Belátta volna, hogy terveit flotta nélkül nem válthatja soha valóra, s Velencétől várja, hogy neki azt megszerezze? Június 7-re összehívja két királyságának, Németországnak és Itáliának a birodalmi gyűlését Veronába. Ott ekkor anyját, Adelheidet nevezik ki Itália helytartójává, éppen csak hároméves fiacskáját, Ottót pedig megválasztják a németek és a longobárdok királyává. A közeli halál sejtelme lepte volna meg?

Amikor azután a birodalmi gyűlés feloszlik, és a vazallusok búcsút vesznek uruktól, Szent Majolus, Cluny kiváló apátja, megragadja a fiatal férfi kezét, s a két kezével átfogva amazét, arcába néz és így szól: „Hallgass arra, amit neked Majolus testvér mond: fordulj vissza oda, ahonnan egykor jöttél. Tisztem, neked bizonyossággal hírül adnom: Ha, mint szándékozol, Rómába mész, a földet, hol születtél, nem látod sosem viszont, míg Rómában csupán a sírodat találod."[74]

12

A folyamat, amelynek révén a régi istenek mítoszai és kultusztöredékei a keresztény szentkultuszban találtak menedékre, régóta ismert jelenség, sokszor leírták és taglalták. Mégis meglepő, hogy olyan nagy fokú az

egybeesés a régi istenek és a középkori szentek szerepe között, mint ahogy azt az imént idézett eset mutatta. Az olyasféle intés ugyanis, mint Szent Majoluszé, korántsem egyedülálló eset. Egy mind formáját, mind tartalmát tekintve teljesen hasonló példával majd még III. Ottó császár történetében is találkozni fogunk. Ott is egy szent adja hírül a figyelmeztetést. A rokon jelenségek körébe tartoznak az olyan tudósítások is, mint a II. Lothar király pusztulásáról fentebb már említett beszámoló, vagy az afféle találkozásokról szólók, mint III. Ottó császáré rossanói Szent Nilussal – amire majd még vissza akarunk térni.

A szentek – II. Lothar esetében egy pápa: egy szent tisztség birtokosa – mindezen esetekben a sors tudóinak mutatkoznak, egészen úgy, mint a régi istenek, akik „azzal, hogy nekik is bepillantást" engedtek „az összefüggések láncolatának szükségszerűségébe", gyakran akarták az embereket „a végzetes döntések előtt óvni". Mert – az emberekkel ellentétben – a régi istenek tudták, milyen sors vár a halandóra. Az isteni kegyelem teljességéből, aminek részese lett, a szent is eljut a jövő ismeretéhez, és hirdeti azt a többieknek, akik sejtelemszerűen talán megpillantják, anélkül azonban, hogy felismernék. Mert „vannak... feltételes végzések, amelyek annyiban sorsnak nevezhetők, hogy egy meghatározott tetthez meghatározott következményt... rendelnek hozzá, anélkül azonban, hogy eleve eldöntött lenne, vajon az első lépés megtörténik-e vagy sem... Ez esetben az elhatározás abszolút meghatározó, míg ő maga szabad marad... Ha (az ember) mégis rálép arra az útra, amelynek a mélységbe kell vezetnie, akkor szerencsétlenségét maga szerezte magának."[75]

Nagy Ottót – ahogy láttuk – az a sötét sejtelem árnyékolta be, hogy Rómában meg kell halnia, mert – legtöbb kortársához hasonlóan – neki is olyan elképzelései voltak, amelyek a Dél csodaországát, a pogány cézárok és a keresztény mártírok Örök Városát a halállal kapcsolták össze. Ám az ő esetében e sötét sejtelem nem lett világos tudássá, és még kevésbé beteljesült sorssá. Csakhogy a szent *tudja* a jövőt, és hatalmánál és tekintélyénél fogva hírül is adja Ottó fiának, aki ezáltal szintén ismerőjévé lesz saját sorsának, aminek – mihelyt a „következményekkel terhes lépést" megtette – be kell teljesülnie.

A halálsejtelmet, amit egy élő szent ültetett II. Ottó szívébe, még mélyebben belévéste Szent Laurentius , egy halott szent. Amióta Ottó apja az e szent tiszteletére rendelt napon nyerte meg a magyarok ellen a Lech-mezei csatát, Szent Laurentiust a legnagyobb tisztelet övezte a császári házban. Hogy e tiszteletnek méltó kifejezést adjon, Nagy Ottó a pogány magyarok fölött aratott győzelem emlékére megalapította a merseburgi püspökséget. Magdeburgi Adalbert érsek halálakor Giseler, Merseburg püspöke szemet vetett az érsekségre, anélkül azonban, hogy Merseburgról le akart volna mondani. Amikor megnyerte II. Ottó beleegyezését, egy római zsinat megszüntette a merseburgi püspökséget. Giseler elég ügyes volt ahhoz, hogy azt az ajándékozási oklevelet, amely

a feldarabolt püspökség javairól rendelkezett, nagyobbrészt Magdeburg, azaz a maga igényei szerint készíttesse el. Laurentius azonban, aki ekkoriban gyakorta megjelent a halandóknak, püspöksége elpusztítói számára kemény büntetéseket helyezett kilátásba. A fő bűn azonban mindenki szemében a császárt terhelte.

Mesélnek egy látomásról,[76] ami egy jámbor férfiúnak jelent meg: Éjfélkor, amikor az emberek alusznak, II. Ottót pillantotta meg az aranyos trónszéken, lábával ezüst taburettre támaszkodva, körülötte kísérete, fejedelmei és prelátusai, valahogy úgy, ahogy az aacheni evangéliárium képén a császár trónol, királyaitól, harcosaitól, papjaitól körülvéve. A kép fenséges egyensúlya azonban hirtelen megbomlott: haragtól lángoló szemekkel egy ismeretlen szép fiatal ember lépett be e dicső gyülekezetbe, mellén bíborvörös szalag. Anélkül hogy a fenség jelenléte megállítaná, egyenesen a trónhoz ment, és kihúzta a császár lába alól az ezüstpadocskát. Aztán megfordult, és az volt a szándéka, hogy eltávozzon. Az azonban, akit ez a látomás megtisztelt, utánasietett és e szavakkal fordult hozzá: „Uram, az égre kérlek, ne tégy alávalóságot, akárki légy is, aki ilyen messze merészkedsz. Állítsd vissza, kérlek, a zsámolyt – ne sértsd meg a királyt az egész nép szeme láttára." A megszólított azonban – ahogy azután Isten sugallatára felismerték – a hatalmas Laurentius nagy arany alakja volt. És ő így válaszolt: „Ha a császár nem teszi ismét jóvá a csúfságot, amit velem elkövetett, akkor én még nagyobb gyalázatot hozok rá: elragadom a trónját, és a földre taszítom."

A tudósítás szomorúan zárul: „Ámbár a királyi fiatalember megismerkedett e látomással és a vészterhes fenyegetésekkel, a gyalázatot mégsem tette jóvá. Vagy az emberek iránti szeretet győzte őt le, vagy Isten haragja volt az, ami így akarta. A királyi méltóság keveset használt neki: pályája felén, amikor az élet a legédesebben és a fény a legkedvesebben csillogott az ifjúnak, áldozatul esett a halálnak, és visszaadta a port a pornak."

Az utolsó év tele volt vereségekkel, kudarcokkal, rossz előjelekkel. A jelentések szerint az egy évvel korábban legyőzött dánok felkeltek, hogy lerázzák a szász igát; bevették az Ottó által ellenük épített határvárat, és most Szászország szívét fenyegetik. Felkeltek a vendek is. Szétrombolták Brandenburgot, elfoglalták a magdeburgi érsekség felét, és végigpusztították az országot egész az Elbáig. Az obodritok ugyanakkor Hamburg ellen vonultak és felégették. Ennyi szerencsétlenségtől sújtva Ottó lassan hinni kezdte, hogy Szent Laurentius csakugyan haragszik rá, és most arra készülődik, hogy letaszítsa trónjáról.

A Lotharida típusú sors belső „terve" értelmében – ami aztán az utolsó Ottó-sarjnál is léte tartalma lesz – a stylói vereség után II. Ottó életében is megjelenik a jellegzetes váratlan fordulat. Neki is voltak még – mint a korábbi Lotharidáknak – gyermeteg kísérletei a dolgok jóvátételére: a terv, hogy bosszút álljon, hogy egy új hadjáratot vezessen az arabok ellen, olyan kétségbeesett ötletek, mint a tengerszorost átívelő híd építése, a tü-

relmetlenség rohamai és homályos, bizonytalan várakozások. Ebben az állapotban egy élő szent keze, egy férfié, akit oly nagyra becsült, hogy Krisztus helytartójának székébe akarta emelni, elrántja ifjúi szeme elől a fátylat, amely eddig a jövőt rejtette. A fátyol mögött azonban feltűnt egy Másik, egy halott szent – a hívők számára félelmetes hatalom –, aki azzal fenyegette meg, hogy váratlanul véget vet uralmának.

Itália most fedte fel előtte halálarcát, és Róma tudatosan lett halála városa.

Az újabb útnak indulást is rémítő jelek kísérik. Ismét csak nyárközépen, a hőség tűrhetetlen, a császári csapat vonul – ezúttal Ravennából – végig az adriai parton, ahol Dél felé vezet az út. A császár láthatólag nem akarja már Rómát látni: a végzetterhes lépést nem akarja megtenni. Ezért az Abruzzón át vezető úton megy. Augusztus végén Larino közelébe ér, közvetlenül a bizánci felségterület határához. Itt éri el a hír, hogy Benedek pápa veszélyes betegségbe esett. Most már nem marad más választása. Ha az *ő* pápája meghal, az egyet jelenthet azzal, hogy Róma felkel ellene, és új pápát kiált ki, aki nem rokonszenvezik házával. Rómába siet tehát, és ott várja ki, amíg Benedek meghal. Ez már októberben jobblétre szenderül. Ottó mégsem hagyja még el Rómát. Most megkockáztatja, hogy olyan pápát iktasson be, aki nem római, ellenkezőleg: teljességgel hivatásának élő férfi, noha korábban az ő főkancellárja volt. Paviai Péter püspök ez, pápaként XIV. János. Ottó még ekkor is Rómában marad, habár a nagy bosszúhadjárat már dél felé csalogatná. Ám nem képes megemberelni magát – mintha sötét erők igézete tartaná fogva. Kiveszett belőle az „élet lelkesültsége": életének ugyan „még nincs vége, csak a zsenialitás veszett ki belőle. A létezés ellentétének hideg árnyéka borítja már".[77]

Késő ősszel betegség keríti hatalmába. Feltehetően vérhas. Erői gyorsan fogyatkoznak. Ekkor felriad. Voltaképpen nem akar meghalni. És szorongásában, kínzó türelmetlenségében, attól a vak vágytól vezetve, hogy ismét belevethesse magát a tevékeny életbe, olyan adag gyógyszert vesz be, hogy szó szerint megmérgezi magát.[78] Ám amint megérti, hogy most meg kell halnia, akkor, közvetlenül a halál előtt, visszatalál császári méltósága magas pátoszához: a Szent Péter szomszédságában, apja római palotájában, felesége, pápája, nagyjai: harcosai és prelátusai körében magasan felegyenesedik az ágyban, mintha az ama ülőhely lenne, amelyen őt még Krisztus királyságának jelképei vették körül, s miután meggyónt és megáldozott, hangosan imádkozik Istenéhez, az Atyához, kinek keze egykor ifjúi fején nyugodott, mígnem végül hangja és szeme megtörik.

Őt egyedül minden német származású római császár közül, a régi Szent Péter-bazilika átriumában helyezték örök nyugalomra. Így igazolódott be még e részletet illetően is Szent Majolus „jövendölése": sírját Rómában lelte meg.

A BIZÁNCI ROKONSÁG

1

A Veronában királlyá választott gyermek, a későbbi III. Ottó alakjára a dicsérő és elmarasztaló ítéletek villódzó fénye vetül: A vélekedések bizonytalansága természetes utórezgése annak a fátumnak, amely uralkodására nehezedik. II. Ottónak és egy bizánci asszonynak a fia volt az egyetlen olyan császára a Nyugatnak, aki lényében a latin–germán világnak a hagyományát a görög örökséggel egyesítette. E rendkívüli összetételű örökséghez egyedülálló személyes sors társul.

Hároméves Németország és Itália királyává koronázzák, még gyermekként és kamaszként részt vesz a birodalom keleti „misszióshatárán" vívott háborúkban, tizennégy éves korában uralkodó király, tizenhat évesen császár: húszéves, amikor a pápaság és Róma uraként hozzáfog egy szellemileg-lelkileg megalapozott világuralom megvalósításához. Hogy e fiatal embert huszonkét éves korában elragadta a pestis, mind a kortársak, mind az utókor számára nyugtalanító rejtélyt jelent.

Lényében és tevékenységében – már a kortársak így érezték – volt valami meglepő, valami szokatlan. „Hihetetlen és hallatlan!" – kiált fel Merseburgi Thietmar püspök, a kor szász arisztokratája és történetírója, amikor a gnieznói aktusról, a lengyel nemzeti egyház híres, sokat emlegetett megalapításáról beszámol. Még ugyanott történt, hogy a rómaiak császára mentesítette a lengyel fejedelmet, leghatalmasabb vazallusát ama adó alól, amit az neki mint német királynak kellett volna hogy fizessen, egyben munkatársává választotta, és ezzel részesévé tette a „Római Birodalom megújítása" tervének.[1] Más szavakkal: A német király a lengyelek új országának éppen csak kiépített egyházát, amelyre nagy jövő várt a nyugati keresztény oikumené keleti szélén, felszabadította a saját: a német egyház fennhatósága alól, és ezzel bebizonyította, hogy messze fölötte áll elődei és utódai nyers-darabos politikájának.

2

A gnieznói aktus egyike volt e drámaian mozgalmas élet legmegkapóbb jeleneteinek. Ha azonban beillesztjük az Ottó léttörténetét alkotó események láncolatába, akkor egy poláris ellentéteket egyesítő rendszer gyúj-

tópontjává lesz. Gniezno, vagyis keresztényi szellemben megújított birodalma e legnagyobb megdicsőülése előtt Ottó a szerzetesi regula legkeményebb vezeklési gyakorlatait végezte buzgón Rómában. Akkor azonban a szerzetesi szőrcsuhát sisakra és szablyára cserélte. Északra vonult, és új római birodalmának programját elvitte messze a régi, pogány impérium határain túlra.

A figyelmet Ottó esetében mindenekelőtt a – nem a programjában, hanem a természetében megfigyelhető – hirtelen irányváltoztatások keltik fel, amelyekkel már kortársai értetlenül, sőt döbbenten álltak szemben. Személyes történelmében négy metamorfózis mutatható ki. Az első közülük második római tartózkodása idején következik be, amikor a kezdetek tanulékony és jámbor ifjú embere haragos bosszúállóvá változik. A második a töredelmes bűnbánó hangulatból való pompás ébredés 999 késő őszén, amire már utaltunk. Ekkor indul neki, át a német és a lengyel télen, a hosszú útnak, mely Gnieznóba vezeti. A harmadik metamorfózisra lengyelországi útja után kerül sor. Sokat nyomott itt a latban lényének polaritása, amely a gnieznói érsekség megalapítása után – merész ugrás a jövőbe – feltárta előtte annak a lehetőségét, hogy hirtelen leszálljon önmaga és nemzetsége történetének legmélyebb alapjáig – a közvetlen és a választott ősök eredetéig. A negyedik átváltozás 1001 telére esik, amikor Ottó feladta Rómát, és elhagyva császársága jelképét, az Örök Várost, nekivágott élete váratlan, végeredményben bénító hatású feszültségekkel teli utolsó szakaszának.

E nagy napfordulókhoz a félfordulatok egész sora társul. Így esett meg például, hogy a 998-ban visszahódított Róma-asszony hatalmába kerítette a fiatal császár érzékeit; vagy hogy hosszas elidőzése Rómában 998-ban és 999-ben az izgatott, eksztatikus vándor életformájába csapott át; hogy végül, amikor végleg elhagyta Rómát, korábbi derült, a győzelem biztos tudatából fakadó optimizmusát vigasztalan pesszimizmus váltotta fel. A gyors elborulás egyébként is jellemző jegye világának; megnyerő, fiatalos nyíltságát túlságosan is gyakran gyűrik le mély, fájdalmas, gyötrő aggodalmak: éppilyen meglepő az átváltás a barátságos közvetlenség és időszakos aszkézisei komoly visszavonultsága között is.

A genealógia ismeri a végletes variánsok típusát, azt a jelenséget, hogy két fivér vagy más közeli rokon, hasonló adottságokkal és ráadásul hasonló természettel rendelkezik, beállítódásuk és cselekvésmódjuk mégis alapvetően ellentétes. A két típust szellemesen „Káinnak" és „Ábelnek", jellegzetes ösztönműködésüket pedig „káini" és „ábeli eljárásoknak" nevezték el. Az előbbi elnevezés „arra utal, hogy az individuum mintegy hagyja feltorlódni nyers indulatait, haragot, dühöt, bosszúvágyat, majd robbanásszerűen veti ki őket magából", míg a másik esetben „az individuum nyers indulatait... ellentétes irányú indulatrezdülésekké: etikus törekvésekké, jámborsággá transzformálja".[2] Ismeretes azonban az a csak ritkán előforduló eset is, amikor a „Káin"- és „Ábel-effektusok" po-

láris ellentétei egyazon személyen belül jelennek meg. Az ilyen emberek belső világa, érthetően, erős feszültségek színterévé lesz. Az angyal–ördög feszültségnek nevezett viszonnyal van ilyenkor dolgunk, ami mindenekelőtt a gyermek- és a serdülőkor sajátja – a gyermekkoré és az ifjúságé, mert a felnőttek létében a szerelemben vagy a hivatásban való „tárgyválasztás" rendszerint e feszültségek katalizátoraként hat, és az angyal-ördög feszültség csak ritkán kíséri végig az embert egész életén.

Ám Ottó fiatal ember volt. Egyéniségére haláláig ez a feszültség nyomta rá bélyegét – amivel kapcsolatban talán mondanunk sem kell, hogy a megnevezés ösztönműködések szimbolikus megjelölésére szolgál, nem pedig mitikus-misztikus magyarázatkísérlet. Ottónál mindenesetre az „angyal"-pólus volt túlsúlyban. Nem sok hiányzott ahhoz, hogy olyan eksztatikus vezeklővé legyen, mint hárman is legközelebbi barátai közül, akiknek egyike az egyház nagy szentje lett. Ahogy azonban sokáig elfojtott, akkor azonban váratlan és vad gyűlölet-, harag- és bosszúszomjkitöréseiből kitűnik, lelke mélyén jelen volt a másik pólus, a „Káin-természet" is. Nem sok hiányzott ahhoz, hogy már első ottjártakor bosszúállóként jelenjék meg Rómában. Lényének sötét vonásai mindazonáltal csak a városba való második bevonulása után bukkantak felszínre. Lényege azonban éppily erősen vonzotta a másik, az angyal-pólus, és ezzel egyben személyisége egyensúlya felé. E feszültség elementáris megnyilvánulásai többek között az égi tisztaság és a mártírhalál utáni vágy, a periodikus hullámokban visszatérő vezeklőgyakorlatok és a trónról és az uralkodásról való lemondás gondolatai; de ez magyarázza azt az ismételten kifejtett tervét is, hogy szerzetes vagy remete lesz.

Felmerül itt a kérdés, miért ebben a formában nyilatkozott meg Ottó lelki háztartásának fent bemutatott belső feszültsége. Hároméves korától Ottó *felség* volt, még a fogalom eredeti értelmében is; annál sajátságosabb, hogy ez a császári felség magában arra vágyott, hogy fenséges székéből a szerzetesi cellába szálljon le, amely tökéletes ellentéte a trónnak. A cella a mély, a titkos, az egyszerű, az a hely, ahol az ember teljesen Istennek adja át magát. A trón a magasság, a látható, a fénylő, és az a hely, ahol az ember az istenség neki jutott jelképeivel pompázik.

Az angyal–ördög polaritás figyelemre méltó jelenség a Nyugat keresztény kultúrájában. Bár Ottó Lotharida elődeinek sorsában is beáll ugyanaz az összeomlás előtti váratlan váltás, ami Róma végleges elvesztése után majd az ő esetében is bekövetkezik – az Ottó sorsát jellemző metamorfózisláncolatnak vagy az angyal–ördög feszültségnek a nyomait náluk hiába keressük. Mind Ottó szász őseinél, mind burgundi, bajor és magyar rokonainál felfigyeltünk olyan vonásokra, mint a feltétlen aszkézis, az önmegtartóztató életvitel, sőt éppenséggel az önmegtartóztató házasság iránti hajlam. E téren a burgundi nemzetséghez tartozóknál különösen hatásos párhuzamok mutatkoznak a velencei dózsék, az Orseolók házával. Belőlük azonban, valamennyiükből, hiányzik a fiatal császárra

jellemző kettősség, a szüzesség és önsanyargatás vágyának eksztatikus és túlcsigázott, himnikus és ditirambikus kitörése az egyik oldalon, a másikon viszont a „Káin-követelések" sötét felgyülemlése és váratlan kiömlése. A szüzességi és önsanyargatási hajlam tekintetében a maga extrém, aszketikus magatartásával alkalmasint még a magyarországi Szent Imre állna hozzá a legközelebb, csakhogy emebből teljességgel hiányzik az ördög-pólus: ez az „Ábel" csak elsőfokú unokafivérével, a „Káinnal", Orseolo Péterrel, Magyarország királyával együtt alkot egy extrém-variáns párt. Így a nemzetség még tágabb körben sem mutat fel semmit, ami Ottó lényegi polaritásához hasonlítana. Az a körülmény, hogy éltek olyan személyek Ottó udvarában, akik szellemi hajlamaik szerint hasonlónak látszottak, mint ő, nem téveszthet meg bennünket.

Bizonyos, hogy a barátság, e nemes értelemben, egyetlen nyugati császár életében sem játszott olyan fontos szerepet, mint III. Ottóéban. Rövid élete során öregek és fiatalok, világi papok, szerzetesek, katonák és államférfiak vették körül folyvást. Minden különbözőségük mellett ezek egy vonatkozásban mégis hasonlítottak egymásra. „E férfiaknál ugyanaz a sajátos keveréke figyelhető meg a mély vallásos érzéssel, a magábaszállásra való törekvéssel, Isten iránti odaadással társuló világi élvezetvágynak és harci kedvnek, ami a császárnak is sajátja volt" – mondták róluk finom megfigyelők.[3] „Egyszer háborús hősökként és a császári csapatok vezetőiként találkozunk velük, azután ismét a szerzetesi élet magányában."

Csakhogy ezek csupán „utánzói" voltak császáruk különös életformájának. Nem befolyásolták az ottói személyiség sorsát és fejlődését. Jönnek, mintegy megigézve, az ottói kozmosz különböző pontjairól, engedve az uralkodó nap nehézségi ereje vonzásának. Néhány évig napközelben, tőle függve élnek, és csakúgy részt kapnak a központi csillag fényéből, mint elsötétüléseiből. Aztán a hatalmas fény kihuny. Vonzereje oda, és a szatellitek megint szétszóródnak az űrben. Egyesek elesnek; a többiek saját vonzalmaikat követik; egyiket-másikat még évtizedek múlva is felismerjük II. Henrik kíséretében vagy ott találjuk Ottó egyik kedvenc kolostorában. De a feszültség, a váratlan átlendülés képessége eltűnt életformájukból, mivel az csak kölcsönzött volt.

Ottónak azok a barátai azonban, akik befolyással voltak sorsára vagy közrehatottak annak formálásában – keményebb fából vannak faragva. Emellett olyan férfiak, akik már megalkották saját formájukat, következésképpen mind a császári nap fényében, mind annak kihunyta után szuverén módon megmaradnak önmaguknak. Prágai Adalbert, hildesheimi Bernward, ravennai Romuald, az aventinusi Együgyű Leó, az aventinusi Hallgatag Leó, Clunyi Odilo, Rossanói Nilus, a velencei II. Orseolo Péter, a lengyelországi Vitéz Boleszláv – ők Ottó nélkül is önálló történelmi szerepre voltak rendelve és felvértezve; igen, azt kérdjük magunktól, mi lett volna Ottóból a nélkül a befolyás, példa, rokonszenv és ösztönzés nélkül, ami ezekből a férfiakból felé áradt.

Ugyanez érvényes, csak még sokkal nagyobb mértékben annak az Aurillaci Gerbert-nek a személyiségére, aki kétségkívül a kor egyik legfigyelemreméltóbb embere volt, és aki, miután Ottó tanárként, barátként, tanácsadóként és munkatársként udvarába szólította, végül II. Szilveszter néven második pápája lett. Ez emberek közül senki sem élte végig az angyal–ördög feszültséget, Ottó lelki háztartásának váratlan dominanciaváltásait, de az erős felindulások, a túlhajtott aszkézis vagy a sötét bosszúvágy is éppoly kevéssé volt része személyiségüknek.

Ottó láthatólag elszigetelt jelenség volt ebben az őt környező világban. Bizonyos tekintetben idegenszerű benyomást ébresztve válik ki alakja mind a kortársak közül, mind a Nyugat leszármazási szövedékéből. Mély értelmet hordoz az a tény, hogy legjelentékenyebb munkatársa, II. Szilveszter is, aki nem kevésbé meglepő jelensége a történelemnek, mint Ottó, ugyancsak kiválik kora szellemi és társadalmi hátteréből. Akárcsak Ottó, ő is kivétel. És írása révén, amelyben ez a „világ csodája", az ifjú császár, az öreg mágushoz fordul, maga Ottó fedi fel előttünk, hol kell azt a kapcsolatrendszert keresnünk, amelyhez alkata szerint tartozik. Az írás arra a világra utal, amelyből anyja jött.

Természetesen vannak külsődleges, mindenekelőtt politikai okai is annak – köztük az elismertetésre és a tekintélyre való törekvés –, hogy már nagyapja a Kelet császári udvara felé tekingetett. Nem szorul indoklásra, mennyire fontos lett volna, ha a nyugati császárság újrateremtőjének császári fia egy, a makedon császári házból származó Bíborban születettet vezethetett volna az oltárhoz Hasonló eszméket dédelgetve és hasonló eszméktől indíttatva más császárok, sőt más királyok is ugyanezzel kísérleteztek. A Nyugat császárának házassága egy bizánci uralkodói sarjjal, még tisztán külsődleges szempontból is, megkoronázása lett volna annak a folyamatnak, amelynek révén a szász császári nemzetség az egész világra kiterjedő érvényre tett szert. Ottó dédnagyapja még kizárólag szász asszonyokat vett feleségül; dédnagybátyja Bajorország, nagybátyja Sváb-föld örökösnőjét vitte otthonába; nagyapja első házasságában angol nőt, a másodikban egy burgundi asszonyt, a lotharida–longobárd örökösnőt; az utolsó lépés apjának egy keletrómai hercegnővel való házassági kapcsolata kellett hogy legyen – csak ez lehetett. A napnyugati császári nemzetségből már csak a császári-görög ősök hiányoztak. II. Ottó összeköttetése a bizánci Theophanóval az Ottók utolsó hajtása számára valóban ősválasztássá lett.[4] III. Ottó, az egyetlen családjában és a német nemzetiségű római császárok között, nemcsak a Nyugathoz, nemcsak a szász–burgund–lotharida kapcsolatrendszerhez tartozik, mint elődei és utódai; anyai ági leszármazását tekintve – még ha anyja nem is volt Bíborban született – félgörög. És valóban az, hisz tizenegy éves koráig anyja befolyásolta fejlődését és nevelését, megmagyarázta neki ősei nyelvét, a görög Kelet hagyományát és kultúráját. A hellenisztikus stúdiumokban Ottó keresztapja,

Joannesz Philagathosz, a rossanói görög folytatta az ifjú király tanítását. A nevelési folyamat az anya halála után sem szakadt félbe. Hat évvel elhunyta után Ottó maga is érezte, milyen nagy szüksége van a további képzésre, további kiegészülésre a görög szellemből. A nagy magányból, amelyben élt, a filozófia, a matematika és a szép beszéd művészetének híres, elismert mestere, Aurillaci Gerbert felé nyújtotta a kezét, és már idézett írásával magához hívta.

„Óhajunkkal annak a forró kívánságunknak akarunk kifejezést adni, hogy pusztítsd ki a Mi szász bárdolatlanságunkat, és ösztönzéseddel ébreszd fel helyette görög finomságunkat, ha lényünkben csak szikrája csillan is görög szellemiségnek. Ezért tudományod tüzéhez közelítjük a Mi lángocskánkat, hogy Isten segítségével mozdítsd elébb a görögök élénk géniuszát..." *Graecorum vivax ingenium deo adiutore suscitetis.*[5]

Mindazonáltal ahogy e levélről egyes historikusok alighanem mindig is gondolták, ebben mégiscsak a görög asszony, az okos, szellemes és finom Theophano fia szólal meg, aki itt határozottan és tudatosan a hellén örökségre helyezi a hangsúlyt; voltaképp valósággal hatalmába keríti, a szász atyai örökséget pedig megtagadja. Ha tekintetbe vesszük, hogy amikor e levelet írta, ez a fiú alig volt tizenhét éves, és hogy az extrém váltások típusának megtestesítője volt, akkor már feltehetőleg nem lep meg bennünket, hogy más alkalmakkor viszont mint a németek királya éppilyen lendülettel állt ki az apai örökség mellett. Ez azonban semmit sem von le annak a jelentőségéből, hogy a fent idézett levél szerzője az a császár, akinek az anyja bizánci volt, aki római udvartartását bizánci–római minták szerint szervezte meg,[6] aki egy bíborban születettnek: egy görög hercegnőnek háromszor kérte meg a kezét, nyugati uralkodóházból való lányért pedig sohasem versengett.

3

Ki volt Theophano?

Ottó anyjának a közelebbi származásáról semmi biztosat nem tudunk. 968-ban Cremonai Liudprand a bizánci császár, II. Niképhorosz Phokasz udvarában tett emlékezetes követi látogatása alkalmából megkérte ura, Nagy Ottó fia számára az elhunyt II. Romanosz császár egyik lányának kezét. A kiválasztott nevét Liudprand, sajnos, sohasem említi. Mindenesetre a császárral való különösen feszült, sőt az általános gorombaságok határát túllépő összeszólalkozások során – ezzel kapcsolatban természetesen nem lehet választ adni arra a kérdésre, vajon a püspök valóban szemébe vágta-e a keleti világ urának mindazokat a sértéseket, amelyekkel tudósítása szerint[7] Niképhoroszt illette – azt a választ kapta: „Hallatlan, hogy egy bíborban született atya bíborban született leányát egy idegen kapja meg" – ám legyen, tette azonban rögtön hozzá, mert

Bizáncban büszkék voltak ugyan, de kereskedelmi érzékük, az volt, csak I. Ottó adja ki a Porphyrogenetának Ravennát, Rómát és az egész országot az alsó-itáliai bizánci határig. *Ez* az ár azonban mégis túl magas volt. A misszió megfeneklett – e feltétel nélkül is ez lett volna a sorsa: Nyugat követét bizánci részről csak gúny, sértés és megvetés fogadta, amire ez, egészen kijőve sodrából, a lehető legkevésbé diplomatikusan, vad ingerültséggel válaszolt. A jelentés annak a távolba küldött férfinak a tipikus beállítottságáról vall, aki megbízatásának ugyan ott nem felelt meg, hazatérve azonban – hogy önmagát igazolja és megbízója tetszését elnyerje – hosszan meséli, hogyan könnyített mindenek ellenére a lelkén, és, mielőtt végleg visszautasították volna, hogyan mondott ezt-azt a rossz vendéglátónak. Ennek ellenére visszautasították, és ezt a tényt nem lehetett szépíteni. A Bizáncban nem sokkal ezután bekövetkezett trónváltozás alkalmat adott Nagy Ottónak arra, hogy ugyanazzal az ajánlattal Kelet új hatalmasát, I. Tzimiszkesz János császárt (a „papucska", ugyanolyan gúnynév, mint Caliguláé, a „csizmácska") keresse meg. Ezúttal a kölni Gero érseket küldte követként Konstantinápolyba, aki talán nem volt olyan élénk és talpraesett, mint Liudprand, ezzel szemben sokkal tapintatosabb és méltóságosabb, és ez végül 972 tavaszán egy Theophano nevű bizánci hercegnővel tért vissza Itáliába. Ugyanez év április 14-én Rómában megvolt a görög lány esküvője, azután császárnővé is koronázták. Ezzel az Ottók újabb lépést tettek afelé, hogy megvessék a lábukat Itáliában, és megmutassák, egyenrangúként szerezték meg a császári koronát, egy lépést azon az úton, amely az egész világra szólóan szerez érvényt a szász nemzetségnek. Megtörtént az Ottók ős-választása a keletrómai császárok véréből.

De valóban ez történt-e? A kor elbeszélő forrásaiból bizonyos kétkedés, de legalábbis némi bizonytalanság érezhető ki. A megbízható, a császári családhoz közel álló Widukind az új császárnőt csak *puella*nak nevezi; a hasonlóképpen korabeli *Mathildis reginae* csak *regalis coniunx praeclara*nak; csak a valamivel későbbi Thietmar adja meg a kulcsát ennek az olyannyira furcsa megjelölésnek, amennyiben elbeszéli, hogy János császár nem a „kívánt szüzet" *(virginem desideratam)*, hanem „egyik unokahúgát" küldte Itáliába. Erre állítólag azt tanácsolták Ottónak, küldje vissza a lányt ismét Bizáncba (eandem remitti consulerunt). A császár azonban ezt nem tette meg. Épp ellenkezőleg: a ránk maradt donációlevél szerint fejedelmi hozományt adott a menyének, de elkerülte, hogy az oklevélben említést tegyen származásáról, s különösen hogy apját megnevezze. Csak annyi áll ott: *neptis imperatoris Constantinopolitani*, azaz az asszony itt is úgy szerepel, mint az ezekben az években Kelet trónján ülő örmény trónbitorlónak, a Kurkuasz-házból származó Tzimiszkesz Jánosnak az unokahúga.[8]

Az adománylevél szövege arra látszik utalni, hogy a menyasszony megszerzése érdekében Gero érsek valamiféle kompromisszumot kötött.

És ezt bölcsen tette. Egy bizánci hercegnő mint a nyugati császár hitvese *de facto* – nem *de iure* – felért a nyugati császárság elismerésével, és elősegítette, hogy az új császári ház az egész világra szóló jelentőséget nyerjen minden nyugati nemzet szemében. Hogy a császárnő keleti hazájában bíborban született-e vagy sem, az – ha valakit egyáltalán – legfeljebb csak a legmagasabban állókat, a császári házzal legszorosabb kapcsolatban lévőket érdekelte, de a nyugati népek összességét semmiképp. Nagy Ottó is bölcsen cselekedett, amikor a kompromisszumba való hallgatólagos belenyugvást előnyösebbnek ítélte a menyasszony hazaküldésével járó nyilvános botránynál, és beletörődött a *fait accompli*ba.

Theophanót illetően a bizánci forrásokban teljes a hallgatás. Még a II. Ottóval való házasságát sem említik, éppúgy, ahogy később ugyanennek a császárnak a dél-itáliai bizánci felségterületek és az arabok ellen indított, a Nyugat szemében annyira jelentősnek tűnő egész vállalkozásáról is hallgatni fognak. Egy olyan kiemelkedő kutató, mint G. Schlumberger, a maga idejében még úgy vélekedhetett: „Certainement, ce silence voulu."[9] Ma másként ítélnénk. Van-e ugyanis valami jelentősége annak, ha egy nemesi család leánya – abban az időben, amikor, ha csak bitorlóként is, e ház egyik rokona uralkodik – férjhez megy egy távoli fejedelemhez? Aligha. Másként áll a dolog, ha az oroszok fejedelme Bíborban született Annát veszi feleségül, és e kapcsolat feltehetőleg kezeskedik arról, hogy népe végleg megtér a kereszténységhez (988). Erről azután nem is hallgatnak.

Történelmi vonatkozásban Theophano császárnő pontos leszármazásának kérdése kapitális jelentőségű. Csak ezzel magyarázható az az egyébként alig érthető tény, hogy vagy száz év óta újra meg újra neves kutatók fordítják legjobb tudásukat e rejtély megoldására, holott azt egy 1878-ban megjelent doktori disszertáció és két olyan jelentős kutatónak, mint P. E. Schrammnak és F. Dölgernek az idevágó munkái lényegében régen megoldották.[10]

4

Bizáncban úgy vélték, „hogy egy »Nem-bíborbanszületett« keze semmi esetre sem vonja magával bármiféle címnek az elismerését, és csupán diplomáciai, nem pedig politikai jelentősége van. Még fontosabb volt azonban, hogy egy »Nem-Porphyrogeneta« a császári koronára sem támaszthatott és vihetett magával semmiféle jog- és öröklési igényt, és így kívülállók esetleges befolyása... ki volt zárva".[11] Mindez azonban egy csapásra megváltozik, egyértelműen a nyugati császárok javára, ha be lehet bizonyítani, hogy III. Ottó anyja – a régebbi általános felfogásnak megfelelően, amely csak 1878 óta és csak lassan engedett tért az újabbnak – mégis II. Romanosz második házasságából származó lánya, azaz Bíborban született volt.

Kelet trónjának örökösével kötött házassága előtt Romanosz felesége talán nem volt kifejezetten prostituált, de bizonyosan a lehető legalacsonyabbról jött, egy a főváros elővárosaiban élő Kraterosz nevű közönséges kocsmáros lánya volt.[12] Akkoriban még Anasztaszónak hívták. A fiatal Romanosz egy kocsmában vagy az utcán akadt rá, beleszeretett, és még apja, VII. Konstantin halála előtt feleségül vette. E szép fiatal asszony lelkében a parvenü sötét gyűlölete izzott. Most „az Isten által felfedezett"-nek: Theophanónak hívták. Kizárólagos úrnőként akart Konstantinápoly Szent Palotájában uralkodni. Mindenkinek el kellett tűnnie az útjából, legelőbb apósának, végül fiatal férjének. A mindig nagyon jól informált történetíró, Leon Diakonosz személyében legalábbis van egy fontos tanú, aki Theophanót tekinti Bíborban született Konsztantinosz halála és II. Romanosz idő előtti elhunyta okozójának.[13] Ami azonban minden kétség felett áll, az az, hogy ő vitte keresztül anyósának és férje öt lánytestvérének kolostorba küldését. Amikor özvegy lett, két, még zsenge korú fiának, II. Baszileiosznak és VIII. Konstantinnak a nevében talán magához ragadta volna a hatalmat, ha a mindenható miniszter, az eunuch Joszeph Bringasz, nem állt volna az útjában.[14] Hogy megszabaduljon tőle, egybekelt a császári hadvezérrel, Niképhorosz Phokasszal, egy csúnya, komor férfival, aki 912-ben született, tehát vagy harminc évvel idősebb lehetett, mint ő.

Niképhorosz örmény őseitől nemcsak a katonai rátermettséget örökölte, hanem a mély, aszketikus vallásosság iránti hajlamot is. Nagybátyjának, a szent Meleinosz Mihálynak a befolyására már korábban beavatták a keleti aszkézis ideáljaiba és lelkigyakorlataiba. Közvetítésével baráti viszonyba került az akkori görög egyház egyik legnagyobb szentjével, Szent Athanasziosszal. Így felmerült benne az a gondolat, hogy maga is szerzetes lesz. Niképhorosz azonban a tett, sőt a harc embere volt, büszke és merész uralkodó természet, becsvággyal teli, ambiciózus, erős akaratú, kissé nehézkes, ingerlékeny, néha-néha éppenséggel komor ember. Ugyanakkor ezt a katonát a lehető legmélyebb misztikus hangoltság jellemezte. Portyázásainak és a katonáinak szentelte magát, egyúttal azonban az imának és a legszigorúbb önsanyargatásnak is. Felesége halála óta szűzi életet élt, és megtartóztatta magát az evésben is. Athanasziosz kérlelte, vegye fel a kámzsát. Athosz hegyén, a leghíresebb kolostorban, amelynek az alapításában neki is igen nagy része volt, Niképhorosz elő is készíttetett a maga számára egy cellát, csakhogy nem költözött be. Athanasziosz ekkor elhagyta. Niképhorosz utánament a hegyi pusztaságba, kétségbeesetten kereste, de hiába. Végül Leó, Niképhorosz fivére megtalálta a szentet. Ekkor különös életforma vette kezdetét: a szent aszkéta elkísérte a nagy hadvezért hadjárataiba – mígnem váratlan fordulat történt.

II. Romanosz korai halála után Bringasz miniszter Niképhoroszt tekintette a birodalom leghatalmasabb emberének, és megkísérelte megbuktatni. A hadvezér Konstantinápoly pátriárkájánál keresett és talált mene-

déket. Hogy már akkor is kapcsolatban állt-e a császárnővel vagy sem, már nem lehet kideríteni. Csak annyi bizonyos, hogy Bringasz nem hagyott fel a Niképhorosz elleni konspirációval, és amikor azt katonái Caesareánál császárrá kiáltották ki, unokaöccsét, Joannesz Tzimiszkeszt, Nikephorosz mellett minden bizonnyal a kor legjelentősebb hadvezérét bujtotta fel ellene. Ez azonban – erős, férfias, hősies alkat, aki undorodott a herélt eunuchtól – mindent felfedett nagybátyja előtt, aki most Joannesz javára le akart mondani a legfőbb hatalomról. Ám ekkor Joannesz kivonta kardját hüvelyéből, és megfenyegette Niképhoroszt, hogy szíven szúrja vele, ha visszautasítja a bíbort. Az öregebb erre engedett. Bevonult a városba, megkoronáztatta magát és – feleségül vette a virulóan ifjú császári özvegyet, „aki feltűnően szép és valóságos Heléna volt". Barátai, a szerzetesek eleinte támogatták ezt a házasságot – „attól féltek ugyanis, hogy talán kicsapongó, könnyelmű életre adja magát, és meg nem engedett élvezeteknek fog hódolni" –, de azután, amikor látták, hogy „mindent a feleségének ajándékozott", gyorsan megváltozott a véleményük, és elidegenedtek tőle. Athanasziosz kétségbeesett írásban fordult a császárhoz. Niképhorosz – így mesélik – könnyekre fakadt, amikor elolvasta. A tudósítások szerint Athanasziosz személyesen is eljött a császárhoz, és ez alkalommal Niképhorosz megújította esküjét, hogy később egyszer mégis kolostorba vonul majd... De megbéklyózva a szép Theophano varázsától és saját becsvágyától, már nem volt ura önmagának, mint korábban. „Akkoriban már láthatta az ember – jegyzi meg Leon Diakonosz[15] –, hogy ujjong a sors tervei teljesültén, s mily büszke rá, hogy minden emberi ténykedés az ő hatalma alá van vetve, és semmi emberi dolog sem az ember kizárólagos sajátja."

Különös, de jellemző, hogy éppen Niképhorosz hozott törvényt a szerzetesek ellen. Miután a szerzetesség körében megváltozott a hangulat iránta, hirtelen felfedezték – amit korábban láthatóan nem akartak felfedezni –, hogy a császár özvegyember, a császárnő pedig özvegyasszony volt, amikor házasságot kötöttek, ráadásul Niképhorosz keresztapja is felesége gyermekeinek. A házasság tehát kétszeresen is kánonellenesnek, sőt incesztuózusnak számít. Nos, a barátok értettek hozzá, hogy a népet a császár ellen hangolják. Ez sohasem bocsátotta meg a papoknak, hogy „most Bizánc lakói gyűlölettel" teltek meg ellene. Őt magát mind gyakrabban „gyötörték tépelődő gondolatok, nem tudott úrrá lenni mélységes levertségén", amihez lassan félelem is társult, mert az utca már nyíltan lázongott, és híresztelések jutottak a fülébe egy élete ellen szőtt összeesküvésről. Egy nagy fal segítségével erődítménnyé alakította át a császári palotát. Mindeközben nem sejthette, hogy az ellenség a falon belül lapul, és az asszonyok palotája lett azoknak a találkahelye, akik elhatározták, hogy megölik.

Niképhorosz, aki katonai sikerei és népszerűsége miatt nyilvánvalóan féltékeny volt Joanneszre, elkövette azt a hibát, hogy unokaöccsét el-

mozdította a hadsereg főparancsnoki tisztéből, és birtokaira száműzte. A császárnő azonban, aki nagyon is világosan felismerte, hogy Niképhorosz, noha „mértéktelenül adakozó volt vele, és egészen meg volt igézve szépségétől", erős uralkodó természetéből következően kormányzati ügyekben egyre inkább háttérbe szorította, még annak száműzése előtt szerelmi viszonyt kezdett Joannesszel. Amikor most ennek el kellett volna szakadnia Theophanótól, az asszony kétségbeesésében minden befolyását latba vetette Niképhorosznál, hogy szerelmesét – azzal az ürüggyel, hogy a „nemes és derék férfinak", aki „tétlen és féktelen életet folytat... egy előkelő asszony személyében feleséget kell keresni" – megint maga mellett tudja. A császár hagyta magát rászedni.

„Joggal hiszik ennélfogva némelyek – kommentálja Leon Diakonosz –, hogy dicső férfiak felébresztik az isteni Nemesziszt és az emberi irigységet, miáltal szerencsétlenségbe taszíttatnak, megaláztatnak és végezetül teljesen tönkretétetnek."[16] E célból jött vissza Joannesz.

Nos, Theophano értett hozzá, hogy szeretője becságyát mindinkább erre a célra irányítsa. Száműzetése igazságtalan volta igazolásul szolgált számára; Theophano befolyása irányt is adott indulatának. Joannesz elhatározta, hogy félreállítja nagybátyját, elveszi tőle császári birodalmát és császárnőjét.

December 1-jén „az éj beálltakor a császárnő, szokása szerint, felkereste urát... »Most megyek – mondta aztán –, később azonban hozzád jövök; ezért a hálókamra maradjon nyitva... «" A császár egyedül maradt, „és a Szentírásba mélyedt". Mikor belefáradt az olvasásba, ledőlt a földre pihenni – mindig így aludt – a „tiszteletre méltó ikonok előtt... (nagybátyjának, Meleinosz Mihálynak) a párducbőrén és skarlátvörös nemeztakaróján". „Kivont karddal nyomultak be (az összeesküvők) a hálószobába; ám amikor az ágyhoz értek, és azt üresen találták, megdermedtek a félelemtől... Csakhogy egy eunuch, aki vezette őket, megmutatta nekik az alvó császárt... Leon Balantesz hatalmas ütést mért rá... Ez fennszóval kiáltott: »Segíts nekem, Istenanya!«... Joannesz azonban leült a császár fekhelyére és fenyegetően kérdezte: »Mondd meg nekem, te hálátlan és gonosz zsarnok, nem én voltam-e az, akinek a segítségével uralomra... jutottál? Hogy hagyhattad, hogy ilyen szolgálatok feledésbe merüljenek, és... hogy foszthattál meg a seregek fővezéri tisztétől?«" És „megragadta a szakállát és kegyetlenül megrángatta... Végezetül Joannesz a mellére taposott, kirántotta a kardját, és átdöfte fejét a kellős közepén, miközben arra biztatta a többieket, hogy ejtsenek a férfin halálos sebeket, amit azok irgalom nélkül meg is cselekedtek."

„Miután Joannesz végbevitte ezt az Isten előtt gyűlöletes és elvetemült gaztettet", a Nagytemplomba ment, hogy megkoronáztassa magát. Ekkor azonban elébe lépett a pátriárka, és tudtára adta, hogy addig nem jelenhet meg Isten házában, amíg a császárnőt, aki tudott a gonosztettről, ki nem űzi a palotából, Niképhorosz gyilkosát, bárki legyen is az, át nem

adja az igazságszolgáltatásnak, és hatályon kívül nem helyezi Niképhorosznak a papságot sújtó törvényeit. „Amikor meghallotta a döntést", Joannesz egy percnyi habozás nélkül a közeli Herceg-szigeti, majd egy másik, a távoli Örményországban lévő kolostorba száműzte a megcsalt csalót, Theophanót. Ugyanakkor hidegvérrel Leon Balanteszt nevezte meg Niképhorosz kizárólagos gyilkosaként. Niképhorosz határozatait is érvénytelennek nyilvánította. Erre megnyílt a szentély az új császár előtt: a véres kezű gyilkos elfoglalta a vérrel bemocskolt trónt, és néhány hónappal később – hogy bitorlásának a legitimitás látszatát adja – feleségül vette II. Romanosz egyik testvérét, akit a kolostorból hozott ki magának.

Joannesz Tzimiszkesz, a Nyugat későbbi császárnőjének nagybátyja, négy szálon, rokonság, házasság, szerelmi viszony és gyilkosság révén kapcsolódott ahhoz az uralkodóházhoz, amelytől a koronát elrabolta; így torkollnak a III. Ottó anyja származását illetően két különböző teóriát választók eltérő útjai *ugyanabba a genealógiai környezetbe*. Itt azonban olyan jelenségekkel van dolgunk, amelyeknek ismerős a természete.

5

A misztika iránti mély vonzalma és a szerzetesi életideál iránti hajlama ellenére Niképhorosz Phokasz nem arra volt hivatva, hogy szent legyen. És akárcsak a becsvágya igájába fogott örmény, dédunokaöccse, a császárság gondolatától megszállt szász sem tudta magát maradéktalanul az Istennek szentelt életre irányuló késztetésnek átadni. A húszéves Ottóban hatalmas volt a küldetésébe vetett szellemi-vallásos hit, Niképhoroszban, az ötvenévesben, a Theophano császárnő és a világuralom ébresztette kései szenvedély szakította át e misztikus-komor zsarnoki természet aszketikus gátjait.

Utódjával, III. Ottó másodfokú nagybátyjával azonban sok szempontból egészen más a helyzet. Tzimiszkesz ifjúságában és érett kora első szakaszában bátor, jelentékeny, okos stratéga volt, és császárként nagy uralkodóvá fejlődött. A kettő között azonban ott áll a negyvenöt évesnek „az Isten előtt utálatos, elvetemült tette": nagybátyjának és császárának meggyilkolása. Úgy tűnik, mintha itt ténylegesen az angyal–ördög feszültséggel lenne dolgunk. Hosszú lappangás után, idővel egyre inkább feltorlódva, Joannesz Tzimiszkesz lényének „Káin-vonásai" szörnyű, sőt szégyenletes módon áradnak ki. Aki a halálra sebzett embert szakállánál fogva rángatja, az nemcsak orgyilkos, hanem – e pillanatban – maga a testet öltött gonosz. Az a férfi, aki néhány órával ezután – amikor hatalom és szerelem között kell választania – a legnagyobb hidegvérrel, habozás, irgalom nélkül kiszolgáltatja kedvesét, akinek végeredményben koronáját köszönheti, ugyanakkor legfőbb segítőtársát mint az egyedüli bűnöst a legnagyobb cinizmussal juttatja az igazságszolgáltatás bosszuló

kezére, valóban érzéketlen sátán, akit hidegvér és cinizmus tekintetében csak a pátriárka múl felül, aki készpénznek veszi a hatalomra jutott szavait – habár tudja, hogy az hazudik –, és Isten házában egyeduralkodóvá koronázza.

Ezzel azonban kielégült az új császár „Káin-természete": megszabadult lénye gonosz elemeitől. Az orgyilkosból, a hálátlanság és hidegség démonából híres, nagy és igazságos király lett, a keresztény Kelet világkormányzója.

E szerep révén azonban még semmiképp sem jutott volna kifejezésre lényének angyal-pólusa. Igaz ugyan, hogy „kegyes szelídséggel" kormányozta a népet, szétosztotta a szegények közt kincseit, és kórházakat építtetett számukra. Lényének eredendő jósága mégis csak ott mutatkozik meg, ahol részvét ösztönözte tetteivel valósággal önmagát sodorja életveszélybe. Arról van szó, ahogyan a leprásokkal bánt. Miután új kórházak létesítésével „gondoskodott róla, hogy sokkal nagyobb számban vehessenek fel betegeket, maga ment el hozzájuk, aranyakat osztogatott nekik, és nem tartotta méltóságán alulinak, hogy úgy ápolja keléses, a betegségtől eltorzult tagjaikat, ahogy csak tőle telt, holott nagyon érzékeny volt, és kedvelt minden szépet. Ilyen nagy volt együttérzése mindazokkal szemben, akiket testi szenvedés gyötört; és ha velük találkozott, keveset törődött császári rangja ragyogásával, és feledte a bíborköntös keltette büszkeséget."[17]

Analógiánkat itt lezárjuk, azzal az eredménnyel, hogy a III. Ottónál tapasztalt vonzalom az eksztatikus vezeklés iránt, a noha nem elégséges, de erős egyházi vonzódás és az angyal–ördög feszültség a keleti keresztény világra, anyai ősei környezetére utal vissza.

6

Az utolsó Ottó, aki anyja görög örökségét is tudatosan élte meg, nem mint idegen szász fejedelem, hanem mint Theophylaktosz és Alberich közvetlen örököse jelent meg Rómában. Ezért kétszeresen fájdalmas számára, hogy az *ő* Rómája nem ismeri fel ezt a benne élő hagyományt, és fellázad ellene. Miután aztán legyőzi, keleti-bizánci minta szerint áll bosszút rajta, amikor tűri, hogy az ellenpápát megcsonkítsák és szamáron hurcolják körül, és adott szavát megszegve kivégezteti a római felkelés vezetőjét, hogy aztán szerelmi viszonyt kezdjen a feleségével.[18]

Az udvartartása szertartási rendjében és összetételében fellelhető görög és római elemek arról tanúskodnak, hogy Ottó Rómában nem követi sem a tisztán északi jellegű apai, sem a Karoling hagyományt, hanem egy olyan tradíciót, amely tősgyökeresen római és egyben a sajátja is. Az a „nemzeti"-politikai rendszer, amit a rómaiaknak Theophylaktosz dinasztiája szándékozott adni, megjelenését tekintve az akkor még görög

tulajdonban lévő Dél-Itália szellemi-politikai helyzetéből származik. Ez a Róma tevékenységében és reakcióiban Bizánchoz hasonlít. A nyugati szemszögéből a lehető legkülönösebb minden, ami ott történik. Ha tekintettel vagyunk erre, mindjárt érthetőbbé és világosabbá válik előttünk Ottó Rómában tanúsított magatartása. Tulajdonképpen a bizánci hagyományra válaszolt ezzel bizánci módra, aminek a magyarázata a római környezetben, a rejtett mozgatórugókban, Rómának és ifjú császári urának a lelki alkatában kereshető.

Túl mindezen, akkor is Bizánc felé fordult – ahogy már említettük –, amikor nősülni akart, a felé a világ felé tehát, ahonnan anyja származott. A hercegnő, aki 1002-ben Bariig jött, ahol már jegyese halála híre várta, egész biztosan VIII. Konstantin egyik lánya volt, talán a csúnyácska Theodora – a „himlőtől eltorzított és kolostorba száműzött" Eudokia nem jön számításba –, vagy pedig, és ez a legvalószínűbb, a nagyon szép, később híres, ha nem hírhedt Zoé – ezúttal tehát, ez egyetlen alkalommal a történelemben, kétségkívül egy igazi Bíborbanszületett.[19]

Zoénak[20] – miután vissza kellett térnie Bizáncba, és hosszú évekre el kellett tűnnie a gyneceum mélyén – a legkülönösebb sors jutott osztályrészül. Negyvennyolc éves koráig, az egész világtól elzárva, Konstantinápoly asszony-palotájában élt; apjának, a makedon dinasztia utolsó férfisarjának a halála után azonban ő lépett a trónra. Noha Zoé férje, az öreg III. Romanosz Argyrosz is bíbort viselt, a birodalom kormányzása ezúttal ismét egy eunuch, Joannesz Orphanotroposz kezében volt. Ötvennégy éves korában a császárnő beleszeretett Joannesz fiatal fivérébe, Paphlagon Mihályba. Hogy Mihállyal egybekelhessen, és maga mellé emelhesse a trónra, Zoé a fürdőben megölette első férjét, III. Romanoszt. Bűntársát tüstént császárrá kiáltatta ki, és néhány órával a tett végrehajtása után feleségül ment hozzá. Mihály egyszerű pénzváltóként kezdte a pályáját, majd mindenható bátyja révén egy félig egyházi hivatalhoz jutott. Mint legtöbb kortársa Bizáncban, ő is könnyelmű és romlott fiatalember volt. *„Devenu maître du pouvoir* – mondja kortársa, Pszellosz Mihály történetíró – *pendant un court laps de temps il considéra le métier d'empereur... comme un amusement... Mais quand il eut jeté son regard sur la grandeur du pouvoir et qu'il eut compris la grande diversité des choses à prévoir et quelle masse énorme de difficultés le souci des affaires accumule devant le véritable empereur, alors il changea tout d'un coup, et comme un homme passé de l'adolescence à la maturité, c'est avec plus de virilité, et, en même temps, de noblesse, qu'il prit la direction du gouvernement."*[21] [A később a hatalom mesterévé lett egy ideig úgy szemlélte az uralkodó foglalkozását, mint valami szórakozást... Amikor azonban észrevette a hatalom nagyszerűségét, és megértette, milyen szerteágazó dolgokra kell figyelnie egy valódi császárnak, akkor egy csapásra megváltozott, és mint aki a kamaszkorból az érett korba lépett, több férfiassággal és ugyanakkor nemességgel vette kezébe a kormányzat irányítását.]

Csak amikor valóban világossá vált előtte, micsoda gaztett révén lett a császárnő férje és császár, támadt fel benne a vágy az aszkézis után, és minden érintkezést megszakított a császárnővel. Alázatosságra törekedett, és szerzetesekkel, remetékkel és más egyházi személyekkel vette körül magát. Itt ismét a trón és a cella közötti roppant feszültség jelentkezik, éppúgy mint III. Ottó vagy II. Niképhorosz életében. IV. Mihály ezenkívül saját korában ritka buzgósággal törődött a szegényekkel és a betegség és kor sújtotta bukott nőkkel, akiknek a főváros környékén menhelyeket épített. A nehéz nyavalyatörésben, a *morbus sacer*ben szenvedő Mihály szerzeteseivel és világi papjaival gyakran ment el Szalonikibe, ahol Demeternek, egy általa különösen tisztelt szentnek a sírja volt. Mindebben azonban lényének csak az egyik oldala mutatkozott meg. Ez a fél-szerzetes, Niképhoroszhoz hasonlóan, jelentős hadvezér is volt. Belemélyedt a birodalom stratégiai problémáiba, és valahányszor néhány hétre lélegzethez jutott szörnyű szenvedése közepette, ő vette át a hadsereg parancsnokságát. Az epileptikus császárt így tartotta örök feszültségben szerzetesség és császárság, míg egy napon megkapó módon érte el a vég. A bolgárok támadtak. Mihály, a kimerültség határán, összevonta haderejét, és személyesen vezette az ellenség ellen, amelyet azután, utolsó erőit latba vetve, megvert a csatatéren. Haldokolva tért vissza Bizáncba, amikor tudatára ébredt állapotának, búcsú nélkül elhagyta a palotát, és az Argyri-kolostorba vitette magát, amit ő maga alapított. Ott letépte magáról a császári köntöst, és szerzetesruhát öltött. Ez volt mozgalmas sorsának utolsó átváltozása: anélkül hogy a császárnőt fogadta volna, még ugyanazon a napon meghalt.

7

Niképhorosz Phokasz, Tzimiszkesz János és Paphlagon Mihály példája megmutatta, hol kell a III. Ottó lényét meghatározó eksztatikus vezeklés, a gyakori fordulatok és a sajátságos feszültség rokon vonatkozásait keresnünk.

E férfisorsokat az esetek mindegyikében mintegy asszonyalakok árnyékolták be. Niképhorosz sorsát Theophano határozta meg. A férfi életében az ő megjelenésével kezdődik a sorsváltozás. A végén ő az, aki – mint „a nagy Moira", a hóhér halál mellett és mögött megjelenve – a végzetévé válik.[22]

De az is ő volt, aki Joannesz Tzimiszkesz sorsának változását előidézte. Csakhogy ez elég erős volt ahhoz, hogy eltépje magát tőle, és ezáltal ő lett az asszony sorsvesztésének előidézőjévé: amikor Joannesz halála után 976-ban ekkor uralkodó fia, II. Baszileiosz visszahozatja Bizáncba, a még csak harmincöt évesnek már vége van. Megtörten, megfakulva vegetál még néhány évig fiai udvaránál. Még azt sem tudja senki, mikor halt meg.[22a]

Kezdetben IV. Mihály számára is Zoé császárnő testesíti meg a sors hatalmát; de ő is képes rá, hogy mielőbb kiszakítsa magát a hatása alól. Természetesen Zoé helyzete alapvetően más, mint Theophanóé: Zoé nem kívülálló, akit aztán ismét el lehet takarítani az útból. Ő testesíti meg a régi dinasztiát: ő a makedon ház Bizánc fölötti legitim uralmának testet öltött eszméje. Amikor IV. Mihály halála után „fogadott fia" és IV. Mihály unokaöccse, V. Mihály megkísérli, hogy végleg megszabaduljon tőle, az utca, előbb az asszonyok, azután az egész nép, felkel ellene, „Zoé anyánkat" visszaviszi a Szent Palotába és megbuktatja Mihályt.[23]

Az óriásbirodalom kormánya ugyan újra meg újra kicsúszik gyenge kezéből. Ennek ellenére ő a birodalom kontinuitásának jelképe, az marad egyedül is – miután a két Mihály, mintegy megkettőzött alakban, eltűnik a színről.

Az V. Mihály megbuktatását kísérő zavargások idején valakinek eszébe jutott a testvére, Theodora. Most kihozták a kolostorából. Az öreg hölgy megragadta a gyeplőt. Eleinte meg is felelt a személyéhez kapcsolt reményeknek és követelményeknek. Röviddel ezután Bizáncban bikefál császárság alakult ki. Ezzel – női változatban – nagybátyjuk és apjuk kettős hatalma állítódott vissza. Csakhogy a kormányzás hamarosan férfikezet igényelt. Így Zoé hatvannégy évesen harmadszor is férjhez ment, ezúttal uralkodása első éveiből való egyik barátjához, a mind szellemi, mind társadalmi tekintetben rangos Konsztantinosz Monomakhoszhoz, és átruházta rá a császári hatalmat; ekkor a baszileuszok rangja már hármójuk között – mert ami most létrejött, az egy trikefál rend volt – oszlott meg.

Elsőként Zoé vált ki ebből a figyelemre méltó „császári kollégiumból": 1050-ben halt meg, hetvenévesen. IX. Konstantin 1055 végén szenderült jobblétre. Így egy rövid időre Theodora még egyeduralkodó maradt. 1056-ban ő is meghalt, élete hetvenötödik évében.

Bíborbanszületett Theodorának eme rövid, végelgyengülésben szenvedő egyeduralma volt az utolsó a bizánci ginekokráciák sorában.

Keleten a nőuralom korántsem volt olyan rendkívüli jelenség, mint a nyugati császárságban, ahol a császárok névsorába még egy megkoronázott és ténylegesen uralkodó asszony nevét sem lehetett felvenni.

Zoé és Theodora formailag is császárnők voltak, és ténylegesen uralkodtak – habár gyenge kézzel és csak rövid, köztes időszakokban. Nagyanyjuk kudarcba fulladt kísérletét, hogy II. Romanosz halála után egyedül, II. Niképhorosz meggyilkolása után I. Joannesszel együtt ragadja meg a hatalmat, említettük már. Kísérletei legalább annyit bizonyítanak, hogy az a hatalmi forma, amire magának igényt formált, Bizáncban egyáltalán nem volt szokatlan, következésképpen az ő esetében is lehetséges lett volna. Már száz évvel az ő próbálkozásai előtt meg tudott valósulni Bizáncban egy nagystílű nőuralom, éppen egy császári özvegy régenssége formájában – és az volt Theophano is. Theodora császárnőre, Theophilus császár feleségére és III. Mihály anyjára gondolunk. Az ő uralko-

dása azonban csak halványabb mása volt az első bizánci női egyeduralomnak, Eiréné császárnő női zsarnokságának, ami egyébként sok tekintetben hasonlít Theodóra uralkodására.

E császárnők, akik uralkodtak vagy uralkodni akartak – kivéve a „két öreg hölgyet", ahogy Ch. Diehl Zoét és Theodorát emlegeti – valamenynyien kívülállók voltak, akik beházasodás révén kapcsolódtak a dinasztiához, amelynek azután úrnőivé lettek: Eiréné és Theodora magas rangú hivatalnokcsaládból származik – a mi terminológiánkkal nagypolgárságot mondanánk; Theophano származását taglaltuk: ő egészen „lentről", az elővárosok proletárjai közül jön

8

A római impérium elvben nem tűrt maga fölött női egyeduralkodót. A császári nemzetségeknek még azon asszonyai is, akik időről időre uralomra jutottak, a császárok mögé rejtőzve, az ő nevükben cselekedtek, de sohasem szerepeltek egyeduralkodó fejedelemként, mint például a hellenisztikus Lagidák Egyiptomában történt. Ott a kormányzó asszonyok akkor is megszerezték maguknak a hatalmat, ha saját fiaik véres tetemén kellett keresztül gázolniuk. Az ilyen asszonyi teljhatalom nemcsak a római Nyugatnak volt idegen, hanem – Eirénéig – a római Keleten is ismeretlen volt.

Eiréné belépése az iszauri császári családba egy dominanciaváltás első látható szimptómájának tűnik. Férje háza a képromboló mozgalom legelőkelőbb szereplője. Eiréné ezzel szemben, mint osztályának és neméinek túlnyomó többsége, a szent ikonok tisztelője, az Istenanya kultuszának híve. Így megjelenése a keresztény-keleti világ középpontjában az ikon és az asszony, a szűz és az anya tiszteletének titkos-nyilvánvaló visszatérése. Először ugyan még titkolni tudja valódi érzelmeit. Csak házasságuk tizedik évében fedezi fel férje, IV. Leó, a tiltott ikonokat feleséége párnája alatt. Csakhogy már későn: fél évvel utóbb IV. Leó halott. Özvegye lesz még csak tízéves fiának, VI. Konstantinnak a gyámja; hamarosan magához ragadja az ügyek irányítását, mi több: arra készül, hogy egyeduralkodó legyen. Ezzel, hosszú lappangás és elfojtás után feléledve, ősrégi, nőuralmi tartalmakat hordozó hagyományok kerülnek hirtelen felszínre. Olyan tartalmak, amelyek ennek az asszonynak – a római-császári hagyomány nézőpontjából szemlélve – hallatlan vakmerőségét nemcsak lehetővé teszik, hanem igazolják is a közvélemény előtt.

A Keletrómai Birodalomban a lakosság széles rétegeinek jámborsága egy nagy női istenség évezredes tiszteletén nyugodott. A kereszténység első századaiban Egyiptomból kiindulva, ahol mind kultikus, mind politikai tekintetben igen mély gyökeret vert egy anyai megalapozottságú világkép,[24] elterjedt az Istenszülő (a Theotokosz) tisztelete. Az ephe-

szoszi zsinattól kezdve ezt a tiszteletet dogmának tekintették. A képrombolás időszakában arra törekedtek, hogy mindezzel leszámoljanak.

Az ember és a világ mélyén rejtőző tartalmak azonban ismét csak úgy viselkedtek, ahogy a „tiszta ész" efféle támadásai esetén mindig is viselkedni szoktak: védekeztek a maguk módján, misztikával és mitikus eszközökkel, sőt babonákkal és primitív-földhözkötött népies vallásossággal – és végül övék lett a győzelem a szegényes ráció kísérletével, egy korlátlan racionalizmus pusztító hatású rohamával szemben.

Az elmondottakat megvilágítandó, idézzünk fel itt egy elbeszélésbe sűrített illusztrációt a népies-földhözkötött hit tartományából. Ebből kiderül, mennyire telítve volt a népi képzelet az Istenanya tiszteletének tartalmaival – a férfias megalapozottságú zsarnoki egyeduralom hosszú évtizedei után mennyire várták Eirénét, azaz az asszonyt és az ő uralmát. Más szavakkal: Most lesz nyilvánvalóvá, milyen messzemenően megfelelt mind ő maga, mind szándéka a széles tömegek vágyának. Működhetett és munkálkodhatott, ahogy csak akart, a népi hagyománynak ez a másik, mély áramlata vezette és oltalmazta.

Kortársa, Theophanész meséli: „Az igaz jámborság hívei lassan ismét visszanyerték bizakodásukat... és minden jó nyíltan megmutatkozhatott. Abban az időben egy férfi felfedezett... a Hosszú Falakon belül egy ládát. Miután megtisztogatta és felnyitotta, egy fekvő embert talált benne, és a ládába belevésve a következő szavakat: »Szűz Máriától meg fog születni Krisztus, és én hiszek benne. Konstantin és Eiréné császársága idején, Nap, viszontlátsz engem«." [25]

Uralma első éveiben így a Kelet trónján ülő Eiréné fiával a keleti-keresztény világkép középpontjában trónoló Istenanyát képviselte. E „képviselet" gyökerei a keleti hagyomány legmélyebb rétegeibe nyúlnak le. Az egyiptomiak ősrégi Ízisz-oszlopán ez áll: „Ízisz vagyok, az egész föld királynője. Én vagyok Ozirisz király testvére és felesége. Én vagyok Horusz király anyja" és az ábrázolás az anyával, mint mellén csüngő csecsemőt jeleníti meg az „Ízisz-fiút".[26] Amikor Eiréné visszaállítja a képtiszteletet – ami a keleti kereszténység körében újra helyreállítja a lelkek egyensúlyát – még maga is annak a mitikus mintaképnek az értelmében cselekszik, ami mellett kiállt. „Egy özvegyasszonynak és egy árva gyermeknek" kell jóvátennie azt, „amit Isten ellensége... vétett" (Theophanész). Hamarosan azonban sötét, az őskép eme alakjához immár nem illő színek jelennek meg ez asszony lényének spektrumában. Rövid néhány év alatt ezek jutnak benne túlsúlyra. Egyre inkább egy olyan „világterv", egész pontosan a nőuralom világtervének jegyében cselekszik, amely szemben áll a „tisztán atyai-szellemi elvvel", a férfi világtervével, és azzal szemben az ősi nőuralmak „túlnyomóan materiális-női alapeszméjének" felel meg.[27]

Csak ebbe az összefüggésbe állítva nyeri el valódi jelentését Theophanésznek a tudósítása, amelyben anya és fia között az elsőbbség kérdése

körül kibontakozó viszályról ad hírt. Ezt a háborúskodást ismét tisztán kivehetően és jellemző módon a hagyomány népies áramlatának hangja kíséri. Jövendőmondók támadnak a népből, akik ilyen szavakat súgnak a császárnő-anyának: „Nem Isten határozott úgy, hogy fiadé legyen a császári rang, hanem téged illet az, mert Isten neked adományozta." Az efféle beszéd azonban értelmetlen és hatástalan is lenne, ha nem támasztaná alá a széles tömegek erős, ősi meggyőződése. Egyszerűen az anyajognak, a nő uralmának a visszatértét akarják. A dominánsok változása – nem először és utoljára a világtörténelemben – javában folyik. A császári gyermek, aki időközben tehetséges ifjú férfivá serdült, nem fogja fel a helyzetet teljes komolyságában. „Konstantint és Eirénét együtt fogják uralkodónak hívni." Különös természetű képződmény jön létre.

Eiréné már uralkodásának első esztendejében pappá szentelteti elhunyt férje öt fivérét. Győzedelmesen jelenik meg ezután fiával a katedrálisban, ahol sógorai áldoztatnak. Most továbblép férje dinasztiája elpusztításának útján. Az ifjú fejedelem úgy működik közre ebben, mint egy bábu, ő ágál, miközben mögötte, sugalmazóként, a szörnyű asszony és bizalmasa, a főeunuch áll. Ők azok, akik a cselekvést vezérlik. A legidősebb fivért, IV. Leót megvakítják, a többi négynek a nyelvét vágják ki. A dinasztiát ezzel kormányzásképtelenné tették – kivéve magát az ifjú császárt. Eiréné tehát hozzáfog, hogy fiát is eltegye láb alól. Először népszerűségét kell aláásni, aztán megbuktatni. Az anya észreveszi, mennyire beleszeret a házasságában boldogtalan fiatal férfi egyik udvarhölgyébe, Theodotéba. Szítja ezt a vonzalmat. Konstantin, a szenvedélytől legyűrve, meggondolatlanul cselekszik: feleségét kolostorba küldi, elveszi Theodotét és trónra emeli. Az új császárnő rokonságban áll Platón apáttal, aki másrészről nagybátyja Theoktisztának, egy hölgynek, aki ahhoz a mind szellemi, mind anyagi vonatkozásban rangos birodalmi polgársághoz, a *noblesse de robe*-hoz tartozik, amelyből Eiréné is származott. Theoktiszta mélyen, szenvedélyesen jámbor és éppoly szenvedélyesen kemény lelkű úrhölgy. Eléri, hogy – nagybátyját, Platón apátot utánozva – három fia, sőt férje is szerzetessé legyen. Ő maga, lányával együtt felölti a fátyolt. Most ennek a triásznak – Platónnak, Theoktisztának és fiának, Theodornak, Sztudion későbbi apátjának – jut az a feladat, hogy irányítsák a szerzetesek támadását unokahúguk és annak férje, a császár ellen, akit házasságtörőnek, második feleségével való házasságát pedig szégyenletes vadházasságnak tartanak. Támadásuk mögött megint az anyacsászárnő áll. Konstantin megint csak meggondolatlanul jár el: kényszerintézkedésekre ragadtatja magát a szerzetesek ellen. Úgy tűnik, hogy a képrombolás napjai térnek vissza, s velük a szerzetesek üldöztetetése és gyötrelmei. A birodalmat, főleg az alsó néprétegeket, hatalmas nyugtalanság keríti hatalmába.

Eiréné most úgy látja, eljött az ő ideje. Megnyeri tervének a gárdaezredet, elfogatja a császárt, és a bíborszobába viteti, ahol egykor életet adott neki. Ott „anyja végzése szerint" megvakítják, „olyan embertelen

és jóvátehetetlen módon, hogy belehalt".[28] Sztudioni Szent Theodor, Theoktiszta fia ezt jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „Tehát maguk a császárok is meg fogják tanulni, hogyan tegyenek erőszakot Isten törvényein, hogyan szabadítsák el a türelmetlen üldözést!" A nép véleménye és e vélemény szócsövének, az egyebekben annyira Eiréné-párti krónikásnak, Theophanésznek a szavai azonban kevésbé kegyetlenek, mint a szent barát megnyilatkozása, amikor a szerencsétlen fiatal ember vesztét ismét csak nagy epikus-szemléletes képpé sűríti: Konstantin megvakítása után „tizenhét napra elsötétült a nap, és nem küldte a földre sugarait, úgyhogy a hajók csak tévelyegtek és ide-oda hányódtak. Az egész nép egyhangúlag azt állította, hogy a nap Konstantin megvakítása miatt veszítette el sugarait. Így lett anyja, Eiréné egyeduralkodó."

Fia pusztulásának sötét epilógusaként Eiréné két évvel később még valamennyi sógorának megvakítását is elrendeli. Ezzel az iszauri császárok dinasztiája végleg kiszorult a történelmi tényezők erőteréből.

De a fiú pusztulásának még egy győzelmes epilógusa is van. „A húsvét hétfői ünnepélyes templomlátogatás alkalmából a császárnő négy ló húzta aranykocsin jön, és ünnepi ajándékként gazdagon szórja a pénzt a nép közé. Négy patrícius vezeti kantárszáron a lovakat... "[29]

Az anyaság ideája a négyben rejlik, de ez egyben a tökéletesség a befejezettség szimbóluma is.[30] A négy jelenléte itt is az ünnepélyes állandóságnak, egy, a fehér és arany diadalmas színpompájában, négy paripa és négy magas méltóság diadalmas kíséretében elvonuló megdicsőült világközéppontnak a képzetét kelti. A kocsi mint a női királyság kifejezője, asszonykéz irányította négyfogatúként már szirakúzai uralkodónők pénzérméinek hátoldalán megjelent, míg ugyanezen érmék elülső oldalán fátyollal és homlokpánttal díszített női fej látható: a nő mint királynő és új földistennő, νέα Δημήτηρ (nea Demeter), de mint οὐρανιη γή (uranie ge) is, a mennyei föld, az istenült *mater-ia.* Ugyanezzel a fejdísszel jelennek meg azután érméiken olya Lagida királynők, mint Bereniké vagy Arszinoé.[31] Berenikénél azután – körülbelül úgy, mint a kisázsiai Nagy Anya ábrázolatain a maga hajtotta oroszlánfogat – megint föltűnik a kocsi is. Ő is maga hajtja, teli bosszúvággyal, holttesteken átgázolva, sötét varázs ura, „amit a tradíció kölcsönöz neki". Kirké, Medea felé nyílnak világmélységű perspektívák.

Mint πιστός βασιλεὺς (pisztosz baszileusz): császár és nem pusztán császárnő ül most Eiréné *egyedül* a keleti-keresztény kozmosz közepén. Csak most válik világossá, hogy kezdeti alakja – fiával együtt trónol a mindenség középpontjában – csak álca volt. Alkalmasint sohasem a létezés „élet-oldalát" képviselte. Az uralkodó nőt élete során sohasem aphroditéi-hetérai, hanem mindig amazoni-férfiellenes oldaláról képviselte. E típus megtestesítőjeként pusztította ki férje dinasztiáját. Ezekkel az akarat nélküli, véres, vak árnyakkal, akik eredetileg még uralkodásra lehettek volna hivatva, ő, a kegyetlen asszony áll szemben, aki – tündök-

lő-steril *maiestas matronalis*ában, oldalán főeunuchjaival, heréltjei és szerzetesei seregétől kísérve – most helyettük uralkodik. Jellemző, hogy közvetlen környezetében csak ezeket viseli el: egyrészt olyanokat, akik, megfosztva férfiasságuktól, hangban, mozdulataikat, kinézetüket és ruházatukat tekintve a női szférához kerültek közel – másrészt azokat, akik fogadalmuk miatt mondtak le férfi voltukról, és most a barátok „angyalruháját" hordják, azaz úgy öltözködnek mint az asszonyok.[32] Kleopátra, „egy erotikus szellemi kultúra révén... Aphrodité földi megtestesülésévé fejlődött asszony"[33] úgy intézte, hogy a politikai elsőbbséget még szerelmesével, egy olyan jelentős férfival szemben is meg tudja tartja, mint Antonius. Eiréné, a férfigyűlölő amazon ezzel szemben egyre inkább eunuchjai ambícióinak eszközévé lesz. Fia uralmát nem viselte el: heréltjeivel szemben azonban tehetetlen. Ezek már életében a trónért veszekszenek egymással.

Az idősödő asszony ekkor egy nagy gesztussal megpróbál kitörni ebből a megalázó helyzetből. Ez utolsó gesztus aztán mégis Kleopátrára emlékeztet. Ahogyan az – egy asszony, aki uralkodásra hivatott és arra termett – undorral fordult el nemzetsége elfajzott férfiaitól, és a római nyugatnak az ő női alkatával egyenrangú férfialakja felé fordult, úgy fordult most a végén Eiréné figyelme a Nyugat első királya, Nagy Károly felé, és felajánlotta neki a kezét. Ezzel megálljt lehetett volna parancsolni a világ kettéválásának, létre lehetett volna hozni egy világbirodalmat, olyan nagyot és hatalmasat, mint a régi cézároké, megvalósulhatott volna Kleopátra álma: „férje és a római Capitolium felett uralkodva uralkodni az egész földkerekségen".[34] Nem így volt rendelve. Csakhogy Kleopátrát egy Octavian buktatta meg, míg Eiréné vereségét egy herélt kicsinyes cselszövényei okozták, aki értett hozzá, hogy tervét még csírájában megfojtsa. Úgy tűnik, hogy az asszony ezután – betegen, megöregedve, fáradtan – feladta a játékot: egy pimasz pénzügyminiszter megfosztja a hatalomtól. Megbuktatják, száműzik. Nyomorban hal meg. Egyszer sem kísérelte meg, hogy védje magát.

És mégis ő az, aki visszaállította az ikon kultuszát, és újra megteremtette a lelkek egyensúlyát. *„Elle a osé une révolution politique et réligieuse d'une importance sans égale"*,[35] [Példa nélkül való vallási és politikai fordulatot mert végrehajtani] és ezzel a megbékélés és a harmónia jegyében véget vetett egy hatvan évig tartó viszálynak. Theophanész[36] tehát így foglalhatja össze: „A katolikus egyház ismét visszanyerte régi fényét; semmi újat nem tanítottak, csak a szent és boldog atyák tanításait őrizték meg megingathatatlanul, és elvetették az új tévtanokat... Novemberben valamennyien (azaz a niceai zsinat atyái) a császárvárosba mentek, és a császár elnöklete alatt valamennyi püspök jelenlétében... felolvasták az értekezlet határozatait, a császár és anyja pedig aláírták őket... Most béke volt Isten egyházában, noha az ellenség nem hagyott fel vele, hogy cinkosai révén konkolyt hintsen szét. De Isten egyháza mindig győzedelmeskedik, ha küzdenek is ellene."

Theophanésznak igaza lett. „A 9. században valóban még egyszer fellángolt az ikonoklaszmusz, hogy azután végleg legyőzzék."[37] Ismét a férfiak azok, akik a kép elleni harcot kirobbantják, ismét egy asszony az, aki megint megteremti „a békét Isten egyházában". Akárcsak hajdan a „nagyon jámbor" Eiréné, ez az asszony, „boldog" Theodora is előkelő hivatalnokcsalád tagja, az előbbihez hasonlóan tehát ő is a nagypolgársághoz tartozik.[38] Theophilusz, az ifjú császár maga választja őt császárnővé egy csoport előkelő és szép fiatal lány közül, akiket mostohaanyja, Euphroszine az ő kedvéért hívatott össze a birodalom minden tájáról. Euphroszine a szerencsétlen Konstantin egyetlen lánya, tehát Eiréné unokája volt. „Az utolsó unokában az anya él tovább, az anyán keresztül pedig az első ősanya":[39] így ő a Bizánc fölötti jogszerű és hagyomány szentesítette uralom testet öltött eszméje. II. Hebegő Mihály, a fríg dinasztia megalapítója, egy kolostorból hozta ki, és – újsütetű uralmát legalizálandó – feleségül vette, éppúgy, ahogy másfél évszázaddal később Joannesz Tzimiszkesz állítólag Bíborban született Konstantin egyik leányával tette.

Euphroszine és II. Mihály házassága gyermektelen maradt. Az asszonynak be kellett érnie a „Theophilusz anyja" puszta címével. Házassága és eme tiszteletbeli címe révén azonban ő lett az első kapcsolóeleme egy olyan fiktív, helyesebben: szimbolikus „dinasztiának", amely végül is III. Leótól († 741-ben) Theodora császárnőig († 1056) állt fenn, és amelyhez beházasodás révén a jövőben is számos trónbitorló csatlakozott még, hogy bitorolt uralmát ezáltal legitimnek tüntethesse fel.[40]

Mint hajdan Eiréné, e fiktív nemzetség különös „ősanyja", most Theodora is képtisztelőként jelent meg a képromboló fríg császárházban. Egy napon a császári férj nála is felfedezi majd a szentek ikonjait, mint annak idején Eirénével történt, még ha az eset ezúttal nem távolítja is el egymástól végleg a házastársakat. Férje korai halála után itt is Theodora veszi kezébe a kormányrudat, és tizennégy éven keresztül ő irányítja a birodalom ügyeit. Ő is megint visszaállítja a szent ikonok tiszteletét. Az ortodoxiához való visszatérés itt is egyet jelent az Istenanya kultuszának visszaállításával. Ezzel a keleti világ szimbolikus középpontjában ismét feltűnik az anyának, a nőnek mint istennőnek és úrnőnek – keresztény közegben mint Istenszülőnek – az ősképe. Theodora mögött is ott áll uralkodása egész időszakában egy herélt, Logother Theoktiszkosz, ő azonban nem egyszerű kegyenc, hanem nagy formátumú államférfi. Az Eiréné és Theodora közötti egybeesések még a kortársaknak is annyira szembetűnők, hogy hamarosan híresztelések kapnak szárnyra „boldog" Theodora állítólagos terveiről, olyan tervekről nevezetesen, hogy meg akarja vakíttatni egyetlen fiát, és így akarja megszerezni magának az uralmat Bizánc felett.[41]

Ehhez hasonlóan Theophanóról is azt híresztelik, hogy abban a pillanatban, amikor azt hitte, meg tudja kaparintani a birodalom kormányzását, meg akarta vakíttatni vagy más módon uralkodásra képtelenné tétetni két fiacskáját.[42] Láttuk: egy Leon Diakonoszhoz hasonló komoly történetíró is habozás nélkül hitelt adott annak a híresztelésnek, amely szerint Theophano mérgezte meg apósát, az uralkodó császárt, és néhány évvel később fiatal hitvesét is megmérgeztette.[43] Az utóbbit valószínűleg nem tette, és gyermekeit sem akarta eltenni láb alól, csakhogy Eiréné óta ismét feléledt a kortársak képzeletében a Kirké- és a Médea-őskép. „Úgy tűnik, mintha szemünk előtt ismét föltűnnének az ősidők viszonyai és mindaz a szörnyűség, amit a nemeknek a hatalomért vívott harca idézett elő." Az „emberiség emlékezetéből nem törlődött ki, hogy a világ legvéresebb természetű tapasztalatait az asszonyuralom időszakának köszönheti."[44]

Eiréné esetében az anya, Theodoráéban a fiú révén jelenik meg ez a sötét oldal, aminek következtében a gyermekével a világmindenség középpontjában trónoló anya képzetének világos, életes szépsége mind itt, mind ott szörnyű grimasszá torzult. Csakhogy ez így is jelenvaló maradt és tovább hatott.

Theodora azonban nem lépett Eiréné útjára. Ez a dinasztia férfi tagjait fosztotta meg az uralkodáshoz szükséges képességektől; azt Bardasz, saját családjának egyik tagja szorította ki helyéről, mire az asszony lemondott az uralkodásról fiának, III. Mihálynak, egy aljasság, őrjöngés, kicsapongások tekintetében Caligulával, Néróval, Helagabalusszal vetekedő szörnyetegnek a javára. Ahogy Eiréné férje fivéreit, úgy most lányaival együtt magát Theodorát dugta kolostorba fivére és fia. Ezután, mintegy csúfondáros diadallal és gonosz gúnnyal az istenanyát állították ki a hippodromban a trónon a nép előtt.[45] Bardasz és Mihály már korábban elszakította Theodorától barátját és munkatársát, Theoktisztoszt. A kolostorba zárt asszony most még egyszer megkísérli, hogy fivérét megölesse. Hiába. Mivel elmulasztotta a megfelelő pillanatot a fia elleni fellépésre, osztályrésze az – *ő* természetéhez illő – sorsvesztés lett, amiből nem volt számára többé kiút.

10

Nagy Károlyt egész életében, késő öregkoráig, asszonyok vették körül.[46] Ennek ellenére a nők sem politikai, sem szellemi téren nem játszanak szerepet mellette. Anyja ugyan kezdetben még megpróbálkozott ezzel. Károly azonban kíméletesen félretolta. Élete alkonyán Eiréné is kísérletet tett erre: ez a kapcsolat azonban már nem jött létre.

Nagy Ottó életében csak három asszonyt találunk: kora ifjúságában a szláv nőt – Vilmos érsek anyját – az angolszász lányt és a burgundi asszonyt. Sorsát és történelmi szerepét mindazonáltal ez utóbbi határozza

meg. Adelheid valóban azt a feladatot tölti be Ottó oldalán, amit címe kifejez: *con-sors regni nostri*, később, még mélyebbre nyúlva: *consors imperii*, az, „aki együtt hordozza vele a birodalom sorsának a terhét".

Adelheid pozitív értelemben osztozik a terhekben: mint férje legfontosabb munkatársa és tanácsadója; mint a lotharida legitimitásnak, a vaskoronának, sőt végül a császárságnak a záloga. De részvételének van egy negatív oldal is: Ottó királyi családjába való belépése azon nyomban mély és a nemzetségen messze túlterjedő válságot eredményez.

Mint szép, kívülről érkező, szellemileg előkelő, lelkileg kifinomult idegen Délről, Adelheid szerencsét és veszélyt hozott új, északi környezetére. De mint nemzetsége hagyományainak és genetikai örökségének képviselője, magával hozta annak mítoszát és azzal együtt a burgundi sorsösszetevőt is. Ez is messze túlmutatott saját személyén: a törzsi-őskori összefüggéseknek, a burgundiak pusztulásra ítéltségének, a Lotharidák végzetének a távlatai felé; és mindezeken túl még egy „mitikus terv" irányába is, amely az ősi sorsistennőkig ért el.

Özvegyként azután kilépett férjének – méltó partnerének – hatalmas aurájából, és a Nagy Ottó halálát követően azonnal létrejövő pártok közül azt választotta, amelyhez származásánál fogva tartozott: a sváb–bajor szárnyat. Amikor azután fia, aki nagyon is hamar felismeri és szétzúzza ezt a csoportot, elzárkózik előle és elszigeteli, arra a földre költözik vissza, ahonnan származik, Burgundiába.

Ugyanekkor növekvő vonzalom figyelhető meg nála az egyház iránt. Jámbornak mindig is jámbor volt. Most azonban szabad belátása szerint rendelkezik özvegyi javaival. Még egy olyan püspök is, mint Merseburgi Thietmar leplezetlenül úgy vélekedik róla, hogy túlságosan bőkezűen bánt adományaival, és ezzel megkárosította a királyi javakat.[47]

Anélkül, hogy a clunyi programot a német kolostorokra is rá akarta volna erőltetni, mégis nagyon közel állt ehhez az aszketikus irányzathoz. Cluny apátjai, Maiolus és Odilo, sorra legbizalmasabb barátai lettek. Egyébként is szerzetesek és papok veszik körül. Számukra építi Alsó-Elzászban a selzi kolostort. Oda vonul azután vissza újra meg újra; ott várja halála és sírja.

E sírnál állítólag csodák történtek, de szegényei, akiket maga köré gyűjtött, már életében szentként tisztelték. Úgy öltözött, mint bárki közülük: nagyon tisztán, de hangsúlyozottan egyszerűen. Fensége emberi tartásának méltóságában fejeződött ki; szükségtelennek tűnt számára, hogy még külső pompával is kiemelje. Már érett asszonyként is, de idősödve egyre növekvő mértékben nemzetsége jelképeként jelent meg, ama nagy idők tanújaként, amikor az még növekedőben volt, az egész világ elismerésének elnyerése felé tartott, és embertársai szemében egyre inkább a *mater regnorum*má, a királyság anyjává, szinte már életében mitikus alakká nőtt. Odilo közlése, miszerint prófétai képességekkel rendelkezett,[48] mélyértelműen egészíti ki azt a képet, amely róla kortársai képzeletében élt.

Fiával csak 980 végén Paviában találkozott újra. Itt megtörtént a kibékülés. Ez azt jelentette, hogy lassan visszatért a tevékeny életbe. Sőt ez a találkozás életének új csúcspontjához vezetett: *saját* országában, Itáliában ő lett az ügyek irányítója.

Paviában, ahol a veronai birodalmi gyűlés óta mint II. Ottó „valamiféle helytartója" székelt, jutott el hozzá fia halálának híre. Adelheid akkoriban életének ötvenharmadik évében járt: érett volt, tapasztalatokban gazdag, de még egyáltalán nem öreg. Ebben a nehéz, számára ráadásul bizonyára rendkívül fájdalmas pillanatban valódi politikai megfontoltságról tett bizonyságot. Sikerült elérnie, hogy Itáliában semmiféle megrázkódtatás, a nyugtalanságnak a legcsekélyebb jele se mutatkozzék – egy olyan pillanatban, amikor az ifjú uralkodó váratlanul kiesik, és a longobárd királyság ott áll árván, uralkodó nélkül.

Egészen más a helyzet Németországban. Ott a dinasztiát csak a háromesztendős gyermek képviseli, és Warin, kölni érsek még azt is kiszolgáltatja nagybátyjának, bajororszägi Civakodó Henriknek. Nem sokkal ezután Adelheid azonos nevű, csupán hétéves unokája is ennek a kezére jut, s vele a nemzetség uralkodó ágának kincsei. Ebben a mind a dinasztia, mind az ország számára súlyos helyzetben Willigis, Mainz érseke az, aki a gyermek érdekében felveszi a harcot Henrik ellen. 975-ig Willigis kancellár volt; akkor emelte őt III. Ottó a mainzi érseki székbe. Hamarosan elnyerte az egyházi helynöki hivatalt, és azt a jogot is, hogy a német királyt felkenje. Most ő az, aki mindkét császárnőt Németországba hívja.

Férje halála után Theophanu egyelőre Rómában maradt. Láthatólag – akkoriban legfeljebb huszonnyolc éves volt – egészen más elképzelése volt helyzetéről és feladatáról, mint távolabbi környezetének, a német állam vezetőinek. Őt esküvőjekor a pápa Rómában *augusta*vá koronázta; fiacskáját ezzel szemben királlyá koronázták ugyan, de császárrá nem emelték. Adelheid sohasem lett megkoronázva.[49] II. Ottó halála után így Theophanu sokkal inkább a császári korona jogosultja, mint fia természetes régense. Ő a császárnő. És mivel annak a címnek a következtében, amit Nyugaton először neki szerzett meg a férje, ő a rómaiak császárnője, nagyon is természetesnek tartotta, hogy Rómában maradjon, és onnan kormányozza birodalmát.

Kiderül azonban – nem először –, hogy ez a birodalom, amelynek a súlypontja az Alpoktól északra fekszik, Rómából semmiképpen sem irányítható: az idegen, aki ezt választja székhelyéül, Rómát nem nyeri meg, Németországot viszont elveszíti. Theophanunak is be kell látnia, hogy – Rómában maradva – elmulasztotta a megfelelő időben történő beavatkozást a német ügyekbe. Mikor fia kicsúszik a kezéből, és megkapja Willigis írását, megérti hibáját, és azonnal Paviába utazik Adelheidhez. A két császárnő – akik kezdettől kevéssé kedvelik egymást – ezúttal szilárd és őszinte szövetséget köt a közös veszéllyel szemben. Nagy Ottó egész műve kockán forog, mert Henrik nem csinál titkot belőle, hogy király akar

lenni. Willigisnek azonban sikerül egy táborba egyesítenie Henrik ellenfeleit, megszabadítania a kis Adelheidet, és végül olyan kényszerhelyzetbe hoznia Henriket, amelyben az ígéretet tesz a gyermek Ottó kiadására.

984. június 29-én a Meiningen melletti Rohrban tartják meg azt a birodalmi gyűlést, ahol Henrik a két császárnő, Burgundiai Konrád király és Willigis érsek jelenlétében a gyermeket visszaadja anyjának, és aláveti magát a legitim hatalom képviselőinek. A kis Ottó gyámságát Theophanóra bízzák, aki mellett ott áll Willigis hatalmas alakja.

Így nyeri el a bizánci asszony a legfőbb hatalmat a német föld fölött. Egyes forrásokban csendes ellenérzés kap hangot a görög asszonnyal szemben, és ez néhány modern történetírónál is újra felbukkan. Annak ellenére, hogy az özvegy királynők Nyugaton az esetek többségében külföldiek, és ritkán lép trónra olyan új király, aki származását tekintve országában ne félig külföldi lenne. Szóltunk róla, milyen titokzatosan idegennek hatott új, szász környezetében az ifjú Adelheid, a burgundi asszony; azt is láttuk azonban, hogy – még ha nagy megrázkódtatások árán is – milyen sosem sejtett mértékben gazdagította ezt a környezetet. Érthető tehát, menynyire másfajta, de egyben milyen hallatlan kincseket hozott magával a császári család, a német föld és a Nyugat számára III. Ottó anyja, Theophanu, aki nem a szomszédos Burgundiából, hanem a távoli Délkeletről jött Németországba, aki „Konstantinápoly császárának unokahúga", nyelve, kultúrája, hagyománykincse, vallásos érzülete szerint görög, származása szerint meg még egy örmény nemesi család leánya is. Így még több idegenszerűt és újat hozhatott magával, mintha bíborban született lett volna. Theophanu azonban nem csupán idegenből és a messziségből jött, mint más külföldi hercegnők. Túl ezen még társadalmi tekintetben is kívülálló, felkapaszkodott – ha nem is a fogalomnak abban a kirívó értelmében, mint Theophano, akiben korábban anyját akarták látni, inkább talán a „nagyon jámbor" Eiréné és a „boldog" Theodora, a két bizánci császárnő módján, akiknek az uralmával Theophanu uralkodása mind külső formáját, mind belső célkitűzéseit tekintve könnyen felismerhető rokonságot mutat. Ha jellemét tekintve magasan Eiréné fölött, politikai látókörét tekintve magasan Theodora felett áll is, mégis az *ő* műfajukat képviseli: egy nagystílű nőuralmi rendszert, ami Keleten bizonyosan, Nyugaton azonban még sohasem létezett. A frank birodalomban csak a meroving idők és a korai Karoling-kor női zsarnokainak nagy kísérletei törekedtek valami hasonlóra, Rómában Marozia fogott bele egy ilyennek a megvalósításába; de ennek az örmény asszonynak a tiszta, merész, nagy kockázatot vállaló uralmával összehasonlítva azok nem voltak többek véres, kiskorú, végezetül tragikomikus torzóknál. Theophanu ugyanis egy érett, tudatos, a Kelet nagy példáin kipróbált hagyományra épített, amit ez az okos, képzett, különösen céltudatos, noha ugyanakkor különösen elővigyázatos és tapintatos aszszony ősi örökségként hozott magával, és most – a számára mintegy szabaddá lett történelmi térben – a nyugati világ kormányzására használt fel.

„Szerény, mégis szilárd jellemű asszony volt – számol be róla Merseburgi Thietmar –, még ha nemének gyengeségétől nem is maradt ment; életvitele példaszerű volt, ami ritka a görögöknél, és valóban férfias erővel őrizte meg a birodalmat fia számára... "[50]

A nőuralom ideáljára történik itt utalás, arra az ideálra, amelyet Keleten mintegy elfedett az uralkodó asszonyok komor becsvágya, Theophanu kormányzásában ezzel szemben teljes tisztaságában nyilvánult meg.

Amíg a férje él, az anya háttérbe vonul, annak halála után azonban átveszi az uralmat. Kormányzása a megőrzést szolgálja: megőrzi fiának: „egy új férfinak a birodalmat, amelyet sértetlenül akar neki átadni, úgy, ahogy azt egykor férje birtokolta. Uralmának tehát egyáltalán nem szabályos öröklési, hanem sokkal inkább rendkívüli interregnum jellege van".[51] A *megőrzés* e feladatában Theophanu feladata teljesen hasonló a kései Adelheidével. Egyébként azonban csaknem mindenben tökéletes ellentéte annak.

Német–longobárd környezetében Theophanu nemcsak idegen származása, hanem sokkal inkább nagy belső magánya következtében elszigetelten tevékenykedik. Szándékait nem közli senkivel, nem hozakodik elő terveivel. Hogy egyáltalán mit akart, csupán annak a kontúrjaiból ismerhető fel, amit már elért, amikor a korai halál elragadta.

Biztos, hogy ő is vallásos, de ugyanakkor a világ felé is nyitott, gyakorlatias, nagyon fogékony a földi lét örömei és értékei iránt. Nem szolgálni akarja az egyházat, ahogy talán Adelheid, hanem ő akarja azt uralma alá hajtani. Kedveli a pompát, a külső szépséget, fogékony a művészet iránt, maga elmélyült és sokoldalú képzettséggel rendelkezik. A birodalom előkelő hölgyei divatjában némely újításokat kezdeményez;[52] a német nemesség asszonyait az ékszer és a pompa használatára, az életnek egy finomabb formájára: kifinomultságra és tudatos eleganciára neveli.

Szép volt: *vultu elegantissima* – írják róla. A német asszonyoknak – mondják – rossz példát adott. Sőt Gembloux-i Sigebert krónikás egyenesen *feminea et Graeca levitas*szal: asszonyi és bizánci könnyelműséggel vádolja.[53] Az a politika azonban, amelyet folytatott, a nevelés, amelyben fiát részesíttette, a nagy uralmi terv és a jelentős vívmányok, amelyek kormányzása végére lassan alakot öltenek, jobb belátásra kell hogy bírjanak bennünket. Theophanu értett hozzá, hogy – nagyon komolyan és nagyon tudatosan – vezesse és irányítsa a saját életét, a fiáét és alattvalóiét is. Miféle sejteleme is lehetett egy olyan szerencsétlen kis szerzetesnek, mint Sigebert arról a hatalmas, méltóságteljes és gondokban gazdag életformáról, az utóbb azután ismét magasabb harmóniává emelt belső ellentmondásoknak arról a sokoldalúságáról és sokrétűségéről, amelyek hatalmas pályáin e császárnő sorsa mozgott!

Sigebert mondatát értelemszerűen talán így fordíthatnók: „Egy bizánci dáma könnyed csúfolódásával támadott (insultabat)." Efféle „támadást" jelentett sokat magasztalt szellemes pezsdítő, elmés társalgása is.

Mindent egybevetve: a német élet sokat kapott és tanult tőle. És ha tovább élt volna, még sokkal több hasznot húzhatott volna Theophanu uralkodásából és életmódjából.

De az is lehetséges, hogy korai halála ugyanakkor megkímélte országait két erős egyéniség: egy tehetséges, uralkodásra hivatott anya és egy tehetséges, ugyancsak uralkodásra hivatott fiú súrlódásának, feszültségének, sőt esetleges összeütközésének tragikus színjátékától, nevezetesen olyan feszültségtől, olyan összeütközésnek a lehetőségétől, ami adva volt szerepük természetében, természetük jellegében, az uralkodó anya és az uralkodásra megérett fiú tradicionális szembenállásában.

Mindenesetre már készülőben volt egy ilyesféle színjáték: az alapja ott rejlett ennek az uralkodásra termett asszonynak a teljesség birtoklására irányuló, mind világosabban kiformálódó igényében. Ez természetesen nem zsenge korú fiacskájával állította szembe, hanem a másik asszonnyal, akinek a szerepe hasonló volt az övéhez: Adelheiddel.

Az idős császárnő ugyan kitért előle. Visszavonult első férje királyságába, Paviába; csakhogy Theophanu lassacskán bekerítette, és arra készült, hogy végleg kiszorítsa a hatalomból.

Köztük, két okos, képzett, valóban keresztény asszony között ugyan az egyenetlenség sosem éri el egy Brunichilde és egy Fredegonde harcának irtózatos extremitásait, de létezik, és – bár kulturált és tapintatos formában – szívósan és kitartóan végig is viszik. Eközben azonban már nem fenyeget az a veszély, hogy ebből családi cselszövés fejlődik ki, egyszerűen azért nem, mert a család mint szervesen önmagába zárt és önmagából kiható egység már nem létezik. Elmúltak azok az idők, amikor az ősanya, Mathild, köré tömörült nemzetség kilökte magából a kívülálló Thammót, amikor egy I. Ottó és fivére, Henrik között támadt családi egyenetlenség vagy a „fiak felkelésének" békétlensége családi belviszályból polgárháborúvá fajulhatott. II. Ottó halála után Adelheid egyedül lakik Paviában, Theophanu Rómában tartózkodik egyedül, a kis királyt és egyik nénjét pedig Németországban tartják fogva. A nemzetség bajor ága régen elkülönült az uralkodóágtól: önálló délnémet dinasztiává fejlődött, saját érdekekkel, hagyománnyal, saját családi érzelmekkel, élet- és létérzéssel. A sváb ág már nem létezik; a leányági leszármazottak már egy másik, egy frank nemzetséget alkotnak. A császári vonalat fiágon a királyi gyermek, az utolsó Ottó képviseli. Így Theophanu császárnőnek Adelheid császárnő elleni harca egy görög–örmény kívülállónak – aki azonban megkoronázott császárnő – a burgundi asszony elleni támadásává lesz – aki viszont Nagy Ottó hagyományának a képviselője. Azok a férfiak, akikkel most Theophanu összefog, már nem rokonok, hanem politikai munkatársak. Együttműködése Willigisszel, a wormsi Hildibald püspökkel, aki egyben kancellár is, a lüttichi Notker püspökkel, szabályos kormányzat, amely mindenekelőtt három külpolitikai problémának gyürkőzik neki, és old meg egymás után sikerrel. Ezek: a keleti határ vagy a szlávok problé-

mája; az északi határ ügye vagy a dán kérdés; végül a nyugati határé, azaz Franciaország problémája. 985-től kezdve évente újból felveszik a harcot az elbai szlávok ellen. Ez még mindig a szászok *defensor* magatartása, amit most a görög asszony képvisel, akit e feladat megoldásában az öreg lengyel király, I. Mieszko támogat. Északon eredményesen állnak helyt a dánok megújuló betöréseivel szemben; nyugaton viszontagságos, fortélyos vitákban számolnak le az utolsó Karolingokkal.

Theophanu francia politikája *részben* Adelheiddel való ellentétéből magyarázható. Tudhatta, hogy Adelheid – még azokban az években, amikor II. Ottóhoz való viszonya megromlott – bizonyos szimpátiát tanúsított vejének, franciaországi Lotharnak az aspirációi iránt, aki hatalmába akarta keríteni Lotharingiát.[54] Lotharingia azonban a birodalom nyugati bástyája volt. Theophanu nem felejtette el, milyen üggyel-bajjal tudott csak férjével együtt épp ez elől a Lothar elől Aachenből még Kölnbe szökni és megmenekülni, amikor ezen a védfalon egyszer rés támadt.

986-ban meghal III. Lothar. Fia, V. Lajos, miután nagybátyja, Károly, a házasságtörés régi vádjával ismét keresetet indít ellene kiutasítja az udvarból anyját, Emmát, Adelheid lányát, aki fiatalkorában meglehetősen könnyűvérű asszony volt. Emma fia házának riválisához, Párizs hatalmas grófjához, Capet Hugóhoz menekül. Néhány hónappal később (987. május 21-én) meghal V. Lajos, a Nagy Károly házából származó utolsó nyugati frank király. A francia trón örököse most Lothar fivére, Károly lenne, csakhogy Reimsi Adalbero érsek egészen nyíltan és nagyon eredményesen a károlyi legitimitás eszméje ellen agitál. Hugó megválasztását – egyáltalán: a választás szabadságának eszméjét propagálja. „Állandó kapcsolatot tartva Theophanuval előkészítették Hugó megválasztását."[55] Theophanu azt reméli, hogy Hugó megválasztása Franciaország királyává garantálja a nyugati határ biztonságát. És ez, amikor 987. július 3-án Noyonban megkoronázzák, valóban ünnepélyesen lemond Lotharingiáról. Megkoronázásával megbukott a Karoling-ház, noha Károly még nem adja fel jogigényét. Sikerül is még Laont bevennie; ott Emma királynő is a kezére kerül. Ekkor Theophanu közvetít Károly és Hugó között. Károly azonban visszautasít minden közvetítést. Két hónappal később ugyan szabadon engedi Emmát – ez nem sokkal később meghal –, de Adalbero halála után (989) még meg tudja szerezni a reimsi érseki széket házasságon kívül született fivére, Arnulf számára. Arnulf, segítséget keresve, először Theophanuhoz fordul; azután Hugóhoz, akinek hűségesküt tesz, mire megválasztják és felszentelik. Bár Reimst csaknem azonnal bátyja, Károly kezére adja, a fordulat nem sokáig várat magára. Laon püspöke hazugság, furfang, csalás és árulás révén hatalmába keríti az utolsó Karolingokat, és kiszolgáltatja őket Hugónak. Károlyt, Arnulfot, Károly feleségét, egy fiát és két lányát Orléans-ba szállítják. Károly meghal a fogságban. Theophanu még megéli a Karoling-ház végleges összeomlását, amiben neki is jelentős része volt.

Akkoriban tért vissza éppen Rómából.

Miután 984-ben elhagyta Rómát, az Örök Város megint csak a legvadabb pártharcok színterévé vált. A Bizáncból visszatért ellenpápa, VII. Bonifác megbuktatja XIV. Jánost és megöli, de Róma utcáján hamarosan őt magát is agyonverik, mint egy kutyát. Johannes Crescentius, Crescentius de Theodora fia patríciusnak nevezi ki magát, és a pápai szék fölött is rendelkezik. Most egy rómait, XV. Jánost, tesznek meg pápává. Ez ért hozzá, hogy helyreállítsa a jó viszonyt a császárnővel. Feltehető, hogy az ő közvetítése tette lehetővé Theophanu számára a Rómába való viszszatérést. A császárnő 989 őszén utazik oda, Johannes Crescentiust meghagyja Róma patríciusának, az viszont ugyanakkor uralkodó császárnőnek ismeri el őt. Az időben ugyanis Theophanu mind Rómában, mind Ravennában a teljes császári hatalmat gyakorolja. Valószínűleg tökéletes biztonságban érezte magát, mert egész kormányzása során ez egyetlen alkalommal leveti a „régensség" álarcát, és uralmának igazi valójában: mint a rómaiak császára lép fel.

Már 988 óta láthatóan határozott lépéseket tesz Adelheid ellen. A veronai őrgrófságot és vele együtt Aquileiát visszaadja II. Henriknek, Bajorország hercegének, aki ismét hűséget esküdött neki. Ezek azonban eredetileg a longobárd királyság részei – egykor I. Ottó adományozta őket I. Henriknek; mostani leválasztásuk Adelheid hatalmi területének érzékeny megcsonkítását jelenti. 988 nyarán Theophanu elrendeli egy itáliai kancellária felállítását. Ez azonban a német, azaz az ő udvarában dolgozik, az ő közvetlen joghatósága alatt, mintha Adelheid nem is létezné. Az oklevelek, amelyeket 988–991 között Itália számára III. Ottó nevében kiállíttat, mindig Teophanut nevezik meg támogatóként (pártfogóként), Adelheidet ezzel szemben egyetlenegyszer sem.[56] Ugyanebben az évben kegyencét, Joannesz Philagathoszt, ezt a szép, magasan képzett, becsvágyó rossanói görögöt, Piacenza érsekévé emeli, azaz rábírja a pápát, hogy Adelheid felségterületén új érsekséget alapítson barátja, III. Ottó keresztapja és nevelője számára.

Rómában már nem elégszik meg a pártfogó szerény szerepével. 990. január 2-án itt egy oklevelet állíttat ki, amely így kezdődik: „Theophanu divina gratia imperatrix augusta" és így végződik: „Megparancsoltuk, e lapot pecsétünkkel ellátni." A tartalom adassék tudtul „Isten minden hívének". Egy másik, ugyanezen év április 1-jén Ravennában kelt oklevélben azonban már a keleti tradíció szellemében cselekszik, amely szerint az uralkodó császárnő az uralkodó *császár:* πιστός βασιλεὺς, ahogy Eiréné nevezte magát, ám Theophanu még őt is túlszárnyalja azzal, hogy ő nemcsak a címét, hanem a nevét is himnemű formában íratja. Az oklevél így kezdődik: „Theophanius gratia divina imperator augustus." A *császár* az, aki az oklevél tartalmában *„Mi* összes hívünknek" megnyilatkozik, az írás pedig a dátumban *saját* uralkodása évének megjelölésével végződik, 972-től számítva az időt, attól az évtől, amelyben a pápa *augusta*vá koro-

názta: anno vero imperii domni, Theophanii imperatoris XVIII: „Theophanius császár úr uralkodásának 18. évében".[57]

Amikor azután ismét a német Északra utazik, Tusciai Hugó őrgróf kíséri, Adelheid egyik unokaöccse és néhány évvel korábban még jobbkeze minden ügyében. Ezekben a napokban hangzanak el Theophanu nagy horderejű szavai, amelyekben kíméletlen világossággal mondja ki szándékait és céljait: „Ha még egy teljes évig élek, Adelheid uradalma nem lesz nagyobb, mint amit fél kézzel is átfoghat az ember."[58] Ezután 991. április 5-én Quedlinburgban, fia nemzetsége őseinek székhelyén, a még nem egészen tizenegy éves III. Ottó jelenlétében még egy nagy birodalmi gyűlést tartanak. Ezen jelen van Tusciai Hugó, a longobárd királyság legfontosabb hűbérese, és Kelet legfontosabb szláv vazallusa, lengyelországi Mieszko. Miután Theophanu uralma délen, keleten és Németország középső területein imigyen kiépült, nyugaton is le kellett még aratnia fáradozásai gyümölcsét. Hugó elkíséri úrnőjét Nimwegenbe, Alsó-Lotharingiába, ahova azt az utolsó Karolingoknak néhány nappal korábban történt elfogatása, általában: a francia ügyek szólítják. Itt azonban a császárnő 991. június 15-én meghal.

11

Az ő adományából kibővített, Szent Pantaleonnak, a Konstanin előtti keresztény kor egyik általa különösen tisztelt görög mártírjának szentelt kölni bencés apátságban, tizenegy éves fia jelenlétében helyezik örök nyugalomra a görög asszony földi maradványait, aki hét esztendeig uralkodott a Nyugat felett. Váratlan és korai halála – csak harmincas évei közepén járt – még egyszer, utoljára a küzdőtérre szólítja az idősebbet, a csaknem teljesen háttérbe szorított riválist. Adelheid ekkor hatvanéves.

A rivális kifejezés ugyan csak félig-meddig jogosult. Adelheid ugyanis nem vette fel a legfőbb hatalomért vívott harcot Theophanuval. Éppen ellenkezőleg: mióta 985-ben kitért előle, és Itáliába költözött, teljesen passzívan tűrte a bekerítését és visszaszorítását célzó manővereket. A fenség és felelősség természetévé vált érzésétől vezetve vállalta az uralkodást. Egész életében nem csupán királynő volt, hanem valóban királyi ember is, akit nem ténylegesen gyakorolt hatalma, hanem emberi tartása, magatartásának még Istent és a világot illetően is eredeti felfogása tesz királlyá.

Theophanunak – aki végül mégis csak egy parvenü volt – a kitartó harckészsége teljesen hiányzik kora által még inkább letisztult lényéből. Amit az nagybátyja akarata, a napnyugati császári családba való beházasodása, végül saját becsvágya és saját ügyessége révén ért el, Adelheidnek születésétől fogva sajátja volt; mi több: még azoknak a méltóságoknak is ő volt a forrása, amelyeket férje részben az ő révén szerzett meg, részben – az ő keze jogán – legitim tulajdonként tudott megtartani.

Amikor eljut hozzá Theophanu halálhíre, azonnal átkel az Alpokon, és átveszi az ottói birodalom vezetését. A régi-új megbízatás ismét lelkiismereti kérdés számára: kötelesség és felelősség. A kormányzatban ő is megtartja továbbra is Willigist, Hildibaldot és Notkert; régenssége révén azonban merseburgi Giseler püspök és okos, politikai tekintetben hozzá hasonlóan tehetséges lánya, Mathild, Quedlinburg apátnője is befolyáshoz jut. Tanácsadóként, sőt bizalmas szellemi-lelki barátként ott áll mellette Clunyi Odilo apát is.

Ez kizárólag szellemi-egyházi uralkodás. Willigis már Theophanunak is legfőbb tanácsadója volt; a valóságban azonban a császárnő kormányzott. Most ez megváltozik: Teljesen Willigis kerül az előtérbe. Most ő az, aki Ottó örökségét irányítja és kormányozza, miközben mögötte a fenséges úrnő – aki „egyéni indíttatásból" már csak egyházi kérdésekkel foglalkozik – idő jártával egyre inkább az ottói hatalom és hagyomány jelképének szerepét tölti be.

Uralma nem egészen négy évig tart. Miután III. Ottó betöltötte tizennegyedik évét, nagykorúvá nyilvánítják, és át is veszi az ügyek irányítását. Ahogy anyja, a bizánci asszony sem hozott semmit magával a bizánci dinasztikus történelem nyomasztó bűnbarlang-atmoszférájából, csupán a vezetésre és uralkodásra hivatott bizánci asszonyok büszke becsvágyát, úgy lelke mélyén fia – egy, mindeddig anyja és nagyanyja gyámsága alatt álló árva gyermek – sem ismeri már el az asszonyi, természetes-materiális kapcsolatokat, amelyekbe ifjú élete mintegy be volt ágyazva. Amint uralkodó király lesz, azonnal nekifog, hogy e sötét, nőuralmi jellegű kötődéseket biztos, sőt kíméletlen kézzel szétszakítsa. E csaknem szent, jó, sőt csodatévő, prófétai adottsággal rendelkező nagy nemzetségi ősanya „sötét hatalmával" a megújított „szellemi-apolloni" gesztus nevében szálljon most szembe a méltónak és jogosultnak a tiszta, tudatos elhivatottsága, „a legjobbnak a választása".

És van hozzá mersze: nagyanyját *tristem illam* kiutasítja az udvarból. Tettét szépítendő Thietmar hozzáfűzi: „Megrontva arcátlan fiatalemberek tanácsától..."[59] III. Ottó környezetében szemlét tartva azonban óhatatlanul fel kell tennünk a kérdést: Kik hát ezek az „arcátlan fiatalemberek"? Ám Ottó makacsságának, sőt nyakasságának ismeretében csak egyetlen válasz lehetséges: Ő maga ez, kora legjobbjainak neveltje, aki olyan éberen és tudatosan, mint mások, csak ritkán, saját életpályájára lép; az a fiatal ember, aki röviddel később meg meri tenni, hogy a szellemi „választás" nevében – először a történelemben – német pápát ültet a pápai székbe; meg meri tenni, hogy a sokszorosan képmutatónak kikiáltott, tudása és politikája sokoldalúsága következtében sajátos kettősséget mutató, mindamellett kétségkívül mégis korának legnagyobb tudósát, sőt legnagyobb szellemét, Aurillaci Gerbert-t egy nagy gesztussal magához hívja – mindezt „a legjobbnak a választása" nevében. Így meri majd valamivel később azt is megtenni, hogy ugyanilyen határozottsággal el-

távolít környezetéből egy olyan hatalmas és jelentős államférfit, mint Willigist, akinek pedig annyit köszönhet, mivel a benne most érlelődő célokkal fölébe nőtt ez öreg tanácsadónak.

Mint annyiszor a történelemben, itt is véghezviszik ismét az „augustusi tettet". Az uralkodó ősanyának, „a királyság anyjának", aki „Isten segítségével a világmindenség égi vidékein uralkodott",[60] vissza kell lépnie az új „apolloni" uralkodó elől.

Adelheid megérti a dolgok változását. Azonnal visszavonul – anélkül hogy akár csak kísérletet is tenne bármiféle ellenállásra –, ugyanúgy, ahogy II. Ottóval való meghasonlásának idején tette. Csakhogy a távozás ezúttal keserűbb, mert végleges. A fejedelemasszony, aki most unokája királyi palotáját elhagyja, hogy visszavonuljon Selzbe, legkedvesebb kolostorába, ősz öregasszony, aki halála rég kiválasztott tája felé utazik. Természetes, hogy ez Elzász, ősi föld, ahol az *ő* nagyanyja is, Reginhilde úrnő, kolostori magányban töltötte élete utolsó éveit.[61]

Szerzetesek, apácák, egyházi munkák és a krisztusi jótékonyság cselekedetei között tölti itt Adelheid utolsó éveit. A cím, amelyet mintegy hitvallásként már évekkel korábban magának választott, most válik valóságossá: „Adelheida, servorum dei ancilla, ex se peccatrix, dono dei imperatrix: Adelheid, Isten kegyelméből császárnő, maga erejéből bűnös, Isten szolgáinak szolgálólánya".[62]

Az utolsó évek során ismét megjavult a viszony unoka és nagyanya között. Élete utolsó évében Adelheid elmegy még Burgundiába – búcsút venni és elsimítani ott uralkodó unokaöccsének, III. Rudolfnak és a burgundi nemességnek a viszályát: ekkor bizonyára a király megbízásából is utazik. Amikor most Ottó szeretett barátja, a fiatal wormsi püspök, Franko, meghal Itáliában, Ottó, aki tudja, hogy nagyanyja is nagyon kedvelte őt, külön futárral tudatja vele a közös szomorúság hírét.

Mindazonáltal ez volt az az év, amikor Adelheid elveszítette különösen szeretett lányát, Mathildot, utána kedves barátját, strassburgi Witerold püspököt, és most még Frankót is. A halál körülfonja, és kinyújtja utána kezét. Adelheid azonban prófétai lélek. Hirtelen, mint egy látomásban, meglátja unokája korai végét halálország Itáliában. Ez egyszer nem tud uralkodni magán: egész hosszában (toto corpore) a földre veti magát; váratlanul, mintegy eksztázisban (excessu mentis), felkiált: „Istenem! mit tegyek? mit szóljak ezekről a mi urainkról és az én unokámról? Sokan lesznek a vele Itáliában lévők – így látom most – halál fiai. És utánuk – attól tartok, ó, én szerencsétlen! – ő maga is elsenyved majd, ő, a császári nemzetségből való Ottó, és én itt maradok, egyedül, minden emberi vigasz nélkül. Ó, mindenség Istene! ments meg attól, hogy még e szörnyű veszteséget is meglássák szemeim!"[63]

Istene meg is óvta ettől: ugyanebben az évben, 999. december 17-én meghalt: oly korán eltávozott unokája halálát s vele nagy nemzetsége kihunytát már nem élte meg.

MÁSODIK RÉSZ

III. OTTÓ ÉLETE ÉS CSELEKEDETEI

Dorthin! ich muß! ich muß!
Gönnt mir den Flug!

Ikarus! Ikarus!
Jammer genug.

Faust II., Euphorion

A BIRODALOM ÉKESSÉGE

DECUS IMPERII

1

Egyedül, szeretteitől is elhagyatva, kicsinyen, a nehéz koronázóöltözékben, a két hatalmas, öreg érsek között, atyái birodalma főpapjainak és fegyveres főurainak csillogó sokadalmában még kisebbnek tűnve lép a már mítoszivá növekedett alapító előd fönséges, sejtelmesen derengő egyházába az Ottók utolsó sarjadéka, egy különös „árva fiúcska". Karácsony napja van: a *valódi* koronázási nap az első és az utolsó Rómában rendezett császárkoronázás óta. Nem csupán Krisztus születésének napja ez; az ember érzi, hogy valami még ősibb is megrezdül benne: a Nap újjászületésének ünnepe, a fény győzelme és feltámadása a szerencsésen átvészelt téli napforduló után. Ezen a napon kell az új királynak fellépnie. Willigis mainzi és János ravennai érsek a nép lelkes örömujjongása közepette helyezi a koronát a kis Ottó fejére. Ez egyszer az Aachenben feltett korona egyszerre jelképezi *mindkét* királyságot; a *két* ország főpapjai ez egyszer együtt végzik a koronázási szertartást.

Alighogy vége az ünnepségeknek, gyászhír érkezik. A császár meghalt Rómában.

Merőben új helyzet áll elő. Egyetlen kérdés kerül a figyelem középpontjába, amely a most következő viharos fél esztendőben események egész láncolatát indítja el. A gyámság kérdése ez.

A két császárnővel mind II. Henrik bajor herceg, a legöregebb fiági, mind III. Lothar francia király, a legidősebb beházasodott rokon ellenségként áll szemben. Henrik, aki a találó „civakodó" – *rixosus* – melléknévvel vonul be a történelembe, nyugtalan, túlzott becsvágytól fűtött kötekedő, aki már Nagy Ottó halála után is azon volt, hogy elbitorolja a koronát unokabátyjától, II. Ottótól. Úgy látja, most végre valóban eljött az ő ideje, most, hogy törvényesen is a maga gondnoksága alá rendelheti hároméves unokaöccsét.

Franciaországi Lothar azonban éppen helyzete jogszerűségét vitatja és teszi kérdésessé. Lothar félig-meddig „szász" származék. Nagyanyja angol királylány volt, Nagy Ottó első feleségének nénje. Apja a Fehér Szigeten töltötte gyermek- és ifjúkorát, és később, Frankhon királyaként Nagy Ottó egyik testvérét vette feleségül. Ebből a házasságból született Lothar király, Adelheid lányának, Emmának a férje.

Ám mindketten akkora hibákat követtek el, hogy ország-világ előtt nyilvánvalóvá lett alkalmatlanságuk a kis király gyámjának szerepére.

A koronázás után a királyi gyermeket Warin kölni érsek gondjaira bízták. Ekkor előállt Henrik, rábírta az egyházfejedelmet Ottó kiadására, és a birodalom régensévé nyilvánította magát. De csaknem ugyanekkor Lothar is megjelent a színen, és mind a régensséget, mind a gyámi tisztet magának követelte.

Hamarosan kiviláglott azonban, hogy Henrik nem gyám és nem régens, hanem király kívánt lenni a megkoronázott fiú helyett; hogy Lothar a gyámság ürügyén csak a birodalmi viszonyokra gyakorolt befolyását akarta növelni, és arra törekedett, hogy a rég vitatott sorsú Lotharingiát – a birodalomból kiszakítva – saját királyságához csatolja.

Azonban az ellenerők is nyomban szerveződni kezdtek. Nem csupán a főpapság egy része, majd a császárnők szálltak harcba teljes erővel a legitim örökös jogaiért, hanem hamarosan magában Lotharingiában is egész párt sereglett a királyi gyermek zászlaja alá. Élükön a hatalmas Gottfried, Hainault és Verdun grófja, valamint két fia: Adalbero, Verdun püspöke és a másik Adalbero, a reimsi érsek állt. Ekkor bukkan fel, az utóbbi munkatársaként, Aurillaci Gerbert is, a reimsi székesegyház iskolájának akkori vezetője. Ragyogó tollával Gerbert feltétel nélkül a kisfiú mellett szállt síkra. Míg felettese hamarosan már a választás szabadságáért lép sorompóba, iskolája elöljárójának ez időből való írásai és levelei hatékonyan népszerűsítik a legitimitás gondolatát.

E kritikus pillanatban a két „régens" mégiscsak felismeri érdekei közös voltát. Kapcsolatba lépnek, egyezségre jutnak, céljaikat kölcsönösen a másikéhoz igazítják, titkos megállapodást kötnek egymással. Ennek értelmében Lothar egyfelől átengedi unokaöccsét a bajor hercegnek, ezért viszont végleg megkapja Lotharingiát. Másfelől kötelezi magát, hogy támogatja Henriket, aki Ottó félreállítása után a német törzsek királyává akarja kikiáltatni magát. Henrik most Szászországba, ősei szülőföldjére vonul, és Quedlingburgban német királynak jelölteti magát. Támogatására megjelenik három szláv fejedelem, ennek ellenére az összegyűltek létszáma napról napra apad. Végül alig néhányan választják Henriket királlyá. Lehangoltan, törekvéseiben elbizonytalanodva tér vissza Bajorországba, megkísérli, hogy – mint már II. Ottó idejében – onnan építse ki királyságát, de lassan meg kell tapasztalnia, hogy az Ottók birodalmi eszméje már mindenütt nagyon mély gyökeret vert. Az ellenáramlat hatása Szászországban a legerősebb, ahol a többség ismét az Ottó-sarj oldalára áll. Lehet, hogy ebben a szászok féltékenységének is szerepe volt, akik nem akarták kitüntetett helyüket Bajorországnak átengedni, ami – ha a testestül-lelkestül délnémetté lett, az Ottókkal, a szász „nemzet" zászlóvivőivel tudatosan szembenálló bajuvár szász származék kerül uralomra – elkerülhetetlen lett volna. A döntő mégis a nemesség és a klérus mozgalma, amelynek élén Konrád sváb herceg és Willigis érsek áll. Kitartóan

és céltudatosan látnak munkához. Nem vitás, hogy belátták, az első Ottónak és kiváló apjának valamennyi vívmánya, a Németország megszerezte elsőség forog kockán, hiszen valószínűleg megértették, hogy a senkivel megférni nem tudó, nyugtalan bajkeverő sem politikai belátással és a magasröptű terveihez szükséges kitartással nem rendelkezik, sem arra nem alkalmas, hogy az ottói célokat valóban megértse és megőrizze.

Végül magának Henriknek is be kellett látnia, hogy rossz lapra tett. És ekkor a Civakodó – öt szent atyja és őse – nem viselkedett nemtelenül, sőt még bizonyos méltóság nélkül sem, ami – tekintettel temperamentumára és állhatatlanságára – még több tiszteletet érdemel, mint egy nyugodtabb jellem esetében. Bürstadnál, a wormsi síkon találkozik a Willigis és Konrád vezette birodalmi főrangúak gyűlésével, ahol még egyszer eléjük terjeszti élete nagy kérdését. A gyűlés egyhangúlag a legitim király mellett tesz hitet. Ekkor Henrik, aki csak most fogta fel, hogy az utolsó lehetőséget is elszalasztotta az uralkodói hatalom megszerzésére, megígéri, hogy kiadja foglyát, a kis királyt. Ez Rohrban meg is történik. Mesélik: a gyermek átadása közben, a két Apostolfejedelem napjának fényes nyáregén hirtelen hatalmas csillag tűnt elő[1] – egyike azon ritka és rendkívüli tüneményeknek, amelyek váratlanul, szertelenül, törvénybontóan felfénylenek, hogy aztán menten ki is hunyjanak megint.

A kiadatást követő néhány hónapban ugyan tart még a bizonytalanság, mígnem 985-ben – a frankfurti béke értelmében – Henriket visszahelyezik hercegségébe, ahonnan még II. Ottó távolította el, sőt néhány évvel később a veronai őrgrófságot is visszakapja.

A gyermek anyja előtt most kettős cél lebeg: megkísérli csorbítatlan egységében megtartani a birodalmat, és gondoskodni akar arról, hogy az ifjú király a kettős – nyugati és bizánci – tradíciók legmagasztosabb eszményei szellemében nevelkedjék.

Az ottói örökség még ezt a mély válságot is sértetlenül vészelte át. Az ifjú királyt az anyja kívánta pályára irányították: ősei császári hagyománya tudatosan él benne tovább. Olyan ifjúvá serdül, aki kedveli a művészeteket és a tudományokat, akinek lelkében a nagy világszerkezet személyes világszemléletté formálódik. De hogy így fordult, az anyján kívül tanítómestereinek köszönhető, Hoiko grófnak, aki a fegyverforgatásban és a testgyakorlásban volt mestere, Calabriai Jánosnak, aki a humaniórák ismereteivel vértezte fel, mindenekelőtt pedig a későbbi hildesheimi püspöknek, Bernwardnak.

Bernward, származását tekintve szász arisztokrata, tudós és prelátus – orvos is volt többek közt –, aki művészi képességekkel és egyben széles politikai látókörrel rendelkezett. 985-ben, amikor az ötéves Ottó a húsvétot, ősi szokás szerint Quedlinburgban ünnepelte, ahol a birodalom négy hercegének és a legnagyobb vazallusoknak – a lengyel és a cseh fejedelemnek – a hódolatát fogadta, Bernward már ott van a környezetében. Két évvel később a császárnő kinevezte Ottó nevelőjévé. Tanítvány és

tanító gyorsan megbarátkozott egymással, és ez a baráti szövetség sohasem lazult meg többé. A király – ahogy Thangmar, Bernward tanítója és későbbi biográfusa, a hildesheimi iskola derék vezetője külön kiemeli – kiváló tanuló volt. Már akkoriban éppoly tökéletesen beszélte a görögöt, mint a latint. Apja is képzett férfiú volt, aki szívesen vett részt szellemi-lelki vitákban. A görög asszony fia egy lépéssel tovább megy: egy olyan világkormányzó ideálképe lebeg előtte, akinek lelkében a világ mint kongeniálisan megragadott teljesség ölt alakot. Itt, úgy tűnik, a keleti tradíció is szerephez jut: a tudós baszileuszoknak anyjától rászállt öröksége, akik nemcsak uralták a világot, hanem tudnivágyón-tudón szemlélték is. A nyelvek, a történelem, a politika, a vallás, a természettudományok és a matematika iránti érdeklődés mellett – a hildesheimi székesegyház kincsestára ma is őrzi a *Liber matematicalis* c. könyvet, amelyből tanult – láthatólag mély vonzalom él benne a képzőművészetek iránt, amit Bernward, majd későbbi találkozások csak erősítettek. Ez irányú érdeklődésének nyomai kora némely képzőművészeti alkotásán is kimutathatók.

Szellemi kibontakozása egészében véve meglepően gyors. Kilencévesen – *iam factus vir*, már kész férfi, jegyzi meg az Ottót illetően egyébként meglehetősen kritikus Thietmar[2] – részt vesz már, passzívan legalább, állami tanácskozásokon. Ez az az év, amikor anyja – nélküle – Rómába utazik. Elválnak egymástól, mégpedig hosszú időre. Északon az államügyek irányítását Willigis érsek veszi át. Amikor Theophano visszatér, Ottó – mint írják – jelen van utolsó Quedlinburgban tartott birodalmi gyűlésén. Koporsóját is kikíséri...

2

Az elárvult ifjú király azonban még csak tizenegy éves, és továbbra is gyámolításra szorul. Ez idő tájt zajlanak a század végének utolsó német–szláv fegyveres összecsapásai. A Szászország dinamikus „missziós korlátozásai" által ősi vallási és szociális életformájukban megzavart szláv törzsek megkísérlik visszaszerezni elveszett szabadságukat. Nem lehetetlen, hogy a szlávok e mozgalmai, amelyek könnyen veszélyessé válhattak a német királyságra nézve, az idős császárnő kormányzásának tétovasága következtében lángoltak fel újra: a szlávok elérkezettnek látták az időt a német iga lerázására. De a pillanat fontosságát az ottói politika irányítói is felismerték. Willigis és a Billungok, Szászország hercegei csakúgy, mint a birodalom keleti határőrvidékének őrgrófjai odasiettek, hogy megvédjék a keleti végek veszélybe került védőbástyáját. A harcmezőn maga a tizenegy esztendős király is ott volt. Kelet nagy vazallusai – akik már kereszténynek vallották magukat – parancsot kaptak az együttműködésre: öreg Mieszko Brandenburgig nyomult előre, és az egyesült német–lengyel erőknek sikerült bevenniük az erődítményt, jóllehet az hamarosan ismét elesett. Az idős lengyel hercegnek ez volt az

utolsó vállalkozása: a következő esztendőben meghalt. A lengyel segédcsapatok vezetését ezután kiváló fia, Vitéz Boleszláv vette át. Ebben az évben – 992-ben – megjelent csapataival Ottó egy másik szláv vazallusa, csehországi Boleszláv, sőt még az egykor oly renitens nagybácsi, Bajor Henrik is. Északkeleten országos háború dúlt, és a múzsák fia, a görög félvér is kivette a részét e komoly és kemény fegyveres küzdelmekből, mi több itt, egy viszontagságos háború harcai és veszélyei közepette serdült ifjúvá. Hogy voltak-e hadvezéri képességei, ne firtassuk. A lényeges az, hogy közben kilépett egy kis királyfi védett és előkelő életének némileg szűkös keretei közül. Valószínűleg itt vált azzá az elsőrangú lovassá, aki később helyt tudott állni az Éj országa felé tartó 1000. évi nagy lovas menetben. Itt hónapszám sátorban kényszerült lakni, elébe lovagolni a lengyel síkság zord szeleinek, sejtve a környező mocsarakban lappangó veszélyt, miközben egy percre sem feledhette, hogy a jövőről szőtt minden tervének megvalósíthatósága lényegében ifjúkora e nagy kalandjának kimenetelétől függ.

Amikor azután a tizenhárom éves uralkodó csapatai újra behatoltak a brandenburgi erődítménybe, a háború sorsa már eldőlt: felülkerekedett a szász–bajor–cseh–lengyel koalíció. A helyzetet már a szláv erők 994-es utolsó nagy nekibuzdulása sem tudta megváltoztatni, noha mint az *Annales Quedlinburgiensis*ben olvassuk: „A szorbok kivételével valamennyi szláv törzs fellázadt a szászok ellen."[3] Ennek ellenére, úgy látszott, egyelőre elhárult a szláv veszély.

3

Ottó – most tizennégy éves – és Willigis érsek gyűlésre hívta össze a birodalom politikai vezetőit Solingenbe, ahol az itáliai-császári politika felelevenítése mellett döntöttek.

E *döntés* jelentőségét nem hangsúlyozhatjuk eléggé. Ottó apjának és nagyapjának római-császári politikája láthatóan félbeszakadt, Teophanu halála után nem volt folytatása.

A hangsúly ehelyett, a szlávokkal vívott harcok következtében, a keleti politikára tolódott át. Az Ottó-ház történetéből tudjuk, hogy – a császári politikához képest – ez az irány volt az archaikusabb: az ősibb. Ha most az ifjú király – noha a keleti problémák korántsem ismeretlenek számára – éppen a keleten aratott győzelem percében, abban a pillanatban, amikor Szászország előtt ismét megnyílt egy aktív keleti politika lehetősége, elfordul kelettől, és elhatározottan a császárságot „választja" hivatásként és sorsként, akkor e lépésnek valóban világtörténelmi jelentősége, Ottó számára pedig végzetterhes tartalma van. Egyike ez a Nyugat történelme fordulópontjainak, az az időpillanat, amikor Róma Ottó sorsává, de Ottó is Róma sorsává lesz.

Az utolsó Ottó-sarj életében ugyanaz játszódott most le, ami a szász dinasztia sorsában egyszer már lejátszódott. Ahogy egykor a nagyapa sorsfordulata idején a károlyi–Karoling, most az unokánál a károlyi–ottói tradíció lépett a szász–liudolfi hagyomány helyére. Solingenben III. Ottó szakított megbízatásának pusztán a szász szemhatárhoz szabott lehetőségeivel, és teljes hévvel a birodalmi célkitűzések jelentősebb vállalkozásába vetette bele magát.

Solingenben új alak tűnik fel a király közelében. Az anya és a nagyanya mellett a harmadik asszony, akinek szerepe van sorsa alakulásában. Sophia ez, idősebb nénjei közül a második. Szép görög nevet visel: „a bölcsesség". Alig húszéves, és máris a gandersheimi kolostor apátnője. Anyja ugyanis megadta „Istennek a tizedet testének gyümölcséből..."[4] Így lett legidősebb gyermeke, Adelheid is apáca, majd apátnő. Csak a harmadik leány, Mathild, kerülte el ezt a sorsot: ő később pfalzi gróf, Ezzo felesége lett. Úgy tűnik, ez a rangon aluli kapcsolat nemigen nyerte el a kortársak tetszését. Mégis ő volt az egyetlen, aki az ottói örökséget utódai révén a jövőnek továbbhagyományozta...

A fiúnak utóbb említett két testvéréhez való viszonyáról jóformán semmit sem tudunk, Sophia szerepe ezzel szemben annál jelentősebbnek látszik.[5] Egy nagy nemzetség utolsó generációjának e két gyermekében él tovább mindaz, amit ma az „ottói örökség" kifejezésen értünk, s nem mint elfakult legenda, hanem mint sorsformáló mítosz. Nem szabad elfelejteni, hogy ők az utolsók, akik még ténylegesen abban az atmoszférában, az ottói kozmoszban: a Nagy Ottó teremtette értékrendben élnek. Maga ez az atmoszféra is csak azért létezik még, mert ott vannak ők ketten, és életben tartják. Másfelől viszont éppen ez a légkör az, ami sorsukat rájuk kényszeríti. Az idősebbik, a testvérpár női tagja természetszerűen mélyebben átérezhette ezt. Valószínűleg a türelmetlenebb is ő lehetett, hiszen tőle megtagadtatott a tett, a cselekvés lehetősége. Az ő valódi szerepe így a sugalmazóé volt: Sophia, a császáreszmény inspirálója. Solingentől fogva most négy teljes esztendőn keresztül folyvást feltűnik mint tanácsadó és barátnő az ifjabb testvér legszűkebb környezetében – együtt Willigisszel, akivel, láthatóan, igencsak szoros szövetséget köt. Solingenben – akár egy mitikus visszatérésben – még egyszer megismétlődik a nagyapa sorsfordulata. Ennek is része az eruptív kitörés a szász korlátok közül, a felesküvés a Karolingok ősi hagyományára, a nyugati keresztény világ vezetésére hivatottság gondolata, és mint útmutató – itt is feltűnik – egy ifjú nő finom alakja.

Így ismétlődik fő vonalaiban a sorstartalom. Hogy nem epigonjellegű utánzásról, hanem alkotó újraélésről beszélünk, magától értetődik. A családtörténeti értelemben vett későiséget ebben az emeli ki, hogy – míg a nagyapánál a fordulatot egy exogám természetű kései partnerválasztás kísérte – az unoka esetében minden, ami a nagy szintézishez szükséges volt, már mintegy eleve „bele van komponálva" a kihunyó nemzedék

utolsó képviselőjébe: az utolsó Ottó életében a fordulatot egy tisztán endogám karakterű, tökéletesen szublimált viszony – a nővérrel való barátság – kíséri és hangsúlyozza.

Most Ottó maga veszi át az ügyek irányítását. A figyelem Itália felé fordul. Az itáliai kancellária vezetőjévé egyik udvari káplánját, Heribertet nevezi ki Ottó. Itália királyaként ez az ifjú uralkodó első intézkedése. Ezzel lerakja annak a kancelláriapolitikának az alapkövét, ami egy szép napon a két – a német és az itáliai – kancellária egyesüléséhez fog vezetni. De még mindig nem adatik meg neki, hogy maradéktalanul Délnek szentelhesse magát. 995 szeptemberében közbejön még egy rövid, támadó jellegű hadjárat az északi szlávok ellen. Ennek eredményeként keleten végre helyreáll a rend, diadalmasan zárva le Ottó életének e szakaszát. A király ott áll pályája legfényesebb korszakának küszöbén, és türelmetlenül várja az alkalmat, amely megnyitja előtte az utat Róma felé.

A 995/96-os év késő ősze és a tél meg is fogja hozni neki.

4

Theophano császárnővel nagyjából egy időben János patrícius, Theodora de Crescentius fia is jobblétre szenderült. Bátyja, Crescentius azonnal színre lépett. Az egyetlen megkoronázott császári fő Nyugaton Theophanoval sírba szállt. Nem volt többé császár. Róma szabad volt. Crescentius helyzete ezért más volt, sokkal kedvezőbb, mint bátyjáé vagy apjáé. Immár nem patríciusnak nevezte magát – *akkoriban* talán a birodalomtól való függőség kifejeződését vélték e titulusban felfedezni –, hanem *senator*nak, *comes*nek, *consul*nak, sőt a rómaiak *dominus et dux*ának, urának és vezérének. Úgy látszott, hogy II. Alberich „nemzeti" királysága tér vissza vele.

Uralmát – különösen a klérus tagjai – kezdettől nagystílű zsarnokságnak minősítik. Crescentius *„imperium sibi usurpavit"*. Már 991-ben, a St-Bâle-ban tartott zsinaton nyíltan úgy emlegetik mint *Crescentius tirannust.* 995-ben, a reimsi zsinaton nem kisebb személyiség mint Aurillaci Gerbert fogalmazza meg ellene a vádat. „Ismert tényről beszélünk – mondja. „...Nem fér kétség hozzá, hogy a római egyház, minden egyház anyja és feje, zsarnoki uralom alá jutván, minden ízében megaláztatott." Együgyű Leó, XV. János pápa legátusa, ebben fenntartás nélkül elismeri a francia vád igazságát. „János pápára – mondja – Crescentius részéről olyan nyomás nehezedett, és olyan szorongattatásnak volt kitéve... hogy sem nektek, sem másoknak nem volt képes válaszolni."[6] A pápa helyzete láthatólag napról napra nehezebb lett. Végül át kellett engednie helyét a zsarnoknak. Hugónál, Tuscia őrgrófjánál talált menedéket. Onnan fordult a német királyhoz – követve elődei példáját – és a segítségét kérte.

Mint egykor Alberich uralkodása idején, most Crescentius alatt Róma ismét csak egy karnyújtásnyira volt attól, hogy megvalósíthassa saját „nemzeti" életformáját.[7] Ezúttal a pápa – eltérően nemcsak a 8. század pápáitól, hanem még XII. Jánostól is – nem valamiféle külső veszély, hanem saját hazájának, Róma városának tősgyökeres történelmi erői ellen hívta segítségül Észak urát. Róma, Crescentius és a római patrióták szemében XV. János lépése minden bizonnyal árulásnak minősült, ahogy ugye – ha másként is – már XII. János lépése is az volt.

Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, milyen lealacsonyító helyzetben volt a római arisztokráciának tartósan kiszolgáltatott pápaság. Amit a pápa most tett, nem volt egyéb, mint egy katonailag-politikailag gyengének a kísérlete arra, hogy egy túlerőben lévőt egy még erősebbel tartson sakkban. Ott lebegtek előtte a múlt ismétlésre késztető nagy példái is. Nem a 8. század frank-pápai szövetsége lett-e a longobárd vész idején a megmenekedés eszközévé? Nem a *Patrimonium Petri*, az egyházi állam került-e ki ebből győztesként? Nem eredményezte-e maga a császárkoronázás is a pápai tekintély soha nem is álmodott megnövekedését, hiszen ez a római püspök egyetértésétől tette függővé a császár felszentelését? Nem csupán egy gyorsan múló záporhoz hasonlított-e leginkább a szász és frank seregek terhes megjelenése Rómában a két utolsó császár idejében, szemben az állandó veszéllyel, amit a nemesi frakciók jelentettek, amelyek a római humuszból sarjadván, ugyanolyan mély gyökerekkel rendelkeztek, akár a pápa maga? És nem volt-e végül Észak jelenlegi ura egy tizenöt éves, feltehetően könnyen befolyásolható gyermek, akit minden bizonnyal a kívánatos korlátok között lehetne tartani?

János hívó szava 995 karácsonyán Kölnben jutott el az ifjú királyhoz. A kérés készen találta, és érettnek arra, hogy megkezdje menetelését Róma felé. Már 996 januárjában együtt volt a hadra kelt sereg. Februárban ismét átkeltek a fatális alpesi hágón, ezúttal a Brenneren. Itáliában voltak.

A pápa ekkor megrettent. Megrémítette Ottónak és seregének gyorsasága, határozottsága, ereje és lendülete. Tette hirtelen egészen más megvilágításban jelent meg előtte. Most elfeledkezett II. és III. Gergelyről, és akaratlanul is a szerencsétlen és gyámoltalan XII. Jánosra kellett gondolnia. Ezért fogadta a rómaiak küldöttségét, hagyta magát meggyőzni, és visszatért velük a Városba. A közeledő király ezzel elvesztette támaszát, aki Rómával szemben igazolná vállalkozása legitimitását.

Paviában azonban a pápa halálának híre is elért hozzá. E haláleset alapjaiban változtatta meg a helyzetet. Crescentius, akire éppolyan mély benyomást tett Ottó hatalma és határozottsága, kísérletet tett a konfliktus békés megoldására. Követséget menesztett Ottóhoz, kérvén, gyakorolja atyái jogát, s jelöljön ki új pápát. A császári korona ismét elérhető közelben csillogott... Mindamellett nyilvánvaló volt, hogy nincs vesztegetni való idő. Ottó serege tehát felkerekedett Paviából, és elindult Ravenna, a császárok városa, Nagy Ottó kedvenc tartózkodási helye felé.

Ezekben az Észak-Itáliában töltött mozgalmas hetekben a király figyelmét aligha kerülhette el az ottani társadalomnak egy széles körben elterjedt, benne mély megütközést keltő jelensége.[8] Egy harcias „középosztály", a *capitanei* és *secundi milites* előtérbe lépésére gondolunk, akik általában nem a longobárd király, hanem a tartományi fejedelmek alárendeltjei voltak. Az előző évtizedek során e kishűbéresekből egy számban is jelentős társadalmi réteg fejlődött ki, és lassacskán ők lettek a szószólói annak az általános elégedetlenségnek, amely az ottói rendszer legbiztosabb támaszaiként a tényleges hatalmat kezükben tartó megyéspüspökök ellen mindenfelé feltámadt. Sőt a milánóiak már odáig merészkedtek, hogy még III. Ottó kiskorúsága idején háborút indítottak érsekük, II. Landolf ellen. A cremonaiak magától Ottótól csikartak ki egy diplomát, amely püspökük hátrányára rendezte helyzetüket. De még ha a városokban a püspökség vissza is nyerhette vagy meg is őrizhette volna régi hatalmát, a kisnemesség ez őseinek előretörését már nem lehetett visszaszorítani. Az a tény, hogy e harcias „középosztály" – amely ellen már II. Ottó harcolt, s amely ellen majd még fia is harcolni fog – mindenütt ilyen veszedelmesen felduzzadt, nagyrészt az ottói uralom pozitívumainak, a pax ottonianának köszönhető. A teljes bizonytalanság, az örökös veszély, az állandó fegyveres készenlét, rablás, gyújtogatás, gyilkosság, mindaz, ami a 10. század első felében mindennapos volt, megszűnt Nagy Ottó fellépésével, aki véget vetett a magyarok nyugati kalandozásainak, és a szaracén vészt csakúgy, mint a normann veszélyt lényegesen szűkebb határok közé szorította; ezzel egyidejűleg – birodalma egyensúlya és humánus rendje révén – a belső viszályoknak is országszerte megálljt parancsolt. Azóta sok év múlt el. De unokája szilárdan eltökélte, hogy az örökül kapott archaikus társadalmi berendezkedést mindenáron megőrzi, azaz megőrzi a püspöki oligarchiát mint az Ottók uralmának legfontosabb támaszát. Mivel az itáliai magas klérussal szemben láthatóan bizonyos bizalmatlansággal viseltetett, ennek ellenére mégis a régi rendet védte, magatartásának gyökereit lényének egy mélyebb rétegében kell keresnünk. Később még látni fogjuk, hogy Ottó gondolkodását valamiféle „archaicitás" uralta, ami akaratlanul, sőt olykor éppen tudattalanul ellene feszült kora „modern" áramlatainak. Mint utolsó leszármazottnak és egy kései szülött fiának, az „archaikus" volt a természetes tartása és beállítódása. Az általa elkövetett súlyos hibákat, de egyben azt a különleges helyet is, amelyet külső megnyilvánulásai, egyszersmind belső értékei alapján a történelemben elfoglal – legalább részben –, lényének ez „archaikussága" magyarázza. Egy „modern vágású" Itália-hódító – „modern"-en itt azt értjük, ami a 10. század végének embere szemében újnak tűnt – biztosan felismerte volna, milyen méreteket öltött a fent jelzett társadalmi elmozdulás, s vagy alkalmazkodott volna

hozzá, vagy radikálisan kikúrálta volna. (Később egy új dinasztia megalapítója, II. Konrád császár aztán valóban az első lehetőséget választotta.[9]) Ottó azonban később is beérte pusztán méltánytalan döntések hatályon kívül helyezésével vagy olyan külsődleges intézkedésekkel, amelyek vagy keresztülvihetetlenek voltak, vagy csak arra szolgáltak, hogy felingereljék és maguk ellen lázítsák az ellenerőket.

Így 996-ban sem látta át, mi rejlett Vercelli Péter püspöknek a *secundi milites*szel folytatott háborújának a hátterében, amely Ivreai Arduin személyében hatalmas és veszedelmes vezérre lelt.

6

Csapatai előtt a szent lándzsát hordoztatva, így sietett el Ottó az említett észak-itáliai átalakulások mellett, egészen elvakítva attól a mágikus hatástól, amivel a rómaiak császárának Rómában rá várakozó koronája tizenhat éves képzeletét beragyogta, fel az Örök Városba.

Az ifjú és nővére – császári őseik mélyről feltörő, meghatározó mítoszától mámorosan – már egészen az *incantatio urbis* igézetében, vonul Róma felé, e Mese-országba, Halál-országba vezető úton, s a többiek, akik nem annyira ifjak, és nem is olyan fiatalosak, mint ők – a komoly, hatalmas Willigis, wormsi Hildibald, birodalmi kancellár, püspökök, mint lüttichi Notker vagy strassburgi Witerold, hercegek mint Bajor Henrik – a Civakodó fia –, Karintiai Ottó, aztán a harcias őrgróf, Meisseni Eckhard, Heribert, Itália kancellárja, a szigorú erkölcsű és magasan képzett udvari lelkész, Ottó másodfokú unokafivére, a frank Brúnó, és még sokan mások –, lelkükben Alarich démonának, a második Ottó démonának ismét erőre kapott hangjával, követik őket. Most, az ifjú köré gyülekezve, türelmetlenül és magasra törő álmokkal telve, Ravennában várakoztak a nagy pillanatra, amikor a Porta Flaminián át beléphetnek a Városba. A végzet elől, amely az itáliai–római és a német történelem sorsfonalainak szövevédékét egybesodorta, már nem – ezúttal sem – lehetett kitérni. Senki sem emlékezett többé a veronai véres viszályokra, amelyek a német–itáliai kapcsolatoknak ez új fejezetét oly kísérteties-komoran bevezették...[10]

Ravennában azonban egészen más színben mutatkoztak a dolgok. A rómaiak tisztelgő küldöttsége, amely békés behódolást ígért, csupán az általa kijelölt pápa nevét kérte a fiatal uralkodótól.

Ottó, szokása szerint, gyorsan, határozottan cselekedett, most először keltve óriási meglepetést, ha nem megdöbbenést azokban, akik útjait a jövőben is gyakran kísérni fogják. A tizenhat éves nagybácsi huszonnégy éves unokaöccsét, a frank Brúnót, Karintiai Ottó fiát, a „kiváló képességű, de természeténél fogva szenvedélyes és féktelen"[11] férfit jelölte ki Krisztus helytartójává.

A rómaiak számára ez már mégiscsak sok volt. A kinevezés nemcsak hogy egy nem-rómait ültetett Péter székébe – ezt már II. Ottó is meg merte tenni –, hanem egy – a rómaiak szemében – barbár északit. Ez 250 év után, mialatt negyvenhét pápa közt csak két nem-római akadt, „szakítást jelentett a hallgatólagosan törvénnyé lett amorális és ezért elítélendő szokással", amely szerint csak bennszülött rómaival töltötték be a pápai trónt. Amikor Ottó helyreállította a pápaválasztás nemzetekfölöttiségének a római Szentszékhez egyedül méltó elvét, túlszárnyalta nagyatyját, ahogy atyját is. Brúnó kinevezése, merészsége ellenére nagyszerű ötlet volt, sikerült választás a jövő szempontjából: ez volt ugyanis az első lépés azon az úton, amely a pápai méltóságot felemelte abból a szégyenletes állapotból, ahová a 10. század folyamán süllyedt.

III. Ottó uralkodásának első éveitől érzékelhetően előrenyomult a frank rokonság, mint ahogy II. Ottó első éveire a bajor–sváb rokonság előretörése volt jellemző. A száli frankok nemzetsége Rőt Konrádnak és Nagy Ottó első házasságából való lányának, Liudgardnak a házasságából származik. De rokonságban áll, bár távolabbról, a németek első királyának, I. Konrádnak a leszármazottaival is. Miután ez utóbbi lemondott házának trónigényéről, utódai magas és legmagasabb pozíciókat értek el a birodalmi hierarchiában. Tehetséges, erőteljes, sőt a Liudolf-származékokkal összehasonlítva keménynek és nyersnek tűnő nemzetség az övék, férfiak, akik józanul felmérik, hol tartanak, és hova törekszenek. Útjuk végén ott van a császári korona. Konrád, a frank származású Karintiai Ottó egyik unokája, aki viszont a maga részéről Nagy Ottó unokája és egyben a most pápává kinevezett Brúnó apja, a sváb–burgundiai örökösnőt veszi majd feleségül, és mint király és császár egy új dinasztiát alapít.

Az első lépést a csúcs felé vezető úton nagyapja, Ottó tette meg, amikor III. Ottó kegyéből Civakodó Henrik halála után megkapta Karintiát és a veronai őrgrófságot; világtörténelmi szintre azonban először 996-ban emelkedett e család, amikor III. Ottó, egy váratlanul merész gesztussal, saját pápájává emelte a fiatal Brúnót.

Nem kétséges, hogy e jelöléssel Ottó – mint barát, rokon és uralkodó – rátalált a legjobb megoldásra, és úgy cselekedett, ahogy a keresztény világ jövendő oltalmazójának szerepe megkövetelte. E frank személyében szellemi-világi rangot adott szellemi-lelki ellenfelének: azt a férfit választotta, akinek küldetése a pápaság és az egyház reformjának előkészítése volt. Választása jelentőségét azzal emelte ki, hogy egy oklevelében kinyilvánította, miszerint ők ketten – császár és pápa – nem csupán vér szerint *(non solum sanguinis linea)*, hanem Isten kegyelméből *sui generis eminentia*juk, valódi kiválóságuk révén is össze vannak kötve egymással minden halandó felett.[12] E kijelentésen a hübrisz, a gőg, egy árnyalata érződik. Ugyanakkor bátor kézzel rombolja le a császár és a pápa viszonyát meghatározó tradíciót is. Az *Ottonianum*ot, a Karolin-

goknak a pápával kötött és nagyatyja által megújított paktumát *nem* újítja meg,[13] amikor Brúnót Willigis és Hildibald kíséretében Rómába küldi, hogy ott V. Gergely néven intronizálják. Szabad kezet akar, azaz a valóságban ő akar a pápa ura lenni.

7

Most – ahogy egy német egyházfejedelem nevezi – a „görög" is bevonul szőke, kék szemű, hatalmas termetű harcosai, fejedelmei és főpapjai élén az Örök Városba. „A fiatal Ottó kellemes ifjúvá serdült, egy szép apa és egy szép anya szép fia; már pelyhedzett az álla, és senki sem tudott elragadtatás nélkül a finom ifjúra tekinteni."[14] Csak az *ő* Rómája, egy lehangolt és mélyen megsértett lakosság nézte gyanakvón és mogorván, amikor bevonult a városukba.

De láthatólag még boldog-figyelmetlenül mennek el minden mellett, amit rossz előjelként lehetne értelmezni. A nagy pillanat mámorában még Crescentius megbüntetéséről is megfeledkeznek. Ottó ugyan arra készül, hogy bosszúállóként jelenjék meg Rómában. Szét akarja zúzni az oligarchia hatalmát, száműzetésbe küldeni vezetőjüket. Ekkor a pápa közbeveti magát, és a kedvéért Ottó megbocsát Crescentiusnak, miután ez hűségesküt tett neki. Ez a férfi azonban az ősi erők képviselője: az egyetlen tényleges hatalom Rómában. Ha formálisan nem is szakított a birodalommal, mégis évekig bitorolta Rómában a császári jogokat és előjogokat. Nem száműzni őt, amikor nyilvánvalóan nem rendelkeznek elegendő erővel ahhoz, hogy őt saját Rómájában megbénítsák, kapitális hiba volt. Úgy látszik, itt a pápa saját politikai terve jut érvényre, aki talán ellensúlyt keresett, hogy csökkentse az Ottó kegyétől való függőségét. Ottóval szembeni későbbi viselkedése nem zárja ki ezt a feltételezést. Hogy mekkorát kellett csalódnia, még látni fogjuk.

Most azonban még teljes volt a győzelem, minden csupa boldogság, fény, dicsőség. 996. május 21-én V. Gergely császárrá koronázta III. Ottót.

Hogy a megkoronázás időpontjául a Mennybemenetel napját választották, megfelel a császárságról alkotott elképzeléseknek – annak az elképzelésnek, amelyet Ottó magának a császár feladatairól és szerepéről kialakított. Egy mennybemenetel-ábrázolás a következő szavakkal idézi fel az itt ható ősképet: „A gigászok legnagyobbika diadalmasan emelkedik a csillagok felé": *Maximus ecce gigans scandit super astra triumphans.*[15] Az ember feljutott a világkormányzó méltóságának magasába, és ott ült most fenn megkoronázott fővel, a császár *impersonator Christi* szerepfelfogásának megfelelően mint Isten képmása: Krisztus megjelenítőjének értelmében: *imago dei.* A mennybemenetelről adott leírásában az ószász költő is a szent széken ülve mutatta be Krisztust:[16] a kiemelt hely a trónon megfelelt az új világhelyzetnek, a birodalmat egyetlen középpont-

ból – Rómából – kormányzó, Krisztust, a „magasságos királyt" megjelenítő uralkodó képzetének.

Ilyen magasan szárnyalók, sőt magasra törők voltak az elképzelések, a remények, a várakozások. A valóság egy ettől sokszorosan eltérő nézőpontot kínált. Harmadszor kapta meg a világtörténelemben szász fejedelem a császári koronát. Harmadszor állt ki e szimbolikus aktus révén egy északról jött király az antik, nemzetekfeletti világegység-gondolat mellett. A latin Dél harmadszor vívta ki passzív győzelmét a germán Észak felett, ezúttal úgy, hogy egy szász egy frankot emelt Róma püspökévé, mire ez szász urát a rómaiak császárává szentelte. Csakhogy a „rómaiak felfogása szerint 996-ban egy idegen csinált pápát egy idegenből, és fogadta el ettől a császári koronát".[17]

A VILÁG FEJE

ROMA, CAPUT MUNDI

1

O Roma nobilis, orbis et domina,
Cunctarum urbium excellentissima,
Roseo martyrum sanguine rubea
Albis et virginum liliis candida.
Salutem dicimus tibi per omnia,
Te benedicimus, salve per secula.

Ó, nemes Róma, úrnője a világnak,
legfölségesebb mind a városok között,
kiomlott mártírvér rózsáitól vöröslő,
liliomos szüzektől glóriás fehér.
Üdv néked mindenért – halld meg szavunk:
Légy üdvöz és légy áldott mindörökké.

Ez a 9. vagy a 10. században Veronában keletkezett dal lehet a mottója az ifjú császár első római tartózkodása történetének. A képzeletgazdag fiatalember, lován a hőn óhajtott várost járva, amelynek most császára volt, úgy érezte, különös, sose sejtett gondolatok, tervek és álmok szállják meg. Az, ami a szeme elé tárult, csak az általános hanyatlás látványa volt ugyan, de még a romokból is olyan nagyság és nagyszerűség szólt hozzá, aminek a méreteit és súlyát csak lassacskán fogta fel szelleme. Ám segítségére jött az, amit hallott, tanult, olvasott. Így ez az első találkozás már újra-találkozássá, örömteli-meglepett újra-felismeréssé lesz számára. A romterület tengeréből, a jelen nemzedékének a romokra és a romokba fészek módjára beépített lakóházai közül lenyűgözően magasodtak ki a bazilikáknak, a lateráninak, a vatikáninak, a Santa Maria Maggiorénak a hatalmas tömegei. Idő jártával tudatára ébredt a város páratlan nemességének és páratlan szentségének is, amit igazán csak a hatalmas *domina* szóval lehet visszaadni. Szédülve pillanthatott fel a Colosseum legfelső emeleteire, mélyen meghatva állt a Maxentius-bazilika kolosszális ívei alatt, tágra nyitott gyermeki szemmel csodálta meg a császári termák boltozatait vagy a Palatinus császári palotáinak romjait. Azután fellovagolt a Capitoliumra. „Megmászni a felmagasló Capitoliumot – vélte már a legkorábbi középkor is – annyit tesz, mint látni, hogyan haladja meg az em-

beri szellem önmagát."[1] Ha most a távoli, széljárta keleti szláv síkságokra gondolunk, ahol négy nyáron át állt Ottó hadvezéri sátra és ősei szűk várpalotáira az északi hazában, ahonnan a tél kellős közepén indult útnak, hogy a római kora tavasz sugárzó pompájába érkezzék – csak akkor értjük meg, mit is jelentett számára Róma.

Természetesen nemcsak egy templomokból és romokból álló világ volt az, ami az útjába került. E tégla- és kőkolosszusok, a fürdőknek, szentélyeknek, színházaknak és palotáknak ezek a tovatűnt hatalomról és nagyságról regélő óriásegyüttesei csak részben voltak kihaltak és üresek. Egy durva fajra lelt közöttük Ottó, amely fegyveresen vagy bizánci díszruhákban pompázva ugyancsak félelmetes otthonossággal nyüzsgött szeme előtt a mohos boltívek alatt, a törött árkádok között, régi oszlopsorok árnyékában: egy fajra, amely ezt az egészet benépesítette és belakta, hogy ott egy tarka fantaszikuma és elképesztő különössége folytán csaknem kísértetiesnek tűnő életet éljen. Diocletianus császár termáinak romjai – amelyekbe az újabb és legújabb időkben először a Santa Maria degli Angeli, azután a Római Nemzeti Múzeum is „befészkelte magát" – még segítenek, hogy legalább valami halvány fogalmat alkothassunk erről az életformáról, a romokban, a romokon kívül és a romok fölött zajló életről. Ami azonban annak idején a romhalmazban menedéket talált, nem múzeum volt, és nem templom, hanem Ó-Rómának elcsökevényesedett maradéka. Ahol egykor a világ-úrnő és világváros önfeledt pompája virágzott, most a római városi nemesség, a politikai tehetséggel megáldott nagy rablók – szinte határtalan gőggel és egy nagysága miatt és bukása okán gyötrelmessé lett múlt öntudatával teli – nemzetsége építette várait, tornyait. Kitölteni ama régi luxusépületeknek az óriási méreteit természetesen már nem volt képes: mindig csak a romok egy részét tudta a maga számára használhatóvá tenni, ahol az elnagyoltan felhúzott és féltékenyen elsáncolt falak, bástyák és tornyok mögött néhány lakható helyiség bújt meg. Ezeknek az uraknak az építészeti tevékenysége az éppen lakott részeknek a fenntartására és torony- és lakótoronyerődítmények létrehozására korlátozódik. Itt gubbasztott a harcos, agyafúrt, tépett oligarcháknak e varjúnemzetsége, és a puszta, nagyobbrészt kihalt város régi falgyűrűjén belül vívta egymással örök, elkeseredett harcait. A város ennek következtében viszálykodó szomszédok küzdőterévé lett – miközben a pásztorok a Forum Romanumon legeltették teheneiket...

Ám éppen a Forumon, annak betemetett, mohlepte és fűvel benőtt romjai, utcái és útjai mögött álltak még a nemesség vad ivadékának tornyai. A Frangipani-család *turris Chartularia*ját Titus diadalívénél csak 1821-ben bontották le. A *torre delle Milizie,* habár felső emeletei hiányoznak, mintegy ez építményfajta utolsó tanújaként, még ma is ott áll a császárfórum mögött. Még az úgynevezett „Crescentius-ház" maradványai is láthatók, amelyet építője, egy bizonyos Miklós, a legsajátságosabb, an-

tikizáló ornamensekkel és ugyancsak antikizáló disztichonokkal díszíttetett. Titus diadalíve mögött, részben a Colosseum romjaiba beépítve állt a Frangipanik egyik vára – feltehetőleg főfészkük –, míg a Colosseum másik, a Monte Celio felé eső oldala az Annibaldi-nemzetség várát foglalta magában. Marozia palotája, ahol II. Alberich született, az Aventinuson állt. Még Alberich Mária-templommá alakíttatta át, talán kései engesztelő áldozatul a fia által félresöpört anya emlékezetének. Egyébként azonban a Theophylaktidák kezdettől Nagy Konstantinnak a Via Lata közelében fekvő és a mai Palazzo Colonnától a Quirinal felé húzódó termái romjaiban laktak. Ahogy a Colosseumon az Annibaldik a Frangipanikkal osztoztak, úgy osztották meg a termákat a Theophylaktidák a Crescentiusokkal, akik talán mégis rokoni vagy sógorsági viszonyban voltak Alberich törzsével.[2] A termakomplexumban, a Monte Caballónak is nevezett Quirinal-dombon álltak – ott vannak ma is – a két, lovakat betörő hősnek, a dioszkuroszoknak a roppant szobrai, amelyekhez a középkorban különös monda kapcsolódott.[3] Egy napon – mesélik – két filozófus érkezett Tiberius császárhoz. Ismerték a jövőt, ahogy a lélek titkait is, és most feltárták a császár előtt. Jutalmul azt kérték tőle, állítson emlékművet nekik: „meztelen, földet kapáló lovakat, a világ hatalmas uralkodóinak jelképeit". Mint a lovak megfékezői, ők maguk, a „filozófusok", Praxitelész és Pheidiász is ott vannak hősi mezítelenségükben paripáik mellett, mert ismerik a jövőt és a tudást. Ma a szoborcsoport közepén egy obeliszk áll. III. Ottó idejében azonban ezt a központi helyet még egy kígyókkal körülvett istennő szobra foglalta el, aki egy tálat tartott maga előtt. A monda keresztény megformálása ezt az alakot az egyházzal azonosította. Az ókorban azonban a dioszkuroszokhoz tartozó nőalak vagy testvérük volt, a szép, vészhozó Heléna, vagy pedig a Nagy Istenanya.[4] Ez azonban – kiváltképp a kora középkorban és egy olyan, az ősi pogánysághoz vonzódó környezetben, mint, a Crescentiusoké volt – könnyen összekapcsolódhatott a város istennőjével, Romával.[5] Így a lovakat megfékező Praxitelész és Pheidiász Romának, a középpontban álló istennőnek a megoltalmazójává lesz. És az a nemzetség, amely majd Róma függetlenségi igényeinek utolsó nagy képviselőit adja, a lakótömbje közepét elfoglaló szoborcsoport után *de caballo marmoreo*, „a márványmén"-ről nevezi el magát.[6]

A romok, varjúfészkeik és mondákkal körülszőtt antik emlékműveik között azonban ott magasodtak másfajta épületek karcsú tornyai is: a templomok. Nemcsak rommező volt ez a város, hanem a nyugati vallás legelőkelőbb kultuszhelye és legméltóságosabb székhelye is: egy önmagát folyamatosan megújító, nagy, sorsterhes erőnek a sugárzó középpontja. Az idézett veronai dal semmi esetre sem a régi cézárok pogány városaként köszönti és írja le az Örök Várost – még ha újra meg újra kihallhatók belőle is efféle hangok –, hanem mint mártírvértől bíborló és szűzi tisztaságtól fénylő fehér várost, azaz mint keresztény kultuszhe-

lyet. Nem azért illeti meg áldás, köszöntés és tisztelet, mert az antik nagyság fontos, megkövesült emlékezete, hanem mert Krisztus vértanúi által megszentelt város volt és maradt. Az *incantatio sacrae urbis* az első millennium végének ez ifjú császárát is – jellemző módon – először éppen hiténél fogva ragadja meg: a Róma-gondolatot feltehetőleg mindenekelőtt kereszténységén keresztül közelíti meg, *így* értelmezi, és „arany Rómá"-ját „modern" hitével kísérli meg megújítani.

A szent város *incantatio*ja azonban nem csupán egy „modern", megtisztult hit tiszta fényein át, nem csupán felszínének alakjaival és erőivel hat. A Róma-élményt mélyértelmű mondák kísérik, és csak ezek feltárása segíthet hozzá bennünket, hogy az Örök Város varázsát teljességében megértsük.

A Rómába látogató ismeri a Santa Maria Antiqua-templom rendkívül impozáns maradványait a Forum Romanumon, amelyen át az út a Palatinusra vezet. A templomnak egy régebbi neve *Santa Maria de Inferno* vagy *ad Inferos*, olyan elnevezés, aminek a révén Rómának – a régészek *Roma sotterranea*jával alig-alig rokon[7] – föld alatti világába nyerünk bepillantást.

A Capitolium alatt – így mesélik – volt egy *Infernus*, egy alant fekvő hely, egy régi Mitra-szentély, amely még a reneszánsz idején is létezett. A tradíció azonban ezt más jellegű tartalommal töltötte meg. Egy 6. századi hagyomány I. Szilveszter pápáról ad hírt, aki állítólag egy a Capitolium alatt tanyázó sárkányt száműzött és zárt be ebbe az *Infernus*ba. Egy másik monda IV. Leó pápát említi. Ez, mondják, ördögűzéssel egy kígyót tett ártalmatlanná, amely pestist lehelt ki.

Ha ezeket az adatokat történelmileg-pszichológiailag akarjuk értelmezni, akkor kiderül, hogy voltaképp naiv híradások az – *in generali* – emberi és az – *in speciali* – római psziché mély tartalmairól, amelyek így Róma ősképeit tárják elénk, azokat a *Phantasmata*kat, amelyekről nem jelentéktelenebb római beszélt, mint Nagy Gergely pápa. A Colosseum ősidőktől fogva a démonok lakóhelyének számított. Az anyafarkas mint *mater Romanorum* – azaz őseredetibben, mitikusan teljesebb értékűen szemlélve, mint ahogy a kései Titus Liviusnál megjelenik – még III. Ottó korában is élő képzet Rómában.[8] A város ijesztően telítve volt efféle kísértetek burjánzó-tisztátalan kinövéseivel; egy tudatos, megtisztult, kora középkori „modernitás" olyan képviselőjének, mint Ottó, erejéhez mérten őrizkednie kellett tőlük.

A nagy női lényegiség, Roma, amely a leghatalmasabban és a legtermészetesebben Róma város-istennőjének az alakjában fejeződött és fejeződik ki, arra ösztönöz, hogy tovább keressük ezen *infera* értelmét.

A Santa Maria de Inferno alatti *Infernus* feltehetően azonos volt azzal a *mundus*szal – üreg, ősüreg: *sulcus primigenius*[9] –, amelyben a köztársaság őskorában Marcus Curtius eltűnt. E „Curtius barlangjá"-nál az ott korábban lezajlott ősi emberáldozatok helyett még Augustus korában is

aranyadományokkal áldoztak.[10] A kora középkor keresztény Rómájában így e templom alatti *infera,* föld alatti üregek, mintegy észrevétlenül, szabad bejárást nyitottak a mélység kthonikus erőihez.

Nagyböjt ötödik hetének szombatján a keleti templomban az úgynevezett Akathisztosz-himnuszt (az a himnusz, amelynek éneklése során nem ülnek) éneklik. Ebben így üdvözlik a „sereg győztes vezérét", Máriát: „Örvendezünk neked, te általad tárul fel a Hadész."[11] Itt az az őskép hat, amely egy *Sancta Maria de Inferno,* azaz egy olyan női istenség képzetének felel meg, aki az alvilág nyitott *mundus*a felett uralkodik, mintegy rendelkezik vele.

Ennek az anyai világnak az ellenképét az ókorban a deméteri beavatással szembeállított dionüszoszi beavatás fejezte ki, amelyben a férfi isten mint „megmentő, üdvözítő, megváltó, a Hadész és az ő borzalmainak legyőzője"[12] jelent meg. III. Ottó személyében éppen egy ilyen „szabadító" szándékozott az ezredforduló Róma-asszonyával szembeszállni.

2

Az Aventinuson, azon a dombon, amelyet majd Ottó kiválaszt magának, hogy ott rendezze be „palotáját", a római császárok császári palotáját Rómában, 977 óta ott állt a kezdetben bazilita–görög, nemrégóta bencés-latin regula alatt egyesült atyák Szent Alexről és Bonifácról elnevezett kolostora. Csendes rendházuk az elvilágiasodott pápák és prelátusok Rómájában egy megújult, megtisztult, mind a keleti-keresztény aszketizmustól megérintett, mind a nyugati-keresztény reformmozgalomtól befolyásolt hit lakhelyévé lett.

Akkoriban különös kör volt ott együtt.

A kolostor apátja, Együgyű Leó, az ágostoni mondást választotta élete mottójául: „Isten kiválasztottai a világ kezdetétől nem a szónokok és a filozófusok voltak, hanem a tanulatlanok és a lelki szegények." Az új beállítódás e jelmondat ellenére nem Ágostonra vezethető vissza, hanem egy olyan emberi és vallási magatartásra, amely inkább Nagy Szent Gergely sajátja volt. Gergely pápa az igazi lelki embert mint *scienter nescius et sapienter indoctus*t, mint „tudva tudatlant és bölcsen tanulatlant" dicsérte, mint olyan embert, aki a *docta ignorantia,* egy „tanult tudatlanság" képviselőjeként áll Isten és ember előtt. Ez a beállítódás olykor még a kor gyors ütemű vallási megújulása képviselőinek a szemében is terhesnek, sőt veszélyesnek tűnhetett, mint olyan magatartás, amely nemegyszer világos, művelt főket is arra kényszerített, hogy valódi lényüket elleplezve tudálékos idiotizmust, sőt néha egyenesen képzetlenséggel és tudatlansággal kacérkodó kevélységet mímeljenek. Így „Együgyű" Leó is minden volt, csak együgyű nem, sokkal inkább okos, energikus, egyházjogi és teológiai ügyekben mélyen és sokoldalúan képzett férfi. Szerény szerzetesi

neve mögött a vallásos-egyházi összefüggések fölényes ismerője, körültekintő diplomata, jelentékeny reform-apát és közössége józan irányítója rejtőzött.

Éppannyira szenvedélyes és szigorú, mint logikus és céltudatos gondolkodása, világos és határozott kifejezésmódja igazi rómaira vall. „Péter helytartói és tanítványai járatosak az apostoli tanításokban – interpretálja a St-Bâle-ban (Szent Basolus templomában Verzyben) rendezett zsinaton Ágoston gondolatait –, de nem a beszéd pompájával, hanem a szó egyszerű jelentésével és értelmével ékesítik magukat."[13] „A szó jelentése és értelme" – nem hangzik ez valóban rómainak és egyben „modernnek" is, tekintettel az eljövendőre, ami most még csak csírázik az egyház méhében? Kifejezett és tudatos elutasítása ez a beszéd, sőt a fecsegés ama üres, cikornyás pompájának, amiben az ókor nagy öröksége már régóta végleg feloldódóban volt. Ugyanakkor természetesen a racionalista magatartása is. Ez sem idegen a rómaitól. Teljes nagyságában és jelentőségében az említett st-bâle-i zsinaton képviselték és védelmezték ezt a magatartást, amelyen Leó pápai legátusként vett részt a reimsi vitás kérdés tárgyalásán.

A reimsi vitát Arnulf érseknek, az utolsó Karolingnak már tárgyalt hivatalba helyezése, aztán leváltása, sőt fogságra vetése robbantotta ki, amit – ugyancsak az új dinasztia befolyására Gerbert-nek Reims érsekévé történő megválasztása követett.

Gerbert a Burgundiával szomszédos Auvergne-ből származott, valószínűleg nagyon egyszerű környezetből, és szerzetes lett az ugyanazon francia provinciában fekvő Aurillac-ban. Itt kitűnő nevelésben részesült. Fiatal emberként – kolostora elöljárójának jóvoltából – lehetőséget kapott arra, hogy Katalóniába utazzék, ahol egyrészt Vichi Hatto püspöknek, másrészt Barcelona, Ausona, Gerona és Urgel uralkodó grófjának, II. Borellnek az udvarában folytathatta tanulmányait. Nagy hatással volt gondolkodására kora arab tudománya; nemcsak kiemelkedő, hanem kortársai számára teljességgel felérhetetlen ismereteket szerzett, kivált a természettudományok, a matematika és az asztronómia területén. Képzését Cordobában való tartózkodása idején tökéletesítette,[14] ami akkoriban a spanyolországi Omajád kalifátus megalapítójának, III. Abd-ur-Rahmannak a székhelye, és az iszlám kultúra nyugati középpontja és kisugárzási pontja volt, s ahová fejedelmének, II. Borellnek a kíséretében jutott el. 971-ben azonban Rómában volt. Amikor XIII. János pápa bemutatta Nagy Ottónak, képzettsége, de személyisége is mély benyomást gyakorolt az akkor tizenhat éves II. Ottóra, olyan benyomást, ami tartósnak ígérkezett. Itt újra csak egy lényeges érintkezési pont mutatkozik II. Ottó és III. Ottó között, ami közelíti egymáshoz a fiú személyét és szerepét és az apa személyét és szerepét, és egymásban tükrözteti kettejük sorsát. Ezúttal azonban Gerbert még nem lép az Ottók szolgálatába. Visszatér Franciaországba, egy Gerannus nevű mestertől logikát tanul

még Reimsben, de Adalbero érsek hamarosan kinevezi a reimsi székesegyházi iskola vezetőjévé. Rendező elméjét ebben az időben a tudományok osztályozásának feladata foglalkoztatja. Hírneve eljut hazája határain túlra: a filozófus Ohtrich Szászországból Gerbert-hez küldi egyik tanítványát. Ez azonban nem tudott megbirkózni a reimsi mester tanaival. Nem értette meg őt, és félrevezetően tájékoztatta megbízóját Gerbert eszméiről. Ohtrich annak a véleményének adott hangot II. Ottó előtt, hogy Gerbert nem ért a filozófiához. „A császár azonban, aki maga is buzgón foglalkozott efféle dolgokkal, csodálkozott, hogy Gerbert tévedett; mert látta őt és többször is hallotta előadni."[15] Ezért magával vitte Ohtrichot Ravennába, ahová Gerbert-t is meghívta. Ekkor ott császári elnöklete mellett és reimsi Adalbero, valamint sok művelt fő jelenlétében nagy vita zajlott le a két tudós között, amely láthatólag egy teljes napot vett igénybe. Az éjszaka beköszöntével a császár berekesztette az összejövetelt anélkül, hogy a győztes koszorúját valamelyiküknek odaítélte volna. Röviddel ezután azonban Gerbert-t megtette a Trebbiánál fekvő gazdag Bobbio kolostor apátjává.

A Rómában és Ravennában történtektől kezdve Gerbert érezte, hogy sorsa az Ottók csillagához kötődik. Amikor II. Ottó halála után III. Ottót kiszolgáltatták nagybátyjának, s ezzel ez a csillag elhalványult, kitűnő tollát az Ottó-ház legitimitása eszméjének szolgálatába állította. Egy III. Ottóhoz intézett levelében később is büszkén tekint még vissza ezekre az időkre: „Beismerem – írja –, hogy megbántottam és megbántom Istent. De nem tudom, hol és mikor sértettelek volna meg Benneteket. Irányotokban, a Ti három generációtok irányában, Teirántad, atyád és nagyatyád iránt mindig a legtisztább hűségnek adtam bizonyságát. A Ti javatokért tettem ki csekély személyemet a királyok haragjának, a népek tébolyának. Inkább akartam gyűlölet és magány áldozata lenni, rablóktól üldözve és megtámadva, éhségtől és szomjúságtól, hidegtől és hőségtől gyötörve, minden vihartól sújtva meghalni, mint hogy ne lássam hatalomban és dicsőségben cézárom akkoriban fogságban senyvedő fiát. Azután láttam őt így. Örvendeztem. Adja Isten, hogy ez az örömöm mindvégig megmaradjon – hogy életemet a Te oldaladon fejezhessem be békében."[16]

Reimsbe visszatérve Gerbert egyre inkább kulcspozícióba került. Így történt, hogy Arnulffal szemben sikerült megszereznie a reimsi érseki széket. Csakhogy a kánonilag jogszerűen beiktatott érsek Arnulf volt és maradt. Ekkor újra fellángolt a reimsi trón körüli viszály, és hamarosan nemzetközi méreteket öltött. Ebben a francia politika a pápaival, a püspökök a szerzetesrendekkel, a francia egyház a római egyházzal állt szemben.

És éppen ez utóbbi ellentét volt az, ami a verzyi Basolus-templomban megtartott zsinaton szerfelett merészen és szenvedélyesen kifejezésre jutott. Arnulf, orléans-i püspök itt egy nagy beszédben – amelyet Gerbert

sugalmazott, sőt maga is fogalmazott meg – közvetlenül a pápa, Róma ellen indított támadást.

„Ó, szánalomra méltó Róma! – kiáltott fel.[17] – Elődeinknek elhoztad a csendben az egyházatyák világosságát, jelenünket azonban olyan szörnyű sötét éjszakába borítottad, hogy annak a híre még a jövőbe is elhatol. Egykor a nagyszerű Leókat, a nagy Gergelyeket kaptuk; hogy Gelasiusról és Incéről ne is beszéljek, akik bölcsesség és ékesszólás dolgában a világ valamennyi filozófusát felülmúlták. De mit kellett a mostani időkben megérnünk? Láttuk, hogy fetrengett az érzéki gerjedelmek sarában az Octavianus melléknevű János, és hogy szőtt még összeesküvést is Ottó ellen, akit maga koronázott meg. Elűzték, és Leóból, egy neofitából csináltak pápát. Ottó császár elhagyta Rómát, Octavianus visszatért, elkergette Leót, János diakónusnak levágta az orrát, jobb keze ujjait, a nyelvét, kéjes dühvel gyilkolta meg a város nagyjainak sokaságát, majd hamarosan meghalt. A helyét a rómaiak a grammatikus Benedekkel töltötték be; a neofita Leó nem sokkal utóbb császárával őt is megtámadta, megostromolta, megfogta, elmozdította tisztjéből, és örökös száműzetésbe küldte Németországba. Ezt az Ottó császárt az az Ottó császár követte, aki korunkban minden fejedelmen túltesz fegyver, tanács és a tudomány dolgában. Rómában ezzel szemben Szent Péternek még elődje vérétől csepegő székébe egy iszonyú szörnyeteg, Bonifác hágott fel, aki felülmúlt minden emberi galádságot. Bár elűzték, és egy nagy zsinat elítélte, Ottó halála után visszatért Rómába, esküvel fogatott ígérete ellenére letaszított a város éléről egy kiváló férfit, Péter pápát, korábban Pavia püspökét, megfosztotta rangjától, és borzalmas börtönkínok után megölte. Hol van az megírva, hogy Isten számtalan, tudomány és érdem ékesítette papjának széles e világon ilyen szörnyetegeknek, e minden isteni és emberi tudás híján lévő világ szégyeneinek kell engedelmeskedniük?" „Rómában jelenleg szinte senki sincs, aki megtanulta a tudományokat, holott ezek nélkül, mint írva van, alig alkalmas valaki a kapus szerepének betöltésére. Nos, a római püspökkel összevetve, más papoknál egy bizonyos mértékig elviselhető a tudatlanság, Róma püspökénél azonban ez nem tűrhető el, mivel neki kell ítéletet mondania a lelkészek hite, életvitele, fegyelme és röviden az általános katolikus egyház felett." Ekkor azonban az „együgyű" római, aligha kevésbé szenvedélyesen, mint ahogy a francia beszélt, a következő programadó – ám nem az elvilágiasodott pápaság, hanem a saját programját megfogalmazó – beszéddel válaszolt: „Péter helytartói és tanítványai sem Platónt, sem Vergiliust, Terentiust vagy a többi filozófusjószágot nem kívánják tanítómesterül, akik büszkén repülve a légbe szárnyalnak, mint a madarak, a tengeri halakhoz hasonlatosan a mélybe merülnek, és mint a birkák, lépésről lépésre lelegelik a földet. És ezért azt mondjátok, hogy azokat, akiket nem ilyen költeményekkel hizlaltak fel, nem illeti meg agy ajtónálló rangja? Én azonban azt mondom nektek, hogy ez az állítás hazugság. Mert Pé-

ter az effélékről mit sem tudott, mégis az ég kapusává rendeltetett, mivel az Úr maga mondta neki: »Neked fogom adni a mennyei birodalom kulcsait.« ...Mert meg vagyon írva: ‚Isten a világ együgyűjeit választja ki, hogy a hatalmasokat megszégyenítse.'"

Öt év múlt el Róma és Franciaország st-bâle-i összeütközése óta. A reimsi főpapi szék körüli harc még nem ült el egészen, bár egyre világosabban látszik, hogy Gerbert a kánonilag jogszerű érsekkel és az új pápa céltudatos energiájával szemben nem fogja tudni tartani magát. Leó most megint nyugodtan ül testvérei körében az Aventinuson álló csendes házban, egész „együgyűen" imába merülve és egy római apát napi munkájával elfoglalva. E testvérek ilyen neveket viselnek: Jelentéktelen János, Hallgatag Theodor, Ártatlan János, Egyszerű Stratus, „egy földre szállt angyal", János, az Istenismerő... Itt időzik Leó kolostorában még egy negyedik, Canaparius nevű János is, képzett történész, és az élő Róma-gondolat tudatos terjesztője. Ráhárul majd a kötelesség, hogy – túlságosan is hamar – biográfusa legyen annak a különös vendégnek, aki a távoli Északról érkezve most immár másodszor veszi igénybe ezeknek az Isten-közelben élő szellemeknek a menedékhelyét.

Adalbertnek hívják, és Prága püspöke.

Mielőtt azonban az ő nemes alakját vennők közelebbről szemügyre, meg kell még ismerkednünk az aszketikus szerzetesség egy másik képviselőjével. Szent Nilus ez, egy rossanói görög, aki mint a bizánci Dél-Itália fia nemcsak az itáliai szellemiségre és Adalbertre, hanem majd még a fiatal császár fogékony kedélyére is nagy befolyással lesz.

Szent Nilussal jelentős új szín jelenik meg az itáliai színképben: a görög. Találkozunk majd még vele más területeken is, e találkozást magának Ottónak, a félgörögnek is meg kell majd élnie Rómájában pozitív, de egyben negatív vonatkozásban is... Mindazonáltal minden, ami az itáliai térségben és magában Rómában még görögnek hat, a késeinek, a túlérettnek, a különböző, sőt ellentmondásos tartalmakkal telítettnek, következésképpen sokértelműnek az ambivalens jellegét hordozza magán.

Ambivalens alak ez az öreg görög is. Ottó megkoronázásának évében már jócskán elmúlt nyolcvanéves, hiszen két évvel korábban született, mint Ottónak már huszonhárom éve halott nagyapja. Az öreg Nilus azonban még az unokát is túl fogja élni, akinek a nagyapja, sőt dédnagyapja lehetne...

Nilus Rossanóból származik, Calabria egyik városából, amely – mint emlékszünk – sajátos szerepet játszott Ottó apjának mozgalmas életében. 910-ben született művelt, tehetős görög család egyetlen fiaként, nyugodtan élte Istennek tetsző életét az atyai házban szüleivel, majd anyjával és húgával, idejét könyvek, munka és tanulás között megosztva. Később beleszeretett egy népi származású lánykába. A kapcsolatból egy kislány született. A fiatal tudós, aki így családot alapított, derűs-kiegyensúlyozott, képzett, városi-szellemdús férfinak számított. Harminc-

éves korában azonban nagyon súlyosan megbetegedett, és ez a betegség hirtelen egész lényét megváltoztatta. Felgyógyulva elfordult a világtól, elhagyott otthont, szeretőt, gyermeket és bevonult a S. Mercurio kolostorba, amely nem messze Rossanótól, a hajdani ókori városok, Metauria és Tauriana környékén épült. Polgártársai azonban nem méltányolták váratlan fordulatát: mindenki az elhagyottak pártjára állt. Még a világi hatalom is közbeavatkozott: Nilus metanoiájáért a S. Mercurio vezetőit tették felelőssé. „A szent angyal és az ördög között folyó küzdelmet fedezi fel ebben az ember – jegyzi meg Vitá-ja szerzője."[18] Nilus nem maradhatott tovább a S. Mercurióban. Ez azonban mit sem változtatott elhatározásán. Ekkor útra kelt, és gyalog elindult Lucanián keresztül, majd végig a campaniai tengerparton Salerno irányába. Az út során több ízben szaracén lovasok ijesztettek rá, akik bizonytalanságban tartották a környéket, mégis szerencsésen megérkezett a most kiválasztott S. Nazario kolostorba. Ott végre felöltötte a kámzsát, a szerzetesek „angyalruháját".[19] Negyvennapi kemény vezeklőgyakorlat után visszatért S. Mercurióba. Ezúttal sikerült neki végleg itt maradnia. Most szerzetes volt, akit a világi hatóságok már aligha érhettek el. Lassacskán a nép felháborodása is elült. Nilus tehát S. Mercurióban élt, a legszigorúbb aszkézisben. Azt tűzte célul maga elé, hogy a próféták buzgalmával az apostolok képmásává formálja magát.[20] Idő jártával azonban visszatért ifjúsága szellemi foglalatosságaihoz. Így aszkétaként és tudósként ismerték meg és tisztelték mindenütt. Csak az ő példája és befolyása élesztette újjá az itáliai–görög szerzetesi és remetei magatartást, úgyhogy hamarosan a görög mintájú jámborságnak új, egész Itáliára kiterjedő hulláma alakult ki.

Már szerzetesi élete korai szakaszában veszélyes tudás nyilatkozott meg benne a jövőt illetően, ami – ha személyisége teljes erejével az érintett szeme elé idézte – nemritkán a jóslat közvetlen beteljesedését eredményezte. E képesség révén a szent – a hagiográfia *presago spiritus*nak, jósló szellemnek nevezi – egyenesen úgy jelenik meg, mint akinek démoni hatalma van embertársai fölött.[21]

Csakhogy – „ő is kötve van". Noha életírásában az áll, hogy a magányban töltött élet „minden erény szülője",[22] a barlangban, ahová még a kolostorból is visszavonult, hogy még magányosabb legyen, néha olyannyira meggyötrik a démonok, hogy ez ördögi szorultságban mozogni is alig tud.[23] Hogy lássa Isten művét, és e látványtól erőre kapjon, hébe-hóba kijön a természetbe. A barlangba való visszatérés azonban ezután olyan a megkínzott számára, mintha börtönbe térne vissza.[24]

Tudásvágya egy napon Rómába vezette. Azért ment oda, hogy egy kéziratot tanulmányozzon, és a Dél fia itt került először érintkezésbe a távoli Észak gyermekeivel. A Szent Péterben egy szép német lány került az útjába – pompás termetű, magas növésű –, akinek a képében a szentet megint csak megkísértette az ördög. Sokáig tart azután, amíg sikerül neki a lány képét képzeletéből száműznie. Ha olvas, ha ír, ha zsoltárokat

énekel, mindig ott van előtte, amíg végül egy látomás során a megfeszített megpillantása meg nem szabadítja megszállottságától.[25]

Nilus a harmincas évei közepén járt, amikor életformájában egy új, nagy változást következett be. Dél-Itáliában az állandó arab portyázások régóta bizonytalanná tették az életet, a kontemplációt pedig egyenesen lehetetlenné. Betöréseik annyira megsokasodtak, hogy Nilus kolostori elöljárója, Fantin, kétségesnek látván kolostora jövőjét, néhány szerzetesével hajóra szállt, és örökre elhajózott Szalonikibe. A S. Mercurio ezzel megszűnt létezni. Nilus elhatározta, hogy testvérei maradékával a pusztaságba vonul, és ott a görög Kelet anachorétái, remetéi mintájára most valódi remeteéletet folytat. Erre a célra az ókoriak Aulinus-hegyén, keresztény nevén a Monte S. Elián található barlangot választotta ki. Nem volt ott egyetlen bútordarab sem, a szent még a mindennapi élethez legszükségesebb tárgyakkal sem rendelkezett, csak egy Mihály arkangyalnak szentelt oltár állt benne.

Ennek a görögnek igazán sajátos az életútja! Először városi ember, képzett, jómódú férfi, aki nem idegenkedik az e világi élet örömeitől, szerető és apa. Azután lemondó, aki mindent elhagy, ami számára egykor az életet jelentette. Ezzel az aszketikus magatartás újjáélesztője lesz hazájában: cellalakó és vándor, akit először még kolostora szigorú fegyelme köt, később szabad, és mégis kötik fogadalma láncai, barlangban lakik, egyedül, elhagyatottan, táplálékát a fák alatt keresi, mint egy állat vagy a legprimitívebb korok embere... És paradox módon éppen e magány, ez extrém, primitív életforma révén lett embertársai nagy tanítómesterévé. A különös kinézetű, elvadult szürke hajú és szakállú, barnára égett és szikár, rongyos ruhás, mezítlábas, mosdatlan remete, aki leszáll barlangjából a kis gyülekezethez, hogy ott szóljon a néphez, már korának elismert szellemi vezére. És annak a felelősségnek a nyomására, amit ez az új rang rak a vállára, amelyet nem keresett, de amelybe belenőtt, ez az élet, a második felében megint másként alakul. Maga köré gyűjti elhagyatott szerzetes társait, egyik birtokára vonul velük, ami még az ő tulajdonában van, és ott ismét kolostort alapít velük, a Szent Hadriannak szenteltet. Új képességeket fejleszt ki magában: a vezetőét és az irányítóét; egyben azonban az íróét is, mert életének e második felében még sok és hagiográfiai szempontból nagyon jelentős könyvet fog írni. A lehetőségek határáig elvetette magától a „világot", azt azonban nem tudja megakadályozni, hogy a világ igényt tartson rá és kövesse, egyszerűen azért, mert szüksége van rá. Magas bizánci méltóságok, egy Protoszpathariosz, egy Domesztikosz, látogatják meg. Még a Boszporusz partján székelő távoli baszileusz is hírt kapott tevékenységéről. A tökéletes egyedüllét éveiben azonban, amelyeket barlangjában töltött, Nilus nemcsak megedződött, hanem valóban keménnyé és hajlíthatatlanná is vált, magával szemben éppúgy, mint a hozzá legközelebb állókkal szemben. Lelke mélységeiből lassanként sötét tulajdonságok törnek felszínre. Megtudja, hogy sok re-

metetársa – aki szétszórtan az Elias-hegyen tengeti életét – képmutató. Szent anachorétának tetteti ugyan magát, csakhogy közben szerelmi viszonyai vannak, lovon jár; az is tudomására jut, hogy a capuai apácakolostorban botrányos viszonyok uralkodnak. A már egyre gyakrabban a „nagy" melléknévvel emlegetett Nilus szigorúan fellép ellenük, és joggal. A hozzá legközelebb állók némelyikével szemben azonban, akik segítséget keresve és védelemért könyörögve keresik fel, kiengesztelhetetlen, sőt gyűlölködő. Az öregedő férfi mind megdöbbentőbb szerepekben lép elénk. Ellentmondás támad olykor rosszindulatú tettei és szelíd szavai között. Időközben kiengesztelhetetlen szigora is valósággal démoni mértéket ölt. Egy utazás alkalmával megszomjazott unokaöccse a szent kehelyből ivott. A szent nagybácsi ezt annyira a szívére vette, hogy soha többé nem beszélt a szerencsétlennel, akkor sem, amikor az súlyos beteg volt, és halálos ágyán feküdt. A haldokló a jelenlétéért rimánkodott, Nilus azonban távol maradt, és hagyta őt elsenyvedni, mert megsértették keble Istenét, és vallása nem ismerte a megbocsátást.[26]

Még sötétebb árnyékot vet a mester alakjára tanítványának, az alázatos Sztephanosznak a példája. Nilus valósággal kínozta: ütlegelte, kidobta a templomból, elűzte az asztaltól, fajankónak nevezte, és rajta töltötte ki szenvedélyes és türelmetlen természetének minden dühét. Máskor viszont ismét csak „atlétának" nevezte, mivel minden kiállt. Amikor az a halálán volt – már a hetvenes évei vége felé járt – Nilus parancsára még fel kellett ülnie az ágyon és megáldania egész környezetét – csak akkor kapott engedélyt arra, hogy meghaljon. Amikor azonban Sztephanosz ott feküdt holtan, az agg keservesen megsiratta. Kettős koporsót csináltatott neki, hogy később majd mellette, ugyanabban a koporsóban pihenhessen.

Még életírása is szót ejt a szent sötét jellemvonásairól. A megragadó az, hogy ő maga is tudatában van ezeknek. Egy napon egy fiút hoznak hozzá, akit megszállt egy ördög. Ekkor azt mondja a fiú apjának: „Ember, kérd az Urat, hogy szabadítson meg engem az én ördögeimtől. Mert nézd, fiadban egy ördög lakik, míg én napról napra démonok ezreinek és ezreinek a rabszolgája vagyok." És aztán késő öregkorában azt mondatja valakinek, aki látni szeretné őt: „Az öreg a démonok hatalmában van, és senkivel sem beszélhet."[27]

Ebben az időben lassan a legmagasabb politikai körök kezdik segítségül hívni a hatalmas aggastyánt. A hetvenéves aggnak, igazi göröghöz méltóan, okosan, simulékonyan, ravaszul sikerül elérnie, hogy Magisztrosz Niképhorosz, a kormányzójuk elengedje a fellázadt rossanóiak megbüntetését. Röviddel ezután meg akarják választani Rossano érsekévé. Valamivel később Pandolf Eisenkopf fejedelem Capua püspöki székébe akarja emelni. Az ilyen „megkísértések" elől ugyan kitér, azt azonban nem tudja megakadályozni, hogy amikor Capuába megy, úgy fogadják mint a legnagyobb szentet, sőt mint magát a baszileuszt. A nagy Pandolf

hamarosan meghal. Ekkor özvegye, olyan módon, ami némileg Eiréné császárnő történetére emlékeztet, megpróbál a kormányrúdhoz jutni. Kezdi eltenni az útból a dinasztia férfi tagjait. El is éri, hogy fiai egyike megölje egyik sógorát. Akkor azonban felretten, és nem merészkedik tovább azon a sötét úton, ami a felemelkedéshez vezethetne. Segítséget és vigaszt keresve Nilushoz fordul. Az azonban azt mondja neki: „Bűnöd mindörökre megjelöli házadat. Törzsedből a jövőben itt senki sem fog uralkodni." Amikor az asszony meghallotta e szavakat, kétségbeesett sírásra fakadt. Nilus azonban azt gondolta magában: „Az ördög így szól: ez a szerzetes por; megfürdetem egy asszony könnyeiben; így sárrá lesz" – és otthagyta az asszonyt. Ennek házán azonban átok ült: fiai később egymás életére törtek, és dicsőségük semmivé lett.[28]

Így lesz a nagy öreg embertársai között egyre inkább rettegett és tisztelt démoni erővé, ami néha rosszindulatúan, máskor viszont jóindulatúan munkálkodik, akár a természet, amely rombol és épít.

Mert Nilus épít is.

Sokan voltak kortársai között, akik – nagy formátumú aszkézisétől, hatalmas személyiségének varázsától megragadva, befolyásától megérintve – az első keresztény ezredév[29] eschatologikus elképzelései és aggályai keltette félhomályban a valódi aszkézis tövises-meredek útjára lépnek, és ezen – több szeretetet és alázatot tanúsítva, mint a nagy mester – magasabb fokra jutottak, mint ő.

3

Ezek közé a – szó szélesebb értelmében vett – „utánzók" közé tartozik a nyugati kereszténység keleti végének egyik legnagyobb szentje, az ifjú császár másodfokú unokafivére, Prágai Adalbert.

Adalbert – eredetileg Woytech: „a seregek vigasza"[30] – a fehér-horvátok fejedelmi nemzetségének sarja, amely a Prágában uralkodó Přemysl-dinasztia mellett egész Csehország leghatalmasabb családja volt. Ősei már több évtizede a fiatal cseh fejedelemség szászbarát szárnyához tartoztak, így történt, hogy Woytech nagyapja szász hercegnőt, I. Henrik egyik leányát vehette feleségül. Ebből a házasságból származott Szlavnik, Woytech apja. Az utóbbi baráti kapcsolatban állt Adalberttel, Magdeburg érsekével – az Ottók keleti politikájának e különösen fontos exponensével –, és fiát, a 956-ban született Woytechet hozzá küldte tanulni. Itt Magdeburgban lett Woytech egyszer s mindenkorra az új, megtisztult vallási irányzat és egyben az ottói politikai eszme meggyőződéses élharcosává. Névváltoztatása e befolyás mélységének szimbolikus jelzése lehet. Amikor azonban már újra Prágában van, és a jámbor prágai püspök, Thietmar környezetében időzik, csak kevéssé különbözik a cseh arisztokrácia ifjaitól. Csak Thietmar érzi benne a kiválasztottat, a fiatalember még

alig. Halálos ágyán az öreg püspök még egyszer szólásra emelkedik, hangosan panaszkodva, hogy Adalbert bűnei miatt van még pogányság Csehországban. Mélyen meghatódva áll az ifjú haldokló mentora előtt. Amikor azután Thietmar halála után 983-ban, az Apostolfejedelmek napján Willigis, mainzi érsek alig huszonhét évesen Prága püspökévé szenteli, hirtelenül mint nagy aszketikus egyházfejedelem mutatkozik be. Hazájában azonban csak visszatetszés jut osztályrészéül, megértésre nem talál. Szigora, szellemi iránya, az, hogy az egész cseh élet feltétel nélküli megszentelődését tűzi célul maga elé, napról napra növeli ellenségei számát. Mindez kapóra jön az uralkodó Přzemyslidának, II. Boleszlávnak: már régóta rossz szemmel nézte a fehér-horvátok hatalmát, gazdagságát és befolyását. Most nyíltan azoknak a pártjára áll, akik nem akarnak Adalbert tanainak engedelmeskedni. A fiatal reformer lelki szemei előtt rokoni viszály, sőt a polgárháború véres képei rémlettek fel. És tudta, hogy egy ilyen harcban az ő életét sem kímélnék. Ő azonban nem akart vérontást. Nyugalmat akart, istenközelséget, kontemplációt. És ekkor megható tettre merészkedett: elmenekült sorsa elől. Maga mögött hagyta a kegyetlen Északot, és nagyanyai rokonai útján elindult a Dél felé.

Harmincnégy éves volt, amikor először lépett az Örök Város megszentelt földjére. Most boldog volt. Találkozott a nagy Majolusszal, Cluny apátjával, aztán nemsokára Theophano császárnővel is, aki akkoriban éppen Rómában időzött. A császárnő kegyeibe fogadta a szent menekültet. Amikor meghallotta, hogy Jeruzsálembe szándékszik zarándokolni, pénzt adott neki, hogy megvalósíthassa tervét. Csakhogy Adalbert szétosztotta a pénzt a szegények között, és tovább haladt dél felé. Meglátogatta Monte Cassinót és Vallelucét, és itt megismerte Szent Nilust. Arra kérte, hogy egyszerű szerzetesként fogadja be kolostorába. Az öreg azonban megtagadta kérését. „Én görög vagyok – mondta –, illendőbb, ha latin szerzetesekhez fordulsz ügyedben." És Együgyű Leóhoz küldte, „a mi barátunkhoz", ahogy magát kifejezte.[31] Az Aventinus szellemi köre a legnagyobb szeretettel fogadta be. Itt, Leó vezetése alatt és az említett aszketikus testvérek körében Adalbert, a püspök, felöltötte a szerzetesi öltözéket. Csaknem három teljes évet töltött délen, ahol megtalálta igazi, szellemi hazáját. Csak akkor tért vissza, nehéz szívvel, amikor fejedelme, Boleszláv, panaszt tett Willigis érseknél. A hazatérőt tanítványok és barátok hű csapata vette körül, többek közt féltestvére, Gaudentius, később Lengyelország első érseke, és egy bizonyos Anastasius, később Magyarország első érseke. Tizenhárom hű emberével 993-ban Brnóban megalapította cseh földön az első Benedek-rendi kolostort. Ekkorra azonban szigora is egészen megváltozott. Éppen könyörületes, emberi eljárása lesz az, ami a végzetét okozza. Férje rokonainak vérbosszúja elől egy házasságtörő asszony menekült a püspök katedrálisába, menedékért esedezve. Adalbert pártfogásába vette a szerencsétlent. Ekkor azonban a felháborodott rokonok először a püspöki palotába törtek be, majd még

a templomba is, és az oltár előtt lemészárolták az asszonyt. Adalbert átkot mondott a gyilkosokra; a herceg azonban, aki ismét csak az alkalmat leste, hogy lecsaphasson Adalbert családjára, a megátkozottak pártját fogta. Ekkor valóban kitört a polgárháború. A püspök – akkor már harminckilenc éves – még egyszer megkísérli, hogy elmeneküljön sorsa elől. 995-ben Magyarországra érkezett, ahol Géza fejedelem és családja – akkor már keresztények voltak – barátságosan fogadta. Itt Magyarországon szomorú hírek jutottak el hozzá elhagyott hazájából. Az átka által sújtottak pogány bosszú-hadjáratot indítottak a püspök családja ellen, a cseh herceg hallgatólagos beleegyezésével megostromolták a fehér-horvátok várát, és Adalbertnek csaknem az egész rokonságát kiirtották. Fivérei közül négyet lemészároltak. Adalbert munkatársai Magyarországra menekültek. Géza hozzáfogott, hogy Magyarországon a Márton-hegyen (Pannonhalma) felépítse számukra a bencés anyakolostort. A mélyen megrendült Adalbert nem maradt velük. Fogta ismét vándorbotját, és visszatért Itáliába.

Ebben az időben találkozik vele egy szász apáca, aki ifjúkorától, még a Magdeburgban töltött napokból ismerte. „Egy másik Adalbertet látok – mondja szomorúan. – Miért vagy most olyan szigorú, mint egy rideg Cato, te, aki egykor olyan nagyszerű, vidám ember voltál? Amikor a székesegyházi iskola mestere tanítani jött kolostorunkba, nem töltötted-e az egész napot jókedvűen (Mägdeleint) játszva velünk?" A sok megpróbáltatáson átment ember mély sóhajjal válaszolt: „Bizonyára tudod, úrnő, hogy minden efféle, amit akkor tettem, amikor veletek tréfálkoztam, mély és keserves sebet hagyott bennem, ami feldúlja kedélyemet."[32]

Útja ismét a Szent Alex és Bonifác kolostorba vezet, ahol egyszer már nyugalomra lelt. 995 őszén vagy késő őszén érkezett meg oda. A régi falakat változatlanul találta, az új szellemet talán még virulóbban, és hiánytalanul megvolt az Isten-közelben élő szerzetesek régi köre is. De Róma arculata megváltozott.

Izgalom, nyugtalanság kerítette hatalmába a várost. A Crescentiusok szorongatták a pápát, aki erre északra menekült, és csak meghalni tért még egyszer haza. A tanácstalanság napjai köszöntöttek ekkor Rómára, mert az új úr feltartóztathatatlanul közeledett. Végül döntöttek: a Porta Flaminia kapuja kinyílt, és az unokafivér, akit Adalbert most pillanthatott meg először, úrként és uralkodóként bevonult a megalázott városba. Ezután az ifjú szász felkereste az Aventinust. Ott magaslott előtte tornyaival és apszisaival a bencés kolostor temploma, és a császár fedetlen fővel és alázatos szívvel lépett a szent küszöbre.

Itt mély tisztelettel és örömmel fogadták: a két szent, Alex és Bonifác csöndes háza lett első otthona az Örök Városban.

Úgy tűnik, Adalbert éppen ezekben a hónapokban jut el létének arra a magaslatára, ahonnét már meg tudja érteni sorsának valódi tartalmát. Csak most világosodik meg előtte, hogy élete értelmét nem a Délre szökés, nem is a világtól való szerzetesi menekülés, a harcos és ellentmondásokkal terhelt köznapok feladataitól való elfordulás adhatja meg, hanem az, ha férfiasan elfogadja és szabad akaratból betölti azt a sorsot, amelynek fivérei és családja vakon és öntudatlanul már áldozatul estek. Egy látomás az égben lakozó megdicsőült szentek körébe ragadja. Az egyik csoportban a mártírok állnak, bíbor köntösbe burkolva, egy másikban a szent aszkéták, szikrázó fehérben. Felcsendül egy hang: „A kettő között van a te számodra kijelölt hely. Ott fogod velük étkedet és tisztességedet is megtalálni."[33] Most már tudja, hogy a mártíromság töviskoszorúja várja. A víziót az Isten által neki szánt sorsba való örömteli beleegyezés követi. Meghatva, rémülten és elragadtatva osztozik nagy titkában a tizenhat éves császár, aki a barátja lett.

Próbáljuk meg valóban megérteni Adalbertet. Ami Vitá-jában erről a vízióról olvasható, az csak a középkori hagiográfiák mintájára megformált naiv-retorikus álca, ami mögött azonban meg kell éreznünk a „sorsára vonatkozó tudásának" egész tragikumát és magasztosságát. Életének épp ebben a pillanatában biztosan sokkal-sokkal szabadabb volt, mint bármikor korábban. Boldogan és kiegyensúlyozottan él választott hazájában, valódi barátok között – egyikük saját császára, akit szentségre akar nevelni. Noha övéi katasztrófája lelke mélyéig megrázhatta, kezdte lassan kiheverni a csapást – épp azáltal, hogy most – habár magasabb, mert tudatos formában – ő is magáévá tette sorsukat. Nem pusztult el életműve sem. Tanítványai részben Magyarországra, részben Lengyelországba kerültek: az adalberti mag tovább tenyészhetett. Ha aktívabb tevékenységhez keresett terepet, akkor ott volt voltaképp Magyarország is, ahol a dinasztia barátsága és védelme várta. Ő azonban egészen ki akarta üríteni a keserű poharat, vállalni sorsát, amely elől kétszer elmenekült: akarta a mártíriumot, Krisztus szeretete kedvéért tudatosan és – ha lehetséges – derűsen el akarta viselni a szörnyű halált. Azt akarta, amit szokatlan, de mélyértelmű kifejezéssel a meghalás művészetének szokás nevezni.

A meghalás művészete azonban az élet megélése művészetének egy aspektusa. A keresztény mártírium éppen azért volt olyan erőt adó és gyümölcsöző, mert benne a halál, sőt az erőszakos halál az élet mellett tett tudatos-derűs hitvallássá lett. Csupán egy öntudattal vállalt halál ad alapot és jogot ahhoz, hogy az ember az „örök életről" beszélhessen. Csak akkor van joga az embernek formáló erőként az életbe lépni, ha magában élővé-tudatossá tette a halál csíráját, mert ezzel képessé lett arra, hogy tetteihez tudatos kiegészítésként oda gondolja a halált, hogy felelősségének tudatos érzésében járjon el az „örök élet" posztulátuma ér-

dekében. Így tisztázta most a császárban is Adalbert halálakarásának átélő megértése a rangja és szerepe iránti felelősségérzést.

És ennek a felelősségnek a perspektívájában lesz nyilvánvalóvá számára az a feladat, amely őt – a birodalma keleti „misszióshatáráért" küzdő ifjú harcost – éppen e keleti határ előtt várja. Nagy horderejű, jövőtől terhes pillanat volt, amikor az Aventinuson folytatott felajzott-ihletett beszélgetésekben a beszélgetők előtt feltűnt az egész nyugati keresztény Keletnek mint „a kereszténység bástyájának és védfalának", Szlaviniának, egy *corona muralis*-szal koszorúzott dióbarna leánynak, a védelem szimbólumának látomása.[34] Teremtő pillanat volt: a tekintet hirtelen felfogta ennek a keletkezésében megragadott „védőfalnak" az egész jelentőségét. Most lehetőség kínálkozott arra, hogy helyére illesszék a Nyugat zárókövét.

Annak a Kelet-Európának a keresztény Nyugatba való beillesztéséről van szó, amelynek „szász darabosságától" mindketten – a németek királya csakúgy, mint a csehek püspöke – elszakadtak, pontosabban: el akartak szakadni, amely ennek ellenére közös hazájuk volt, amelyhez szorosabb kötelék fűzte őket, mint maguk gondolták. Ez a haza most visszahívja az idősebbet kettejük közül. Hamarosan mindketten elindulnak az oda vezető úton.

Ott – Nyugat Napkeletén – négy új keresztény közösségnek, a csehnek, a lengyelnek a magyarnak és a horvátnak a csírái bontakoznak. A két elsőt már – püspökség és kolostorok révén – beillesztették a római, illetve a német egyház igazgatási rendszerébe. Horvátország még nem döntött Nyugat és Kelet között. Megoldásra vár még Magyarország kérdése is. Régi probléma ez, amit a Lech-mezőn Ottó nagyapja karddal nyugvópontra jutatott ugyan, de megoldani sem politikailag-katonailag, sem egyházpolitikailag nem tudott.[35] Így a magyarok – megverve bár, de megtörve nem – továbbra is a királyság pogány szomszédai maradtak. 973-ig fenyegető védekező állásban, 973 óta azonban – amikor uralkodójuk, Géza, békeküldöttséget menesztett az idős császárhoz[36] – elindulva a megtéréshez vezető úton. Adalbert egykedvűnek és renyhének találta a magyarokat új hitük dolgában – sőt Gézáról az a hír járta, elég gazdagnak tekinti magát ahhoz, hogy két istennek áldozzon[37] –, a trónörököst, Istvánt azonban világos fejű emberként és jó keresztényként írta le. Ez az István – így számolhatott be Adalbert –, abban az időben, amikor ő Magyarországon járt, kb. húszéves fiatalember volt, aki tanítványává szegődött, nyitottnak mutatkozott az új, nyugati keresztény ideálokkal szemben, és úgy tűnt, kapható arra a gondolatra, hogy országát teljesen és a szó valódi értelmében megtérítse. Adalbert, aki a magyar hagyomány szerint állítólag keresztelő papja is volt Istvánnak, barátságot kötött, és még Rómából is levelezett vele, úgyszintén anyjával, Sarolttal, és ott maradt munkatársával, Radlával. Nem utasítható el az a feltételezés, hogy Adalbert kezdeményezte István és Bajor Gizella házasságát, ami a jövendő magyar királyt összekapcsolná a Liudolf-dinasztiával.[38]

V. Gergely, a római püspök trónját elfoglaló frank – aki kezdetben még azt rendelte el a kolostoroknak, hogy imádkozzanak a császári hatalom megőrzéséért, és olyan okiratokat adott ki, amelyekben a császár lelkének üdvösségéért, de egyben seregei dicsőségéért könyörgött a Mindenhatónak[39] – gyorsan magas hivatala méltó képviselőjévé lett. Az oly erősen kidolgozott, világosan és hatalmasan megformált papi hagyomány azt eredményezte, hogy a római-katolikus egyetemes pápaság vált számára elsődlegesen fontossá, míg a franciának megfelelő eltökélt német püspöki Róma-ellenzékiség – aminek kezdetben talán zászlóvivője volt[40] – háttérbe szorult. Így Gergely nem a német reformpüspököknek vagy az Ottók politikájának egyszerű római exponense lett, hanem egyetemes főpap: pápa, aki a hit és a morál kérdéseit szigorú, magas nézőpontból tartotta szemmel, ugyanakkor egyben vállalta a kúriai jogok védelmezését, a kúriai érdekek képviseletét is.

Amit mondtunk, természetesen csak magatartása egyik oldalára érvényes. Szenvedélyes és céltudatos lelkének mélyén ott munkál az erős, habár egyházi célokra irányított hatalomakarás is. Gergely, természeténél fogva sokkal inkább a „hatalom embere", mint Ottó, akit gondolatban nem tekint többé urának és parancsolójának, inkább hatalomban és méltóságban magával egyenrangúnak – ki tudja, vajon nem egyenesen riválisának is? Amikor Crescentiust megmentette a száműzetéstől, talán már az lebeghetett a szeme előtt, hogyan tudna a római klérusra és a római városi arisztokráciára támaszkodva eredményes ellenállást tanúsítani a császárral szemben. Így már korán megmutatkozik, hogy „ghibellin" pápa nem létezhet, éppúgy, ahogy kétszáz évvel később, IV. Ottó esete azt is bebizonyítja, hogy megfordítva, a „guelf" császár is lehetetlenség.

A pápa már 996-ban kérdést intéz a császárhoz annak a nyolc grófságnak az ügyében, amelyeket a császárok és a pápák között létrejött korai Karoling *Pacta*hoz hasonlóan az első Ottók által kiadott *Pactum* is az egyházi államnak biztosított és ígért.

Itt azonban V. Gergely ellenállásba ütközik. Láttuk: Ottó nem erősítette meg nagyapja *Pactum*át. Ezzel világosan kifejezésre juttatta, hogy nem engedi megkötni a kezét, és hogy magát tekinti a pápa és állama feltétlen hűbérurának.

Ettől kezdve ha nem is ellenséges, de biztosan feszült a viszony a Laterán és az Aventinus között. Az életét „privátemberként" Rómában tengető Crescentius reményekkel telve várhat a maga idejére.

A császár megbetegszik. A nyár közeleg, és a délről, a pontini mocsarak felől áramló mérgező levegő az egész világot félelemmel tölti el. Bizonyára mindenki emlékszik még rá, milyen fiatalon ragadta el a gyilkos Dél Liudolfot, fiát, Ottót, és tizenhárom évvel azelőtt magának Ottónak

a fiatal atyját is. Egészségi meggondolásokból hirtelen felkerekednek tehát Rómából, és a lehető leggyorsabban Észak felé indulnak.

Ottó lovon kel át az Appennineken. A friss hegyi levegő jót tesz neki. Amikor megérkezik a Pó síkságára, már nem gondol arra, hogy továbbutazzék Németországba. Ott tölti el a nyarat, ahol voltaképp ugyanolyan forró és mocsaras a vidék, anélkül hogy a továbbiakban egészségére panaszkodna.

A pápa, egyedül maradva Rómában, eleinte győztesnek érzi magát, és folytatja veszélyes játékát a tűzzel. Mivel pápa – nemcsak címe, hanem magatartása szerint is –, azt hiszi, hogy már római is. Rómát, a város és az egyházi állam érdekeit akarja képviselni, ha kell, akár a császárral szemben is. Róma azonban továbbra is, mindvégig, az idegent látja benne, sőt még többet: annak a gyalázatnak a megtestesülését, ami hivatalba helyezésével a várost érte. Így feltehetőleg végzetesen elszámítja magát: megmentette Crescentiust, a római érdekeket képviselte, napirendre tűzte a nyolc grófság vitás kérdését, most, hogy Rómában egyedül maradt, talán még Crescentiusszal is felvette a kapcsolatot, és ezzel ismét lélegzethez juttatta a szenátort – nem veszi észre, mennyire csak a császár visszavonulását várják, mennyire – úgymond – ugrásra készen áll körülötte mindenki, hogy támadásba lendüljön, mihelyt a császár túl van az Alpokon.

Eközben Ottó szemében a nyolc grófság kérdése gyorsan jelentéktelenné törpül. Úgy gondolja, hogy egyetlen levéllel elintézte a dolgot. Azt írja Gergelynek: úgy döntött, hogy a Pentapolist és a nyolc grófságot – egészen károlyi mintára – császári *missi,* megbízottak által fogja irányíttatni; azaz nem adta ki őket a kezéből.

Azt egyébként, ami utolsó Rómában töltött hónapjaiban a legdrágább lett számára, magával hozta. Egy Rómában megrendezett zsinaton, amit Gergely még a császár jelenlétében tartott meg, Willigis még egyszer visszakövetelte az érsekségéhez tartozó prágai püspököt, és a pápa elrendelte Adalbert visszatérését. Ez tehát elhagyta az Aventinust, és most barátjával és császárával együtt úton volt Észak és Kelet felé. E pillanatban még egyikük sem tudta, hogy a töviskorona nem hazájában várja: hogy többé nem fog Prágába visszatérni. Amikor Ottó szeptember végén már Mainzban van, Adalbert újra eljön hozzá, és jó néhány napot együtt töltenek. Ekkor a szentnek álmában újabb látomásban van része. „Úgy tűnt neki, mintha egyetlen még élő fivére birtokán lenne; pompás házat látott ott, amelynek teteje és falai hófehérek voltak; a házban két fekvőhely volt előkészítve, az egyik számára, a másik fivére számára; az első azonban fölöttébb pompás volt, bíbortól és selyemtől fénylett, és a fejénél arany betűkkel írva a következő írás állt: »Ezt a nagyszerű díjat a *király lánya* nyújtja neked.« Azt mondták neki, hogy a díj a mártírhalál, a király lánya az égi királynő, Mária. Akkor meghajtotta a fejét és azt mondta: »Üdv néked, szent szűz, tenger csillaga, hogy te mint jóságos úrnő nem riadtál vissza felkeresni legkisebb szolgádat.«”[41]

Nehéz egy ilyen álmot nem értelmezni. Az, aki ezt álmodta, sok bántást szenvedett gyermek, aki hazakívánkozik. Egy Szent Nilus nagy, mély, sötét szféráival szemben benne egy meglehetősen naiv kívánság munkál: jutalmat kapni – egy szép ágyat, egy a bátyjáénál szebb *lectulus*t kapni jutalmul – a vesződségekért és nélkülözésekért, amelyeket vállalt. A vidám ifjú, aki egykor a leánykákkal játszott Magdeburgban, elejétől fogva el akart menekülni – egy nyugodt, védett messziségbe a harcos valóság elől. Származása szerint fejedelmi sarj; csak természetes, hogy a menyegzői ágyat *(lectulus)* a király lánya készíti el számára. Eddig az álom. Ezután azonban működésbe lép a büszke szellem korrelatívja, amely régtől fogva mindig vétót mondott a lélek eme kedves játszadozásaira. Amikor a királylányt mint az ég királynőjét, a jutalmat mint mártírhalált értelmezik neki, megragadja a kiválasztottsága fölött érzett emelkedett, égi boldogság, és felszárnyaló szavakkal fordul az égi királynőhöz, aki „észrevette" szolgáját...

Amikor arról értesülünk, hogy Adalbert *ekkor* Franciaországba megy, méltán csodálkozunk. Keresztülzarándokol ezen a keresztény országon, ahol biztosan nem várja mártírkoszorú, de püspöki széke sem itt áll. E zarándokút után Adalbert még egyszer – utoljára – találkozik császári barátjával a Rajna mentén. Ekkor elválnak útjaik: Adalbert északkeletre utazik, Boleszláv lengyel fejedelemhez. Onnan és az ő segítségével még egyszer megpróbál visszakerülni működési területére. A csehek azonban közben új püspököt választottak, éspedig uralkodó hercegük fivérét. Ezzel Prága kapuja örökre bezárult Adalbert előtt. Ami számára még megmaradt, az a pogányok közötti misszió volt. Így született meg a terv: a kereszténységért vívott harcot a zord balti tengerparton kell elkezdeni – a poroszok lett–szláv népét kell a kereszthez elvezetni.

Adalbert bizonyára nem táplált illúziókat ezzel a térítő úttal kapcsolatban: tudta, hogyha ezekhez a vad és mohó pogányokhoz elmegy, immár csupán az egyetlen Istennek tetsző lehetőség marad számára: a mártírhalál, ahogy álma révén még egyszer szeme elé idéződött.

6

Az utolsó itáliai hónapokat Ottó Veronában tölti, abban a városban, ahol hároméves gyermekként egykor Németország és Itália királyává választották. Távolról már a hazai Alpok derengenek felé. Szeptember végén serege nekiindul az alpesi hágóknak.

A tavasz beköszöntekor a Kelet felé igyekszik, ahol ismét egy szláv felkelést kell levernie. Ez a császár dolga: harci tevékenység és tömegek megzabolázása. A szent a maga útjait járja. Az ő „hadjárata" a távolabbi messzeségeknek szól, ahová a császár csapatai csak abban az esetben tudnak előrenyomulni, ha az ő békés háborúja kedvezően végződik, és

ama pogány népnek a megtérését eredményezi. És miközben a tizenhét éves ifjú ismét – most utoljára – gyermekkora régóta ismert síkságain biztosítja „missziós határai" békéjét, a szent leteszi a nagy tanúbizonyságot közös Istenük mellett.

Adalbert féltestvérének, Gaudentiusnak és Benedek szubdiakónusnak a kíséretében útra kelt Gnieznóból, Vitéz Boleszláv fővárosából. Harminc lengyel harcos kísérte őket. Amikor elérték a Visztulát, hajón folytatták útjukat Gdańskig. Itt nagy tömeg gyűlt össze: sokan megkereszteltették magukat Adalberttel, majd a Friss Lagúnán[42] egy folyó torkolatáig, Lengyelország határáig vitorláztak. Boleszláv harcosai itt megváltak a három paptól, és visszatértek. A három pap egy piactérre jutott, amely már porosz terület volt. Adalbert tehát megkísérelte feladatát megvalósítani. Mindhárom pap szláv volt. Lengyelországban bizonyára értették Adalbert cseh nyelvét; de vajon értették-e még őt a poroszok lett–szláv területén is? Csak annyit tudunk, hogy szavaira vad kiabálás válaszolt. Kísérőivel együtt botokkal űzték vissza a tengerpartra, és megparancsolták, hogy azonnal hagyják el a porosz területet. Gdaæskba visszautaztában Adalbert azonnal megváltoztatta terveit. Úgy látta, hogy a porosz misszió zátonyra futott; most a litvánoknál akart próbálkozni. Utolsó éjjel Gaudentius álmot látott: egy félig vízzel telt kehelyből akart inni, ami egy oltáron állt. Megakadályozták ebben, és ő megértette, hogy Adalbert az, akire másnap a kehely vár. Amikor elbeszélte az álmot Adalbertnek, az gyötrötten csak annyit válaszolt: „Fordítson Isten mindent jóra. Az ember ne higgyen a csaló álmoknak." Megkapó, hogy az, aki korábban olyan messzemenően hagyta magát az álmoktól vezetni és befolyásolni, most így beszél. Mert fél a haláltól – és így még nagyobb az áldozat, amit Isteneért hoz.

Amikor ezen a napon – 997. április 23. volt – egy szántóföldön pihentek, poroszok támadtak rájuk, megkötözték és egy hegyre vonszolták őket. Sok nép gyűlt össze, hogy lássa az idegen Isten papját, amint sápadtan és reszketve áll hóhérjai előtt. Hét lándzsaszúrással ölték meg; fejét levágták, és egy oszlopon megmutatták a sokaságnak. Gaudentiust és Benedeket elűzték onnan. Nekik kellett megvinniük a véres tett hírét a lengyel fejedelemnek. Lehetséges, hogy a poroszok csak azért ölték meg Adalbertet, hogy holttestét aranyért felkínálják neki. E reményükben nem is csalatkoztak. Boleszláv megvásárolta a poroszoktól Adalbert földi maradványait: a gnieznói katedrálisnak – fontosságát hangsúlyozandó – szüksége volt értékes relikviákra. Hogy a szent tetem éppen a császár barátjáé volt, akit éppen Boleszláv katonai különítménye vezetett el halála földje határára, a legkisebb mértékben sem csökkentette a lengyel fejedelem szemében a szerzemény értékét.

Miután Adalbert eltűnt az életéből, a császári barát személyiségének hirtelen egészen más oldala fordul felénk. Németországban Ottó ismét találkozott egykori tanítómesterével, az ügyes és szeretetre méltó Bernwarddal, Hildesheim püspökével. Bernward, noha buzgón szolgálta Istent, távol állt mindenfajta világtól menekülő, halálvágyó aszkézistől. Két lábbal állt a földön, lénye mélyen bele volt ágyazva az e világi létbe. Ottó nagyon szerette. Bernward most örömteli hangulatban találta: a szláv hadjárat, egy nagy vállalkozás előtt, amelyben a császárnak megint császárnak kellett lennie, és az után az ugyancsak nagy, de mégis kissé fárasztó, mert életidegen élmény után, amit szent barátja aszkézise és himnikus túlfokozottsága jelentett. A gyakorlati-okos, szellemes-bölcs püspök jelenléte, földi gondjaival, politikai eszméivel, ötleteivel és tanácsaival most megkönnyebbülést hozott a fiatalember életébe. Nem így hatott Willigisre és Sophiára. A humorérzékkel nem rendelkező, szigorú idősödő férfi és a rajongó, felajzott szűz Adalberttel szemben sohasem féltette a befolyását, noha az is kezdett császári barátjában politikai gondolatokat ébreszteni, olyan gondolatokat, amelyek kívül estek Willigis és Sophia szemhatárán. Ennek ellenére Adalbert nem volt politikai természetű rivális. Másként állt most a helyzet a hildesheimi püspökkel. Ő ugyanis nem kevesebbet akart, mint feleslegessé tenni a nővért és az érseket egykori tanítványa számára. Ehhez olyan fegyverekkel rendelkezett, amelyekkel szemben Sophia és Willigis tehetetlen volt. Közelebb állt Ottóhoz – hogy egész egyszerűen fejezzük ki magunkat –, mint az apátnő és az érsek. Közelebb, mert nagy, pozitív és rokonszenves szerepet játszott gyermekkorában; közelebb, mert ékesszólása, derűje és szeretetreméltósága, sőt simulékonysága sokkal kellemesebb volt Ottónak, mint az ólomnehéz öreg és az égi testvér. Bernward sokkal ügyesebb is volt ellenfeleinél, ennél a sajátságos párnál. Értett hozzá, hogy csupa hildesheimiből kört teremtsen Ottó körül, amely hamarosan teljesen körülfogta. Az itáliai kancellár, Heribert, ennek a fivére, Würzburgi Henrik püspök, a két Tammo gróf, Bernward bátyja és Ziazo, Ottó későbbi római patríciusa, valamint a jelentős fiatal lelkész, Frigyes, a későbbi ravennai érsek tartozott a körhöz. Tammo hamarosan a császár kamarása lett, aki ebben a minőségében állandóan ura legszűkebb környezetében tartózkodott. E csoport – amelynek *spiritus rector*a, szellemi vezére, a hildesheimi püspök volt – egyrészt egyfajta érdekközösséget alkotott, másrészt azonban valódi baráti kört is, akiknek a szövetsége urukat, az ifjú császárt is magába zárta. Ottó szerette a vidám, szellemes társas életet. Ezért kedves volt neki ez a „Hildesheimi Kör”.[43] Hamarosan a környezetében élő többi német is csatlakozott a hildesheimiekhez. Willigis és Sophia mind izoláltabb helyzetbe került. Ennek ellenére még mindig a császár első és legfőbb tanácsadóinak számítottak, rokonszenvei azonban azt mindinkább a hildesheimiekhez vonzották.

Amikor most harcba indult a szlávok ellen, onnan érkezett hozzá segélyhívás, ahonnan a legkevésbé sem várta volna. A pápa volt az, aki most megint az *ő* pápájának kezdte érezni magát, mert neki vége volt. Alig tűnt el a császár, Róma félelmetes idegen ura, hatalmas seregeivel a római oligarchia szeme elől, azt hitték, hogy hosszú időre távozott. Ekkor levetették barátságos álarcukat. A pápa, aki már rómainak álmodta magát, most szembesült a keserű valósággal. Hirtelen itt állt – nemcsak képletesen, hanem valóságosan is – egyedül. Ismét megmutatkozott – nem először és nem is utoljára –, hogy egy idegen hatalom annyiszor foglalhatja el Rómát, ahányszor csak akarja vagy tudja, ám Rómát magáévá tenni sohasem lesz képes. Róma a rómaiaké! Crescentius kitűzte a szabadságharc zászlaját, és a rómaiak, mintegy varázsütésre, e zászlók alá sereglettek. Úgy tűnt, hogy a szász császársága és a frank pápasága egyszerre semmivé foszlik. Gergelyt *nudum omnium rerum*, minden nélkül, kiűzték a Lateránból, majd a *Romulea urbs*ból, a romulusi városból. Crescentius fogságba vettette a császári *missi*ket, és újra átvette az uralmat az Örök Város felett.

Itt ismét „azok a különös ellentmondások" nyilvánultak meg, amelyek Rómának és uralkodóinak egyedülálló helyzetéből adódtak: „a német származású római császárok népeket és királyokat mondhattak vazallusaiknak, elsimították viszályaikat, fogadták hódolatukat, elajándékozták diadémjaikat, mégis arra kényszerültek, hogy Róma utcáin római arisztokratákkal harcoljanak, és gyakran tűrniük kellett, hogy a csőcselék megtámadja és bántalmazza őket. A pápák törvényeket írtak elő a világnak, és távoli királyok reszkettek puszta szavuktól, a rómaiak viszont számtalanszor kiűzték őket a városból vagy lármázva hurcolták őket fogolyként tornyaikba; és végül e szerencsétlen rómaiak mégis folyvást vereséget szenvedtek a rendszer hatalmával szemben, amelynek világtörténelmi jelentősége mellett saját tragikus harcaik és törekvéseik gyakran a fantasztikus és kalandor vállalkozások szintjére süllyedtek le."[44]

Gergely megkísérelte Paviából, ahová menekült, segítségül hívni a császárt. Hiába. Egyes történészek úgy vélték, a keleti határ biztonsága fontosabb volt a császárnak, mint a pápa helyzete. Csakhogy a pápa helyzete ezúttal Róma elvesztését jelentette. Gergely menekülése egy pillanat alatt megingatta az egész római-ottói rendszert. Mégis – egy tekintetben Ottónak biztosan nem voltak kételyei: saját hatalmának vitathatatlan fölényét illetően. Semmi kétség: ha seregével megjelenne Róma előtt – mindegy, mikor –, a rómaiaknak ismét meg kellene hajolniuk, vagy tönkre kellene menniük makacsságuk miatt. Mivel ebben biztos volt és lehetett is, nem volt számára olyan sietős a közbelépés. Az embernek az az érzése, hogy egy kis gúnyos fintort vágott, és hagyta azt ott délen egy kicsit vergődni.

De az is lehet, hogy ha a római felkelés méreteiről és rejtett rugóiról kellően tájékozott lett volna, nagyobb figyelmet szentel a pápa üzenetének. Ha a kor politikai együttműködése – mindenekelőtt a nemzetközi kapcso-

latoké – csak valamivel jobban szervezett és fegyelmezettebb lett volna, akkor Ottó túl későn érkezett volna, hogy Rómáját újra visszaszerezze.

Így azonban azt gondolta, hogy néhány hónapot nyugodtan elvesztegethet. A 997-es év már a végére járt, és Ottó még mindig Északon tanyázott. E hónapokból nagy hasznot húzott, noha nem politikait, hacsak kihatásaiban nem. Egy tanácsadónak és barátnak a megnyerése volt ez, valóban a legjobbnak a nagyszerű kiválasztása, aminek a révén Ottó az akkori Nyugat-Európa legjelentősebb szellemét kötötte a legszorosabb szálakkal saját sorsához.

Az akaratlan közvetítő, aki erre a lépésre indította, és ezzel, anélkül hogy sejtette volna, saját utódját is meghatározta, megint az a tántoríthatatlan és energikus és azután mégis olyan kevéssé sikeres pápa volt.

Habár Gergely önmagára volt utalva, bajában ismét gyorsan és bátran talpra állt. A zsinaton, amelyet Paviában hívott össze, általános rendet akart tenni, naiv vállalkozás, igencsak fiatalemberre valló, noha némelyeknek néha rövid időre mégis sikerül. Az okot egyebek közt II. Róbert francia király kánonellenes házassága kínálta, aki egyik unokatestvérét, a burgundi Bertát, Chartres-i Odo gróf özvegyét vette feleségül. A házastársak Nagy Ottó lánytestvérének gyermekei voltak, ráadásul Róbert még keresztapja is volt Berta egyik, első házasságából való fiának. Mivel az egyház semmiképpen sem akarta eltűrni közeli rokonok efféle házasságát, a királyt – később szentnek nyilvánították – egyházi átokkal fenyegették. A „szent" azonban szerette kánonjogilag törvénytelen feleségét. A következőképpen szándékozott tehát eljárni: Királysága legnagyobb szellemi támasza Gerbert volt, akkoriban Reims érseke, akinek a megválasztását – mint tudjuk – az egyetemes egyház képviselői joggal támadták. Most a „szent" – javára legyen azonban mondva, akkoriban nem is sejtette, hogy egy napon szentté fogják nyilvánítani – kánonellenesen regnáló érsekét be akarta cserélni kánonjogilag törvénytelen hitvesére, és megbuktatta apja nagy barátját, saját nevelőjét. Hatévi fogság után szabadon engedte Arnulf érseket, és elismerte a reimsi érseki szék legitim birtokosának. Kétségbeesésében Gerbert megkísérelte, hogy egy új, Róbert és Berta kérdésében Gergelynek tetsző magatartással a maga ügyében véleménye megváltoztatására bírja a pápát. De csakhamar belátta, hogy elszámította magát. A szigorú frank nem volt kapható ilyen ravasz és mégis naiv sakkhúzásokra. Gergely bírói széke elé idézte a francia királyt, Arnulfot pedig ismét visszahelyezte érseki székébe.

Gerbert valóban kétségbeejtő helyzetbe került. A császárhoz fordult, akit egy évvel azelőtt látott Rómában, és beszélt is vele. Ottót örömteli meghatottság fogta el, a nekünk más ismerős szavakkal azonnal válaszolt: Jöjjön, hogy eligazítsa őt a filozófiában és az egyéb tudományokban, és az államügyekben is tanácsokkal szolgáljon.

Gerbert meg volt mentve. 997 áprilisában a császárhoz utazott – éppen ura és pártfogója másik nagy barátjának tragikus vállalkozása idején. Elő-

ször a császár káplánja és *musicus*a lett, ami azonban nem komponistát vagy valami effélét, inkább természettudóst és fizikust jelent. Gerbert feltárta a kereső ifjú előtt akkoriban egyedülálló tudásának kapuit, és megosztotta a császárral a világról szerzett tapasztalatait. Magdeburgban felállítottak egy astrolabiumot, amelynek segítségével Gerbert Ottóval együtt a csillagokat tanulmányozta, időmérőt szerkesztett, Boethiust olvasta.

Gerbert hadjáratába is elkísérte Ottót. A vitákat a táborban is folytatták. Egyik témájukat Gerbert írásban is kidolgozta[45] – ebből kitűnik, hogy a császár számára az akkori filozófiai gondolkodásnak még a legfinomabb és a legbonyolultabb kérdései is hozzáférhetők voltak. Ottónak és Gerbert-nek e szövetsége láttán az ember nem tud kitérni a Sándorral és Arisztotelésszel való összehasonlítás elől.[46]

Gerbert is Ottó gyermekkorából és a dinasztia múltjából bukkan elő. Ők ketten – császár és szerzetes – nem csupán az előző évben találkoztak Rómában, hanem már sokkal korábban Itáliában, amikor Ottó még kicsiny fiúcska volt. Apa és nagyapa már megpróbálták a nyugtalan, sok mindenben jártas, sokoldalú bölcset megnyerni, de ez végül csak a fiúnak és unokának sikerült. De a bobbiói kolostor könyvtára – amely részben Cassiodorus gyűjteményein alapszik[47] – mégis arról tanúskodott, hogy Gerbert II. Ottó uralkodása alatt is folytatott kulturális tevékenységet, és ez valószínűleg nem kerülte el III. Ottó figyelmét. Már volt néhány könyve; most azonban gyűjteni kezdett. Igazi könyvbarát lett: a bambergi gyűjtemények eredtüket tekintve hozzá és Gerbert-hez kapcsolódnak.[48] Még klasszikus kéziratokat is kerestek és gyűjtöttek: az ókor hagyatékát mint az *ancilla theologiae*-t, a teológia szolgálóleányát, az új szellem számára is hozzáférhetővé tették. Gerbert érdeklődésének és csodálatának középpontjában Cicero írásai állnak. Itt az ottói reneszánsz munkál. Egy kortársi évkönyvben lapidárisan egyszerű megfogalmazásban olvasható a korszaknak Gerbertről és szellemi-tudományos jelentőségéről alkotott véleménye: *studia philosophorum renovavit*: megújította a bölcsek kedvteléseit.[49]

Nem lehet túlértékelnünk azt a hatást, amit Gerbert tanítványa fogékony szellemére tett. Jellemző módon Gerbert-nek sem Willigisszel és Sophiával, sem a hildesheimiekkel nem volt súrlódása, nem alakult ki köztük rivalizálás. Szellemi tekintélye előtt egyszerűen valamennyiüknek meg kellett hajolniuk, az egyetemes politika és a szellemi egyetemesség dolgában Gerbert mellett már egyáltalán nem érvényesültek. Nem mintha Ottó szívéből vagy Ottó tanácsából kiszorította volna őket. Ehhez Ottó túl rugalmas, túl sokoldalú, túl nyitott, túl független volt. Sohasem adta meg magát teljesen egyetlen személy befolyásának, sohasem szolgáltatta ki magát tökéletesen egyetlen embernek, egyetlen szellemnek, egyetlen eszmének. Mégis, amikor ez az ember és ez a szellem megjelent a maga eszméivel, hirtelen egy új világ tárult fel a fiatalember előtt. Gerbert nem a már addig meglévőnek a kitágítását jelentette számára; amit ő hoz neki, az valami új és más.

Tévedés lenne azonban, ha Ottót, Gerbert-hez való viszonyában pusztán elfogadónak tekintenők. Épp ellenkezőleg: Nem szabadulhatunk attól a benyomástól, hogy az aurillaci bölcs gazdag, szinte túl gazdag szellemi színképe, mozgékony szelleme, amely annyi jártassággal, de ugyanakkor némileg szétszórtan is, igyekezett a világ minden táját birtokába venni, most, változatos életének ezekben az utolsó éveiben találta meg végre eddig hiányzó dinamikus középpontját. Ha a számok és a csillagok titkainak fürkészésében vagy a filozófia és Cicero, de akár a kor vallási-politikai harcainak megértésében felülmúlhatatlan volt is az öregedő francia, a császár mégis messze felülmúlta egy nagy hivatás belső lendületével. Gerbert csak azóta tudta, mi az ő valódi rendeltetése ezen a földön, mi a lényeges feladata ez életben, amióta Ottó a maga céljai és szándékai érdekében segítségül hívta.

Amit viszont Ottó köszönhet Gerbert-nek, az önmagának, kozmikus helyzetének: világának, *a* világnak a megértése.

Az érett beavatott éppen ezt az ő *intelligentia*ját, ragyogó felfogóképességét tárta a fiatalember elé. Gerbert életművével sem a filozófiát, sem a természettudományokat, a matematikát pedig végleg nem gazdagította új megoldásokkal, perspektívákkal vagy eredményekkel; de egyfelől asztronómusként, másfelől politikusként megértette azokat az erőket, amelyek a mindenséget és az embert mozgatják; mint pap és tanár behatolt a hozzá közel állók szellemébe és lelkébe, és humanistaként és filozófusként tudomása volt kultúráról és világról. Megértette a nagy világszövedéket. Messze kimagaslik embertársai közül: értő volt a sejtők között, egy racionálisan is iskolázott matematikus, logikus és filozófus kíméletlenül világos gondolkodásával felvértezve állt az alvajárók között. Tiszta, éber szelleme így a lehető legszerencsésebben fejezte be a világ kormányzására hivatott nevelésének nagy művét: Theophano, Joannesz Philagathosz, Bernward és az arany Róma művét. Hála *intelligentiá*jának, III. Ottó is hasonlóvá lett hozzá: éber az alvajárók között. A sejtő ifjúból – aki még az Adalbert-barátság hónapjaiban is volt – lassan előtűntek most a *mirabilia mundi*, a világegyetem csodái. Most egész teljességében megértette császári megbízatását. Közvetlenül élete legfényesebb korszaka előtt állt.

Magdeburgban, Gerbert jelenlétében jut el hozzá Adalbert halálának híre. Mesélik, fájdalmas örömmel kiáltott fel, és hangosan adott hálát Istenének ezért a példáért és ezért a dicsőségért. E pillanattól fogva semmilyen vállalkozásba sem kezdett bele a Kelettel vagy saját belső világával kapcsolatban a szent barát lényeges, élő emléke nélkül.

A prágai püspöknek az a ritka sors jutott osztályrészül, hogy halála után reális történelmi hatóerővé vált. A következő öt évben, ami Ottó életéből még hátravan, különös háromság alakítja Európa sorsát. A háromszög csúcsán maga a császár trónol, mint *caput orbis*, e kozmosz feje. A másik sarkot mellette Gerbert foglalja el, tanítója és jövendő pápája; a harmadikat Adalbert, halott barátja.

A RÓMAIAK BIRODALMÁNAK MEGÚJÍTÁSA

RENOVATIO IMPERII ROMANORUM

1

A 997-es év őszét a császári udvar Aachenben tölti. Ottó lassan második római útjára készül. Időközben nagyon is sürgőssé vált, hogy megjelenjék Délen. A római felkelés nagyobb méreteket öltött, mint kezdetben hitték. Joannesz Philagathosz, Piacenza érseke, Theophano egykori kegyence, Ottó és Gergely keresztapja, az ifjú Ottó nevelője, aki maga is jelen volt Solingenben, amikor a császári politika újrafelelevenítéséről döntöttek, az a férfi, akit Ottó leánykérőbe küldött Bizáncba, most Rómában ellenpápává tolta fel magát. Bizáncból ugyan a kiszemelt menyasszony nélkül, viszont a keleti császárnak, II. Baszileiosznak III. Ottóhoz küldött követével, egy Leó nevű ügyes, minden hájjal megkent, sőt cinikus és arcátlan bizáncival tért vissza, aki mások rovására szinte elképesztő dolgokat engedett meg magának. Eredeti megbízatása szerint Leónak III. Ottót kellett felkeresnie. II. Baszileiosz semmiképpen sem akarta, hogy a Nyugat császárával most kialakuló kontaktus hirtelen megszakadjon: Leónak kellett a két uralkodóház tervezett kapcsolatát a nyugati udvarral pontosan megbeszélni és tisztázni.

Hogy jellemét és nézeteit tekintve miféle ember volt ez a Leó, hamarosan megtudjuk részint abból, ahogy Rómában és Aachenben fellépett, részint saját szavaiból. Arra a kérdésre azonban, ki volt Philagathosz, sokkal nehezebb választ adni. Ő is a calabriai Rossanóból való, ő is görög, mint városának nagy fia, Szent Nilus. Vele ellentétben azonban Philagathosz tipikus felkapaszkodott. Ebben valójában nem különbözik Gerbertől, csakhogy a nagy francia világos áttekintő képességének, megfontoltságának éppúgy híján van, mint szerencséjének. Philagathosz szép, képzett, becsvágyó férfi volt. Ottó anyjának kegyence – halljuk róla újra és újra, és ez azt a benyomást kelti, hogy itt valami titok lappang. Túlságosan feltűnő, már-már árulkodó lenne, hogy éppen ő – ez a görög parvenü – II. Ottó egyetlen fiának a keresztapja, ha nem lenne egyúttal Brúnó frank hercegnek – most V. Gergely –, egy Ottónál néhány évvel idősebb német fejedelmi sarjnak a keresztapja is. Mivel nincsenek egyértelmű adatok, a császárnőt természetesen nem lehet gyanúsítani. Magától értetődő és ártalmatlan tényként kell tehát elfogadnunk, hogy a görög asszonynak volt a környezetében egy okos és kellemes görög férfi, épp ez a Philagathosz. Ismerünk egy bizánci stílusban készült elefánt-

csont lapot, amelyen Krisztus kolosszális alakja megkoronázza a császári párt, II. Ottót és Theophanot. A császár lábánál egy apró térdeplő alak látható, aki homlokával a padlót érinti, a felirat szerint egy bizonyos Johannes. Ez az alak feltehetően Philagathosz. Vajon ő ajándékozta a táblát a császári párnak? A császár halála után éppen őt választják a kis király nevelőjéül – de ugyan kit találhatott volna a császárnő, aki fiát jobban megtaníthatta volna a görögre, mint ezt a simulékony és képzett görögöt? Egy új érsekség felállítása Joannesz kedvéért persze hallatlan kegy, csakhogy egy császárnőnek szolgáját császárian illik megjutalmaznia. És Joannesz be is válik magas posztján. Később is ott van Ottó környezetében, évekkel a császárnő halála után – mint említettük – Solingenben is jelen van, azután pedig őt bízzák meg a leánykérés nehéz feladatával. Bizonyosan számít rá, hogy amint Péter széke legközelebb megüresedik, tanítványa őt teszi meg pápává. Gergely kinevezésének híre, amikor újra visszaérkezett Itáliába, villámcsapásként érhette. Valószínűleg kiöntötte a szívét kísérője előtt. Az meg erre nekifogott, hogy saját szakállára világpolitikát csináljon. Alig vágott neki Joannesz a Rómába vezető útnak, amikor a Város felkínálta neki Péter trónját és egy szép summa pénzt. Minthogy Leó Bizánc részéről gyors segítséget ígért, elfogadta az ajánlatot, és mint XVI. János pápa bevonult az Örök Városba. Ezzel Crescentiusnak tökéletesen sikerült helyreállítania az Alberich-kor Rómájában uralkodó politikai viszonyokat: immár neki is megvolt a *maga* pápája. De ez még nem elégítette ki, ezért Crescentius Bizánchoz fordult: „Azt mondják, megkísérelte a római birodalom dicsőségét csellel a görögöknek átjátszani."[1] Crescentius Bizáncba küldte Jánost, a fiát, aki láthatólag folyékonyan beszélt görögül. Itt az ifjút igen kedvezően fogadták, tiszteletükkel tüntették ki. Leó közben jól tudta, hogy messze túllépte megbízatása határait. Félt a császár reakciójától, és levélben arra kérte barátait, ha kell, védjék meg Baszileiosz előtt. Egyik Bizáncba küldött levelében azonban ez a mondat olvasható: „Róma tulajdonképpeni pápáját jelenleg erőszakkal és kényszerrel elűzték, az azonban meg fogja találni a *házasságtörőt,* és keményen bosszút fog állni."[2] Mit jelent ez a kifejezés? Mit jelent Leó egész magatartása? Mert levelei egy másik helyén teljesen szégyentelenül leveti álarcát, és ezt írja barátjának: „Tudom, hogy szívesen nevetsz, ezért is azt gondolom, hogy most szívből nevetni fogsz, amikor azt hallod, hogy pápát csináltam Philagathoszból, *én,* akinek tulajdonképpen meg kellene... fojtanom őt."[3]

Az embernek az a benyomása támad, hogy ez a cinikus ember csak szórakozni jött Nyugatra, és most sikerült neki Philagathoszt – akit, nem tudni, miért, nem szenvedhetett – nemcsak elbuktatnia, hanem tökéletesen tönkre is tennie.

Az egész egyház továbbra is a törvényes pápa oldalán állt. V. Gergely elhagyta Paviát, és már Spoleto közelében tartózkodott. XVI. János, aki lassacskán kezdte felismerni a dolgok valódi állását, úgy nyilatkozott,

hogy visszalép, és kész kolostorba vonulni. Csakhogy ezzel már elkésett. Miközben Róma feltartóztathatatlanul haladt az összeomlás felé, Leó elhagyta az Örök Várost. Volt mersze hozzá, hogy Aachenbe menjen, ott beszámoljon III. Ottónak és udvarának a római állapotokról, bevádolja Philagathoszt egykori tanítványa előtt – amikor is bizonyosan nem takarékoskodott a legsötétebb színekkel –, és a leánykérés ügyében úgy irányítsa a beszélgetéseket, hogy bizánci barátainak – szerfelett önelégülten – hamarosan azt üzenhesse: „Ha mi – azaz ő, Leó – nem akadályoztuk volna meg, semmi sem akadályozta volna meg, hogy a leánykérés szerencsés véget érjen."[4] Azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy 998-ban új követ menjen Konstantinápolyba. Arnulf volt ez, Milánó érseke. Ugyanakkor Leó – akinek arcátlan vakmerősége valóban nem ismert határt – elkísérte a császári sereget, át az Alpokon, Pavián és Ravennán keresztül egészen Rómáig.

Feltehető, hogy ezzel egyidejűleg Crescentius is egyre inkább érezni kezdte, mennyire csekélyek az erői. Fia utazása, ami talán még egy győzelemittas nép örömujjongása közt kezdődött, lassanként egy utolsó kísérletté lesz, hogy apja művét a teljes összeomlástól megmentse. Úgy tűnik, hogy a sok évszázados formához való visszatérés kínálja az egyetlen kiutat: visszatérni újra – ha ez még egyáltalán lehetséges – a Kelet fennhatósága alá. Római részről ez természetesen nyomorúságos kompromisszum lett volna: hisz Rómának függetlennek *kellene* maradnia, mivel azonban az akkori helyzet ismeretében a szenátor jól tudta, hogy hosszú távon a város nem képes a nyugati császárnak ellenállni, ellensúlyt keresett. Azt hitte, hogy a keleti császárban megtalálja ezt; Baszileiosz azonban, akit balkáni tervek foglalkoztattak, és láthatólag érdeke volt az Ottókkal való jó kapcsolat, nem akar feltétlenül ujjat húzni a Nyugat császárával. Ezért aztán barátságosan fogadja ugyan a fiatal Crescentiust, de ez minden, amit az ifjú követ Konstantinápolyban elér. Róma egyedül marad, tökéletesen kiszolgáltatva a sietve közeledő, bosszúszomjas fiatal fejedelemnek. Utolsó hőse a szerencsétlen ellenpápával együtt a biztos halál elé néz.

A császár egy nála mindeddig ismeretlen kedélyállapotban indul útnak Aachenből. Őt azonban jobban meg lehet érteni, mint Philagathoszt, egykori tanítóját. Ennek az embernek az árulása lelke legmélyéig megsebezte. Ottó sértett, de erős harag is munkál benne. Már az utolsó aacheni hetek tele lehettek izgalommal. A császár türelmetlenül leste a sereg gyülekezését. Willigis és Sophia, akik valószínűleg megütközve figyelték ezt az új Ottót, feltehetően kifejezésre juttatták nemtetszésüket: ettől kezdve legalábbis ki vannak zárva az ifjú uralkodó környezetéből. December elején Ottó lovon átkel az Alpok hágóján. 13-án már Trientben állít ki egy oklevelet, 31-én Paviában. V. Gergely pápát ismét befogadta kíséretébe. A pápa jobban kötődik a császárhoz, mint valaha: mind Róma visszafoglalását, mind saját visszahelyezését a Lateránba szinte kizárólag

fiatal nagybátyjától remélhette. Most – Gerbert mellett – új szereplők tűnnek fel Ottó környezetében. Többségükben itáliaiak: Tusciai Hugó, Hugónak, Itália királyának leszármazottja, aki már a két császárnő mellett is fontos szerepet játszott; továbbá Péter, Como püspöke, főként azonban a császár új, nagyon jelentős káplánja, aki hamarosan íródeákja lesz: politikai gondolkodó és éles tollú publicista, járatos az ókorban és a jogban – Leó, később Vercelli püspöke. Német részről többek között három herceg kíséri el a császárt, Bajor Henrik, a Civakodó fia, Karintiai Ottó, a pápa apja és II. Sváb Hermann. Gerbert magától értetődően legszűkebb környezetéhez tartozik. Valamivel később Clunyi Odilo is csatlakozik hozzá. Németországban politikai képességekkel megáldott nagynénjét, Mathild apátnőt teszi meg kormányzónak. Mathild most szokatlan címet visel: *patricia*.[4a] Kinevezésével Ottó – jóllehet csak rövid időre – a női régensség intézményéhez és a dinasztiához tartozó régens megbízásának gyakorlatához tér vissza. Mindenesetre ennek a nagynéninek a kiválasztása megint a „legjobbnak a választása".

Buzgón folytatják Ottó apjának az egyházpolitikáját – ebben talán Gerbert jelenléte is közrejátszik, akit még II. Ottó nevezett ki Bobbio apátjává és grófjává. Szigorú törvények látnak napvilágot a célból, hogy megálljt parancsoljanak az egyházi javak világi kézre kerülése fenyegető folyamatának, mert Ottó nagyon jól tudja, hogy az Ottók egész hatalma, mindenekelőtt azonban itáliai királysága a főpapságra épül. Bizonyos, hogy ezek a rendelkezések ellentétben állnak a nagy szociális mozgással: a kor társadalmi jellegű elmozdulásaival. A zsilipek, amelyekkel Ottó most e folyamatot eltorlaszolja, feltehetően megakasztják és felduzzasztják az ellentétes irányú erőket. Mivel ezek Ivrea már említett őrgrófjának, 1000 tavaszától Itália választott királyának és a birodalomellenes, itáliai-nemzeti királyság utolsó képviselőjének személyében az elhivatott vezért is megtalálják, úgy tűnik, nagy átalakulás van készülőben. Ottó csak akkor érti meg a történést teljes nagyságában és jelentőségében, amikor 998-ban, Tusciában és Lombardiában időzve, átveszi a püspöki karnak Leó és Gerbert által is alátámasztott panaszait. Az egyházak ugyanis szorongatott helyzetben voltak, mivel javaik a vidéki, valamint a városi *secundi milites*szel kötött haszonbérleti szerződések révén nagyrészt elvesztek. Ottó tehát császári törvényt adott ki, amelyben kimondta, hogy annak a prelátusnak a halálával, aki aláírta őket, érvényüket vesztik a haszonbérleti szerződések. Ezzel megmentette az egyházak vagyoni alapját, ugyanakkor több mint érzékeny csapást mért a *secundi milites*re. Arduint pedig, akit V. Gergely már egyházi átokkal fenyegetett, Rómába rendelte, a zsinat elé.

Mindenesetre az intézkedések „föntről lefelé" az egész társadalmi hierarchiát érintették. Ám a széles néprétegek forrongását nem szüntették meg, és Arduin őrgróf is – nagyon következetesen – ment tovább a maga útján. Ottó viszont erejéhez mérten biztosította és megerősítette a

püspöki kart és a monostorokat. Hozzáfogott, hogy megnyerje magának a püspököket, vagy saját híveit ültesse a püspöki székekbe.

Ezért olyan fontos politikai szempontból, hogy Como püspökét bevonják Ottó személyes kíséretébe; hogy Milánó érsekét az ottói érdekekhez kapcsolják; hogy Leót valamivel később Vercelli püspökévé nevezik ki; és – hogy az egykori reimsi érsek, Gerbert a ravennai érseki széket kapja kárpótlásul.

Ravenna volt Itália legrangosabb, legjelentősebb érseksége. Azzal hogy védőszentjét, Szent Apollinariust, a tizenharmadik apostollá akarta nyilvánítani, valamikor még Rómát is megkísérelte háttérbe szorítani, nem gondolva arra, hogy e városszent nemhogy apostol nem volt, de létezni is aligha létezett valaha is, hiszen a szó eredetileg a *fossus*t, azt az árkot jelentette, amelyben in Classe (azaz a városon kívül) a pestis idején meghaltakat: Apolló halottait temették.[5] Most János ravennai érseket visszalépésre kényszerítik – vagy önként lép vissza Gerbert elől. Ez az a János, aki 983-ban Ottót Aachenben királlyá koronázta. A császár érdeke, aki azt akarta, hogy éppen ezt a magas méltóságot olyasvalaki viselje, akire minden körülmények közt biztosan számíthat, valószínűleg minden más megfontolást félretolt. Másfelől azonban Ottó *excellentia*ját, merész belső függetlenségét is kitűnően jellemzi, hogy éppen ezt a férfit, a római Szentszék és a római típusú vallásosság és életminőség szenvedélyes ellenfelét nevezi ki, és éppen Ravennába, s egyben a város világi vezetőjévé is teszi, azaz létrehoz egy ravennai papi fejedelemséget. Hogy új érsekének a világi hatalmát megalapozza, a nyolc vitatott grófság közül hármat neki enged át – személyes ajándékként. Gergely pápának ugyan, aki annyit harcolt ezekért a grófságokért, meglesz az az elégtétele, hogy a kinevezési oklevélben alaposan kioktathatja Gerbertet – a grófság elvesztését azonban szó nélkül tudomásul kell vennie.

Mindez azonban már annak a sajátságos hévnek, felindultságnak és tettre szomjazó türelmetlenségnek a kitörése után történik, ami a haragos fiatalembert, mint egy bosszúálló angyalt Délre hozta. Ezt a sietséget, a remegő türelmetlenséget, a kínzó tettvágyat jól ismerjük a második Ottó-császár történetéből is, csakhogy ezek a harmadiknál kíméletlen energiával és a valóság iránti határozott érzékkel párosulnak, ami különösnek hat eksztatikus-rajongó vallásossága mellett.

998 első tavaszi napjaiban – február 20. körül – végre ott magaslanak III. Ottó előtt császárvárosának, az „arany" Rómának szürke falai és fekete tornyai.

Akárcsak I. Ottó idején, Róma népe most is megosztott. Az Ottó-barát szárny kerekedik felül – talán csak pillanatokra, de ez elég ahhoz, hogy megnyissák a kapukat a császári ifjú és serege előtt. A Város, egyetlen kardcsapás nélkül, Ottó kezére jut. A „romulusi város" lakossága megint csak megmutatja, hogy már nem „nép", hogy már nem emberi és „nemzeti" céljai formájában és tudatában küzdő démosz többé, hanem pusz-

tán formátlan massza, egy nép csökevénye, csőcselék. Mint minden ochlosz (söpredék), a komoly veszély első percében elpártol hősétől, egyúttal utolsó hőseitől. Személyes kíséretének egy kicsiny csapatával Crescentius keresztülvágja még magát a Leonini városig. Miután azonban mégsem sikerül az egészet bevennie, övéivel a *domus Theodericin*, az Angyalváron sáncolja el magát, ami bevehetetlennek számít.

Amikor azonban XVI. János, az ellenpápa látja, hogy Róma nem fogja magát védeni, hogy a klérus magára hagyja és – várakozásai és Leó ígéretei ellenére – Délről semmiféle görög csapat nem jelentkezik, a másikkal, az utolsó hőssel szemben megmutatja, hogy nem termett arra a szerepre, amit jogtalanul magának tulajdonított. Ahelyett hogy egy nagy gesztussal a haragos ifjú elé lépne, vagy a hőssel együtt elsáncolná magát, megpróbálkozik a cél és értelem nélküli meneküléssel. Jóllehet álruhát ölt, a csőcselék felismeri, és megmutatja búvóhelyét Breisgaui Birthilo gróf lovasainak.

Joannesz a Campagna egyik tornyában rejtőzött, nem messze Rómától. Itt most vasra verték, Rómába hurcolták és ott szörnyen megcsonkították. Mivel Crescentius mellett ő volt a felkelés legfontosabb személyisége, feltehető, hogy nem mertek volna így bánni vele, ha Birthilo nem kapott volna parancsot a császártól, vagy legalább szabad kezet ne kapott volna tőle.

Most újra csak megmutatkozik Leó valóban ördögi cinizmusa és szégyentelen káröröme: „Te nevetsz, teli szájjal nevetsz, ó, szép fő, ó, szép lélek, te, aki senki ellen nem vétkeztél, épp ellenkezőleg számos jótéteménnyel halmoztál el sokakat, és – úgymond – kész vagy rá, hogy jót tégy mindenkinek. Az a Philagathosz, akihez, rövidre fogva, nem volt senki hasonló, akinek a szája átkozódással, szidalommal, gonoszsággal és káromlással volt tele, akivel senki sem vethető össze, és nem is tudunk senkit, akit melléje állíthatnánk – ez a vér szennyezte pápa, ez a fennhéjázó és elbizakodott ember (ó, Isten és igazság és Nap!) hát csak megbukott egészen! És miért is ne a bukás módját ecseteljem mindenekelőtt fivéremnek? A nyugati egyház kiátkozta. Azután kitépték a szemét. Harmadjára levágták az orrát és negyedszerre ajkait. Ötödszörre a nyelve jött, mely annyi förtelmet fecsegett. Hatodszorra azután egy nyomorult szamaracskán pompázva nevetséges díszmenetet tartott, amikor is a farkat fogta (a kezében); fejét eközben egy régi bőrdarab borította, amelynek állatfeje egyenesen állt. Hetedszerre bíróság elé került és elítélték. Papi köntösét fordítva adták rá, majd ismét lehúzták róla. Aztán keresztülhurcolták a templomon, az előcsarnokon és a kútudvaron, s végül, mintegy nyughelyül, a börtönbe vetették.

Elbeszéltem neked, rokonlelkű fivérem, mi történt azzal a szerencsétlen Philagathosszal; semmit hozzá nem tettem, és semmit el nem hallgattam. De mindenkit óvok, nehogy olyasmire vetemedjék, mint amit az tett: az igazság nem alszik! Te azonban örvendj velem, élj boldogan,

imádkozz mindig értem, és emlékezz rám. Bárcsak mihamarább láthatnám, hogy örülsz és hogy jól vagy!"[6]

És utolsó levelét így zárja szemtelen biztonsággal és teljes elégtétellel: „Isten őrködik felettünk – nevezetesen felette –, hogy sértetlenül megúsztuk a dolgokat, amelyekben korábban annyi tanácsot adtunk és írtunk is, és nem kerültünk gyanúba."[7]

2

Ezekben a napokban Szent Nilus – a *másik rossanói* görög – elhagyta magányát „és az emberektől való csendes elvonultságát".[8] Már hónapokkal korábban, amikor megtudta, milyen veszélyes útra lépett földije, írásban fordult Philagathoszhoz, és óvta őt „mohó becsvágya" következményeitől, amiket világosan megjósolt, s bensőségesen könyörgött neki, hogy lemondva „az emberi dicsőségről", még időben vonuljon vissza a szerzetesi élet magányába,

Könyörgése süket fülekre talált. Most, amikor az előre megjósolt szerencsétlenség lesújtott Philagathoszra, a nagy öreg – nyolcvannyolc éves volt akkoriban – a részvéttől indítva gyengesége ellenére – így beszéli el Vitája – felkészült a hosszú római utazásra. Amikor megérkezett a Laterán elé, együtt ültek a palotában a győztesek: a császár és a pápa. Amikor hírül adták nekik jövetelét, szívbéli öröm fogta el őket. A két fiatalember eléje futott a vénséges vén remetének, jobbról és balról karon fogták, és maguk segítették fel a lépcsőkön. Fönt, a nagy terembe érve, középre ültették, és csókkal borították mindkét kezét. Nilus azonban, mihelyt kissé kipihente magát, és nem reszketett és zihált már a fáradtságtól, az alábbi szavakat intézte a keresztény világ két kiválóságához *(luminaria)*: „Az Isten szerelmére, hagyjatok fel ezzel! Én, a bűnösök legbűnösebbje, és egy félholt aggastyán, nem vagyok méltó ekkora tisztességre, inkább nekem kellene előttetek térdre borulnom, hogy szent lábatokat megcsókoljam... Nem azért jöttem nagyságtokhoz, mert dicsőségre vágyom vagy ajándékot várok, hanem azért, mert kegyelmet szeretnék kérni tőletek annak a számára, aki annyiszor kitüntette magát szolgálatotokban, és akinek ti olyan gonoszul fizettetek, neki, aki mindkettőtöket kiemelt a keresztelőmedencéből, és akit ti megfosztottatok szeme világától. Kérlek benneteket, adjátok őt nekem, magammal akarom vinni, hogy vele együtt sirassam vétkeinket." Ottónak, akinek – nagyapjához és apja nagybátyjához, Szent Brúnóhoz hasonlóan – megadatott a sírni tudás, a *gratia lacrimarum* kegyelme[9], könnyek csillogtak a szemében, amikor a nagy öregnek válaszolt: „Az a szándékunk, hogy teljesítsük Szentséged kívánságát, de tedd meg te is, amit mi kérünk tőled! Engedd meg, hogy egy kolostort ajándékozzunk neked itt, ebben a városban, és maradj örökre velünk!"[10] És az öreg ezúttal nem utasította el a kérést. Csak azt

kívánta, hogy egy olyan kolostort kapjon, amely kívül van a városon, és – kérte – ide küldjék neki „az ajándékot", a szegény Philagathoszt.

Egyelőre egy római kolostori menedékházba költözött be. A pápa azonban, miután az aggastyán otthagyta őt és a császárt, ahelyett hogy Nilushoz küldte volna és az ő gondjára bízta volna bukott ellenségét, nem tudott úrrá lenni bosszúvágyán. Ekkor került sor arra az eseményre, amiről az arcátlan Leó leveléből már értesültünk: Az ellenpápát a Szent Péter-bazilikába hurcolták, ahol Gergely letépte róla a pápai öltözéket. Meztelenül és csúffá téve még egyszer végigvezették Róma utcáin és terein. Azután eltűnt egy kolostorban, ahol – mint mondják – még nagyon sokáig élt.

Az aggastyán másodszor már nem kért kegyelmet szerencsétlenül járt honfitársa számára. Ottó azonban elküldte hozzá az egyik kardinálist, az ékesszólás mesterét, hogy igazolja urát és a pápát az öreg előtt. Nilus vészjósló hallgatásba burkolózott. Végül a következőket mondta: „Menj el és jelentsd meg a császárnak és a pápának, hogy a locsogó öreg ezt üzeni nekik: Nem félelemből, nem az én hatalmam miatt, hanem Isten kedvéért ajándékoztátok nekem azt a vak férfit; ha most fájdalmat okoztatok neki, nemcsak ellene és ellenem, hanem Isten ellen is vétkeztetek, és ahogy ti nem könyörültetek azon, akit Isten a kezetekbe adott, ugyanúgy nem fog a mennyei Atya a ti vétkeiteken sem megkönyörülni." A kardinális ennek ellenére tovább beszélt, és megpróbált ezt-azt felhozni ura védelmében; ekkor Nilus már nem válaszolt neki, hanem lecsüggesztette fejét, és úgy tett, mintha aludna... Amikor végre egyedül maradt, azonnal elhagyta Rómát, és – ahogy jött – visszatért testvéreihez gaetai magányába.[11]

3

Hadrianus császár *moles Hadriani*nak, majd *domus Theoderici*nek nevezett síremléke a Nagy Gergely uralkodása idején rendezett nagy pestiskörmenet résztvevőinek látomása után a *Castellum sancti Angeli,* az Angyalvár nevet kapta. A tetején *ad coelum* vagy *inter coelos* magasodott Mihály arkangyal temploma. Az évszázadok során csaknem bevehetetlen erődítménnyé építették ki. Egyidejűleg állami fogház is volt. Feltehetően emlékszünk még azokra a sötét eseményekre, amelyeknek a 10. században színterévé lett. Minden bizonnyal ez időtől kezdve nevezték *Castellanum Crescentii*nek is.

Amikor Crescentius bezárkózott oda övéivel, azt gondolta, hogy ott hosszabb ideig védeni tudják magukat. Talán rokonai segítségében is bízott, akik közül az egyik fiaival a közeli Caerében (Cerveteri) tartotta magát, mások a Sabina urai voltak. Biztosan csak hetekkel később, mire mind készlete, mind harcosai száma aggasztóan megfogyatkozott, értette meg lassanként, hogy egészen magára van utalva. Álruhában kilopa-

kodott várából, felkereste Ottót palotájában, és megkísérelt egyezségre jutni vele. Ez lehetetlennek bizonyult. A császár metsző gúnnyal bánt ellenségével, mégis visszavezettette az Angyalvár kapujához, ahol az újra kezdte a védekezést.

Mivel a *moles* óriási falai túl sokáig dacoltak a császár haragjával, Meisseni Eckhard őrgróf, aki az ostromot vezette, *machinamenta alta constructa*val támadta a várat. Végül elestek Crescentius legjobbjai. Ő maga egy maroknyi harcossal a legutolsó, legmagasabb toronyba vonult vissza. A tudósítások szerint Ottó az ostromnak ebben az utolsó szakaszában kamarása, Tammo útján „biztonságot ígért" Crescentiusnak. Azt beszélik, hogy *imperator „Crescentium ingenio, non armis cepit"*: a császár nem fegyverrel, hanem ravaszsággal kerítette kézre Crescentiust. Petrus Damianus, aki ugyan néhány évtizeddel az ostrom lezajlása után írta meg művét, de komoly forrás, akinek az előadása megbízható dokumentumokon alapul, kifejezetten ezt mondja: „Tammo az uralkodó parancsára megesküdött (Crescentiusnak) a biztonságára, és ezzel buktatták őt el."[12] Hogy Tammo röviddel ezután szerzetes lett, és Ottó a legkeményebb vezeklőgyakorlatoknak vetette alá magát, minden kétség felett áll. A legfigyelemreméltóbbnak mégis az az ugyancsak megbízható adat tűnik, hogy Róma utolsó hősét a Ianiculuson, Szent Pankratius templomában temették el, aki „ősidők óta az eskü védelmezője és a hamis eskü megbosszulója volt".[13] Crescentius bukásának körülményei alkalmasint már nem tisztázhatók teljesen, csak annyi biztos, hogy valóban megadta magát, és így élve került Ottó kezére.

Két hónap telt már el Philagathosz szörnyű vége óta; mindazonáltal most Crescentius esetében is példát kellett statuálni. A cél az volt, hogy Róma városának polgárai fogalmat alkossanak maguknak a császári hatalomról. Így minden bizonnyal óvakodni fognak attól, hogy még egyszer felkeljenek ellene.

Crescentiust ugyan nem kötözték szamárra. Ottó megparancsolta, hogy egy ökrök húzta kordéhoz kötözve vonszolják végig Róma utcáin.[14] Ugyanezen a napon (998. április 28.) emelte Gerbert-t Ravenna trónjára. Az oklevélben nagy elégtételét fejezte ki ellensége bukása miatt.[15] A következő napon Crescentius legelőkelőbb párthívei közül tizenkettőt felakasztottak, őt magát lefejezték, és holttestét, lábánál megkötözve, kitűzték az Angyalvár legmagasabb bástyájára. A hagyomány ugyan a Mons Gaudii-hoz kapcsolja a halott lázadó eme utolsó meggyalázását, amelyet – így beszélik – csak ez idő óta neveztek Mons malus-nak; ebből a névből képezték később eufemisztikusan a Monte Mario elnevezést. A valószínűség azonban amellett szól, hogy a lefejezett holttest az Angyalvárra volt kitűzve: ott mindenki láthatta; a Monte Mario ezzel szemben messze Rómán kívül feküdt; ráadásul túl nagy és erdős is, s így sokkal kevésbé alkalmas egy imperiális hatalmi program megnyilatkoztatására, mint az arkangyalnak a falakon belül álló vára.

Csakhogy „halandóknak azért szőnek vészhozó sorsot, eljövőknek hogy ének legyen". Így tudja Homérosz. A Janus-dombon is, Szent Pankratius szentélyében a következő ércbe vésett felirat volt olvasható:

Vermis homo putredo, cinis, laquearia quaeris.
His aptandus eris sed brevibus gyaris.
Qui tenuit totam feliciter ordine Romam
His latebris tegitur pauper et exiguus.
Pulcher in aspectu dominus Crescentius et dux
Inclyta progenies quem peperit obolem.
Tempore sub cuius valuit Tyberinaque tellus
Ius ad Apostolici valde quieta stetit.
Nam Fortuna suos convertit lusibus annos,
Et dedit extremum finis habere tetrum.
Sorte sub hac quisquis vitae spiramina carpis
Da vel gemitum, te recolens socium.[16]

Romló féreg, oh ember, mért vágysz díszpalotára.
Otthonod itt nyered el, keskeny bár a koporsó.
Róma egészén úr, aki rendet tarta sikerrel
Nyújt neki most e zugoly szűk s kicsi, rejteket.
Szép volt, szép alakú, Crescentius úr, a vezérlő
Hírneves ág, aki nőtt nagyszerü törzsökön.
Tenni tudó föld volt az ő idején a tibérisi
Köznyugalom végett állt az apostoli jog.
S lám, fordított egyet sorsán Fortuna játszva
S végre elérte, hogy szörnyű vége legyen.
Sorsodhoz ki még közeledve élvezed élted
Sóhajts, sóhajts csak, társadat látod itt.

Az elégikus szépségű epigrammát teljességgel az antikvitás szellemisége hatja át. Feltűnő, hogy hiányzik belőle bármiféle utalás a kereszténységre. Az *Apostolicus* említése tisztán politikai okokkal magyarázható. Ha nem szerepelne itt, a költeményt nyugodtan a kései antik szerzők alkotásai közé sorolhatnók: Ammianus Marcellinus könyve áraszt ilyen hangulatot vagy egy ledőlt Hermész-szobron olvasható kései görög vers sorai.[17] Itt nem nyílik semmiféle kilátás a festett menny felé: az embert zengzetes pesszimizmussal tragikus egynapos rovarként ábrázolják, aki fölött egyetlen hatalom, a szeszélyes sors uralkodik. A szép és előkelő, uralkodásra és rendteremtésre hivatott, Rómát kormányzó férfi megszólításában finom utalás rejlik a *másikra* is, a győzőre, „az életet még élvezőre", aki éppoly szépen, előkelően, uralomra és rendteremtésre hivatottan uralkodik Róma fölött, mint ember azonban csupán csak féreg, társa amannak, aki itt rohad a „szűk koporsóban".

Hogy 998-ban Rómában „félelmetes haragjában"[18] III. Ottó tiszta szívvel és politikailag okosan járt-e el, ne firtassuk. Ha azonban egyetlen pillantással áttekintjük a történteket – Philagathosz pusztulását és Crescentius kivégzését –, akkor a biztosnak tekinthető tények is elegendők ahhoz, hogy sajátos, villódzó fényt vessenek a tizennyolcadik életévét még be nem töltött ifjú alakjára, amitől megvilágítva ez egészen másként jelenik meg előttünk, mint még másfél évvel korábban, Adalberttel való barátsága idején, vagy akár csak az előző évben, amikor Magdeburgban Gerbert-rel a csillagok járását figyelte.

Akkoriban, az aszketikus sugallatok idején nemegyszer olyan hangulat kerítette hatalmába, amiben a császári méltóságról való lemondás, a világtól való elmenekülés, sőt még maga a mártírium sem tűnt neki elképzelhetetlennek.[19] Aztán jött a fordulat: a fájdalmas öröm – mindazonáltal mégis öröm –, amit a barát nagyszerű halála váltott ki belőle, a hadjárat, a táborban folytatott filozófiai viták. Végül: az udvartartás, a nagypolitika Aachenben; a római felkelésnek a Leó vezette bizánci küldöttség révén megismert komplex, veszedelmes háttere. És erre hirtelen előbukkant ez az új arc: harag, bosszúvágy, a pusztán az államérdekre tekintő politika vezérelte céltudatos és határozott cselekvés, amely látszólag túl van jón és rosszon, mégis egy olyan személyes mozzanat színezi, ami néha túlságosan is közel van a gonoszhoz.

Röviddel Crescentius kivégzése után – talán már előtte is, ez nem tudható bizonyosan – egy asszony jelenik meg az egykor oly aszketikus fiatalember aventinusi palotájának termeiben. Annak a férfinak az özvegye, akinek a teteme most a hatalmas toronyra kitűzve rémíti a város lakóit.

Akárcsak Philagathosz és a vele való szörnyű bánásmód esetében – annak az asszonynak a fia részéről, akinek a megcsonkított egykor kegyence és legbelső munkatársa volt –, most ismét egy rejtély előtt állunk. Bár erről a kapcsolatról is feltűnően keveset tudunk, de mégis valamivel többet, mint Philagathosz romlásáról. Nem sokat jelent, hogy sok történetíró hallani sem akar a lehetőségről, miszerint Ottó életében volt egy – ráadásul effajta –„konkubinátus", vadházasság. Ismeretes, hogy szinte az egész modern történetírás máig a 19. század polgári korszakának világképét s azzal együtt – s itt ez a döntő – a 19. század polgári erkölcsét tükrözi. Ebben a miliőben kezdettől fogva szinte lehetetlenségnek tűnik, hogy az ember akár csak megközelítően olyan végleteit és mélységeit élvezhesse ki a külső és belső élményeknek, amelyek a polgár világán kívül esnek ugyan, egy középkori császár legmagasabb környezetének és örökölt hagyománykincsének ezzel szemben szerves tartozékai, tehát szintén részei a megélhetőnek. Az utóbbi évtizedek történelme megtanított bennünket arra, miféle, korábban alig sejtett élménylehetőségekhez fordult korunknak immár nem polgári kötöttségű – és nem is a polgári

morál béklyózta – embere, miféle élménykinccsel van tele az úgynevezett szépirodalom, a megélésnek micsoda mélyrétegeivel és végletes lehetőségeivel foglalkozik a modern pszichológia. Hogy a pszichológiánál maradjunk: önmagában véve nagyon valószínű, hogy egy fiatalember, aki ilyen egzisztenciális súllyal és lendülettel takarít el az útból egy ellenséget, az egyidejűleg erotikus tekintetben is károsodik, különösen ha addig aszketikusan és szűzen élt. Ehhez a feltevéshez több, köztük két világosan és érthetően szóló, megbízható forrás ad alapot. Az első Querfurti Szent Brúnó, egy Adalbert-életrajz és egy *Vita quinque fratrum* c. mű szerzője. Brúnó nagyon jól ismerte Ottót, szerette őt, és biztosan nem jegyzett fel róla rágalmakat. A másik a már méltatott Petrus Damianus. Ő egész világosan így fogalmaz: *Cuius* (des Crescentius) *uxorem imperator in concubinam accepit*. Crescentius kivégzése után „feleségét a császár ágyasául vette".[20] Ez a megfogalmazás minden kétséget kizár. Alátámasztják a közvetlen kortársaknak és barátjának, Brúnónak a kijelentései is.[21] Brúnó egy helyen némileg bizonytalanul „házasságtörő szépségről" beszél, és ezt, ha Róma istenasszonyra vonatkoztatjuk *(Romulea tellus)*, allegorikusan is értelmezhetjük. Egy más alkalommal azonban teljesen leplezetlenül az „ifjúi hús bűneire" utal. Teljes világossággal azután csak a harmadik hely fejezi ki mondanivalóját: „A nagyszerű ifjú nem ismert ugyan feleséget, jóllehet némely hiú dologba (vanitatem) még annyira belerántotta is a csábító hús."

A császár részéről alkalmazott kényszerről aligha beszélhetünk. Sokkal inkább egy asszony vakmerően őrült és lelkiismeretlen karrierkísérletéről van szó, aki úgy látta, hogy férje tragédiájával számára még korántsem jött el a pusztulás pillanata. Természetesen e viszonyra vonatkozóan semmiféle adattal nem rendelkezünk. Mikor és hogyan jött létre? Már első ott-tartózkodásakor vonzódott Ottó az asszonyhoz, avagy az választotta ki őt magának már annak idején? Férje bukásának napjaiban nyerte meg magának a császár, vagy az asszony már korábban kilépett a szenátor életéből, és utolsó lázadásában és utolsó nagy harcában már nem tartott vele? Fiatal, becsvágyó asszony volt-e az érett Crescentius, már felnőtt gyermekek apja mellett, vagy mint férje egyetlen felesége ő volt-e gyermekeinek, Rogata nevű lányának és Jánosnak az anyja, annak a fiúnak, aki apja követeként már 997-ben Konstantinápolyba utazhatott? Ebben az esetben érett asszonynak kellett lennie, aki legalább húsz évvel volt idősebb szeretőjénél. A valószínűség emellett szól. Tekintetbe véve, milyen erősen kötődött Ottó gyermekkora magatartásához, ami aszketikus-szűzies hajlamának éppúgy magyarázatát adja, mint annak a szokásának, hogy érett férfiakkal vegye körül magát (mert mi más e két tünet, ha nem lényének saját gyermekségéhez való ragaszkodása), másfelől azt is, milyen erős volt kötődése egy anya-imágóhoz – amiről később még részletesebben szólni fogunk –, feltehető, hogy Crescentius özvegye, egy érett és céltudatos asszony, a szó legszorosabb

értelmében elcsábította a szűz ifjút. Amennyiben így van, és az asszony valóban a szenátor egyetlen felesége és a Bizáncba küldött fiú anyja volt, az is feltehető, hogy származását tekintve görög volt. Férje bizánci politikai orientációja alapján joggal következtethetünk arra, hogy az annak idején görög leányt vett feleségül. A Crescentius fiú feltűnően kedvező fogadtatása a görög udvarnál, könnyed, gátlásoktól mentes érintkezése az ottaniakkal, valószínűsítik azt a feltevést, hogy folyékonyan beszélt görögül, ami a 10. század végén egy római, egyáltalán egy külföldi esetében – mint magánál Ottónál is – többnyire abból eredt, hogy az anyja görög volt.

De ha mindaz, amit elmondtunk, pusztán bizonyíthatatlan feltevés is csupán, egy dolog a megbízható korabeli források alapján vitán felül áll: az nevezetesen, hogy ennek az aszketikus fiatalembernek egyszer életében volt szeretője, s hogy ez annak az ősellenségnek az özvegye volt, akit legyőzött, elfogott, kivégeztetett és akinek rothadó testét utolsó erődítménye falaira tűzette, hogy „azután feleségét ágyasául vegye".

5

III. Ottó visszafoglalta Rómát és berendezkedett benne: egyre inkább megerősödik és alakot ölt benne a gondolat, hogy most itt állítsa fel székhelyét is. Itt, Rómában akar olyan udvart tartani, ami – ha nem is múlja felül – egyenrangú és hasonló amazzal ott, a Márvány-tenger partján.

Ottó római udvara mind időrendben, mind értelemszerűen előjátéka az ottói császárság vezérgondolatának, a *Renovatio imperii Romanorum*-nak, a rómaiak birodalma megújításának. Mindaz, ami később éretten, tisztán, stílusosan és tudatosan jelenik meg ebben a koncepcióban, jelen van már ebben az udvartartásban, csakhogy még éretlenül és eklektikusan. A korábbi kutatás sokat támadta a császárt e berendezkedések fogyatékosságai miatt; senki sem gondolt azonban arra, hogy ez a császár akkoriban tizennyolc éves volt, és egy kései nemzedékhez tartozott, lényében tehát természettől fogva sok diszparát, összeegyeztethetetlen elemet egyesített magában, aminek következtében időnként éretlennek, sőt eklektikusnak tűnik.

Egyáltalán: ez az év életének egy olyan szakaszához tartozik, amelyet egészében a feszültség és a kiegyensúlyozatlanság jellemez. Amióta Aachent elhagyta, szakított Sophiával és Willigisszel, és haragosan és türelmetlenül Délre utazott, saját múltja némely elemének is hadat üzent. Hirtelen erős zsilipek nyíltak fel, és úgy tűnt, hogy minden ki akar ömölni belőle. Hogy saját tevékenységét illetően van még benne némi bizonytalanság, csupán a Nilus jelenlétében ejtett könnyek jelzik. Egyébként úgy látszik, hogy a lehető legmagabiztosabb lett. Megrészegítette a hatalom, szerencse és ifjúság, És ebben a mámoros állapotban feltárultak lényének ijesztően homályos mélységei...

És ennek ellenére: mindaz, ami a 998-as évnek ebben az első felében történt, nem több, mint a jó bor erjedése. Mivel a méretek nagyok, mivel ez az ifjú császár, ennek az erjedésnek is világtörténelmi jelentősége van. Embereket ragad magával, izgalomban tartja az Örök Várost. Nem bűn és nem hiba nélkül való, veszélyekkel teljes mind Ottóra, mind azokra nézve, akik kapcsolatban állnak vele. A tisztátalan feszültségek azonban ekkor egyszer s mindenkorra feloldódnak. A szerelemnek, amit Theodora vagy Stefánia vagy Crescentius akárhogy is hívott özvegye iránt érzett, hamarosan vége lesz. És hamarosan elszárad római-bizantizáló udvartartásának virágzó eklekticizmusa is, elveszítve a neki tulajdonított fontosságot, amivel azonban soha nem rendelkezett. Egynéhány cím azután túléli még; s ezekkel együtt maga az udvar is. A Rómában berendezett ottói rezidencia nem kevesebbet jelent, mint hogy Rómának – először azóta, hogy a régi császárok székhelyét onnan előbb Keletre, majd, a birodalom felosztása után, Ravennába helyezték át – ismét van császára. Ottó Rómában él, innen kormányoz, itt van immár háza és hazája. A császár nem átutazó idegen, előkelő vendég többé, hanem – a szó valódi értelmében – *imperator Romanus*, római császár. Egész léte, politikai célkitűzéseitől szerelmi viszonyáig, Rómában összpontosul, ahhoz kötődik.

Az „ő" rómaijai számára ennek ellenére továbbra is csak idegen marad. Most ujjongva üdvözlik, mert ő testesíti meg a hatalmat, mert most *„in regno imperator est"*, császár a birodalomban; mert magas és legmagasabb állásokat és rangokat vesznek át kezéből. Ilyen szép rangokkal felruházva, megajándékozva és kitüntetve a látszat szerint mindnyájan boldogan és elégedetten csillognak-villognak a császári nap fényében – de mutatkozzék bárhol a gyöngeség jele, a pártütés lehetősége, akkor majd tudni sem akarnak rómaiságáról, akkor majd a legszégyenletesebb módon elárulják és elhagyják. Miért? Mert idegen? Nem; hanem azért, mert maguk váltak felelőtlenné és kényelmessé. Már nem viselik el a feszültséget, amit a történelmi szerep tudatos hordozása megkövetel. Hűtlenné válnak a történelmiséghez, és elárulják – s vele együtt önmagukat is. Amikor veszélybe került, a rómaiak éppoly szégyenletesen és esztelenül elárulták és elhagyták a szabad Róma eszményének hordozóját, Ottó eszményének, a császári Róma eszményének egyetlen egyenrangú ellenfelét, ahogy majd Ottóval is teszik. Az elbukott hős volt a császár utolsó méltó ellenfele. Ami utána még itt maradt, az „az alvó Róma".[22] Ami benne még megmaradt, az mohó patkányok gyáva, kicsinyes gyűlölete, akik ráunva a fényre, visszakívánkoznak otthonos sötétjükbe... Ha 998-ban ezt mondták volna Ottónak, nem hitte volna: a felkelés leverése után írásban adta, hogy Rómát egyszer s mindenkorra megfékezte.[23]

A Rómában berendezett állandó székhely, Ottónak az Aventinuson álló úgynevezett „kolostorpalotá"-ja, később *sacrum palatiuma*, szent palotája, nemcsak azt jelképezi, hogy a császár uralma alá hajtotta Rómát. Nem is csupán annak újabb bizonyítéka, hogy III. Ottó nem ismerte el a

Karoling *Pacta*t és nagyapja Ottonianumát. Egyúttal annak is az első félreérthetetlen bizonyítéka, hogy elutasítja a Konstantin-féle adománylevél tekintélyét. II. Lajos császár – az adománylevél szövegének megfelelően, miszerint „Mert nem méltó, hogy a világi császár ott uralkodjon, ahol a mennyei császár keresztény vallásának apostoláé és fejéé az elsőbbség"[24] – még elutasította azt a gondolatot, hogy Rómában székeljen. III. Ottó, gondolkodása belső, félelmet nem ismerő függetlenségének újabb bizonyságaként, tudatos gesztussal túltette magát ezen a doktrínán. Most úgy rendezkedik be császárvárosában, ahogy amaz a Boszporusz partján. A császári kardot protoszpathariosz (kardhordozó) viszi előtte, logother (legfelső tanácsadó), sőt archilogother áll kancelláriája élén, amely most – egyesítve – mindkét királyságát kiszolgálja. Mint amaz Keleten, ünnepi alkalmakkor ő is egyedül ül, távol híveitől, egy félkör alakú asztalnál.[25] Ha jelenlétével emeli egy efféle nagy ünnep fényét, mint a „császárok császára" olyan ruhát hord, amelyen az állatöv szimbólumai láthatók: az, aki ilyent visel, bizonnyal a világmindenséget jeleníti meg. E ruhára vetette császári palástját. Ez is világ-palást, amelynek pompás hímzései az apokalipszis jeleneteit mutatják be.

Ottó tisztségviselőit illetően csupán néhány címet és nevet ismerünk. Németországban – mint említettük – Mathild *patricia* töltötte be a császár helyettesének szerepét, Rómában 1000-től egy szász, Ziazo, volt a *patricius*. Volt ezenkívül egy *imperialis militiae magister*, a császári hadsereg parancsnoka, valamint egy *imperialis palatii magister*, a császári palota elöljárója is. Ezt a méltóságot az ifjú Alberich, Gergelynek, Tusculum grófjának, a Theophylaktidák női ága egyik leszármazottjának fia viselte. Ezt a Gergelyt Ottó minden lehetséges módon kitüntette. Egyik figyelemreméltó címe a *preafectus navalis*, tengerész-parancsnok volt – és hiába kérdezzük magunktól, hol volt az e címnek megfelelő flotta. Tusculumi Gergellyel még találkozunk majd. Ottó nem vette észre, hogy személyében saját megújult római ellenzékét nevelte fel és tette naggyá...[26]

6

Ahol azonban látható, valódi ellenfeleket észlel, akik harcosként küzdve állnak szemben vele, ott Ottó császár se nem vak, se nem süket. Az ellenfeleknek lényétől ősidegen természetét azonban, balszerencséjére, itt sem értette meg. Azt gondolta, hogy győzött, amikor az ellenséget csupán a nyílt terepről szorította ki, és az – megverve bár, de meg nem semmisítve – homályos rejtekhelyekre bújt. Ez elsősorban Rómára állt, de ez volt a helyzet Felső-Itáliában is. Mindaddig, amíg Arduin őrgróf férfiasan szemben állt vele, amíg látható ellensége volt a püspökségnek és vezére a *secundi milites* mind inkább felduzzadó tömegeinek, Ottó képes volt rá, hogy erővel és szigorral küzdjön ellene, és sikerült is neki a bitorlót szű-

kebb korlátok közé szorítania. A pápával egyetértésben vezeklő zarándoklatra ítélte, és elkobozta javai zömét, amit most engesztelésül a püspökségnek adott. Ekkor azonban bekövetkezett az Ottók számára oly igen kedvezőtlen fordulat: akárcsak hajdan Berengár király Nagy Ottó előtt, Arduin „király" és párthívei is meghátráltak, és elmenekültek Ivrea őrgrófjainak kicsiny, de erős észak-itáliai sziklaváraiba. Így ezek is egyfajta, a megerősített tornyokban rejtőző „patkány-nemzetséggé" lettek, életformájukat és védekezésmódjukat tekintve nagyon is hasonlóvá Róma városi nemességéhez.

Lassanként – *mutatis mutandis* – Délen is hasonló folyamat játszódott le. Itt, a római és a görög császárság két nagy szférája között, kialakult a többnyire longobárd eredetű kis hercegségek régiója, amelyek egy néha igen ügyes hintapolitikával tartották fenn magukat a két nagyhatalom közt. Ottó ekkor hatalmába akarta keríteni ezeket a gyenge barátokat és veszélyes ellenfeleket, és személyesen vette kézbe a feladatot.

A kezdetet déli „utazása" jelentette 999 februárjában, amit mint III. Ottóra a legmesszebbmenőkig jellemző zarándokutat, egy más összefüggésben még érinteni fogunk. Most ez utazásnak a *másik* oldaláról van szó: ezeknek a területeknek rendkívül sajátos, személyes színezetű kikémleléséről, amelynek során a Nyugat császára bizánci földre is lép, de nem császárként és nem hódítóként, mint apja tette, hanem mint keresztény zarándok.

Egyébként azonban viszonylag sok érintkezési pont van az ő dél-itáliai akciója és apjáé között. Akárcsak II. Ottó, ő is gyors és könnyű sikert arat Capuában, Beneventóban, Nápolyban, Amalfiban és Gaetában. Vállalkozásának és az azt követő katonai expedícióknak látszólag sikerül Délen egy Ottó szempontjából nagyon kedvező fordulatot előidézniük, míg a valóságban alig történik valami, éppúgy, mint II. Ottó idejében.

Capuában III. Ottó fogadta Laidulfot, akit most bátyjának és fejedelmi elődjének, Landenulfnak a meggyilkolásával vádoltak, ami – Szent Nilus jövendölése szerint – időközben valóban bekövetkezett. Capuából a császár II. Pandulfhoz, Landenulf és Laidulf bátyjához vonult, aki ekkor Beneventóban gyakorolta a hercegi hatalmat. Innen indult kegyes kirándulására a görög Apuliába, amelyet ebben az évben – éppúgy, mint II. Ottó idejében – újra csak megrohantak a szicíliai arabok.

Az első kémszemlét hamarosan egy már szervezett vállalkozás követte a Dél hercegségei ellen. Capuát és Beneventót ekkor szorosabban kapcsolták a birodalomhoz; Gaetában Notker püspök kormányzott mint császári *missus*. Gaetai János herceg meghódolt a császár előtt. Ademar, Spoleto őrgrófja, aki capuai születésű volt, de Németországban nevelkedett, és megbízható hűbérese volt III. Ottónak, a császári seregek élén Nápolyba vonult, ahol III. Sergius herceg éppen jobblétre szenderült, hogy utánanézzen, rendben mennek-e a dolgok. Ugyanakkor úgy tűnt, hogy Amalfi és Salerno hercegei is elismerik Ottó felségjogát. Ottó sze-

mélyesen vonult be Beneventóba, hogy ott fogadja II. Pandulf hódolatát. Nápoly új hercege, IV. János közben arra készült, hogy kivonja magát Ottó fennhatósága alól, és bizonytalanná tegye Ademar helyzetét Nápolyban. Laidulf ekkor csatlakozott csapataival Ademarhoz. A szövetségeseknek sikerült Jánost megbuktatni és fogolyként Capuába vinni. Ott azonban Ademar elérkezettnek látta az időt, hogy Capuában is rendet teremtsen. Most már nem volt szüksége a testvérgyilkos szolgálataira. Foglyul ejtette tehát Laidulfot és híveit, és valamennyi foglyát Ottó elé vezette Rómába. Ottó – nagyatyai előírás szerint – Németországba száműzte a foglyokat, és hűbéri birtokul Ademarnak, a bennszülött capuainak adományozta a capuai hercegséget.

Alig vonultak azonban el a német csapatok, a gaetai fejedelem ismét függetlennek nyilvánította magát; a capuaiak elűzték Ademart, miközben János nápolyi hercegnek sikerült a fogságból megszöknie, és ismét kezébe kaparintotta hercegségét. Amikor azután a császár maga kelt hadra az ugyancsak elpártolt Benevento ellen, be kellett érnie – mint még látni fogjuk – a herceg formális hűségesküjével, míg a valóságban itt is minden a régiben maradt.

Egy angol történész a következőképpen kommentálja III. Ottónak II. Ottó kudarcára emlékeztető, meghökkentően eredménytelenül végződő vállalkozásait: „The fact was that the Emperor could never devote enough energy or men to the subjugation of the South, divergent as it was in soil, in organization and in habits of life from the Frank – ruled, feudatised and more fertile North."[27] [Az volt a helyzet, hogy a császár sohasem tudott elég energiát vagy katonát szánni a Dél leigázására, bármennyire különbözött is az földjében, alkatában és életformájában a frank rendszerű, feudális jellegű, termékenyebb Északtól.] Ottó – fűzhetjük még hozzá – megint csak nagyon hasonlóan apjához, nem volt képes átlátni, hogy minden hintapolitika lényegéhez tartozik, lehetőleg ellenállás nélkül kitérni az agresszív erősebb elől, s ezzel elérni annak minél gyorsabb elvonulását, hogy azután minden az eredeti helyzetbe lendüljön vissza. Ha aztán egy napon a másik hatalmas – ez esetben Baszileiosz képviselője – jelenne meg a dél-itáliai fejedelemségek határai előtt, a fenyegetettek ugyanezt az előírását követnék a hintapolitikának, csakhogy éppen ellentétes irányban.

Ugyanakkor nem vitás, hogy III. Ottónak – ebben is apjához hasonlóan – pozitív programja volt Dél-Itáliára vonatkozóan. Erősen kézben akarta tartani a hercegségeknek ezt az övezetét –bizonyosan nem azért, mert hatalmi területe kiterjesztésére törekedett, hanem azért, mert ezek jelentették a bejáratot a görög birtokok felé, e birtokok pedig a felvonulási területet minden olyan katonai vállalkozás számára, amely az iszlám világgal akart harcba szállni. Mivel a nagy, de rövid életű eredmények ellenére a dél-itáliai fejedelemségeket mégsem sikerült birodalmához csatolnia, az itáliai térségben végül három olyan ellenfele támadt, akikkel

szemben tehetetlen volt: egy hízelgő-udvariasan, de őszintétlenül-rosszindulatúan a lábainál nyüzsgő városi nép Rómában; Arduin erős harcosai, akik most „királyuk" észak-itáliai váraiban rejtőzködtek, de ugrásra és harcra készen csak a megfelelő alkalomra vártak; és Délen az előtte újra és újra rugalmasan meghátráló kis hatalmak csoportja, amelyek azonban azonnal készek voltak hátba döfni őt, mihelyt levette róluk a szemét.

Ottó általános helyzete Itáliában tehát többszörösen is veszélyeztetett, nem azért, mintha ő lenne a gyengébb, hanem mert hatalma – minden fölénye ellenére – alapvetően más természetű. Ottónak álmában sem jut eszébe, micsoda vulkánon trónol. Zavartalanul szövi tovább szép napálmait békéről és birodalomról, egyelőre még gyanútlanul kikerülve a neki állított csapdákat.

7

Ekkor a halál, amely soha sincs tőle túlságosan távol, intő jelet küld Ottó császárnak. Rövid betegség után, talán római méregtől, meghalt a pápa, huszonnyolc évesen ő is, mint Liudolf vagy mint II. Ottó. III. Ottóra másodszor is az a feladat vár, hogy kiválassza a megfelelő férfit keresztény kozmosza élére. Ezúttal sem hibázott. Választása ismét „telitalálat" volt: környezetének legjelentősebb személyiségét emelte ki. Következő pápája így tanítója, tanácsadója, barátja lett, egy német után egy francia, Aurillaci Gerbert.

A választás formalitásaira már alig figyelnek. Két évvel később, amikor Ottó egyik legfontosabb oklevelében megemlíti Gerbert felemeltetését, tömören és világosan kimondja, ami annak idején ténylegesen történt: „Szent Péter iránti szeretetünktől vezetve tanítónkat, Szilveszter urat választottuk pápánkká, és Isten akaratánál fogva beiktattuk és kineveztük Őméltóságát."[28] Tanítóját teszi meg – kizárólag ő – a maga pápájává.

Gerbert a Szilveszter nevet veszi fel. A névválasztás arról tanúskodik, „hogy olyan viszonyban akart állni Ottóval, mint hajdan I. Szilveszter Nagy Konstantinnal állt. Gerbert szemében tehát az az időszak testesítette meg az egyháztörténet ideális korszakát, amikor a két univerzális hatalom maradéktalanul egységes volt, és teljességgel közös feladatuk tudata irányította őket."[29] Jelentős kezdemények után csak most, II. Szilveszter beiktatásával, a két hatalomnak a történelem során először és utoljára tökéletesen tisztázott viszonyára alapozva kezd kibontakozni a tulajdonképpeni ottói mű, a *Renovatio imperii Romanorum.*

Sub Caesaris potentia
Purgat Papa secula.

„A császár uralma alatt
a világot megtisztítja a pápa."

Ha meggondoljuk, milyen mélységekből – a 9. század és a 10. század eleje *puppet-Emperors*-jainak, báb-császárainak aléltságából – feltámadva jutott el a császári méltóság ottói magaslataira, és milyen megaláztatás és milyen hanyatlás vár a császári hatalomra egy IV. Henrik szerencsétlen uralma idején, akkor megértjük, hogy III. Ottó uralkodásának néhány éve nem pusztán kronológiai értelemben jelenti egy hosszú fejlődés végpontját és középpontját. Ebbe a távlatba helyezve Ottó és Szilveszter együttműködése jelzi a két antitézist egyesítő egyetlen szintézist, egy igazi *coincidentia oppositorum*ot. Úgy tűnik, hogy a két hatalom képviselőinek a szintézis megvalósítására irányuló szándéka ez alkalommal nemcsak tudatos, hanem egyben őszinte is. Gerbert névválasztásának jelentőségét már említettük. Ide tartoznak III. Ottó egyházi természetű alapításai is, amelyekről hamarosan szólni fogunk. Ezeket Ottó nem mint *praesul*, elöljáró, vagy mint *caput ecclesiae*, az egyház feje, hajtotta végre, hanem „rangja ama szellemi lehetőségeinél fogva", amelyekkel mint *princeps* és *imperator consecratus*, fejedelem és felszentelt császár, rendelkezett – hiszen a koronázásnál, akárcsak a papot, őt is a szent olajjal kenték fel.[30]

Ennek ellenére az elmondottakból mégsem következett egy – a szó valódi értelmében vett – *sacerdotium imperiale*, császári papi méltóság, még III. Ottó esetében sem.

Ezt példázhatja a merseburgi püspökség ismert esete és a magdeburgi érsekkel, Giselerrel szembeni eljárás. E kérdésben magának III. Ottónak is a Szentszékhez kell fordulnia. Püspökségek alapítása és a püspökök kinevezése viszont a királyok természetesnek tekintett joga volt, amit Magyarország királya például egészen az 1169-es évig teljes mértékben gyakorol is.[31] A királyi hatalom, láthatóan, már eredete következtében függetlenebb volt az egyházi tekintélytől, mint a császári. A király hatalma mélyen az európai népek őskorában gyökerezik: ősi örökség és törzsi vagyon. Nem így a császár hatalma és méltósága. A középkor ismeri egy *rex et sacerdos*, király és pap, konceptusát, míg egy *imperator atque pontifex*, császár és főpap, sohasem létezett. Olyan esetek, mint Giseleré, amelyek bizonyos körülmények közt súrlódást támaszthattak volna a két hatalom között, Ottó korában csak az egyik és a másik hatalom illetékességi körének további tisztázására szolgál.

„Rangjának papi lehetőségei" és a császárság intézményében ténylegesen meglévő szellemi-vallási hatalmi tényezők ellenére a császár ugyan *summus et instructor ecclesiae-nek* és *caput Christianitatis*nak, az egyház legfőbbjének és rendezőjének, a kereszténység fejének, tekintette magát, de – éppen a két hatalom között világosan kijelölt határ következtében – főpapnak soha. Az, hogy *praesul et princeps*, hogy kalifa legyen, még a leghatalmasabb császárnak, Nagy Károlynak, még a szellemi szférához a leginkább vonzódó császárnak, III. Ottónak sem jutott eszébe. Egyetlen császár sem követelt magának papi funkciókat; egyikük sem

végzett liturgikus rítusokat; egyikük sem áldoztatott a misén. Még III. Ottó egyházi természetű alapításai is csak a pápa *consensus*a, egyetértése, révén válnak érvényessé, ami megerősíti és az egyház szervezetéhez csatolja őket.[32]

Hogy a Nyugat ifjú ura és egyháza még a két hatalom viszonya vonatkozásában is mennyire vulkánon trónolt, és milyen nagyon veszélyes csapdákat került ki gyanútlanul, álomszerű biztonsággal, arról V. Gergely uralkodása utolsó évének egy érdekes terméke, a *Versus de Gregorio papa et Ottone Augusto* c. mű tanúskodik. Ebben szerepel a gyakran citált, általunk is idézett vers, amely – úgy tűnt – először fejezte ki világosan a pápaság maradéktalan alárendelését a császárságnak:

Sub Caesaris potentia
Purgat papa secula.

E költemény Róma visszafoglalásának és Gergely Lateránba való viszszahelyezésének hónapjaiba vezet bennünket.[33] Gergely most minden tekintetben lekötelezettje a császárnak. De már korábban utaltunk a közte és Ottó között kialakult feszültségekre, és úgy tűnik, hogy ezek most, amikor a pápa ismét biztonságban érzi magát Rómában, újra megjelennek. A *Versus* kétségkívül ennek a kornak általunk ismert legnagyobb propagandaéneke, azonban nem a császári dicsőséget és a császári hatalmat, hanem a pápa *gloria*ját énekli meg.

A *Versus* világosan mutatja, hogy – megfeledkezve a császár reális hatalmáról és arról, mennyire kiszolgáltatott Gergely e hatalomnak – már 998–999-ben is milyen messzemenően kész a nagy pápai program: az a program, amit nyolcvan évvel később egy VII. Gergely fog a valóságba átültetni.

Már a *Versus* címe a pápát, nem pedig a császárt állítja az első helyre. Az első versszak nemcsak hogy elsőként köszönti V. Gergelyt, hanem tulajdonképpen csak őt köszönti. Ezután így hangzik a szöveg: „Ottóval együtt emelt fel Pétered." Azaz nem Ottó emelte fel őt, hanem Péter, s vele együtt Ottó *is*. A továbbiakban sem Ottó, hanem Gergely áll az ének középpontjában. „A menyasszony házából elmenekülve férjként tértél vissza oda." „Édesebben ismétled most az ősatya (Szent Péter) kötelességeit, kinek hű fia vagy." Csak ezután történik említés a császárról – mint a pápa támaszáról. „Rád ügyel, rólad gondoskodik az erős Ottó, ki az apostolok szava szerint a testre visel gondot." Ez a versszak Ottót mint a világi hatalom képviselőjét egész határozottan a szellemi hatalom képviselője mögé helyezi. Egyértelműen a *cura animarum – cura corporum* (a lelkek ellátása – a testek ellátása) bibliai szembeállítására játszik ugyanis rá, amiből a szellemi hatalom elsőbbsége következik, hiszen a lélek előbbre való, mint a test.[33a] Következésképpen a világ összes egyházai is a pápának lesznek alárendelve, még ha – mint a fegyveres hatalom hordozóját –

félik is a császárt, és fejet hajtanak is előtte. A refrén újra és újra ezt az elképzelést hangsúlyozza: „Növekedjék hatalomban Róma III. Ottó alatt.": *Surgat Roma imperio sub Ottone tertio.* Ezután a költő ujjongva köszönti „a két ragyogót" *(luminaria)*, de itt is a pápát üdvözli először: „örvendezz, oh, pápa, örvendj császár, örvendjen az eklézsia! Nagy legyen most az öröm Rómában: ünnepeljen a palota!"

Ha itt újra felidézzük a korábban idézett szavakat – „A császár uralma alatt a világot megtisztítja a pápa" –, csakhogy most eredeti összefüggésükben, akkor egészen más értelmet kapnak: A császár mint a szellemi hatalom támasza, erejével, hatalmával és tekintélyével lehetővé teszi a pápának, hogy az megoldja saját feladatát – mi több: az egyetlen valóban létező feladatot: a világ szellemi felemelését. A *Versus* világosan beszél: „Akit az Egyik fegyverrel hajt uralom alá, annak az Igét hirdesse a Másik." Az utolsó strófa azután már csak Gergelyt – egyes-egyedül őt – köszönti. Itt a költő „úr"-ként szólítja meg, akit „Isten Péter legnagyobb segítőjeként helyezett székébe". Az utolsó versszak az ő, Gergely *gloria*jának és *memoria*jának, dicsőségének és emlékezetének, van szentelve. Csupán a refrén említi meg még egyszer a császárt.

Gergely korai halála talán súlyos megpróbáltatásoktól mentette meg Ottót. Olyan feszültségektől és veszélyektől, amelyektől Ottó hatalmi helyzete és elsőbbsége vonatkozásában Gergely uralma sohasem volt egészen mentes, Szilveszter részéről nem kellett tartani, sem most, sem a jövőben, akkor sem, ha ő is a pápai méltóság tudatos védelmezőjévé fejlődnék.

8

Amióta az ember műveket hoz létre – mindegy, miféléket –, minden *műalkotás renovatio, restauratio,* azaz egy olyan formának a megújítása, helyreállítása, amely egyszer már megvolt. Mindig „csak" az eszméje egy egykori létezőnek. Az altamirai bölény egy élő bölénynek – a művész eszközeivel történő – újraelőállítása, ami azonban a művészi értelmezés révén természetesen *a* bölény ideájává – és az 'idea' 'eszménykép' is – lesz. Egy város alapításakor a világ rendjét „állítják helyre", ennek következtében minden város a világrendnek egy „ideáljává" lesz. Egy, az idők kezdetén álló országalapító önmagában és művében az elgondolt vagy elképzelt – azaz a képzeletben már meglévő – kozmikus rendet ábrázolja a földön, ezért minden ország a világmindenség eszméjévé – képmásává – lesz. Azzal, hogy az újonnan alapítottat egy korábban megvolthoz vagy egy korábban megvolt eszméjéhez vagy emlékéhez kapcsolják, megőrződik a kozmikus-történelmi folytonosság, amit egyébként megzavarna, sőt szétrombolna az új alapítás. Így ugyanis – nem pusztán formálisan, hanem mágikus realitása értelmében – egy egykor meglévő, de mostanra elsüllyedt vagy betemetett rend helyreállításának számíthat.

A régi korok politikai „művészeiben" még maga az istenség nyilatkoztatta ki a *renovatio* nagy igéjét. Az alapítás akkor még visszatérés volt az „aranykor" mitikus rendjéhez, amelynek emléke elevenen élt minden régi népben. Későbbi vagy késői korok politikai „művészei" – néha egészen tudatosan is – úgy határozzák meg művüket, mint egykor elven régebbi rend helyreállítását. Így „választotta ki" Napóleon személye és történelmi szerepe őséül Nagy Károlyt; így kapcsolta Nagy Károly a maga birodalmának eszméjét a Római Birodalom végnapjaihoz: Nagy Konstantin korához, személyéhez és szerepéhez. Példaszerű szemléletességgel mutatja be máig világának rendjét és e rend példaképét a római Laterán palota előtt található lateráni mozaik. Egy diadalív két ívfelületén jobbra a gigantikus, trónoló Krisztus látható. Előtte térdel Nagy Konstantin császár és I. Szilveszter pápa. Ez a világrend „újítódik meg" aztán a bal ívmezőn, amennyiben példaszerű-példaadó módon „utánozzák". Itt a középpontban egy kolosszális Szent Péter trónol, előtte térdel Károly, akkoriban még király, és III. Leó pápa. Ehhez az elképzeléshez kapcsolódik III. Ottó: egy új Nagy Károly, aki az apostolfejedelem kezéből veszi át hatalma jelvényeit, egy új Konstantin, pápájával az új Szilveszterrel.

Ezáltal *renovatio*ja is az őt megillető történelmi helyre kerül. A „megújítás" csak nagyon közvetetten vonatkozik az egykori birodalom nagyszerűségére. Ehelyett elsősorban Ottó keresztény gondolatvilága az, ami nem ó-, hanem késő római örökségtartalmakkal akarja feltölteni a maga szándékait és törekvéseit. Mint minden „megújítás", ami nem történelmileg értéktelen, lankadt majmolás, hanem lényegi új alapítás, az övé is éppen ezáltal lesz nagyon jellegzetes, ottói sajátosságokat felmutató *sui generis*, egyedi műalkotássá.

Egy Vercelli püspöke számára kiállított oklevélben például a következőképpen fejeződik ki *Renovatio*jának keresztény verete és a keresztény világ- és értékrendbe való beágyazottsága: „Hogy Isten egyháza szabadon és biztonságban létezhessék, virágozzék birodalmunk, győzedelmeskedjék seregünk koronája, gyarapodjék a római nép hatalma, és állíttassék helyre a *res publica* (a birodalom), hogy adassék nekünk e világban egy vendégszerető hely, tisztességben élnünk, megadassék ez élet fogságából még tisztességesebben elrepülnünk, és azután az Úrral a legnagyobb tisztességben uralkodnunk."[34] A római nép hatalmát azonban nem a pogány kor régi császárainak hatalmából, hanem – idézzük fel a lateráni mozaikot – Péter fejedelememéből eredeztetik. Johannes Canaparius, aki éppen ezekben az években dolgozik az Aventinuson, a Szent Alex és Bonifác kolostorban *Vita S. Adalberti* c. művén, mintegy márványba vésett formában rögzíti ezt a gondolatot. „Mert csupán Róma – mondja –, bizony, ő a világ feje és a városok úrnője, s hogy a királyokat uralkodásra képesíti, azért is így nevezik; mert hogy ölében ő őrzi meg az új életre a szentek fejedelmének a testét, jog és érdem szerint a föld fejedelmét is neki kell a királyságba behelyezni."[35]

Az ottói *renovatio* eszmében mindenekelőtt a benne rejlő keresztény magot kell kiemelnünk, és Nagy Konstantin már keresztény birodalmára és – még inkább – Nagy Károly birodalmára kell vele kapcsolatban gondolnunk.

Ottó gondolkodása mélyen a károlyi tradícióban gyökerezett. Úgy érezte, hogy egyedülálló kapcsolat fűzi Károly hagyatékához.

Nagyapja, Nagy Ottó – mint láttuk – hosszú készülődés után végrehajtotta életének hatalmas fordulatát, és helyreállította Nagy Károly kihunyt birodalmát.

Ez a sorsfordulat csak akkor fedte fel értelmét, amikor felismertük, hogy egy hosszú, mind tényleges, mind jelképes értelemben vett azonosulási folyamat utolsó aktusa volt, aminek a révén Nagy Ottó azonosult Nagy Károly alakjával és szerepével. Az Ottó-dinasztia első képviselőjének tudatos összehangolódásáról volt szó a Nyugat Első Császárával. E lényegi és egyúttal tökéletesen tudatos hasonulási folyamatnak köszönhetően I. Ottó nemcsak a Nyugat új császáraként, hanem az új Nagy Károlyként tért vissza Rómából.

A Nagy Ottó végrehajtotta „azonosulási folyamat" nem egyedülálló eset a dinasztia történetében. Egy emberöltővel császárrá koronázása után unokája megismétli. Ahogy a nagyapánál, az unoka esetében sem Károly címének és méltóságának puszta kisajátításáról van szó, hanem egy – jóllehet e fogalom sajátos értelmében vett – belső rokonságon alapuló választás kifejeződéséről.

A nagyapa esetében ez az „azonosulási folyamat" egy érett férfi és uralkodó lassú és szerves belenövését jelentette egy másik érett férfi és uralkodó szerepébe és sorsába is. Az unoka azonban csupán tizenhat éves volt, amikor Nagy Károly rangját és szerepét magára vállalta. Nagyapja, apja császár volt: abban az értelemben, ahogy I. Ottó, III. Ottó nem alapító. A szimbolikus azonosulásnak ez az aktusa ennek ellenére nála is végbemegy, jelezve, hogy benne, III. Ottóban is működött egyfajta „károlyi szükségszerűség", ami arra kényszerítette, hogy ne csak utánozza őt, vagy egyszerűen feltegye koronáját, hanem belsőleg egynek tekintse magát az alapító császárral.

9

A keresztény nyugati típusú uralkodó ember Nagy Károlyban ünnepli műfaja első kiteljesedését.

Követői először származás meghatározta kötelékként jelennek meg. Öröklik rangját, vagy örökölhették volna, mert tőle származnak. A sorrend csak azokban az esetekben nyer szellemi tartalmat és ezáltal történelmi jelentőséget, amelyekben nem, vagy nem csak genealógiai kapcsolatot fejez ki, hanem férfiak olyan kapcsolatát, akik talán örökölték, de

talán nem is örökölték a keresztény nyugati típusú uralkodó ember fajtájához való tartozásukat, a rangból fakadó megbízatást és terhet azonban – és ez a fontosabb – minden esetben tudatos cselekvés révén választották életük tartalmául, mert belső parancsra egy ilyen szerepre érezték magukat elhivatva. A császári hivatal is hivatás. A két Ottó, nagyapa és unoka, tudatosan döntött ez élettartalom mellett: emellett és nem más hivatás, nem más tevékenység mellett. Nemcsak I. Ottónak, hanem még magának III. Ottónak is lehetősége volt a „választásra" – gondoljunk a solingeni tanácskozásra – dédapjának, I. Henriknek a szász-északi tradíció megszabta útja és a másik, a károlyi között, amelyre nagyapja lépett. És az unoka is ezt választotta magának. Más szavakkal ez azt jelenti: személy fölötti-mitikus módon ő is Nagy Károllyal és annak a szerepével azonosult.

A „mitikus azonosulás",[36] lévén hogy ez egyben tudatos ősválasztás is, csak ilyen esetekben jut tökéletesen jogához: ezen a legmagasabb szinten egy sors „választásává" is lesz. Az akarattal rendelkező ember szabadsága éppen abban áll, hogy – adottságokként benne rejtőző – sorslehetőségei közül egyet kiválaszthat a maga számára. Egy ilyen választás – jóllehet néha csak korlátozott értelemben – mindig sorsalkotó tett. Adott körülmények közt sorfordulóvá is válhat. Ez akkor következhet be, ha a választás egy olyan mitikus szereppel való azonosulást eredményez, ami azután a „szubjektív lét tartalmává" s ezzel egy személyiség történelmi-szellemi küldetésévé válik.

Ezt az azonosulást egy „mitikus nagysággal" a fiatal Ottó esetében egy sajátos ábrázolás segítségével bizonyíthatjuk. 998 áprilisától a függő fémbulláknak egy új típusa jelenik meg az ottói pecséthasználatban[37], amelyeknek képei és körfeliratai bizonyítékot kínálnak a keresett tartalmakat illetően.

A bulla hátoldalán a felfegyverzett Róma mellképe látható. Az elülső oldal érett, szakállas férfifejet mutat be, amely Nagy Károly egyik bullája alapján van megmintázva. Ennek ellenére a körfeliratban az akkor még nem egészen tizennyolc éves III. Ottó neve szerepel. A körfelirat másik része azonban kiegészíti és megmagyarázza e sajátosságot. Ez így hangzik: *Renovatio imperii Romanorum*. A római birodalmat úgy kell megújítani, ahogy azt egykor *ő* alapozta meg újra. Az ifjú utód „szubjektív létének" be kell kebeleznie az „őshöz" méltó aggastyánalakot, hogy ezáltal alkalmassá váljék nagy szerepére és hivatására.

III. Ottó károlyi ősválasztása nemcsak az ifjú császár „sorstervének" kulcsát adta kezünkbe, hanem ezzel egyidejűleg kilátást nyitott az e sorsterven belül egymásnak ellentmondó előfeltételek irányába is. A tizennyolc éves fiatalember, aki ezt a bullát vésette magának, sőt már a tizennégy éves fiú is, aki a sorsterhes „ősválasztást" véghezvitte – objektív oldalról szemlélve –, egy *régi szerepet* vett magára, és – szubjektív oldalról nézve – olyan tartalmak előtt nyitotta meg létét, amelyek egészen sa-

játos világhelyzetbe állították. E világhelyzet szövedékének hordozására és képviseletére ugyanis egykor egy hatvanéves, erős és hatalmas férfi volt hivatott.

Amikor negyvenkilenc éves nagyapja az ötvenkilenc éves Károlyt „utánozza", nem történik *saltus in natura,* ugrás a természetben. Az unoka azonban csak tizenhat éves volt, amikor császár lett, azaz amikor vele, benne ugyanez végbement.

Ezzel az ellentmondással terhelten – és III. Ottó sorsképletében nem ez az egyetlen – lépett ősei trónjára. Ettől sohasem fog megszabadulni, mert a „mitikus azonosulás", ami mint „ősválasztás" sorsává lett, éppen ehhez tapad.

De túl a nagy példaképen, Ottó szándéka és műve valamiképpen mégiscsak a sajátja. Megpróbált tapogatózva szimbólumokat keresni, hogy azt a tudást felidézze, ami ősképszerűen *benne* élt egy császár rangjáról és feladatáról. Ami azután létrejött, az a maga egészében sem ó-, sem késő római nem volt, de nem volt károlyi képződmény sem. Többször szemben találjuk majd még magunkat császári ténykedése valódi értelmével: sok jelenségről felismerjük majd, hogy végül mind egy öszszefüggő egészet alkotnak. Ezekről lehet önkényeskedés nélkül leolvasni az ottói világuralom vagy – helyesebben szólva – az ottói világbéke fenségesen finom, szellemi-lelki jellegét. Csak akkor vagyunk igazságosak *renovatio*jával szemben, ha művének ezt a jellegét hangsúlyozzuk. Amit Ottó akart, az nem hatalmi politika volt, sem a fogalom nemzetek fölötti-birodalmi, sem régies szász értelmében. Valójában az az igény munkált benne – jóllehet világosabban és tudatosabban kifejeződve, mint apjánál –, hogy birodalmának az egész világon, az egész keresztény oikumené fölött érvényt szerezzen, s méltósága akkori tényleges erejére támaszkodva reálisan és a legjobb reménnyel foghatott hozzá ennek a követelésnek a megvalósításához.

Bizonyos, hogy Gerbert-nek igen jelentős része van ez eszmekincs létrejöttében. A kontúrokat ő húzta meg ilyen élesen. De történelmi valósággá sohasem vált volna ez az eszmepiramis Ottó, az egész dinamikus középpontja nélkül és a világmegújítás képeinek ama gazdag, ábrándos nagysága nélkül, amelyeket a fiatal Ottó gyermekkorától lelkében hordozott – más szavakkal: az ő elhivatottsága és akarata nélkül. Gerbert volt az, aki már a Róma elleni bosszúhadjárat előtt felismerte, mennyire megnőttek a fiatalember szárnyai, milyen mélységet és erőt ért el eszmevilága. És fiatalos-izgatott humanista stílusában már akkor e szép szavakkal fejezte ki ujjongó üdvözletét:

Nostrum, nostrum est Romanum Imperium; dant vires ferax frugum Italia, ferax militum Gallia et Germania, nec Scythae nobis desunt fortissima regna. Noster es, Caesar,... qui summo Graecorum sanguine ortus,... Romanorum hereditario iure imperas, utrosque ingenio et eloquentia praevenis.[38]

„Azért írtam ezt – mondja Gerbert –, nehogy Itália úgy vélje, kihalt a császári palota, és hogy ne csupán Görögország büszkélkedjék császári kultúrával és római erővel. Mienk, mienk a Római Birodalom; nekünk adományozza erőit a termékeny Itália, a férfiakban gazdag Gallia és Germánia, és nem hiányoznak mellőlünk a szkíták szerfelett erős országai sem. És mienk vagy Te, Caesar, a rómaiak császára és Augustus, aki a görögök legnemesebb véréből származol, Te, aki hatalomban győzedelmeskedsz a görögök felett, a rómaiaknak örökösödési jog révén parancsolsz, és szellemben és ékesszólásban felülmúlod mind a kettőt."

Gerbert szövegének felütése nem igényel magyarázatot. Értelme a nyugati császárságnak a Kelettel szembeni akkori helyzetéből következik. Olykor bizony úgy látszott, hogy Bizánc áll Crescentius ekkor zajló római felkelése hátterében. Következésképpen hangsúlyozni kellett, hogy Itáliának is megvan a maga császára, és nem „egyedül" Bizánc a Római Birodalom képviselője és megőrzője. Csak a szöveg következő része vet fel egy kérdést: Itália és Németország a császáré; de hogy áll a helyzet Galliával és a kereszténység keleti országaival? A válasz kiolvasható a szövegből: ami a „mienk", az a Római Birodalom; ennek következtében ajándékozza valamennyi ország erőit a császárnak: *dant vires*. És noha Gallián, sőt Franciaországon is az akkori Nyugat-Németországot értették, a francia, aki e sorokat írta, itt bizonyára az *ő* Galliáját is odaérthette. „Nem hiányoznak mellőlünk", mondja aztán kissé elmosódottabban a „szkíták szerfelett erős országairól". Ezeken Magyarországot és Lengyelországot érti. De éppen Galliának az említése és a „szkíták országaira" történő célzás az, ami mintegy az egész koncepciót megvilágítja. Vajon nem maga Gerbert-e Galliának egy olyan „erője", aki az ottói birodalom nemzetek feletti céljainak szentelte magát? Vajon nem az ifjú nyugati keresztény Kelet országainak fejedelmei, a lengyel Boleszláv, a magyar István azok, akik magukévá tették a császár célkitűzéseit, és most azon vannak, hogy a megújított Római Birodalom „barátjaként és tagjaként", „testvéreként és munkatársként" (amicus et socius; frater et cooperator) csatlakozzanak e keresztény világrendhez? A világ élén egy *ingenium*, egy *eloquentia* áll: származásánál és kultúrájánál fogva görög, méltóságánál fogva, ami *iure hereditario*, atyja és nagyatyja római császári rangja révén illeti meg, római. Maga III. Ottó, *Otto Maximus*, ahogy nevezik, *Otto tertius, Romanus, Saxonicus et Italicus,... dono Dei Romani orbis imperator augustus*, ahogy önmagát nevezi[39], felette áll mind a görögségnek, mind a rómaiságnak: a keresztény császárban az az igény ébred fel, hogy egyetemes érvényre tegyen szert a Krisztus kormányozta világban.

KRISZTUS MEGJELENÍTŐJE

IMPERSONATOR CHRISTI

1

Takarékosan alkalmazott elemekkel jelzett palotaszerű baldachin – két oszlopon nyugvó tető – két színben tartott, stilizált virágokkal díszített függönye előtt ül a császár. Trónján – ezúttal nem az egyébként szokásos trónpad, hanem egy összecsukható szék, hasonló az úgynevezett „Dagobert király trónjához", amelyet ma a párizsi *Cabinet des Medailles*-ban őriznek – a vánkos sárkányfejű szörnyeken nyugszik, ezeknek az aranykörmei alkotják a császári szék lábát – megint csak úgy, mint „Dagobert trónja" esetében. A császár embermagasságúnál nagyobb alakja szakálltalan, mozdulatlan felsőtestű fiatalembert mutat be, merev frontális ábrázolásban. Nagy, tágra nyitott, dióbarna szeme kitekint a képből, elnéz kísérete tagjainak feje fölött, akiknek a jelenlétét észre sem látszik venni, holott azok szeretetteljes gondoskodással pillantanak fel rá. Hosszú, bokáig érő hófehér ing fölött, amely alól éppen hogy kilátszik egyik bíbor harisnyája, a császár gazdag, lila színű, arannyal és drágakövekkel díszített köntöst visel. Kékre cserzett bőrből készült, rövid szárú, puha csizmába bújtatott lába nyersfa-barna, alacsony zsámolyon pihen. Ruhájára halványzöld császári palást borul, amit nagy boglár fog össze a jobb vállon. A szertartásos beállítás, az egyenesen előre irányuló tekintet, a ruházat szabása és jellege, valamint az embermagasságúnál nagyobbra fokozott méretek az alakot minden véletlenszerűség és hétköznapiság fölé emelik.

Ha Ottó öltözékét összevetjük azzal, amit utódja, II. Henrik szakramentáriuma, egyik illusztrációján visel, föltűnnek a különbségek. Henriket állva ábrázolják, két kezében lándzsát és kardot tart. Hosszú tunikája fölött látszik szorosan testhez simuló ruhaujja és lábravalója. Ez nem papi viselet, míg elődje öltözéke határozottan papi jellegű. Ottó hosszú, fehér, kék tónusokba játszó inge ugyanolyan, mint amilyent a pap ölt magára a mise előtt; felsőruhája, az arannyal és drágakövekkel kivarrt császári köntös csak hosszú ujja miatt nem igazi papi dalmatika.

Henrik képe azt a jelenetet örökíti meg, amikor magasabb hatalmak császári méltóságra emelik; a feje felett a mandorlában megjelenő Krisztus megkoronázza; saskként az égből lecsapó angyalok hozzák neki hatalma hadijelvényeit: a lándzsát és a kardot, miközben a szentek, Ulrik és Emmeram, a karját tartják, ahogy a Biblia szerint Áron és Húr támasztja meg Mózes karját a csata alatt.

Ottó képén szó sincs felemelésről, kiválasztásról, harci hatalmi jelvényekről és papi támogatásról. A trónon ülő már *birtokosa* a világkirályságnak, nem csak most választja ki erre Isten; a fegyvereket sem csak most veszi át az angyali kezekből, hogy kiharcolja vagy megvédje a királyságot. Ottó képén éppen a világkormányzás békés jellege kap hangsúlyt. Akárcsak egy korábbi nagy béke-fejedelem, Augustus Caesar az aacheni székesegyházi kincs Lothar-keresztjének szép kámeáján, Ottó hosszú pálcát fog jobbjában, csúcsán madár – talán sas, a világ urának, Zeusznak a madara.[1]

Baljában a kereszttel ékesített világalmát tartja. Számára, a keresztény uralkodó számára ez hivatala legfontosabb szimbóluma: a világ összegező-allegorikus képmása, ami a kereszt jelével van megjelölve: a keresztény oikumené szimbóluma, amelynek Ottó legfőbb oltalmazója kíván lenni. Hogy ennek a „papkirálynak" az alakján ne jelenjék meg semmi harcias vonás, semmi olyasmit, ami földi világ-elfoglaltságára emlékeztet, mellőzték a sisakkorona, sőt bármiféle akkoriban szokásos császári korona ábrázolását. Ehelyett Ottó – éppúgy, mint vagy tizenöt évvel korábban apja a *Registrum Gregorii* (Musée Condé, Chantilly)[2] mesterének képén vagy egy emberöltővel később másodfokú sógora, egy másik „békefejedelem", politikai hagyatékának megőrzője, Szent István a magyar koronázási palástot díszítő képén – szőke fején timpanonszerűen megformált nyitott koronát visel három, arany liliomra emlékeztető ággal – a negyedik láthatatlan marad. Csak ez a széles, nehéz, díszes diadém kölcsönöz Ottó keskeny ifjúi arcának fenségesen méltóságteljes és gondterhelt jelleget.

A császár balján helyezkednek el világi nagyjai. A fegyverszimbolika az ő ikonográfiájukhoz tartozik. Így az első közülük, egy fehér hajú öreg ember, még a karddal jelenik meg, ami azonban itt aligha értelmezhető a támadás jelképeként, hiszen az öreg harcos hüvelyébe dugva a bal kezében tartja a szablyát, míg jobbja, mintegy figyelmezetőn a magasba emelkedik, úgy hogy ujjhegyei még éppen érintik a trónon ülő fiatalembernek a világkorongot hordozó jobb karját. Az aggastyánnak ugyancsak az uralkodóra emelt komoly és aggódó pillantása kíséri és megerősíti kezének szerető-figyelmezető gesztusát.

A fiatalabb harcos az öreg mögött lándzsát és pajzsot hord, az éberség és a védelem jelvényeit.

A császártól jobbra egyháza nagyjai állnak, két érsek könyvvel és palliummal: ismét egy egészen ősz öregember és egy fekete hajú sokkal fiatalabb.

Az ősz prelátus, akár egy mentor, aki tanít, tanácsot ad, óv és kísér, hosszú kezével megfogja a császári szék kék vánkosát. Akárcsak a világi öreg, ő is aggódó tekintettel néz fel az ifjúra.

Képén tehát ezek az öregek állnak a legközelebb az ifjú Ottó-sarjhoz. Alakjuk annak a „mozdulatnak" az örök hordozójává lett, amelyben az érett tanácsadóknak az ifjú világkormányzót illető szerető gondja jut kifejezésre.

2

Az evangéliáriumnak, az evangéliumos könyvnek, a császárábrázolással szemközti oldalán zöld pázsiton, üres háttér előtt, az űr kozmikus ürességében – tompa kékjét a képfelület felső szélén fáradtrózsaszínű csík határolja – négy allegorikus nőalak jelenik meg, hogy bemutassa hódolatát a világ urának.

A négy alak szorosan összekapcsolt csoportozatot alkot. A szemlélőnek jobb oldalukat mutatva, mezítláb, bár egyébként antikizáló-gazdag öltözékben közelednek az uralkodóhoz, csoportosításukat és tartásukat tekintve a Három Királyokhoz hasonlóan, akik ugyanennek a reichenaui iskolának az Új Testamentumhoz készített más illusztrációin a gyermek Jézus felé vonulnak.[3] Nem körülötte állnak, bizalomteljes odaadással és hódolattal, mint még apjának Chantillyban őrzött fenségképén a négy allegorikus nőalak. Jönnek, tiszteletteljesen meghajolva, épp arra készülve, hogy térdre hulljanak a szemközti képoldalon trónoló alak előtt. A fejük fölött elhelyezett felirat szerint ők négyen *Roma, Gallia, Germania* és *Sclavinia*, azaz a keresztény nyugati ottói oikumené egészének megszemélyesítői.

Ajándékokkal jelennek meg császáruk előtt.

Róma – érett asszony kék ingben és sárga köntösben, fején fantáziakoronával – karjáról hosszan lecsüngő kendőn gyöngyökkel ékesített aranytálat hoz, amelyen két, már felismerhetetlen kékes színű tárgy és – négy rubingömb között – egy négyszögletes kő fekszik. A mögötte lépkedő Gallia bizalmasan a vállára teszi kezét. Galliának is a fríg sapkára emlékeztető fantáziakorona van a fején. Fiatalabb Rómánál. Alakját világoskék hosszú ing és halvány ibolyakék tógaszerű felsőruha fedi. Ő a béke szimbólumát, az olajágat hozza. A harmadik, Germánia, fiatal asszszony, szintén fantáziakoronával ékesítve, kék ruhában és világoszöld köpenyben, ami a korona alatt fejét is befedi, Fortuna arany bőségszarujával, a gazdagság és a szerencse szimbólumával jelenik meg. A bőségszaruban öt, kereszt alakzatba rendezett drágakő látható. Míg Róma haja bronzszínű, Galliáé fekete, Germániáé szőke, a negyediknek és a sorban az utolsónak, Sclaviniának, egy fiatal lánykának a haja, arca és szeme is dióbarna. A vörös bársonnyal szegélyezett világoskék ruha felett lila színű felsőruhát hord. Nagy bal kezét üdvözlésre emeli; a jobban aranyalmát tart. Ő is koronát visel, de egy *corona muralist*, mellvédekkel díszített koronát. A nyugati ottói világ védőfalát képviseli, a határvidéket, amelynek keleti tartományai jelentik a nyugati keresztény oikumené végét. Ezen a képoldalon csupán az ő *corona*ja idéz fel valami harciast: de még ez is a *Res publica Christiana* védekező, nem pedig támadó jellegét hangsúlyozza. A corona muralist a római *duces*, a hadvezérek is a bátor védekezésért kapták kitüntetésként a szenátustól, nem pedig egy erődítmény vagy város bevételéért.

Sclavinia volt a négy alakból álló csoport utolsó tagja. Ugyancsak négyen voltak a császár körül álló tisztségviselők. Négy rubingolyó mellett Róma egy négyszegletes követ nyújtott az uralkodónak, Germánia, bőségszarujában öt drágakövet, amelyek azonban keresztet formáztak (a négyesség). A trónon ülő vállmagasságától egy négy „virágból" alkotott sor díszíti az Ottó háta mögött függő tompazöld kárpitot. Efölött egy második sor következik négyszer négy „virágból". Végül egy harmadik, ismét négy virágból. A függöny alsó, fáradtrózsaszínű részén, magán a trónon és az emögött részben még látható rövid, lelógó kárpiton fehér vagy sötétvörös díszítmények helyezkednek el – a sötétvörösekből megint négy –, ezek ismét négy egységből állnak vagy négyes osztatúak.

A négy jelenléte a teret jelentette az emberiség ősi számszimbolikájában: a négy világtájat, a világmindenséget, a „tökéletes körforgást", az ellentéteknek egymásban való megszűnését, a tökélyt.[4] Ahol azonban a néggyel együtt – többnyire a négyszög körül vagy benne – a kör is megjelenik[5], ott minden cselekvés, minden kép, minden elrendezés vagy akár egy sátortető is *valamennyi* néppel kis égboltja alatt, a világ szimbolikus mása, ami szent, kozmikus értelmet hordoz.[6]

Érvényes ez ennek a reichenaui evangéliáriumnak a fenségképére is.

A császár bal keze a *sphaera mundi*t, a világgömböt tartja felfelé a kereszttel. Ha elmerülten szemléljük a képet, a korong és keresztje úgy ragyog fel, mint az egész értelemadó kisugárzási pontja.

A világalmák esetében – az őket kezükben tartó uralkodók uralta világnak a jelképei – a kereszt vagy a kettős kereszt általában a világgömb *fölött* helyezkedik el, és nem a *gömbön* magán. Itt azonban a világkorongon van a kereszt és olyan nagyra rajzolva, hogy az a benyomásunk támad: a világkorong köre négy részre oszlik.

A császár karját balra a magasba nyújtja, kezét fölemeli, minek következtében a korong vállmagasságba kerül, és metszi azt a vonalat, ahol a függöny fáradtrózsaszíne tompazöldbe vált át. Így a nagy aranygolyó, ezüstszínű keresztjével mintegy szabadon lebegve világít ki a képből, és felfedi az egész ábrázolás rejtett értelmét, a *sensus allegoricus sive mysticus*t, az allegorikus vagy misztikus jelentést.

Ez az ottói *kozmosz* szimbolikus képmása – azt jelenti 'világ' és 'rend', de ugyanakkor azt is, hogy 'ékesség'; és a 'rendből' és az 'ékességből' következően: 'hódolat'; itt hódolat egy legfőbb előtt: tehát 'udvari szertartás' és azután még 'dicsőség', 'megbecsülés', 'ragyogás'.[7] Így tárulnak fel előttünk – a görög *Κοσμος* szó különösen összetett jelentéslehetőségeitől vezetve – e kozmikus képet illetően az értelmezés még távolabbi perspektívái.

A kozmikus meghatározottságú négyes szám még egyszer felbukkan ezen az ábrázoláson: a háttér oszlopfőin kettős arcok formájában négy arc látható. Ezektől vezet mindkét oldalon az oszloptörzs a császárt körülvevő kétszer két alakhoz. Az utóbbiak, mindkét pár önmagában, ismét kettős lényegű egységet alkotnak: az öregkort és az ifjúságot szemléltetik. Az oszloptörzsek, amelyeknek fejezetei a kettős arcokat hordozzák, mintegy áthaladnak alakjukon: az oszlopok lába a kép alsó szélén, a lábuk *előtt* jelenik meg – ők maguk részben a talapzaton állnak –, holott a két oszloptörzs és oszlopfő az általuk hordozott tetőzettel a két harcos, illetve pap mögött helyezkedik el. Annak eredményeként, hogy ilyen sajátosan kapcsolódnak az oszlopok törzséhez, alakjuk részben ezek egységének, vagyis az ábrázolást hátrafelé lezáró architektúrának, építménynek is részévé lesz.

A képen ez foglalja el a korábbi császárábrázolásokon szokásos *Uraniszkosz* – kicsiny égbolt – vagy *Tabernculum* – kunyhó, sátor, szentségház – helyét, jóllehet az az „építmény", amit most magunk előtt látunk, első tekintetre sokkal inkább 'házra' vagy 'palotára' emlékeztet, mint a régebbi korok fantáziaépítményei.

Téglavörös cseréppel fedett teteje, amely timpanonszerű homlokzata révén „valódi" tető képzetét kelti, az eredeti ház- vagy kunyhóforma utánzatának tűnik. A világoskékre festett homlokzatnak még egy apró, de azért felismerhető ablaka is van. E „ház" két végén, ott, ahol a tető csúcsban végződik, aranyozott tollforgókra emlékeztető díszítmények nyújtózkodnak, amelyek fent éppen érintik a kép aranykeretét.

Az alaposabb vizsgálódás eredményeként azonban csakhamar semmivé foszlik a 'ház' illúziója. A korábbi ábrázolások baldachinjai négy, sőt néha még több oszlopon állnak; itt ezzel szemben a 'palotát' – mint már említettük – csupán két oszlop tartja. Ezeknek az oszlopoknak a lapos fedőlapja frontálisan áll szemben velünk. Mihelyt ezt észrevesszük, a kép képzeletbeli építészeti viszonyrendszerré *laposodik,* a timpanon pedig e kapcsolat egyik oldalának egyszerű grafikus kiemelésévé minősül át. Ekkor nyilvánvalóvá válik, hogy ennek az 'építménynek' egyáltalán nincs mélysége. Úgyszólván kétdimenziós: puszta kapu, bejárat, ami el van függönyözve. E kapu mögött már semmi sem látható; ő maga is mindenfajta környezettől megfosztva áll a képfelület tompakék ürességében.

Ez az elfüggönyözött nyílás azonban, amelyet a tető, a két oszlop, a négy alak és a császár mögötti rövid függöny szegélye határol, egy nagy négyszöget alkot, mintegy belső keretet a császár alakja körül. Ez ugyanis felfelé diadémja csúcsos díszítményével, kétoldalt pedig félig kinyújtott karjaival és a felemelt hatalmi jelvényekkel kitölti a négyszögben a kárpit felületét. Ezáltal újra megjelenik a kozmikus négyes szám, először a kapu négyszögében, másodszor a négy kísérő öregségének és ifjúságá-

nak vitális egységében. Bejárat, amelyet az öregkor és az ifjúkor kettőssége, valamint az oszlopfők janusi jellegű ikerfejeinek kettőssége szegélyez. A janusi hagyomány – korábban hoztunk már erre példákat – az Ottók idejében még valóban elevenen élt Rómában.

Összefoglalva:

A királyi ember maximális felmagasztalását bemutató képen a világcsászár alvilági szörnyek felett trónol, ülőhelyét ezeknek a karma és feje hordozza. Jobbjában az uranoszi jelvényt – hosszú, az ég felé mutató aranypálca, hegyén a madárral, amely ősidők óta közvetítő az égi és földi között –, baljában azonban a khtonikus jelvényt – nagy, ezüsttel négy részre osztott aranykorong, a világ: a *mundus* feletti uralom szimbóluma, amelynek elkötelezettje – tartja a világgal szemben mint annak képmása és jelképe: mint 'kör és kereszt'[8], a négy részre osztott kozmosz szimbóluma.

4

A kettős lényegű (duplex *subiectum*) szférák nemcsak az általunk korábban elemzett sajátos, komplex és közvetett módon érintik meg a császárt – ő maga is kettős lény *(polysemus)*, véges emberként részese a végtelennek *(ut habeant esse absolutum in se)*, e vonatkozás révén függő viszonyban áll egy másikkal, mint a fiú az apával, a szolga az úrral, mint a fél a kétszeresével, mint a rész az egésszel.[9] Ez a viszony azon a művön – képén – is szembetűnik, amellyel Ottó *sub specie aeternitatis*, az örökkévalóság jegyében, próbálta magát kifejezni. Az egész, amelynek része, Isten. Kora Krisztus-központúsága következtében a császár itt Krisztus 'ikerképződményévé' lesz: Krisztus figurájává és képmásává tettben és mozdulatban, szóban és képben.[10]

Így válik azzá a „kettős lényegű gigásszá" *(geminae gigas substantiae)*, amiként – egy zsoltár szavait követve – már Szent Ambrosius a királyi-győzedelmesen fellépő Krisztust megénekelte: a *Deus-Homo* (az Istenember) „alakmásává", ahogy a keresztény uralkodót egy angol író, az úgynevezett York-i Anonymus még 1100 körül is nevezi.

A *gigas* kifejezés Ambrosiusnál nem csak Krisztusnak, az emberi-isteni imperátornak a hatalmasan megjelenő – *procedens de thalamo suo* – kolosszális alakjára vonatkozik, hanem általában is része a fenség jellemzésének, és mint ilyen keleti, feltehetőleg iráni eredetű.[11] A rokon elképzelések következtében azután – ahogy láttuk, az Ottók körében is – Krisztust, a királyt is *gigas*nak, mindenek között a legnagyobbnak nevezik.

Ha most még egyszer visszatérünk e „kettős lényegű gigász", a császár „tükrözésének", „tükörképszerű feldolgozásának" – II. Ottó felségképének leírásakor már tárgyalt – eszméjéhez és témájához, akkor lassanként felismerjük, hogy valamennyi olyasfajta kifejezés, mint *μιμητήζ, persona, imago, mediator, typus* a színház fogalomköréhez is hozzátartozik. Ez nem

véletlen. Ha például egy *χριστομιμητήζ*-t, Krisztus utánzóját megkoronázza az, akinek a *persona*ja – és ilyen példákat láttunk –, akkor itt egy színpadi jelenetként is értékelhető cselekvésről van szó, egy *theatrum mundi*ról, világszínházról, a kifejezésnek abban az értelmében, amit a királyság és az udvari szertartás kezdettől kölcsönzött neki.[12]

A színjátszásnak Rómában mind az Ottókat megelőző időkben, mind az Ottó-korban vannak nyomai. Tudjuk, hogy Észak-Itáliában a 10. században színjátékokat adtak elő, és feltehető, hogy Hugó, Marozia és Alberich udvaraiban mitológiai tartalmú jeleneteket mutattak be.[13]

A *Graphia*ban – „Rómának az arany városnak leírása" – nem véletlenül illesztik a *De scena et orcistra* és a *De officiis scene* c. két fejezetet a *De scena et imperialibus* és a *De coronis imperatorum* c. fejezetek közé[14]: a színpadiasság az Ottó-kor és az Ottók utáni kor Rómájában is jelen volt, és a kortársak legalábbis sejtették összefüggését a szertartásossággal. Különböző, általánosan ismert nevek mellett e kor színészeit *thymelici*nek hívták, a görög *ϑυμελή* szó után, ami a színházban az áldozati asztalt, Dionüszosz oltárát, később általában is színházat, színpadot jelenthetett.[15]

Ha már felismertük, hogy képén III. Ottó az isteni királynak, Krisztusnak a *μιμητήζ*-e, *persona*ja, *imago*ja, *mediator*a, *typus*a, akkor a képzeletbeli teret illetően, amelyben trónol, egészen sajátságos magyarázat kezd alakot ölteni.

A háta mögött álló 'palotáról' kiderült, hogy mélység nélküli kapu, amelynek kárpittal fedett négyszöge előtt magaslik Ottónak a világuralkodó gesztusait mereven és szertartásosan előadó kolosszális alakja. Ottó Krisztust, a világkirályt „játssza".

A mögötte lévő házat kora nyelvhasználata latinul *tabernaculum*nak nevezi, görögül *σχηνή*-nek vagy *σχὰνοζ*-nak. Mindkét esetben olyan szavakról van szó, amelyek jelenetet, színpadot, színházat *is* jelenthetnek. Augustinus még utal is arra az aktusra, amely e díszlet előtt lejátszódott: „abban a csillagsátorban harcolt a császár értünk": *in ipso tabernaculo imperator militavit pro nobis*. A „császár", akire itt Augustinus gondol, Krisztus.[16]

III. Ottó felségképének tartalma is egy aktus: cselekmény, történés, ami, képként megformálva, színpadi hangsúlyokat kíván. A palotaszerű *σχηνή* előtt ülve Ottó fogadja azoknak az országoknak a hódolatát, akik a másik képoldalon trónjához közelednek. Éppen ez a szemléletesen bemutatott 'aktus' teszi ezt az ábrázolást az egész Ottó-kori miniatúrafestészet egyik legjellemzőbb termékévé. Az Ottó-kor művészetének ábrázolásai egyébként is ilyen színpadi 'cselekményszerű' hatást keltenek. A monumentális festészet terén például a Reichenau szigetén fekvő Oberzell Szent György-templomának falképei vagy a miniatúrafestészetben azok a képek, amelyeken az „alakot öltött mozdulat" jelenetszerűen is értékelhető, cselekvéssé sűrített szellemi történést tesz láthatóvá. Így többek között olyan valóban nagyszerű kompozíciók, mint a *Híradás*

a pásztoroknak (Reichenau), a *Krisztus szól a tanítványokhoz* (Reichenau), a *Levétel a keresztről és sírba tétel* (Reichenau), a *Krisztus mennybemenetele* (Köln). Különös figyelmet érdemel a *Registrum Gregorii (Trier)* mesterének egyik miniatúrája, amely az írás közben a Szent Lélektől ihletet kapó Nagy Gergely pápát ábrázolja. Írópultjával ő is egy *σχηνή* előtt ül, amely – bár öt oszlopon nyugszik – a timpanon és a tető révén a III. Ottó háta mögött látható 'palotához' hasonlít. Ez a 'színpad' is – részben legalább – függönyökkel van beaggatva, amelyek közül az egyik éppenséggel a 'színpadszerkezet' tagolására szolgál, és lehetővé teszi, hogy nézői lehessünk a kis 'cselekménynek', ami – a főalakhoz viszonyítva – e 'kulissza' mögött játszódik: a pápa írnoka íróvesszejével lyukat szúrt a függönynek abba a részébe, amely a színpadot tagolja, és őt magát az elmélkedő pápától elválasztja, hogy a szentet ihletettségében meglesse.

Valamennyi idézett kép jelenetszerűen is értékelhető, olyan aktusok ábrázolásai, amelyek cselekménye spontán módon tovább játszható, bemutatható, előadható a szemlélő képzeletében.

5

A szóban forgó *Registrum Gregorii*hoz egykor hozzátartozott egy már említett, most a Musée Condé Chantillyben őrzött lap, amely a diadalmasan trónoló fiatal Ottó-császárt ábrázolja, körülötte országai megszemélyesítőivel. „Az ajánló versek II. Ottó békés korát dicsérik, akinek a halála előtt Ekbert, Trier érseke a könyvet székesegyháza számára megrendelte. A hódoló alakok *Germania, Francia, Italia, Alamannia.* Akárcsak a képi gondolat, a stílus is visszakanyarodást jelent az antikvitáshoz. Az ábrázolóeszközök biztos kezelése, a harmonikus mozgás, az arcok szabályos szépsége, a fényes színesség, a világos, levegős hátterek, még maga a képkeret is csak antik példaképek felhasználásával és egy irántuk mutatkozó szokatlan érzékkel magyarázható, ami ezt a mestert kora valamenynyi más mestere fölé emeli. Az itt létrehozott császárkép a leghatásosabb az Ottó-kor összes uralkodói képe közül. Az uralkodó méltósága, a fejedelmi hatalom fensége egyetlen más képen sem jelenik meg ilyen tiszta nyomatékkal, egyiken sem hat ilyen erővel a mellékalakoktól való távolság, a főalak megemelt helyzete és kiemelkedő nagysága, az architektúra adta keret."[17]

A chantillyi lap császári ifja a fényes világkirály. Országai női megszemélyesítői nem hódoló menetben vonulnak el előtte, hanem körülállják, és ő élénk tekintettel pillant le rájuk. A négy fiatal asszony közül derűs szépségében bomlik ki *Otto imperator August(us)* – ahogy a felirat megszólítja – fiatalosan lendületes kolosszális alakja. Világos ibolyaszínű ruhában és cinóberpiros palástban, aranydiadémmal koszorúzva – ami bár nem olyan súlyos, mint az, amelyet evangéliáriumában lévő képén

III. Ottó visel, mégis hasonlít hozzá –, kezében a hosszú uralkodói jogart és a *sphaera mundit* tartva, amelynek arany alapján azonban a vörös kontúrral kirajzolt kereszt nem ezüstszínű, hanem ugyancsak arany, trónpadon ül egy csillagsátor, egy nehéz, nemesen antikizáló egyszerűséggel és nagysággal megrajzolt *tabernaculum* előtt. A világkorong kisebb, mint az evangéliárium képén látható; a császár nem tartja fel félig kinyújtott karral, mint III. Ottó, hanem szívgödre fölött melléhez szorítja, ami még inkább aláhúzza császár és kozmosz egységét.

A néhány évvel később és már III. Ottó megbízására készült úgynevezett Iosephus-lap – egy elveszett Ottó-kori díszkézirat töredéke – a kolosszális császári alakot ugyancsak trónpadon és egy tabernákulum előtt mutatja be, de már a két harcos és a két prelátus kíséretében, mint az evangéliárium képén. Ez – főleg ami a császárfigurát illeti – bizonyosan a chantillyi lap másolata, „az egyedi részletek gondos felhasználásával, de a formanyelvnek a merevbe való átváltásával."[18] Ahogy az evangéliárium képén, a jobb könyvoldalon a Iosephus-laphoz is hozzátartozik a négy allegorikus asszonyalak ábrázolása, jóllehet ezekből hiányzik az evangéliárium négy asszonyának izgatott tömörsége. Itt a nevük *Italia, Germania, Gallia és Sclavinia.* A Három Királyok ábrázolásain a „csoportosítás és tartás" – mint már említettük – ugyanarra a festőiskolára vall, mint a négy asszonyé: ott a királyok a gyermek Jézushoz, itt az asszonyok Jézus megjelenítőjéhez közelednek.[19]

Az evangéliárium fenség-képe a császáralak növekvő hieratikus szigorával és merev frontalitásával tűnik ki, mint ahogy „a szimmetria szigorúbb érvényesítése is tiszta ünnepélyességet" fejez ki.[20] Láttuk, hogy a trónon való elhelyezkedés módja, a kitárt karoknak a törzzsel és a fejjel együtt kereszt formát alkotó mozdulata következtében a császár már az aacheni képen milyen messzemenő hasonlóságot mutatott a Krisztus-ábrázolásokkal. Az evangéliáriumi képen a mondottakat kiegészíti még „Krisztus utánzója" arcának típusa is – bizánci minta szerint két körből állítják össze, míg a harmadik kör, a glóriáé itt hiányzik –, valamint állán a kicsiny vonalak, amelyek korának szakálltalan Krisztus-ábrázolásain is megjelennek.[21] Úgy hat, mint egy nyílt-titkos, alig észlelhető jel, ami mintegy felhívja a kép beavatott nézőjének figyelmét a trónoló császár *impersonator Christi* szerepére.

Végül a bambergi *Apokalipszis* koronázási képén a kompozíciós séma még a Krisztus töviskoronával való megkoronázását bemutató ábrázolásokkal is rokon vonásokat mutat.[22] E két lépcsőben felépített kompozíciónak a felső képmezőjében a császár trónol, jobbjában a hosszú uralkodói pálcával, baljában a szívgödre előtt tartott világkoronggal. Két oldalán az Apostolfejedelmek állnak, jobbra Péter, balra Pál, akik koronát – az ismert diadémot – helyeznek fejére. A kép alsó felén található a négy nőalak, kettő Péter, a másik kettő Pál lába alatt, míg a közép – a császár trónpadja alatti rész – a lehető leghatásosabb módon 'üresen' marad, azaz

az aranyalap misztikusan ragyogó végtelensége tölti ki.[23] *Distincte gentes famulantur dona ferentes*: „Szolgáló népek ajándékokat hordanak elő."

Ez a koronázás semmiképpen sem a Péter és Pál előtti keresztény alázat kifejezése. Épp ellenkezőleg: éppúgy, mint Bizáncban a császári méltóság apostoli hivatalként való felfogása jut benne képi kifejezésre. Amikor a koronát felteszik, az apostolok szolgáló papok egy trónoló fejedelem: Krisztus megjelenítője, a *χριστομιμητής* előtt. A megkoronázott feje fölött a következő felirat áll:

Utere terreno, caelesti postea regno.
„A földire is ugyan, azután azonban a mennyei királyságra."

6

Most, ebből a távlatból szemlélve, hirtelen távoli összefüggésekre utaló jelentését nyer mindaz, ami III. Ottó ábrázolásairól *hiányzik*, holott hagyományosan része volt az egyéb császárábrázolásoknak,

Láttuk, hogy a *σχηνή* Ottó mögött nem kicsiny eget, nem *palatium caeli*t (égi palotát), hanem *scena... in modum domus*t (ház formájú színpadot) ábrázol; nem is angyalok szegélyezte égboltozat abban az értelemben, mint a tabernákulum II. Károly császárnak a St. Emmeramban őrzött *Codex Aureus*ban található ábrázolásán. Ottó nem is az allegorikus fátyol és boltozat alatt trónol, mint ugyanaz a császár a párizsi Vivian-biblia ábrázolatán, akit megáld Istennek a boltozat közepéből kinyúló jobb keze. A római falakon kívüli Szent Pál S. Calisto-bibliája fenségképének gigantikus császáralakjával ellentétben – megint Kopasz Károlyról van szó – Ottó nem magasodik egy fölötte emelkedő égi palota terébe sem. Ott a császár fejét és vállát kiemeli a földi régióból; az égből angyalok köszöntik, és a négy erény alkotja társaságát. A *Codex Aureus* II. Károlya is égi hatalmakkal áll kapcsolatban: magasan fölötte az istenség áldó keze lebeg, és a legmagasabb égi szférából két angyal lép hozzá segítséget kínálva neki. Az aacheni képről szóltunk: vállával és fejével Ottó ifjú apja ott is túlemelkedett a földi régión, miközben az Atyaisten jobbja megkoronázott fején pihent. A továbbiakban az is természetesnek fog tűnni számunkra, hogy a császár nem a tabernákulum baldachinja *előtt*, hanem az *alatt* ül, mint ahogy azt például II. Károly teszi. Az antikvitás is ezt az ábrázolásmódot részesítette előnyben. Nagy Theodosius Madridban őrzött ezüstpajzsa – például – az uraniszkosz *alatt* mutatja be a császárt és két fiát. Aacheni sírja felett Nagy Károly képét is „egy aranyozott ív alatt helyezték el".[24] Sőt végakarata szerint még magának a holttestének is egy mészkőből és márványból emelt hatalmas boltozat alatt *(tugurium ex calce et marmoribus valde compositum)* kellett a sírban tró-

nolva ülnie.[25] Most viszont a chantillyi kép II. Ottója és az evangéliárium III. Ottója a *tabenaculum előtt*, a *scena... in modum domus előtt*, nem pedig alatta ül.

Tovább szemlélve az evengéliáriumot, feltűnik, hogy III. Ottó alakja nem emelkedik ki abból a keretből, amit mögötte a kárpit határol. Semmiféle feje mögött vagy fölött, esetleg melle előtt lebegő fátyol vagy kendő nem emeli fel egy fölötte boltozódó tabernákulum égi tartományába, mint még II. Károlyt; vagy nem törekszenek arra, hogy feje az égi régióba nyúljon fel, mint ahogy ez II. Ottó aacheni képe esetében történik; fejét sem övezik feléje hajló felsőbb hatalmak, mint képeiken a legtöbb korábbi császárét. Épp ellenkezőleg: képén semmi sem utal égi szférák vagy hatalmak jelenlétére.

Ezek ugyan a Chantillyban lévő képről is hiányoznak. Az ábrázolás keltette összbenyomás – ahogy már megvizsgáltuk – ennek ellenére még tökéletesen más. A Chantilly-képpel ellentétben a csak tizenöt évvel később keletkezett evengéliárium előadásmódját a merevség már jelzett jegyei jellemzik. A harmadik Ottónál eltűnik a második arcvonásainak fiatalos teltsége; a chantillyi kép alakjának megnyerő természetessége és mozgékonysága az evangéliárium bemutatta alaknál hieratikus merevségnek ad helyet.

Az evangéliárium császára úgy hat, mint akit különös módon semmiféle kapcsolat nem fűz környezetéhez. A képből kitekintve, maga elé meredve, mintha egy látomás tartaná fogva, tudomást sem vesz kísérői szeretetteljes hódolatáról; elnéz az ajándékot hozó asszonyok menete mellett is. A távolság, amelyben trónol, áthidalhatatlan. A négy asszony feléje vonul, anélkül hogy valaha is elérné. A Chantilly-kép Ottóját még nyájasan körülállták. Az evangéliárium Ottóját ezzel szemben „a sajátos messzeség", „a hangtalanság", az érzékileg megjelenített dolgoknak a „szelleme" fogja körül, ami itt most „a distancia pátoszának" vagy még inkább egy világmagány pátoszának kifejezésévé lesz; annak a világmagányát fejezi ki, akitől mint példaszerűen tükröző *gemina persona* külsőt és szerepet kapott, hogy most bemutassa azokat. Elődjének homlokát az aacheni képen Isten szerető keze érintette; utódjának képén megint csak az istenség keze fogja hatalmának szent szimbólumát, a koronát a császár fejére helyezni. Ezzel szemben *ezt a χριστομιμητής*-t itt semmiféle oltalmazó égi vár nem fogadta be, nem jönnek angyalok, hogy erősítsék, semmilyen *dextera Dei*, Isten jobbja nem jelenik meg ifjú feje felett.

7

Az antik példáknak a külsődleges, formális befolyása, ami a Chantilly-laptól kezdve világosan kimutatható az Ottó-kor császárábrázolásain, az imént utolsókként idézett fenség-képeken lehetővé tette, hogy lemond-

janak minden olyan motívumról, amelyek a császárra kívülről – akár ha felülről is – jövő segítségre vagy gyámolra utalnának. Ezzel a kolosszális császári alak korábban elképzelhetetlen kiemelését és elkülönítését érték el. Ez hozta létre a „distancia – említett – pátoszát".

Ennek a fenséges világmagánynak azonban már semmi köze a gyermek elhagyatottságához, amiben élete kezdetén III. Ottónak része volt. Nincs köze – egyébként időlegesen megjelenő – szerzetesi magányához sem, hanem egy rendkívül tudatos, tisztán jellemzett korai érettségnek az adekvát kifejeződése.

Elbeszélésünk során többször rámutattunk arra, mennyire megnőtt Nagy Károly kora óta az „utazó uralkodóval" szemben az Istenhez hasonlatosan a trónszéken ülés motívumának, az ülő uralkodó ősképének a jelentősége.

Sőt III. Ottó kora – mint már említettük – Nagy Károlyt még a sírjában is trónra ülteti. És éppen III. Ottó az, aki egy új pecsétformával elősegíti ennek a képzetnek a megszilárdulását. 997–98-tól pecsétjein a Nyugat császárát nem állva, nem is félalakban vagy mellképben ábrázolják, hanem hieratikus, frontális merevséggel a trónpadon ülve, olyan formában, ami eszméje szerint nagyon közel áll a császárábrázolások Ottó császárának, elsősorban az evangéliáriumi kép III. Ottójának a trónon való elhelyezkedéséhez. Ez az „újítás" jellemző módon olyannyira megfelelt a középkori ember képzeletében az uralkodóról kialakult elképzelésnek, hogy – miután a magyar király azonnal, a francia a 11. században, később pedig a többi király is átvette – egyenesen a középkori király pecsétképévé lett.[26]

A trónon ülés, a pecséten csakúgy, mint a képen – mint már Nagy Károly testi-látható trónolása az aacheni székesegyházban álló kőszékén – szemlélhetővé teszi, azaz megjeleníti az uralkodó ember Istenhez való hasonlóságát. Pecsét és kép a király eme – az istenfiúság képzete révén képmássá és jelképpé lett – Istenhez való hasonlatosságának kifejezője, aminek azonban semmi köze sincs egy halandó ember valamiféle megistenüléséhez; akkor sem, ha ennek az ábrázolás révén kifejezett magatartásnak ténylegesen része egy már csaknem emberfeletti, valóban isteni önmagával való megelégedettség.

Éppen ezért lehet lemondani a transzcendens segítség és gondoskodás minden fajtájáról: angyalokról és erényekről, evangélista szimbólumokról és misztikus fátylakról, sőt még magának az Atyaistennek az áldó kezéről is. Mert: „Aki Engem lát, az az Atyát látja; higgyétek el, hogy Én az Atyában vagyok, és Ő énbennem: Én és az Atya egyek vagyunk." A kép pedig így szól: „Én és a császár egyek vagyunk. Én benne vagyok, és ő bennem van."

Ahogy a császár származása miatt testileg áll távol törzsétől és népétől – hiszen „görögnek" nevezték –, úgy távolodik el beállítódása következtében szellemileg is környezetétől, alattvalóitól. Fensége magaslatán az a

világmagány jutott osztályrészéül, amit evangéliáriumának képe olyan hatásosan jelenít meg. Isten is magányos; csakhogy az Ő magánya tulajdonság, nem valamiféle hiány vagy hátrány. Ugyanez a helyzet a császárral is: csak elkülönítettsége és magánya teszi méltóvá megbízatására.

Ego Otto gratia Dei Romanorum imperator augustus constitui hanc legem non solum praesenti et futuro sed etiam preterito tempore profutura et in aeternum valere praecipi.[27]

„Én, Ottó, Isten kegyelméből a rómaiak fenséges császára alkottam e törvényt nem csak a jelenkor és a jövő hasznára, hanem az elmúlt koréra is, és megparancsoltam, hogy mindörökké érvényes legyen."

Egy isten szól így – vagy egy olyan ember, aki meg van győződve arról, hogy Istene kegyelme tette császárrá: a maga képmásává és helytartójává a földön.

JÉZUS KRISZTUS SZOLGÁJA – AZ APOSTOLFEJEDELMEK SZOLGÁJA

SERVUS JESU CHRISTI – SERVUS APOSTOLORUM

1

„A pontosabb megfigyelés azt mutatja, hogy a legtöbb ember életében felfedezhető egy bizonyos terv, amit saját természete vagy az őt vezérlő körülmények mintegy előírnak számára. Ha életviszonyai még oly változók és változékonyak is, végül mégis kirajzolódik egy olyan egész, amelyben észrevehető bizonyos összhang. Akár külső hatás, akár belső ösztönzés mozgatja az embert, pontosan megmutatkozik egy meghatározott sors irányítója is, bármily rejtetten működik: igen, ellentétes okok sokszor ennek az irányába hatnak."[1] Az ellentétes okok, amelyek egy meghatározott sors értelmében mégis összeillenek, úgy tűnik, közelebbi részletek felé vezetnek bennünket. Rámutattunk már arra, hogy III. Ottó élete és tettei nem mentesek az ellentmondástól. Ennél a fiatalembernél, aki egy szokatlanul bonyolult és sokrétű leszármazási kapcsolatrendszer végpontján áll, a sorsösszetevőknek olykor kábító gazdagsága és változatossága figyelhető meg. Ezek nagyon könnyen megzavarják a képet, s olyan vélekedések és ítéletek területére csalogatják a kései megfigyelőt – aki mindenképpen a logikusan egyértelműt keresi –, ahol az a veszély fenyegeti, hogy elmosódik, sőt eltorzul előtte az egykori valóság arculata, aminek éppen a sokértelműség a jellemzője. Így jönnek létre a különféle „romantikus" és „reálpolitikus" Ottó-figurák, amelyek – amennyiben egyáltalán *valódiak* – mindig csak a fél arcát, mindig csak egy részét képviselik és mutatják be az ottói személyiségnek, anélkül hogy a lényében ható „egymásnak ellentmondó indítékokat" számításba vennék.

Ennél a fiatalembernél nem szabad csodálkoznunk, ha benne közvetlenül a világkirály mellett, akinek képi és írásos kifejeződését az imént vizsgáltuk, azonnal az alázatos vezeklőre és a töredelmes bűnösre bukkanunk, olyan minőségekre, amelyek éppúgy hozzátartoznak lényéhez, sőt annak ugyanúgy a legmélyebb rétegeiben gyökereznek, mint Istenhez való hasonlóságának, Istentől rárótt fenségének sugárzó öntudata.

Láthatólag III. Ottónak ezek az annyira különböző beállítódásai kapcsolják össze a természetében megfigyelhető váratlan, meglepő, sőt néha meghökkentő irányváltásokat, valamint azt a drámainak ható feszültséget, azt az izgatott sietséggel végrehajtott tettet, aminek a révén az efféle irányváltások végbemennek.

Ottó fontos tetteit – hasonlóan ábrázolásaihoz, amelyeket fő vonalaiban ő maga inspirál – valamiféle művészi megrendezettség jellemzi, ami ugyanezen kor más szerepvivőinek tetteiről szólva nem tűnik fel a krónikásoknak. Ottó cselekvésében ezzel szemben mint figyelmet érdemlő elem, szinte félreismerhetetlen ez a művészi jelleg. Műve és tettei mintha művészkéz nyomát viselnék magukon, és cselekvésébe túlságosan is gyakran a – világos vagy komor természetű – ihlet lehel életet, ez irányítja tevékenységét.

Tizennégy és húszéves kora között – ha egyáltalán – csak nagyon kevés költő és művész lép életének alkotó szakaszába – talán egy Novalis, egy Rimbaud –, uralkodó és politikus szinte soha. Ottó e tekintetben is kivételes jelenség, a császári méltóságnak és egy világot átfogó *pax christiana*nak, keresztény békének a költője, egy sarkvidéki napifjú, aki a hókoronázta hegyek hágóin át a távoli Északról érkezve, valamilyen rejtett ritmus szerint újra és újra feltűnik Dél csodaországában[2], Délen, ahol *urbs regia*ja, királyi városa várja. Hogy nála ez a ritmus, nem külsőleg-politikailag meghatározott, hanem a lényegéhez tartozik, azt a barátjának és szellemi testvérének, Adalbertnek az élettervében megfigyelhető analógia bizonyítja. Adalbert sorsának is egy ilyen vándormadárritmus, egy Észak és Dél közötti ingamozgás a jellemzője. A *másik* hazának a keresése ez, ami azonban nem szünteti meg a korábbihoz való kötődést. Végül mindketten – a római zarándok csakúgy, mint a rómaiak császára – kozmoszuk keleti-északi peremével jegyzik el magukat: az egyik választott halála, a másik legfontosabb alkotása révén.

A kereszténységnek egy sejtelmes periódusában éltek akkoriban. Ősrégi elképzelésektől, jóslatoktól és aggodalmaktól táplálva terjedt a világ közeli végében való hit. A kerek 1000-t tekintették a világvége évének. Most ez óriás léptekkel közeledett. A közelgő pusztulás rettenetes jelei mutatkoztak mindenfelé, és nem csak a legújabb időkben. A naiv érzés számára nagyon is természetesnek látszhatott, hogy Lukács evangéliumából ismeretes jóslata szerint Jézus most, annak az évnek az ezredik ismétlődésekor fog a menny felhői közt megjelenni, és fogja az embereket utolsó ítélete elé állítani, amikor erőszakos halálát elszenvedte.[3] Montier-en-deri Adso, a szerzetes és későbbi apát már évtizedekkel korábban (934 előtt) Ottó nagynénjének, Gerberga francia királynőnek ajánlotta az Antikrisztusról írott könyvecskéjét.[4] Az ember úgy érezte, hogy „a közeli végítélet felé zuhan": *appropinquante mundi termino*, „a világvége közeledik". Az első évezred végét járja, s vele együtt a világ szövedékének is szét kell bomlania. Adso könyvecskéjének alapjául részben a tiburtini szibilla[5] jóslatai szolgáltak. Ezek, sajátosan vegyítve pogányt és keresztényt, a késő középkorig kimutathatók a gondolkodásban. A könyvecske másfelől bizánci eredetű régi mintákon alapult. Ott az arab veszélyt tekintették az Antikrisztus megjelenése és vele együtt a világvége eljövetele előjelének.[6]

De abban a könyvében, amelyet a magyarokkal a Riadénál lefolyt ütközet évében vagy nem sokkal azután I. Henrik, Góg és Magóg hadai legyőzője leányának ajánlott, maga Adso sem tudott vakon elmenni ama hatalmas újrakezdés mellett, amit I. Henrik királysága jelentett, amikor magára vállalta a károlyi birodalomnak a kereszténységet védelmező szerepét. A közeledő pusztulásról adott leírásába ezért mégis beiktatja ezt a „feltartóztató hatalmat": „Amíg lesznek még királyok a frank birodalomban, az Antikrisztus nem fog megjelenni." És itt felhasználja a szibilla jóslatait is. A vég előtt támad még állítólag egy nagy békecsászár. Békét, békét, békét fog hozni a földnek, hogy azután Jeruzsálemben, azon a hegyen, ahol az üdvözítő szenvedett és meghalt, ünnepélyesen letegye koronáját. A későbbi eszkatologikus természetű próféciákban néven nevezik a jövő nagy császárát: benne, mondják, az alapító ősatya, Nagy Károly fog visszatérni, egy békefejedelem és a Szent Sír megszabadítója.[7]
Cremonai Liudprand 968-ban Bizáncból olyan próféciákról hozott hírt, amelyeket ott „Dániel története" néven beszéltek el neki, amelyeket azonban ő önkényesen szibillai hagyományként értelmezett. Az öreg oroszlán, a görögök császára – így szólt a jóslat – az ifjú oroszlánnal, a frankok királyával összefogva meg fogja semmisíteni a hitetleneket. Liudprand azonban az új császári házra alkalmazott, a *translatio imperii* értelmében variált formában jelentette meg a jóslatot urának, Nagy Ottónak. Eszerint Nagy Ottó volt az öreg oroszlán, fia, II. Ottó a fiatal. Ők fogják együtt a görög császárt elűzni, ami azt jelentené, hogy a *translatio imperii*, a birodalom áthelyezése Nyugatra tökéletesen megvalósul.[8]
A millenniumot megelőző évszázad telis-tele van ilyen vagy hasonló hagyománykinccsel. A példák azt bizonyítják, hogy ez különböző utakon magába a császári házba is bejutott. A tiburtini szibilla által az utolsó világcsászárról fenntartott mondák bizonnyal utolsó maradványai egy nagyon régi, a korai kereszténység korából való, Nagy Konstantinhoz, majd annak fiához, II. Constanshoz kötődő jóslatanyagnak.[9] Constans neve (az állhatatos) azután különösen alkalmasnak látszott arra, hogy hozzá kötődhessék az utolsó jó uralkodóba vetett reménység. „Az apollói kor eme utolsó uralkodói alakjának keleti-hellenisztikus előtörténetéhez" illeszkedtek hozzá a korai középkorban (és még a késeiben is) a szibillai jóslatok. „És aztán felkél a görögök királya, név szerint Constans, és ő lesz a királya a rómaiaknak és a görögöknek is."[10] Itt megint csak a béke fejedelméről van szó, aki majd az apollói kor végén lép fel, akkor, amikor ismét kirajzanak Góg és Magóg seregei, a „szenny-népek", amelyeket Nagy Sándor egykor a *porta Aquilonis,* Észak kapuja mögé zárt, és megzavarják a béke fejedelmének uralkodását. Így ér véget a világos Apolló korszaka, és nagyon természetes, hogy letűntével most a sötétség hatalmai kerekednek felül. Más vonatkozásban is véget ér egy világkorszak: íve a „lényegéből fakadón sugárzó" királyi személyiség, egy Sándoré és a jóslat eme utolsó királyáé között feszül, aki még napszerűen tölti be a királyságot.

Ottó legjelentősebb tettei – láthatóan tudatosan így előkészítve – az 1000. évre, a millennium végére esnek. A világbéke fejedelmének tettei ezek. Ahogy a prófécia kívánta, „a görögök legnemesebb véréből származott, hatalmát tekintve felülmúlta a görögöket, öröklött jog alapján parancsolt a rómaiaknak". Uralmát majd még Góg és Magóg hatalmai is veszélyeztetni fogják. Gondoljunk a római városi népre, Arduinnak a lombardiai várakban meghúzódó fegyvereseire, a dél-itáliai fejedelemségeknek a megfelelő alkalmat váró nemzetségeire: a kloákák sötét Akherónjára, amely mindig kész volt rá, hogy elárassza szoláris nappali világát. Még Jeruzsálem felszabadításának és homlokpántja Krisztus sírjára való letételének témája is meg fogja kapni a helyét Ottó életében.[11]

A szibillai próféciák kedvéért volt a békecsászár az apollói korszak utolsó képviselője is. Ennek az elképzelésnek megfelelően fokozták tovább az arany ragyogást, ami a nap tulajdonsága, de egyben a császáré is: „Soha császár nem vonult ki tündöklőbben Rómából, vagy tért oda ismét haza", mint ez a császári fiatalember, aki most, 1000-ben, birodalma északi, „hegyeken túli" tartományai felé lovagolt.[12] Akárcsak Sándor, az istenien ragyogó ifjú, már húszévesen uralkodó, aki a hagyomány szerint a sötétség hatalmainak megfékezésével megnyitja azt a mitikus korszakot, amelynek a végén III. Ottó áll, Ottó is *deificatus*, más, de lényege szerint mégis a fiatal Sándorhoz hasonló. Ottó szféráiból azonban egy kettős hang, kettős tendencia, egy sajátos „kétféle nyelven szóló beszéd" hangzik ki, amitől Sándor, az „isten" tökéletesen ment volt. Ottó csaknem prófétai felindultsága, ami néha a papival határos, műve transzcendens verete, olyasvalakinek a kor meghatározta elragadtatottsága, aki Istent saját személyén túl keresi – mindez középkor, és egy világ választja el Sándortól. De az az öntudat, ami a Krisztus megjelenítője szerepből, és a Krisztus békéje jegyében álló *res publica* világuralmi tervéből fakadt, mégis azt eredményezte, hogy önmagában is érezte az istenséget. Ez uralkodói természethez illő magatartás, és ebben megint Sándorhoz közeledik.

Sándor természetesen csaknem harmincéves férfiként válik meg tőlünk; Ottó, e korán eltávozott, huszonkettedik évében. Ami a nagy makedónnál egy démonával szemben férfias-igenlő érzéseket tápláló kedély titáni hevessége volt, az ennél a nagyon fiatal császárnál olykor még nem több saját ereje derengő-finom sejtelménél, olykor meg egyenesen a belső tájai tornyosuló nagysága láttán érzett gyermekes-döbbent felrettenésnél.

Mégis, hódító ő is, habár békés hódító.

Mit jelent: „hódítani"? A pszichológusok azt válaszolnák: szabad kiélési lehetőséget biztosítani lényünkben az én kitágítását célzó tendenciának. A történész mindenekelőtt az egész újkor legnagyobb tanítóját idézi. „Az emberi benső is univerzum" – mondja Goethe. Ez a belső univerzum elképzelt világ, amely arra törekszik, hogy a világot, a rajta kívül

létezőt, saját *képe* szerint alakítsa, illetve alakítsa át. Ha ez a törekvés akarattá lesz, és ez elég erősnek bizonyul ahhoz, hogy a külső univerzumot – vagy annak egy részét – saját törvényei szerint átformálja, és az átformáltra ráerőltesse saját rendjét (mert a rend kozmosz), akkor létrejön egy birodalom, illetve egy világbirodalom. A mű révén az én világgá lesz. Ez egy életnek az „ünnepnapja" [lefordíthatatlan szójáték: „Hochzeit" = 1. esküvő, menyegző, lakodalom, 2. ünnep, ragyogás; jeles nap; virágkor], egy sors „királyi" pillanata, az ókoriak *καιρ ς*-a.

Mindannyiszor, amikor sajátos sorsa alkalmat kínált Ottónak arra, hogy a lényében rejlő „császárit" megvalósítsa, megmutatkozott uralkodói tevékenységének már tárgyalt sajátos oldala. Ez a sajátosság – nála – a lényét és cselekvését jellemző művészi vonás. Már a *Renovatio imperii Romanorum* gondolata is műalkotásra hasonlított, de még inkább érvényes ez 1000-ben tett nagy északi utazására: a lengyel egyházi tartomány megalapítására és Aachenben a Károly-sír megnyitására. A nagy menet 'mű', amelynek csúcspontja Gniezno, fundamentuma Aachen, de középpontja Róma, ahol *urbs regia*ja fenséges jelenében kiegyenlítődnek a két szférának, az adalberti magasságnak és a károlyi mélynek, a jövőnek és a múltnak a feszültségei. Abban az „egyedülálló pillanatban, amikor az ember 'király'",[13] a mikrokozmosz hasonul a makrokozmoszhoz: a királyi sorspillanatban beteljesedik az alkotó ember rendeltetése. A személyes kozmikussá növekszik, és a kozmosz Istenbe torkollik. Amit valaha tervezett, itt eredménnyé lett; és megmutatkozott az, ami lényege szerint volt és maradt az emlékezet számára mind a mai napig: a császár.

2

Próbáknak továbbra is ki volt téve. Nemcsak a nép széles rétegeinek félig öntudatlan indulatai vagy ellenségeinek rejtekhelyei felől jövő félelmetes-nyugtalanító figyelmeztetések érhették el időről időre. Ezekhez egészen másféle, éppen nem sejtelmes-meghatározatlan vagy bizonytalan-fenyegető figyelmeztetések társultak; épp ellenkezőleg: megragadóan reális és konkrét természetű intések, amiket egy hívő léleknek a 999-es évben lehetetlen volt másként értelmezni, mint Istene hatalmas szózatát.

Crescentius kivégzése s talán még inkább Philagathosz veszte, mint várható volt, mély, nem könnyen gyógyuló sebeket hagyott Ottó kedélyén. Amikor lefolyt sötét mélységeinek, magát bosszúban, ölésben, szerelmi kéjekben kiélni akaró dühének árja, még határozottabban tért vissza lényének korábbi aszketikus beállítottsága.

Hamarosan ismét elkezdte a vezeklőgyakorlatokat, amelyeket egykor Adalberttel osztott meg, és most képes olyan keményen fenyíteni bűnös testét, míg holtfáradtan zuhant saját ostorcsapásai alatt a *spelunca S. Clementis* kőpadlójára.

A római S. Clemente templom *spelunca*ja (a barlang) egy régi Mithrá-szentély megmaradt főrésze, egy nagyszabású, alacsony, boltíves helyiség, amit mélyen a felső bazilika, a mai S. Clemente-templom alatt csak 1861-ben tártak fel újra. Különösnek tűnik, hogy a keresztény császár ebben a pogány környezetben mutatja be vezeklőgyakorlatait, antik mozaiktöredékek, a reliefjein a bikaölő Mithrát, lámpást vivő Mithrá-papokat és egy roppant kígyót ábrázoló (3–4. sz.) márvány Mithrá-oltár előtt, miközben egy fülkéből a Héliosz napistenként megjelenített Nagy Sándor mellszobra figyeli.

Még különösebbnek hat, hogy 999 telén Dél-Itáliába tett utazását – amely olyan fontos ismeretekkel szolgált neki ama hercegségek népét és földjét illetően – egy zarándoklattal kapcsolja össze a Dél kultuszhelyeihez. De az ilyesmi hozzátartozik Ottó sajátszerűségéhez. Éppen nála nem kételkedhetünk abban, hogy vezeklő hangulata valódi volt, ugyanakkor azonban a császár sem hunyta be közben a szemét. Adalbert szellemétől vezetve Ottó először Monte Cassinóba zarándokolt. Közvetlenül ezután következnek a politikai látogatások Capuában és Beneventóban. Itt Szent Bertalan féltve őrzött ereklyéit követeli. Nem merik őket a császártól megtagadni. De becsapják. Az apostol földi maradványai helyett Nolai Szent Pál ereklyéit engedik át neki. Ottó – abban a hitben, hogy Bertalan maradványai vannak a birtokában – Rómában, majd a Tiberis szigetén felépített új Adalbert-templomnak ajándékozza őket.

A Beneventóban tett látogatás után Apuliában a császár átlépte a bizánci határt – de nem seregei élén, mint apja, hanem mint zarándok, kíséretének néhány tagjától követve. Mihály arkangyalnak – a keleti egyház αρχιστρὰτεγοζ-ának – a Monte Garganón található sziklabarlangja és temploma volt az egész akkori angyal-kultusznak a középpontja. Itt jelent meg az 5. század végén a mennyei seregek vezére – ugyanazon a helyen, ahol az ókorban Apolló egyik leghíresebb itáliai szentélye állt. Mihály – itt éppúgy, mint egyébként is gyakran – úgy jelent meg a hegy csúcsán, mint a régi isten hagyatékának örököse, még annak a jelvénye, az íj és nyíl is nála volt.[13a] Most, öt évszázaddal később a császár mezítláb lépett szentélyébe. Az arkangyal iránti tiszteletnek régi hagyománya volt családjában. Dédapja Riadénál, nagyapja a Lech-mezőn Szent Mihály képével díszített zászlók alatt verte meg a pogány magyarokat. Itt a Monte Garganón villanhatott fel a császárban a szent barátja és Mihály közötti kapcsolat gondolata. Egyszer még alapít majd egy kolostort, ahol egymás mellett áll kettejük neve – akikhez viszont annyi szál kapcsolja őt magát.

A visszafelé vezető úton Gaeta ugyancsak görög hercegének területére lépett. Látogatása azonban mindenekelőtt az vén remetének, Nilusnak szól, akit az előző év szomorú eseményei óta nem látott. A nagy öreg és testvérei nem messze Gaetától, barátságtalan vidéken állították fel szegényes kunyhóikat. A fiatalember messziről észrevette őket, és megin-

dultan e szavakat kiáltotta: „Ezek Izrael sátrai a sivatagban! Ezek a menny birodalmának polgárai!" A szent övéivel elébe jött, és beléptek a kunyhók között álló szerény szentélybe.

A *Vita Nili*[14] megőrzött egy beszélgetést, ami, úgy tűnik, ritkaságszámba menő hűséggel tükrözi a beszélgetőpartnerek egész valóját. Nilus környezetében bizonyára nagyon fontos esemény volt az „öregnek" és testvéreinek az ifjú világkormányzóval való találkozása; a szöveget tehát szó szerint megőrizték, és az egyik testvér kegyelettel adta tovább a másiknak. Szent Bertalan, aki a beszélgetést nem sokkal a szent halála után felvette *Vitá*jába, feltehetően jelen volt a találkozáskor, és a beszélgetést röviddel később jegyezhette fel.

A császár így szólt: „A mi Urunk, Jézus Krisztus, amikor még apostolai közt időzött, elrendelte nekik, hogy se általvetőjük, se botjuk, se kétkét csuhájuk ne legyen; amikor azonban már közel volt szenvedése, ismét parancsot adott nekik: »De most, akinek erszénye van, elővegye, hasonlóképp az általvetőt is«. Mert te a késő öregség napjait járod, és közel az idő, amikor belépsz a mennyek birodalmába. Most tehát gondoskodnod kell fiacskáidról, hogy távozásod után, nyomorba taszítva e táj nagy szárazságától, ne kelljen elmenniük és szétszóródniuk. Egy monostort ajándékozok nektek, és ott telepedhettek meg birodalmamban, ahol csak nektek tetszik." A szent erre így válaszolt: „...Ha a testvérek, akik velem vannak, igazi szerzetesek, és minden képességükkel az Úr parancsait hajtják végre – akkor Ő, aki már az én életemben gondoskodott róluk, még sokkal inkább gondoskodni fog róluk, amikor én már nem időzöm köztük... Mert írva van: »Én megjegyzem magamnak azokat, akik nem a hatalmasok hatalmában lelik örömüket... hanem az Én irgalmasságomba vetik reményüket«."

A beszélgetés még sokáig tartott. Mi azonban már csak a befejezését ismerjük. A császár felemelkedett, hogy induljon. Akkor még egyszer a szenthez fordult: „Kérd tőlem, amit csak kívánsz, és én a legnagyobb örömmel fogom neked ajándékozni." Az öreg akkor eres aggastyánkezét az ifjú mellére helyezte: „Te császári felségedtől semmit sem kívánok – mondta csendesen és gyengéden –, csak lelked üdvösségét, mert – légy bár uralkodó, mindenki máshoz hasonlóan neked is meg kell halnod, és neked is számot kell adnod rossz cselekedeteidről és jó műveidről."

A beszélgetés a halál jegyében indult. A fiatalember figyelmeztette az aggot halálára, és felkínálta neki és az övéinek császári segítségét. Az öreg elutasította. A végén Ottó már nem császárként szólt az agghoz, hanem fiaként. Akkor az öreg a fiúnak, a nála hetven évvel fiatalabbnak a halálára terelte a szót, és ekkor esett szó arról, amit az egész beszélgetés során elkerültek: szó esett az elmúlt év bűnéről, a rossz cselekedetekről és a számadásról, amivel az ember majd tartozik.

Ottó könnyekben tört ki. És leoldotta fejéről homlokpántját, amit felkentsége jeléül hétköznap is hordott, és szótlanul a szent kezébe tette. Ez

megértette őt. Végre egyek voltak. Csak most békültek ki egymással. Az aggastyán megáldotta az ifjút. Akkor Ottó egész kíséretével útra kelt és eltávozott.

A halál, amit újra és újra felidéztek előtte, már az arkangyal hegyéről visszafelé jövet elébe lépett. Beneventóban – néhány nappal a Nilusnál tett látogatás előtt – értesült V. Gergely váratlan haláláról, aki február 18-án hunyt el, és – talán valamivel korábban – nagynénjének, Mathildnak a haláláról, aki február 7-én költözött el az élők sorából. A két haláleset nem csupán egy fiatal rokonnak és apja egyetlen testvérének eltávozását jelentette, hanem birodalmi rendszerében is nagyon érzékeny réseket hagyott. Új pápát találni ugyan már nem volt nehéz feladat számára; Németország kormányzójának kérdése azonban nyitva maradt.

Emlékezetében és tudatában többé nem halványultak el az öreg szent szavai. Rómában folytatta vezeklőgyakorlatait – addig soha nem tapasztalt buzgalommal és új intenzitással.

3

Ezúttal Worms fiatal püspöke, Franko, a császár egyik barátja az, aki e kemény gyakorlatokat Ottóval megosztja. 999 márciusának végén két hetet töltenek a S. Clemente altemplomának hűvös, köves mélységeiben. Imájuk együtt szárnyal az ég felé, testük együtt szenved kíméletet nem ismerő kezük alatt, ifjúi vérük egybefolyik a köveken, amelyeken térdelnek.

A barátságnak és a vallásosságnak ezek a formái ránk éppoly taszítóan hatnak, mint az előző év véres jelenetei vagy a fiatalember viszonya Crescentius feleségével. Saját kora vélekedése azonban más volt. Ellenségének nem teljesen jogszerű eltávolítását alig, annak özvegye iránti szerelmét soha nem bocsátották meg neki, a közös önsanyargatás és gyötrődés vezeklő teljesítményeit ezzel szemben mint Istennek különösen tetsző magatartást értékelték.

Mennyire fel lehetett lelkileg korbácsolva, mennyire felindult és izgatott lehetett az érzékeny és érzelmes fiatalember e vezeklő periódus idején! Egész szervezete a legszokatlanabb követelmények elé állítódott, tápláléka a minimumra volt csökkentve, az alvás a lehetséges határáig kikapcsolva, teste órák hosszat könyörtelenül, mondhatni módszeresen kínozva. Sok százszor hajtott térdet, hajolt meg, borult le homlokával a földet érintve a Megfeszített előtt.

Ehhez társult még a lélek állandó felindultsága. A vezeklő megbánja bűneit: meg van győződve a maga semmi voltáról, nyomorultnak és kivetettnek érzi magát, mégis – éppen a vezeklés révén – újra ki akarja vívni a bűneivel megsértett Isten kegyelmét. Semmilyen kínt nem tart túl erősnek, semmilyen szenvedést túl mélynek ahhoz, hogy ezt elérje.

A szorongás, a felindultság, a szellemi és testi kínok, az egész tudat állandó feszültsége lelki és egyben testi jellegű kísérőjelenségeket idéznek elő. Milyen veszetten ver a szív, a fej ég és fáj; halálos fáradtság keríti hatalmába a vezeklőt újra és újra. De akkor összeszedi magát – új önkínzásra, imára és térdhajtásokra. Levertség, szédülés, múló vakság és süketség víziókkal és hallucinációkkal váltakozik a *spelunca* elmosódó félhomályában. A vezeklő kimerült lelkének félhomályos állapotában ugyanis menynyeien sugárzó jelenségek, szentek és angyalok fényalakjai villannak fel, de ugyanakkor meglátogatják a képzelet félig öntudatlan mélyeiből felbukkanó félelmetes torzszülöttek, ördögök, démonok, szörnyetegek és torz alakok is. A két barát legmélyebb révületének egy pillanatában a fiatal Franko átszellemült bizonyossággal megjósolja urának és társának saját halála napját és óráját.

Amikor azután beköszönt a nap, és itt az óra, amelyről Franko jóslata szólt, az ifjú ott fekszik holtan megrendült barátja előtt.

És ez az a hír, amit Ottónak még – mint már elbeszéltük – közölnie kell a sír szélén álló nagyanyjával. Mindketten tudnak már másik közös barátjuknak, a másfél hónappal Franko előtt elhunyt Wideroldnak, Strassburg püspökének a haláláról. Adelheidnek, miután jövőbe látó szemmel meg kellett jövendölnie unokája halálát, még egyetlen lánya halálát is meg kellett gyászolnia. Aztán ő is elszólíttatott.

Ebben a 999-es évben azonban még mindig nincs vége az efféle figyelmeztetéseknek. Franko barátja helyére Ottó egy másik barátját, Halberstadti Erpót nevezte ki Worms püspökévé. Erpo korábban a káplánja volt. Azután Ottó újjászervezőként a legendák övezte hegy, a Mons Soracte lábánál fekvő farfai apátságba helyezte. Erpo október 1-jén kapta meg püspöki kinevezését. 3-án ő is elhunyt, váratlanul, hirtelenül, egészen fiatalon, és Farfa apátjai mellé temették.

Most a fiatalember, akit annyi halál sújtott, egy másik házi káplánját, Brémai Razót nevezte ki Worms püspökévé. Ennek a fiatal papnak leghőbb kívánsága az volt, hogy püspök legyen. Ezért gyorsan nekivágott a hosszú utazásnak Rómából Wormsba; ám egy sokkal hosszabb út állt előtte: akárcsak elődjével, Churban vele is végzett a korai, váratlan halál.

Néhány hónappal korábban Ottó, akihez bizonyára szintén újra meg újra eljutott azoknak a nagy hullámot vető csodáknak a híre, amelyek Adalbertnek, a mártírnak a sírjánál naponta megestek, olyan fordulópontján állt sorsútjának, ahonnan két ösvény vezetett tovább: mindkettő sziklás és meredek. Az egyik lefelé vezetett: fájdalom és bűnbánat, halálvágy és az örök életre való törekvés először ebbe az irányba hajtotta. Azoknak az útja ez, akik Istent szeretik, akik meg akarják magukat öletni, hogy keblén örök boldogságban élhessenek tovább. Ez a szentek útja, a mártíriumé.

A másik út hegynek fel visz: egy nagy feladat sejtelme, a kiválasztottság tudata, amit a vér és a tradíció örökített rá, nevelés és példa tudato-

sított benne, egy világnak a képe, ami ő maga, ami azonban környezete világává: kozmosszá és birodalommá is törekszik lenni – mindez mégis ennek a második ösvénynek az irányába hajtja. És ez az isteni ember útja: a férfié, aki kezdettől fogva együtt él istenségével, hogy vele isteni utódokat nemzzen. Ez az alkotónak, a sorsalakító szellemnek az útja.

'Az, aki most a válaszúton áll, uralkodó ugyan, de lelkének meghatározói a fájdalom és bűnbánat, a vágyakozás a halál után és az örök üdvösségre való törekvés. Küzd Adalbert hatalmas hagyatékával, és a bűnök, amelyeket elkövetett vagy csak hagyott megtörténni, az ellenség kivégzése, feleségének ölelése, gyermeki napjai tanítójának és mentorának megcsonkítása, borzadályt ébresztő alakban jelennek meg újra töredelmes lelkében.

Nyár derekán, ezúttal az Aniónál fekvő Subiacóban, Ottó újra a legkeményebb aszkétikus gyakorlatoknak veti alá magát. Néha úgy látszik, hogy olyan magatartást vesz fel, ami a világtól való idegenkedésről, császári megbízatása megtagadásáról árulkodik. Egyensúlya ismét veszélyben forog, sorsának világos irányvonala, úgy tűnik, ködbe vész. Ezekben a napokban szenved ki Franko. És ez a megrázkódtatás az, ami arra indítja Ottót, hogy ismét összeszedje magát. Hirtelen, még a szomorúságnak és megpróbáltatásnak való kiszolgáltatottsága idején felbuzog benne az alkotókedv. Nem messze Subiacótól most megalapítja az arkangyal és a szent barát tiszteletére emelendő említett kolostort. Aztán elhagyja Subiacót. Szeptember 8-án Tivolinál, 22-én Farfában, 27-én Rómában ad ki oklevelet. Most *urbs regia*jából irányítja birodalmát.

Hangulata tökéletesen megváltozott. Felindultsága nem múlt el, csakhogy most tettvágy táplálja és nem a világtól való menekülés vágya. A fájdalom, bűnbánat és halálvágy végül mégsem a csüggedéshez vezette el Ottót, hanem felvértezte a cselekvéshez. Csak most jut el odáig, hogy tisztán felismerje az adalberti programot. Ezzel egyben császári szerepe és feladata is megvilágosodik előtte. Ez a program és ez a feladat vezeti vissza a nyugati keresztény világ egykori „missziós határára": ami ezután következik, az III. Ottó egyetlen világalakító jelentőségű politikai vállalkozása.

Egy az ő elnöklete alatt, Hugó őrgróf és Szilveszter pápa részvételével és „valamennyi hívünk jelenlétében" megtartott tanácskozáson – mai kifejezéssel élve: államtanácson – megbeszélték és előkészítették a császár nagy utazását. A tanácskozás *pro restituenda re publica*, az állam helyreállítása érdekében jött létre, amennyiben azokat az intézkedéseket is megtárgyalták, amelyek elejét vehetik egy Ottó távollétében Rómában esetleg kitörő felkelésnek. Bizonyára ezekben a hetekben – éppen a nagy vállalkozásra való felkészülés során – szentelte érsekké Szilveszter Gaudentiust, a mártír féltestvérét. Egy 999. december 2-án kelt oklevél aláírásában Gaudentius, a szokatlan, de jellemző *archiepiscopus S. Adalberti martyris* formulát használja.[14a]

Néhány nappal később Ottó útra kel. Ezzel kezdetét veszi a sajátos nagy zarándoklat Gnieznóba, a távoli Északra, ahol a lengyel fejedelem, Ottó vazallusa oltalma alatt szent barátjának földi maradványai pihennek. Ennek az utazásnak a során Ottó új címet használ, amely ugyancsak szokatlan, noha ugyanakkor a lehető legjellemzőbb is. Inkább egy pápának járna, mint a kereszténység világi vezetőjének. Mint *servus Iesu Christi*, Jézus Krisztus szolgája akar Ottó arra a küszöbre lépni, amely mögött egy utolsó találkozás várja szent barátja szellemével.

4

Miután 999. december közepén Ottó elhagyta Rómát, Észak felé vonulva ellovagolt a Soracte sziklás hegye mellett, amelynek csúcsa és meredek falai úgy bukkantak elő az őszi reggel ködéből, mint egy elvitorlázó kísérteties óriáshajó. A zord sziklák között felismerte a S. Silvestre kolostor szürke tornyait, amely az első pápa után kapta nevét, aki állítólag éveket töltött itt, a kőszikla mélyén rejtőzve. Itt kértek tőle tanácsot a Monte Garganón íjjal és nyíllal megjelenő isteni alak jelenségének ügyében: itt döntött tisztelete mellett. Az első millennium végén talán még tudták, hogy Karlmann, Nagy Károly nagybátyja egy Apollónak nevezett antik „démon" szentélyének romjai fölé és romjaiból építette Szent Szilveszter templomát és kolostorát. Mert e hely isteni volt és Istennek szentelt maradt. Karlmann itt – már mint S. Silvestre-i szerzetes – megalapította még a S. Stefano és a S. Andrea in flumine nevű kolostort is. A kolostoroknak, Farfa legfontosabb monostorával és a S. Salvatore di Rietivel együtt, már a Karolingok privilégiumokat adományoztak. A környék néhány kicsiny sziklavárával egyetemben ezek a kolostorok alkották a császár egyik katonai támaszpontját.

Farfában Ottó megállt, hogy meglátogassa Erpója friss sírját. Ott, az apátságban ismét papok, szerzetesek vették körül, őt, aki most megint maradéktalanul uralkodó, páncélban, lovon, karddal, sisakban, fényes kíséret élén, amelynek soraiban német vitézek és nagyurak mellett római nemesek is voltak, s ott volt római patríciusa, a szász Ziazo és egy maroknyi kardinális is.

És ott van vele még valaki, akinek láthatatlan jelenléte ez utazáson mindinkább meghatározza Ottó magatartását és tetteit. Most is, mint hajdan, életében ott haladt oldalán, „ha eloszlott a tömeg, éjjel és nappal szent beszélgetésekkel tanítva őt, ne tartsa nagy dolognak, hogy császár. Gondoljon arra, hogy csupán halandó ember, és egykor majd hamu lesz a legszebb alakból, bomló hulla és a férgek étke... Istent félje, az igaz és szigorú bírót, s szeresse őt, a kegyelem adományozóját és az irgalom jóságos forrását. Vegye csak buzgón fontolóra, mily keskeny az életre vivő út, s mily kevesek, akik azon járnak... Arra intette a drága fiút, vesse meg

a jelen élet javait, vágya az öröklétbe való elhivatás legyen, keresse a maradandót, ne időleges és múlandó dolgokba vesse bizodalmát."[15]

Farfából Ottó felnéz a köd borította hegyre és a kicsiny várakra, amelyek dacos sasfészkekként gubbasztanak a sziklák között. Borzong vajon? Magányos esti sétát tesz a régi apátság erődítményszerű kerítésén. Kietlen elhagyatottságában hideg, barátságtalan, sőt kísérteties az éj. „Őrködjetek!" – mondotta Ura és Mestere. Ismeri vajon az őr dalát, egy ismeretlen lombard költő szerzeményét? Szerzője egy ilyen sejtelmes, feszült, magányos éji hangulatban önthette szavakba vagy ötven évvel azelőtt.[16]

O tu qui servas armis ista moenia,
noli dormire, moneo, sed vigila.
„Tu cinge nostra haec, Christe, munimina,
defendens ea tua forti lancia
Sancta Maria, mater Christi splendida,
haec cum Johannes, Theotokos, impetra
quorum hic sancta veneratur pignora
et quibus ista sunt sacrata numina.
Quod duce, vitrix est in bello dextera
et sine ipso nihil valent iacula."
Fortis juventus, virtus audax bellica,
vestra per muros audiantur carmina
et sit in armis alterna vigilia,
ne fraus hostilis haec invadat moenia.
Resultet haecco comes: „eia, vigila!
per muros: „eia", dicat haecco: „vigila!"

Oh, te, ki fegyvereddel állsz e védfalon,
Szemed ne hunyd le, intlek, őrködj éberen.
„Öleld erődünket, Krisztus, Te fogd körül,
Jövel, hatalmas lándzsád légyen gyámolunk!
Krisztus felséges anyja Szent szűz, Mária,
Istenszülő, járj közbe Jánossal s velük
kiknek szent zálogához száll fohászunk itt
s akiknek szentelt főhajtással áldozunk.
Ha Ő vezet, csatában győz a Jobbja, ám
ha nincs velünk, semmit sem ér, gyors dárda, nyíl."
Erős ifjak, merészek és a harcban bátrak,
a dal, mit énekeltek, száll a sáncon át
s míg fegyveresen álltok váltakozva őrt,
az ellenséges csel e sáncon megtörik.
Kiáltsa bátorságos visszhang: „őrködj, hé!"
„Hé, őrködj!" szóljon körben át a várfalon.

A határnak, a keresztény határnak a dala ez. Erről szól: az őrködésről az ottói világ „missziós határán".

Néhány nap múlva a császári menet eléri Ravennát. A karácsonyt már Veronában ünneplik. Januárban a Brenner- és a Scharnitz-hágón átkelnek az Alpokon. 17-én a császár a Staffelseenél fekvő kolostorban ad ki oklevelet. A hónap végén bevonul Bajorország fővárosába, Regensburgba. Február elején elérik Zeitzet, onnan Meissent, ahol Eckhard őrgróf fogadja a császárt. A milceniek földje az első szlávok lakta terület, ahova eljutnak. Itt, egy Ilua (Eulau am Bober) nevű helységnél várja urát Vitéz Boleszláv. Innentől kezdve most Boleszláv az, aki a menetet Gnieznóba kíséri. Ott ér véget az Északnak tartó nagy utazás. Mivel Ottó február 6-án még Regensburgban, március 23-án azonban már Magdeburgban volt, ez – lévén hogy az utazás negyvennégy napig tartott, amiből még le kell számítani nyolc nap rövid pihenőt – legalább napi negyven kilométer lovaglást jelent.[17] Ez a teljesítmény ugyan messze elmarad a mongol csapatok fővezéréé, Szübütájé mögött, aki 1241-ben három nap alatt 480 kilométert tett meg lovasaival[18] – megtelepedett városlakóknál azonban elég figyelemre méltó.

A lengyel fővárostól látótávolságra a poznani püspök, Unger, egy német fogadta urát. Ottó leszállt a nyeregből, és mezítláb ment a városba, amelynek katedrálisában szent barátja földi maradványai pihentek. Miután Ottó, könnyekkel a szemében, lerótta kegyeletét a sírnál, még ott a templomban felolvasták az Adalbert szentté avatásáról és Gniezno érseki rangra emeléséről szóló két pápai bullát. Ezt zsinat követte és Gaudentius beiktatása az új érsekségbe. Mivel Unger püspök nem járult hozzá, hogy az ő működési területét is az új lengyel egyházi tartományhoz kapcsolják, csak a kolbergi, krakkói és a breslaui püspökséget rendelték a gnieznói érsekség alá. Ezzel egyidejűleg Ottó elengedte Lengyelországnak azt az adót, amit addig a német uralkodónak tartozott fizetni. *„La création d'une métropole distincte en Pologne en l'an 1000* – hangzik a lengyel beszámoló a gnieznói aktusról[19] – *et la suppression du tribut du par Boleslas le Vaillant équivalaient donc à établir indépendance politique de la Pologne à l'égard de l'Allemagne proprement dite, c'est à dire la Germanie, ou plutôt la Saxe. Dans ce nouvel État romain qu'Otton III désirait créer, la Pologne devait obtenir une situation égale à celle des trois autres parties de l'Empire. La dépendance à l'égard des souverains saxons serait donc remplacée par une dépendance à l'égard du nouvel empereur romain."* [Egy önálló érsekség létrehozása Lengyelországban az 1000. évben és a Vitéz Boleszláv fizette adó elengedése egyet jelentett azzal, hogy megteremtődik Lengyelországnak Németországtól, azaz Germániától vagy még inkább Szászországtól való tényleges politikai függetlensége. Ebben az új római államban, amit III. Ottó kívánt létrehozni, Lengyelországnak olyan helyet kellett kapnia, ami megfelelt a birodalom másik három része jogállásának. A szász uralkodótól való függést az új római birodalmi uralkodótól való függés vál-

taná fel.] Gniezno ünnepén Boleszlávnak nemcsak az érsekséget, azaz a független lengyel egyházi tartományt kellene megkapnia, „hanem ezenkívül a királyi rangot is". „A megállapodásnak e második pontja azután természetesen nem valósult meg, mivel – a legvalószínűbb feltételezés szerint – a fejedelmek tiltakoztak a lengyel rangjának ilyen megnövelése ellen. Csakhogy az a példátlan megtiszteltetés, amellyel az 1000-ben megrendezett gnieznói alapító ünnepség során Ottó Boleszlávot a fájdalmas csalódáson átsegíteni igyekezett, azt sejtette, hogy a királyi rangra emelést csupán elhalasztották. Mert az ünnepi lakomán, amely a templomi ceremóniát követte, és amelyen a császár teljes császári díszben vett részt, az egész fényes gyülekezet szeme láttára saját koronáját helyezte Boleszláv fejére, annak jeléül, hogy a császári jogok gyakorlását a lengyel egyház felett »barátjára és szövetségesére« *(populi Romani amicus et socius)*, »fivérére és a birodalom munkatársára« *(frater et cooperator imperii)* ruházza át."[20]

A gnieznói érsekség létrehozásának jelentősége és egész háttere csak akkor tárul fel, ha a Magyarországon csaknem ugyanekkor zajló eseményeket is figyelembe vesszük. Csak így válik világossá, hogy a gnieznói alapítás valóban egy új birodalom megalapozásának része: *Roma* (vagy: *Italia*), *Gallia* (vagy: *Francia)* és *Germania* (vagy: *Alamannia*) mellett a Kelet dióbarna leánya, fején a *corona muralis*szal, mint egy olyan keresztény világbirodalom önálló alkotórésze jelenik meg, amelynek Róma a középpontja, a város, ahol e keresztény oikumenének a két legfőbb tekintélye, a császár és a pápa székel. Találóan mondták, „hogy a Piasztokat az Ottókhoz fűző vazallusi viszony tisztán politikai szempontból nem volt más, mint egy – az akkori államjogi gondolkodás formáiba burkolt – szövetség, amely a pogányok ellen irányult".[21] Ottó politikai rendszerében most ez a 'szövetség' egyrészt spiritualizálódik, másrészt továbbfejlődik és elmélyül. Magyarország példáján mindkettő tisztán érzékelhető.

Géza fejedelem uralkodása (970–997) a magyar történelemben annak a pillanatnak felel meg, mint a lengyel történelemben Öreg Mieszkóé. A Nyugathoz való közeledés, ezzel együtt a kereszténység bevezetése, azaz a tulajdonképpeni sorsfordulat végrehajtása itt is az idősebb, Géza feladata; a mű győzelmes befejezése fiának, Magyarország első keresztény királyának, Szent Istvánnak a nevéhez kötődik, aki Vitéz Boleszlávnak a kortársa, sőt egy ideig még sógora is volt. Hogy egyeduralmát megalapozza, Géza – akárcsak egykor Attila – szinte egész nemzetségét kiirtotta.[22] A nyugat-magyarországi törzsek fejedelmei ugyan már a Lechmezei ütközet után elhaltak, de a századfordulón Árpád ivadékainak még öt ága virágzott, Géza halálakor azonban már csupán egy, apjának, Taksonynak a nemzetsége. Akkoriban egész Nyugat-Magyarországon már csak egyetlen törzsi fejedelem volt hatalmon: Koppány. Közvetlenül Géza halála után ifjú fia, István megverte Koppány seregét, és az elesett testét felnégyeltette.

Egy egykorú fontos forrás „teutonok és magyarok" csatájának nevezi ezt az összeütközést. A harcban valóban egy német, Wasserburgi Wecellin vezette István seregét, és valószínű, hogy a sereg jelentős részben német vitézekből állt. Attól kezdve, hogy Géza elküldte követségét I. Ottóhoz (973), uralmának egész ideje alatt papok és lovagok, kalandorok és telepesek áramlottak vendégként *(hospites, advenae)* az új keresztény országba, ahol kegyes fogadtatásra találtak Gézánál, majd Istvánnál, a bajor Gizella férjénél. Ahogy az ifjú István mellett Wasserburgi Wecellin, úgy áll az érett férfi mellett Szent Gellért püspök: tehát egy német és egy olasz. Már egy nagyon régi forrás céloz az idegeneknek erre a szerepére, amikor arról tudósít, hogy Géza a szomszéd népekkel szövetkezve törte meg saját nemzetsége hatalmát *(vicinarum gentium confederation)*; ezek tanácsára és segítségével lett király *(rex est Geyche constitutus)*.

Az, hogy a magyarság keresztény hitre térítése Géza és István kormányzásának hetven éve alatt viszonylag súrlódásmentesen ment végbe, bizonyára azzal magyarázható, hogy Árpád e leszármazottai mint törvényes, erős kezű, a saját fajtájukból származó uralkodók hallatlan tekintélynek örvendtek. A nemzet nagy többsége nem akart vagy nem tudott vagy nem mert egy általuk szorgalmazott újításnak ellenszegülni. S e hatalom és tekintély hordozóinak sikerült a keresztény Nyugat elismerését is elnyerniük. Ennek a szimbóluma a szent korona, amit István valószínűleg ugyanebben az 1000. esztendőben kapott Rómából. 1000 karácsonyán azután – mint egykor Nagy Károly a pápával császárrá – István az ifjú magyar egyház fejével, Esztergom érsekével Magyarország királyává koronáztatta magát. Ennek az aktusnak természetes következménye volt az önálló magyar egyházi tartomány kiépítése, nyolc püspökségével és két érsekségével. Jellemző, hogy a magyar érsekségnek máig prágai Szent Adalbert a patrónusa. Az egyházi koronázás révén István most éppúgy legfőbb ura és irányítója lett saját egyházának, mint volt az invesztitúraharcig Európa többi keresztény uralkodója és mindenekelőtt – a párhuzamosan végbement gnieznói alapítás révén – a lengyel fejedelem.

István királlyá koronázásának azonban volt egy további következménye is. Már önmagában a mind egyházi-vallási, mind politikai-népjogi szempontból jelentős koronázási aktus – aminek 1000-ben Lengyelországban, lévén hogy az már régóta Németország vazallusa volt, és így a Nyugat részét alkotta, nem volt megfelelője – azt eredményezte, hogy elmozdulás történt a magyar király nemzetközi helyzetében, ennek révén beilleszkedett a keresztény Európa államszerkezetébe.[23]

Véleményünk szerint ma már tisztázottnak tekinthetjük az oly sokáig vitatott kérdést, milyen feladatot szánt III. Ottó az új magyar királyságnak. Thietmar szerint István *imperatoris... gratia et hortatu*, „Ottó kegyéből és az ő nyomására„ fogadta el a koronát és a felkenetést.[24] Uralkodói jelvényei Rómából származtak, de elküldeni a császár kezdeményezésére küldték el őket. Erre egy olyan időszakban került sor, amikor István Kop-

pány felkelése után szükségesnek látta, hogy elismertesse magát és helytálljon mind saját nemzetközi helyzete, mind egyházának – atyja uralma idején a passaui püspök ambíciói által veszélyeztetett[25] – függetlensége vonatkozásában. Ezért „kifejezetten rá volt utalva a III. Ottó biztosította támogatásra; ugyanakkor nagy keresztény birodalmi koncepciója megvalósításához a császárnak is legalább akkora szüksége volt István együttműködésére. A koronázással megszűnt István teljes elszigeteltsége. Ezzel megvásárolta országa számára a polgárjogot Európában s vele együtt jövőjét is, anélkül azonban, hogy ennek érdekében vazallussá lett volna."[26]

Géza megtérésével és István megkoronázásával a magyarság nem pusztán része lett a kereszténységnek, hanem munkatárs is a keresztény világrend megteremtésének szolgálatában. III. Ottó olyan gondolatmenettől vezérelve fordult Közép-Európa keleti fele felé, ami békés volt ugyan, de ugyanakkor – mint Lengyelország példáján világosan látszott – a legnagyobb mértékben politikától áthatott. Amikor a lengyel fejedelmet *patriciusá*vá nevezte ki, annak magyar sógorát pedig hozzásegítette a királyi koronához, tulajdonképpen Európa keleti bástyáját építette fel, és továbbadta nekik a kereszténység védelmezésének feladatát, azt a szolgálatot, amit Nagy Károly kora óta a császár és a Karoling vérből származó vagy a Karoling hagyományt hordozó fejedelmek láttak el – nemritkán az akkor még pogány Magyarországgal szemben.

Ahogy egykor Nagy Károly az utolsó avar kagánt vagy Nagy Ottó az utolsó magyar *karkas*t (a harmadfejedelmet), úgy semmisítette meg most István, a türk ősök keresztény leszármazottja Koppányt, az ősi életformák utolsó képviselőjét. III. Ottó szemében éppúgy a *defensor Christianitatis* szerepe tette Istvánt méltóvá a királyi koronára, ahogy saját koruk közvéleménye szerint a két nyugati uralkodó – Nagy Károly és Nagy Ottó – ezzel érdemelte ki a császári koronát. A kereszténység megvédelmezése, ez a feladat így a kezdet kezdetétől összeolvadt a magyar királyság eszméjével, és az egykori sztyeppei-nomád magyarság abba a sajátságos helyzetbe került, hogy a kereszténység védősánca *(propugnaculum ac antemurale Christianitatis)* legyen a vele eredetileg rokon keleti népek évszázadokon át ismétlődő betöréseivel szemben.

5

Új „fivérének és a birodalom építésében vele együttműködő munkatársának", valamint az általa Ottó mellé rendelt 300 fegyveresnek a kíséretében a császár apai ősei hazájába vonult. A virágvasárnapot Magdeburgban, a húsvétot Quedlinburgban ünnepelték. Magdeburgból Boleszláv visszatért Lengyelországba. Quedlinburgban, közös őseik palotájában Bajor Henrik, Ottón kívül a dinasztia férfiágának egyetlen megmaradt

képviselője csatlakozott a császárhoz. El fogja majd kísérni Aachenbe, onnan Itáliába; halála után ő lesz örököse és utódja.

A forrásokban nagy hangsúlyt kap, milyen örömmel és milyen derűs méltósággal ünnepelték Quedlinburgban a császár és övéi az Úr feltámadását.[27] Úgy tűnik, megkönnyebbülés, csaknem boldogság lett úrrá Ottón. Az utolsó másfél év hatalmas feszültsége most feloldódott, Gnieznóban, a szent barát sírjánál gyógyulást hozva levezetődtek a veszedelmesen feltorlódott ellentétes belső indulatok.

Sötét hónapjai – a Crescentius-, a Philagathosz-, a Theodora-Stephania-ügy – tovatűntétől kezdve, a Monte Cassinóban, az arkangyal hegyén, a Nilusnál tett látogatáson, majd a *speluncá*ban és Subiacóban végzett vezeklőgyakorlatokon át, a közvetlen közelében újra és újra lesújtó haláltól vezérelve és figyelmeztetve, egészen a nagy utazást előkészítő nagy fordulatig, a sorsában végbemenő belső történést tekintve, Ottó útja egy belülről *kifelé* irányuló mozgás. Ez után az előkészítés után e mozgás a külső történés síkján is realizálódik: az elindulás Rómából, a nagy téli utazás az itáliai félszigeten, az Alpokon, a német tájon és a szláv Északon át, ahol – ősidegen földön – egy világpolitikai horderejű alapításra kerül sor – Ottó zaklatott életének keretében mindez egy nagy rohanás *a kint* irányába.

Amikor azután *odakint* van – ott, ahová „még atyáink (a rómaiak), sem tették be soha a lábukat, amikor az egész földkerekséget uralmuk alá vették"[28] –, bekövetkezik a néhány órába sűrűsödött levezetődés. A nyomasztó feszültségeket – mindegy, hogy komor bosszúvágy avagy eksztatikus-túlfeszített aszketikus hajlamok szülöttei – most mintha elsöpörték volna. Emelkedett, ünnepi, kiegyensúlyozott és derűs hangulat szárnyán szállnak a magdeburgi és quedlinburgi napok: Új világ alkottatott. Önkéntelenül a *Renovatio*ra gondol az ember...

Ekkor azonban, ha lassúbb ütemben is, újra meg kell tenni ugyanazt az utat, ezúttal az ellenkező irányban: *befelé*. Az imént szelték át a szeles, ködös, nedves réteket és fenyveseket, ahol serdülő gyermekként egykor fegyveres ütközetek részese volt. Aztán bevonultak Magdeburgba. Az érsekség a nagyapa hatalmas katonai és egyházi-politikai védőbástyája, amit merészen és nagyszerűen a pogány Kelet *akkori* kapui előtt emelt. Most e kapuk már a lengyel–orosz és a magyar–besenyő határ mögött vannak felállítva. Ezzel a nyugati kereszténység, a napnyugat le van zárva Kelet felé: ezeken a határokon az azóta eltelt csaknem ezer év során sem terjeszkedett túl soha. Bár egy követség, amelyet még 1000-ben küldtek Rómából Oroszországba, arról tanúskodik, hogy Ottónak és pápájának további és távolabbi célkitűzései is voltak.[29] A gnieznói napot bizonyosan csak kezdetnek tekintették... Amikor II. Orseolo Péter dózsénak ugyanebben az 1000. évben sikerült elfoglalnia Dalmáciát, II. Szilveszter azonnal elküldte pápai legátusát ebbe a katolikus egyház számára most hozzáférhetővé vált országba.[30] 1002-ben Boleszláv – aki kezdetben láthatólag még III. Ottó programját akarta folytatni – Quer-

furti Brúnót, e szász arisztokratát és a császári ház rokonát, Adalbert életrajzíróját és nagy példájának utánzóját teszi meg a keleti misszió érsekévé. (Eredetileg Szent István második székeskáptalanja, a kalocsai is ilyen missziós jellegű érsekség volt: a példa bizonyítja, milyen szorosan illeszkedett egymáshoz a két ország programja.) Néhány évvel később Brúnó, jellemző módon, szintén Kelet-Magyarországon tevékenykedik, onnan megy Oroszországba. 1009-ben azután ott, az orosz–porosz határon szenved mártírhalált, Adalbert példáját még a halálban is követve. Efféle utórezgések alapján még fogalmat alkothatunk arról a tervről, aminek a megvalósítása Gnieznóban kezdődött, s amit Magdeburgban és Quedlinburgban terveztek tovább.

Magdeburgban nyugszik a nagyapa; de ez egyben az a hely is, ahol két és fél évvel korábban az unoka Gerbert-rel a csillagokba mélyedt, és együtt buzgólkodott akkori *musicus*ával időmérője megszerkesztésén. Quedlinburg I. Henrik hazája. Az ősök felé való közeledés egyúttal a saját mélységeihez való közeledést is jelenti. Ezeknek az ősöknek a régi szokása szerint most itt ünnepli a feltámadást. Ugyanazon a trónszéken trónol, amelyen egykor Nagy Ottó ült. Olyan könyvekből imádkozik, amelyeket az ő keze érintett. Az a húsvéti ünnep is emlékezetébe idéződik, amit a szép, idegen anyával töltött itt. Az ő lánya, legidősebb nénje, Adelheid apátnő kíséretében most leszáll a kriptába, ahol a régebbi ősök hamvai nyugszanak.[31]

Amint azonban az Úrral együtt ismét boldogan feltámadt, nyergeltet. Vágtat tovább a szász tavasz friss szellőjében, szemben a naplementével. Így érkezik meg végül Aachenbe, az új Római Birodalom második fővárosába. Itt zsinatot kell tartania, elhelyezni a Boleszláv ajándékozta ereklyéket és egy új kolostort és templomot alapítani Adalbert tiszteletére.

Aachen ugyancsak szent város. Itt állt a legnagyobb germán király palotája, aki valaha is császári koronát viselt. Ő építtette a tiszteletre méltó székesegyházat, amely felépítésében és alaprajzában a San Vitaléra emlékeztet, hatalmas, zord, nehézkes nagyszerűségében mégis annyira alapvetően más hatást kelt, mint Ravenna derűs központi építménye. Sötét boltívek alatt itt áll még Károly kőszéke, amelyen tizenhét évvel ezelőtt súlyos öltözékben és csillogó királyi koronával a fején a kicsiny fiú az ujjongó nép előtt ült. Az a hír járja: az „ősatya" földi maradványi állítólag valahol a székesegyház kőpadlója alatt nyugszanak, ám senki sem tudja bizonyossággal megmondani, hol.

Ottó, akit megragadtak Nagy Károly városának lenyűgöző emlékei, s akiben forró vágy ébredt, hogy a választott ős: az előd halott arcába tekintsen, azaz egy szimbolikus aktus segítségével a múltat jelenné, a jelent pedig múlttá tegye, bezáratja a székesegyház kapuját, és két püspök, valamint a protoszpathariosz, Lomello grófja kíséretében titokban felszedeti a templom padlóját, áttöreti egy zárt altemplom vastag boltozatát, hogy megtalálja Nagy Károly sírját.

Aztán türelmetlenségtől reszketve várja kísérőivel a nagy pillanatot, amikor ő, a megújító leszállhat hozzá, az alapítóhoz, hogy az ősatya vízióját lénye részévé tehesse.

Ilyen mélyre érkezett ismét útján *befelé.*

Végül áttörnek egy boltozatot: feltehetően a célnál vannak. Ottó fáklyát ragad, nyugtalanul villódzó fényében belép a nyíláson, és dobogó szívvel, visszatartott lélegzettel leszáll a mélybe. Hívei sápadtan követik.

Ottónak, Lomello grófjának köszönhetjük a tudósítást erről a találkozásról.[32]

„Beléptünk Károlyhoz. Mert más elhunytak testével ellentétben ő nem feküdt, hanem trónon ült, mintha még élne. Fején aranykoronát viselt, és a kormánypálcát tartotta kezében, a ráhúzott kesztyűből kibukkantak megnőtt körmei. Nehéz, főként ércből és márványból épített tabernákulum boltozódott fölötte. Amikor most el akartunk jutni a kriptába, ezt át kellett törnünk, és azonnal nyílást vágtunk benne. Amint aztán beléptünk, átható borzongást éreztünk, és térdet hajtva azonnal kifejeztük előtte tiszteletünket. Ottó, a császár, fehér köntösbe burkoltatta, levágatta körmeit, és minden újra helyreállíttatott, ami már szétesett körülötte. De Károlynak egyetlen tagja sem rongálódott meg vagy oszlott fel, kivéve orra hegyét. Ezt Ottó azonnal arannyal pótoltatta. És a szájából kivett egy fogat" – megrongálódott ruházatának darabjait és a mellén viselt nagy aranykeresztet is magához vette – „aztán újra befalaztatta a boltozatot, és eltávozott."

6

Ottó a téli napforduló előtt (999. december 20-án) kelt útra Délről észak felé. A nyári napforduló napjai hozzák majd vissza Itáliába. Június 20-án még Churban, július 6-án már Paviában ad ki oklevelet. Júliusban született; az immár húszéves ifjú talán Itália longobárd királyainak régi rezidenciájában ünnepli születésnapját. Oklevéllel ugyan csak az bizonyítható, hogy október 7-én Rómában van, de feltehető, hogy már sokkal korábban bevonult oda[33], főleg mivel ott, a hit és a birodalom hatalmas *dilatatio*ja, kiterjesztése után[34] türelmetlenül és ünnepi hangulatban várták. Ez volt az egyik ok. Másrészt azonban a sohasem biztonságos Rómában a pápának is, akit közben a Sabinában szorongatott a csőcselék, haladéktalanul szüksége volt segítségére és fegyveres erejére. „Azt kell hinnünk, hogy" az augusztus 15-én tartott nagy Mária-ünnepség idején – *in assumptione sanctae Mariae in nocte quando tabula portatur*, Szent Mária felemeltetésekor, amikor éjszaka a képet hordozzák – „a császár Rómában tartózkodott". Mivel 996-ban és 998-ban Ottó ezen a napon Észak-Itáliában, 997-ben Németországban, 999-ben Subiacóban volt, 1001-ben pedig már elűzték Rómából, csak 1000-ben történhetett, hogy részt vett az éjszakai Mária-ünnepen.

Róma arra hajlott, hogy az Antikrisztust lássa benne, hívei ezzel szemben a legragyogóbb angyal fiát vagy fivérét, akinek a tiszteletében – tettben és szóban – olyan odaadónak mutatkozott. Annak az évnek a közepén jártak, amely állítólag az utolsó lesz. Róma izgatott: az ünnep nagy napja megindítja és magával ragadja a lelkeket. Régi képzetek élednek fel hirtelen, ismét egymásba olvadnak. Megbánás, töredelem keríti hatalmába a gyengébbeket; a nemesebb szívűek magasztos víziók részesei lesznek. Különös hangulat támad és terjed szét, széles akkordokban zeng át a lelkeken. Ottó, pápájával és mindkettejük kíséretével úgy jár az esti utcák és terek tolongásában, mint valami áradat közepén, amely vinni látszik őt.

Hová viszi?

Az Anyához.

Az izgatott tömeg előtt a tiszta nyárközépi éjben hatalmas istenasszony magasztos alakja lebeg méltóságosan felfelé. Egy elégia és a kíséretében keletkezett költemények röviddel a bukása előtt megőrizték még számunkra az ottói Rómának ezt az anya és istennő után esengő, valóban elégikus hangulatát. E hangulat sajátos módon összekapcsolódik, sőt összeszövődik egy (az anya mennybemenetelének előestéjén) a Fiú tiszteletére rendezett éjszakai körmenettel – római-középkori nyáréji álom.

A Fiú képét Acheropita-nak nevezik; az *ἀχειρητοζ, ἀχειροπιητοζ* annyit jelent: 'nem emberkéz készítette'. Az Acheropita bizánci eredetű komor Megváltó-kép, „Krisztus mint félelmetes ábrázatú világbíró": a „szörnyű szem".[35] Az a hiedelem kapcsolódik hozzá, hogy nem földi festő készítette, hanem maga a Megváltó mintázta meg önnön képmását az ikon előkészített keretében.[36] A kép ősrégi volt már – így szól a monda –, amikor II. István pápa a legnagyobb longobárd veszély idején kihozatta a Laterán palotakápolnájából, és körmenetben körülhordatta Róma utcáin. Az Acheropita-körmenet napját csak I. Sergius pápa rögzítette Mária mennybemenetelének előestéjére. Az ünnep liturgiáját azután IV. Leó szabályozta végleges formájában. E liturgia révén egy rendkívül különös történés jutott szimbolikusan – akárha egy megérzésben – kifejezésre: az *Assunta* ünnepének hajnalán az elárvult földről ellebeg az anyai: aki visszamarad, az a Fiú: nem a jóságos, a Megváltó, hanem a világ bírája. Az ő „szörnyű szeme" az, ami ettől kezdve helytartója palotakápolnájában a halandók fölött őrködik.

És a dal ezzel a kérdéssel kezdődik:

„Óh, Szent Mária! Mit jelentsen ez? Ha Te a mennybe szállsz is fel, őrizd meg jóindulatodat a tieid iránt! Ó, mit jelentsen ez?"

Beköszönt az éj. „Mit zúg az utcákon a nép? Mit jajgatnak a szélben a zászlók? Mit akar ez a csattogás? Mit zúg a nép?" A Colosseumot, a Palatinust, Caracalla termáinak romjait elárasztja a nyüzsgő tömeg. „Hogy repdesnek és lobognak a fáklyák? Mért fénylenek a fények az utcán?

A holdsugarakkal vegyülve lobognak és villognak a fáklyák!" Rőt fényükben, amely a romokból minden oldalról feléje int, közeledik a Laterán irányából a körmenet hatalmas áradata. „Fénylőn pillantanak be a csillagok; a tetőkön csillan a lámpa fénye; mindenütt lángok lobognak magasan; a csillagok sugara csillog."

Így közeleg az éji menet a Monte Scaurihoz, a Palatinusszal szemben fekvő dombhoz, félig énekelve, félig szavalva az ismeretlen költő ismétléseken át kanyargó versének énekbeszédét, amelynek e leírást köszönhetjük. Az énekiskola, sőt a görög iskola dalai zendülnek fel a mélyből. Ezekre figyel most a görög asszony fia. Gyöngéden megérintik rövid gyermekkora emlékei. A szép és okos Theophano, ki egykor úrnő volt és uralkodó e városban, halkan és hatalmasan lebeg most a fiú nyugtalan lelkében, mint a hold a fáklyák fénye felett.

Az éjszakai menet, közrefogva a Fiú komor képét, elérte már a Monte Scauri lábát. Ottó megmássza a magaslatot: a régi Anicir-palota, Nagy Szent Gergely kolostorának lépcsői ezek, ennek ormán most áll. A körmenet, amely a Lateránból kiindulva megkerülte a Celius-dombot, ekkor a kolostor előtt, a Monte Scauri és a Palatinus között bekanyarodik a Forum Romanumra. Elöl a városparancsnok, a tizenkét régió tizenkét elöljárójától kísérve, mögöttük tizenkét pápai ajtónálló. Jobbjukban mind égő fáklyát visznek. A kolostor magasából két cubicularius ugyancsak fáklyát lenget feléjük. Vöröslő csillagok árja vonul el a császári ifjú előtt. A ma Via di S. Gregoriónak nevezett utca végén balra fordul és eléri a Forumot. Ott megáll a csillagáradat, és szorosabban összetorlódik. Kétszer megmossák a kultikus kép lábát. Hol? Juturna kútjában? A Vesta-szüzek házának udvarában? Így mosták meg egykor Kybele bálványképének lábait az Almo folyóban,[37] csakhogy az összehasonlítás nem vezet semmiféle értelmezhető analógiához. Ahogy a szertartásnak vége, az összetömörült sokaság ismét sorokra bomlik. A Forum és a császárfórumok különböző útjain mindenki a S. Adriano-templom felé igyekszik, amely egykor a római szenátus székháza volt. Nem tudjuk, hol adta elő az ismeretlen költő Romával való párbeszédét, a költemény magvát; mindazonáltal úgy tűnik, hogy ezt itt érdemes beiktatni, azután, hogy megmosták a kép lábát az Adriano-templom előtt, ahonnét teljes terjedelmében belátható a régi Forum. Mindenesetre a császárt valószínűleg jelenlévőként kell elképzelnünk, mert bár a városi tisztségviselők vezette körmenetben személyesen – láthatólag – nem vett részt, a szertartás szempontjából fontos csúcspontokon újra és újra csatlakozott az ünnephez, hogy élére álljon.

Ebben az ünnepben különösen – hamisítatlan római módon – folynak egybe a tradíció legkülönbözőbb áramlatai. A Fiú nem emberkéz festette képe keresztény, sőt bizánci-keresztény hagyományt képvisel. Ezt érdekesen töri át a régi Forumon végrehajtott lábmosási szertartás. Az Anya mennybemenetele ugyancsak keresztény ünnep, máig Itália legnagyobb

Mária-ünnepe. De ebbe is benyomul a pogány elem. A keresztény Mária-ünnep hangjai közé hirtelen egy antik városistennő ünnepének akkordjai vegyülnek. Költőnk *allocutio Romae*ja – Romához intézett megszólítása – teljességgel annak az antikvitás hangulatával terhes és az ókori nagyság romlása keltette szomorúságot árasztó *„Nobilibus quondam"* kezdetű elégiának a szellemében szólal meg, amelyet egy római írt nápolyi száműzetése idején, 878 után:[38]

Épített vala téged rég nemes őseink nemzetsége;
Pusztulsz, jaj – nyomorult szolgák jobbágya ma, Róma.

Az *Allocutio* költője hasonló szavakkal szólítja meg Romát:

Számoltad diadalmaid, konzulok műve, Róma;
Ám most látja, ki rád néz, biztosan érzi, hogy sírtál...
Gyászod honnan ered, te dicső, te dísze a földnek?
Sírni miért kell?... Jöjj, ó, anyja hazánknak,
Jöjj, szárítsd fel a könnyet! Nézd, ime meg vagy váltva.

A keresztény mártírok azok, akik az antik Rómát megváltották. A költő különös képben mutatja meg a városnak múltját és jelenét. Az erdőkből leereszkedve először a paraszt jelent meg küszöbödön, mondja. Őt a halász (Péter) követte, „az, ki lemosta porod sokféle vizekkel"; utána a pásztor (Pál) jött, „az, ki a hűvös forrásvízre vezérli a nyájad". Így a felidézett antik hangulat ismét a keresztényba torkollik. Mert Roma szomorúan válaszol: Nagyszerű múltjára emlékeztetni őt, mire jó? Szépsége elhervadt, régi dicsősége kihunyt: gazdagsága napjaiban ő volt a nagy parázna, aki magához vonta a fajankókat. Nem félte az Urat, és túlontúl soká bántotta őt. Könnyeket ont most – az öröm és a jókedv napjai múltán.

És most, a gyász és a romlás képe után jön a hirtelen fordulat: Isten jegyében megy végbe, aki büntetés által tisztít meg. A *vultus Domini*, az Úr orcája most a kesergő egyedüli vigasza. Mert itt van jelen az Ő orcája *(vultus):* az Anya közbenjár Nála imáival az emberekért... és a költeményben itt most újra csak egybemosódnak az ókori város-istennő kontúrjai a keresztény Istenanyáéval. Nagy nyomatékkal ismétlődik: Az Úr arca itt van jelen, az Úré, kit az egész világ ünnepel. A formula ismét az antik szólásra emlékeztet: az istenség jelen van: *Numen adest*:

Vultus adest Domini cui totus sternitur orbis.
Mind a világ ki előtt leborul, az Úrnak képe, jelen van.

Csakhogy – és itt újra áttör a keresztény tartalom, és a költemény végéig ez marad az uralkodó – „Mint az ítélő bíróé, olyan az arca az Úrnak": aki itt megjelent, a világ bírája. Ezért kiáltozik a nép, ezért veri bűnbánatában a mellét, ezért nyögnek anyák és aggok... Hogy messziről is

látható legyen, magas trónon van kiállítva az Úrnak és szülőanyjának a képe. Az ő tiszteletükre zendít rá a görög iskola a maga dallamára, nekik szól a nép körében az alázatos suttogás. „»Kyrie« halljuk százszorosan; »Krisztus, irgalmazz« ezerszeresen, s ököllel verik a mellüket.": *et pugnis pectora pulsant*.

Az összetorlódott tömeg most még egyszer megmozdul. S. Adriano templomától ismét a császárfórumok irányába indul: egyre hatalmasabb áradatban, tovahömpölyögve Trajanus oszlopa mellett, megy tovább, fel a Szűz és az Anya hatalmas bazilikája: a Santa Maria Maggiore felé. Csak odaérkezve fejeződik be a költemény: *invitatio ad orationem*et, imára való felszólítást intéz a néphez:

„Az Úrhoz esdünk szóban, versben és imában – s az Úr anyjához is, ezennel őt is kérjük. Ó, Mária! Kegyesen nézz le ránk ott fentről! Szolgáid hallgasd meg, Szentséges Szűz! E városban, Te nyájad, könnyünk ontjuk: Nagyasszonyunk, hajolj le könnyeinkhez! Halálra szánt tömeg sóhajt feléd: Istenszülő légy Róma népe pártfogója" – és váratlanul, mint egy ókori imában: „Óvd meg a császárt! Harmadik Ottót vedd kegyeidbe! Szíve alázata Néked szenteli hisz, mije van – nem habozik, mije van, azt mind Neked adni."

És az *invitatio ad orationem* zárlata még meglepőbb. A két utolsó sor nem más, mint a költő: egy alattvaló főhajtása császára előtt:

Mind örvendjen az ember, mert ura harmadik Ottó,
Regnálása felett mind örvendezzen az ember.
Gaudeat omnis homo quia regnat tertius Otto,
Illius imperio gaudeat omnis homo.

7

A *servus Iesu Christi* kifejezés mint III. Ottó császári címének része – mint említettük – a gnieznói utazás idején bukkant fel; Aachenba érkezéséig Ottó megtartotta, noha nem minden oklevélben; azután még kétszer használta a Rómába való visszautazás során.[39] Az apostolok nevezték magukat így. E formula révén III. Ottó közvetlenül hozzájuk nyúlt vissza. Akárcsak ők, ő is nekivágott a világnak; mint az ő utazásaik, az ő útja is a *dilatatio*t – a hitnek és az egyháznak a kiterjesztését eredményezte a távoli tájon; ahogy ők, ő is új gyülekezeteket alapított, ami az ezredforduló kereszténységének keretei között érsekségek: új nemzeti egyházak megalapítását jelentette.

Ha egy theokrata vagy éppenséggel császár címének részeként szokatlan is ez a formula, nem egészen egyedülálló. A *Servus servorum* 'a szolgák szolgája' a pápák címe Nagy Gergely óta. „A legfőbb Úr alattvalója és szolgája": a tudósítások szerint legalábbis, már Nagy Konstantin

így nevezte magát; utána II. Justinianus császár is. Különféle változatokban felbukkan ez a formula Ottó nagyanyjánál, Adelheidnél, dédnagybátyjánál, Kölni Brúnónál és udvari káplánjánál, Querfurti Brúnónál. Annak a hátterében, hogy III. Ottó is felhasználja, természetesen ott áll a baszileusz apostoli szerepéről alkotott régi bizánci felfogás is; általánosabb megfogalmazásban: a keresztény uralkodó igénye az apostolságra. A 787-ben tartott II. niceai zsinat kimondta, hogy most a keresztény császár veszi át az apostolok egykori szerepét. A 12. század kezdetén például a magyar királynál bizonyíthatóan megvolt ez az igény; a 18. századtól pedig a *rex apostolicus* középkori formulája része lesz hivatalos címének.[40]

III. Ottó esetében azonban a formula felhasználásának módjából kiviláglik, hogy ő „csak egy időben körülhatárolt feladat végrehajtásának tartamára igényelte magának az apostolságot".

Míg a *servus Iesu Christi* cím hátterében nagyfokú eredetisége mellett is régi tradíciót fedezhettünk fel, az oklevelekben hamarosan felbukkanó – jóllehet rendszertelenül alkalmazott – új formula – hol mint *servus apostolorum*, hol mint *servus apostolorum imperator augustus Romanorum* – „új szóalkotás".[41] Úgy tűnik, hogy korábbi ideáljai – Nagy Károly, Adalbert – után III. Ottó újakat választ: az Apostolfejedelmeket. A bambergi *Apokalipszis* már tárgyalt koronázási képe úgy hat, mint ennek a fiatalember életében bekövetkezett új ideálválasztásnak a képi kifejeződése: a „Krisztus megjelenítőjeként" a világtrónon ülő császár fejére Péter és Pál helyezi a koronát.

Az új cím révén – mely, mint mondtuk, magában is előfordul – uralkodásának ebben a szakaszában Ottó Szent Pétert, *princeps noster*t, választja őséül és elődjéül. Egy hasonló viszonyról, amely azonban történelmi alapul és példaképül szolgált az Ottóé számára, már mélyértelműen kimondták: „Annak az egyháznak a szentje, amelyet Isten és az Ő Szentjei tiszteletére tulajdon birtokomon alapítottam és magától értetődően továbbra is gyámolítok, azaz támogatok, az én »házamhoz« tartozik... Ugyanúgy nemzetségem tagja, ahogy őseim is nemzetségemhez tartoznak. Ő az »én« szentem, aki kölcsönös hűségben éppúgy kezeskedik majd értem, mint egy úr hűbéreséért... Így hát független egyházam nemcsak tulajdonom része, amely felett megbízottként rendelkezem, hanem egyúttal látható részem is a mennyeknek országában – és ezt nem engedem elragadni; mert az »én« szentem hatalmas úr, hathatós mint közbenjáró az eljövendő végítéletnél. És ami rám és az én szentemre vonatkozik, miért ne tekintse a király ugyanezt érvényesnek királyságára nézve is: az »ő« püspökségeire, végül az egész »egyházra«, beleértve a pápát is, aki magát és Szent Péter jogait... a frank király védelme alá helyezte?"[42] Itt azonban Észak elképzelései nagyon szerencsés formában kapcsolódnak össze a Dél elképzeléseivel: találkoztunk már Szent Péterrel, „»a úgy követelt, tiltott, haragudott vagy fogadta el a neki felajánlott

ajándékokat, mint egy láthatatlan fejedelem. A 8. század elején róla tette II. Gergely pápa azt a jellemző nyilatkozatot, hogy Péter úgy uralja a Nyugat valamennyi országát, mint egy földi Isten."[43]

Ilyen és hasonló történelmi és pszichikai alapokon nyugodhatott III. Ottó beállítottsága választott »ősével«, Szent Péterrel szemben, és gondolkodásában ezek a tényezők kerültek túlsúlyba, amikor elhatározta, hogy végleg és a lehető legeredetibb módon megoldja a nyolc grófság oly rég vitatott kérdését.[44]

Nagy és nagyon jellegzetes lépésre készült. Ősei ezt sohasem merték volna, utódai már soha többé nem merhették megtenni. Talán azokkal az ismeretekkel sem rendelkeztek, amelyekre ehhez szükség volt. Ottó azonban részben humanista iskolázottsága, másrészt »megcsonkított ujjú János« közlései révén felismerte az úgynevezett konstantini adománylevél hamisítvány voltát. Ez a János Nagy Ottó császárrá koronázásának idején másolatot készített az adománylevélről, majd – miután bosszúakciója során XII. János megcsonkíttatta, s ezzel a Kúria ellenségévé tette – szívesen leplezte le ennek „sötét belső ügyeit". Ottó tehát meg merte tenni, hogy egy metszően éles hangú oklevélben, amelyet „tolla", Vercelli Leó püspök fogalmazott meg, a világ elé tárta ennek a kúriai tákolmánynak a hazug voltát. Következésképpen a császároknak semmiféle régi jogátruházása nem érvényes. Az Ottonianumot már korábban megtagadta, az adománylevelet már korábban elutasította: különben nem állíthatta volna fel császári székhelyét Rómában.

Az oklevélben ez áll: A pápák a birodalom költségén akarták régi hibáikat kijavítani, éspedig hamisított oklevelek alapján... Vissza kell tehát nyúlni azokhoz az időkhöz, amikor a Szentszéknek efféle okiratilag körülbástyázott hazugságai még elképzelhetetlenek voltak, hogy tiszta alapot lehessen teremteni a jövő számára.

Az oklevél a következő címmel kezdődik: „Ottó, az Apostolok szolgája és Istennek, a Megváltónak akarata szerint a rómaiak főméltóságú császára". Ezt – mintegy a császár hitvallásaként – Rómának és egyházának az elismerése követi: „Elismerjük, hogy Róma a világ feje, megerősítjük, hogy minden egyház anyja a Római Egyház." De még ugyanebben a mondatban kezdetét veszi egy őszinteségét és alig tompított hevét tekintve hallatlan támadás a korábbi pápák ellen. Láttuk, mi volt a francia – és nagyobbrészt a német – egyház véleménye a Rómában uralkodó állapotokról. A legfőbb tekintély, a császár most ugyanezt a vádat emeli a Kúria ellen, és ezzel hatályon kívül helyezi a – nem említett – Ottonianumot. Ráadásul „Mi királyi városunk"-nak nevezi Rómát; a pápai birtokot mint a Szent Péter „Lar"-jához, házához, tartozót említi. Az adományról most leplezetlenül – és az említett Jánosra hivatkozva – kimondatik, hogy az nem más, mint *sub titulo magni Constantini,* Nagy Konstantin neve alatt rejtőző koholmány, hamisítvány, közönséges hazugság.

Mivel a nagyapát tapintatból nem akarta említeni, Ottó a korábbi *Pactum*oknak ront neki. „Ezek is azok közé a hazugságok közé tartoznak, amelyekkel (a pápák) azt állítják, hogy egy bizonyos Károly (Kopasz Károly) Szent Péternek ajándékozta birodalmi javainkat. Mi azonban azt válaszoljuk erre, hogy ez a Károly jogszerűen nem ajándékozhatott, mert hiszen már megfutamodott egy jobb Károly (nagybátyja, Karlmann) elől, a birodalmat elvették tőle, letaszították a trónról, meg volt semmisítve. Tehát azt adta, ami nem volt az övé – amellett úgy adott, ahogy helyzetében adhatott: azaz olyasvalakihez hasonlóan, aki hamis úton szerezte javait és szerzeményét nem soká remélte birtokolni."

Egy Ottó kegyelméből való pápának – az oklevél ezt a körülményt is nagyon világos kifejezésekkel hangsúlyozta – ezek a kitörések és vádak kétségkívül nem jöttek rosszkor. V. Gergely és II. Szilveszter két tiszta sziget a régi római pápák tisztátalan tengerében: a *maga* módján mindkettő arra törekedett, hogy az egyházat, ezt az Augiász istállóját megtisztítsa, és elindítsa a reformpápaság korszakát. Amikor Gerbert a Kúria határozott és nagyon tudatos ellenfeléből ennek urává lesz, ez a váltás nem jelent nála pálfordulást, épp ellenkezőleg: politikája győzelmét. Szavaiból, amelyeket Orléans-i Arnulf olvasott fel St-Bâle-ban, kitűnik, hogy őszintén aggódott a római egyház egyetemességéért, amit nagymértékben veszélyeztettek a Kúria és pápai szék körüli örökös botrányok. A romlás már évszázadokkal korábban elkezdődött: „A birodalom bukása után – mondta Arnulf Gerbert szavaival – ez a város elvesztette Alexandria egyházát, elveszítette Antiochiáét, és – hogy Afrikáról és Ázsiáról ne is beszéljek – már maga Európa is leválik, mert Konstantinápoly egyháza már eltávolodott, Spanyolország belső vidékei pedig mit sem tudnak Róma döntéseiről.[45]

A vita tárgyát képező nyolc grófságnak és a Pentapolisznak a kérdése a császárok Rómába vezető nagy hadiútja biztonságának a problémáját érintette, éppen ezért szabályozása a legnagyobb körültekintést igényelte. Amikor tehát Ottó, *pro amore magistri nostri domini Silvestri papae*, mesterünk, Szilveszter pápa úr kedvéért, Szent Péter javára lemond a nyolc grófságról, hangsúlyozza: „Szent Péternek adományozzuk azt, ami a Miénk; de nem úgy ruházzuk át rá, mintha tulajdona az övé lenne, hanem hogy az mintegy a Miénk legyen."

A pápa „birtokolja, tartsa meg és igazgassa" ugyan az odaajándékozott grófságokat, de akit az adomány illet, az nem ő, hanem egyedül és kizárólag Szent Péter. Az odaajándékozott területet illetően tehát a pápa nem kapja meg a „szabad rendelkezési jogosultságot". Ottó nem ad ki a kezéből minden jogot. Hogy ez valóban így van, bizonyítja az a formula, miszerint a pápa úgy *igazgassa* most az adományt, hogy azzal „saját apostolságát *és* a császárságét gyarapítsa".

Ez a dokumentum megpecsételi a két hatalom pozíciójának egyenrangúságát: Szent Péter városa egyben a császár *urbs regia*ja lett. Szét volt

rombolva a korábbi idők hazugságainak rendszere, ami lehetetlenné tette a szellemi és a világi hatalom minden őszinte közeledését. A császári rang „szellemi lehetőségei" már Gnieznóban is, itt pedig még inkább érvényre jutottak: a *vicarius Sancti Petri*, Szent Péter helynöke mellett most a *servus apostolorum*, az apostolok szolgája is az Örök Városban trónolt, és hozzáfogott, hogy ezen a közös alapon egy nagy békekorszakot indítson el az egész kereszténység javára.

A dokumentumot 1001 januárjában állították ki. Keletkezésében ragadta meg az ottói világot: Róma és pápaság, Itália és Németország sokat ígérő egységben kapcsolódott egymáshoz; a lengyelek fejedelme az ifjú római császár „fivére és munkatársaként" működött közre ennek a világnak a létrehozásában; sógora, a magyarok fejedelme néhány nappal korábban, „az ő unszolására" koronáztatta magát királlyá a Rómából kapott koronával, miáltal az új Nyugat részévé lett.

Ez volt a csúcspont.

A fordulat hirtelen jött. Hőn szeretett Rómájában hamarosan elfeledték III. Ottót. Még az általa Szent Adalbert tiszteletére emelt templom sem őrzi már eredeti nevét. Az Aventinuson minden nyomát megsemmisítették annak, ami ott egykori jelenlétét hirdette. Még Szent Eleknek és Bonifácnak adományozott világpalástját sem őrzi a kolostor, amely a nevüket viseli. Csak a Keleten felhúzott védősánc, ami egy mártír jövőért lelkesedő álmából és egy fiatalember „kegyéből és ösztönzésére" jött létre, állt meg teljes kilencszáz esztendeig az idő árjával szemben, és állt még tovább. Ez a védőfal, a Kelet kapuinál fekvő országok, amelyeket Nagy Károly „missziós határ" eszméjéből kiindulva, I. Henrik és Nagy Ottó merész és jól átgondolt keleti politikáját követve, III. Ottó kezdeményezésére a kereszténység pajzsaként és védfalaként – mint *scherme und vorstand der Kristenhait* – alapítottak meg és építettek ki, Lengyelország és Magyarország ma is áll, és hálás neki.

AZ ANGYALOK FIA ÉS FIVÉRE

FILIUS ANGELORUM – FRATER ANGELORUM

1

Az 1001. esztendőben mutatkoztak meg Rómában Ottó építészeti tevékenységének első eredményei. Az Aventinus-domb magaslatán már állt III. Ottó császári várkastélya. Állítólag Szent Elek és Bonifác kolostorának tőszomszédságában épült; még az is lehetséges, hogy az építkezés idején a kolostor egy része szolgált Ottó palotájául. Erre látszik utalni egy különös kifejezés egyes dokumentumokban, amelyek a császár „kolostorpalotáját" emlegetik.[1] A császári vár a Tiberisre nézett, a Tiberis szigetére, amelyen már ott emelkedett III. Ottó Adalbert mártír kultuszának szentelt új bazilikájának karcsú tornya és antik oszlopok és mészkőfalak hordozta tetőzete.

Ez a sziget sajátságos valami volt. Egy helyen még ma is látható az ókorból származó kerítése, amitől olyannak tűnt egykor, mint egy kőhajó: mint egy megkövült hajó a folyó hullámai között. A kerítésen még a 18. században is látható volt a gyógyító istennek, Aesculapiusnak, Apolló fiának a feje; az arcot később szétrombolták. A 10. században azonban még állt a hajó formájú kerítés nagyobb része. Magán a szigeten még megvoltak mind Aesculapius, mind Veiovis templomának maradványai. Igazai római módra ezeken a romokon, ezekbe a romokba építették be a távolból ide zarándokolt szent új bazilikáját. Hajdanán egy, az Aesculapius-szentélyben található ősrégi kútnyílás[2] tartotta fenn a kapcsolatot a khtonikus erőkkel; ezt a középkorban sem temették be: csodálatosképpen máig ott van a bazilika szentélyéhez vezető lépcsőfokok közepén. A Kr. e. 295-ben és 293-ban dühöngő két nagy pestisjárvány után, amiket a haragvó Apolló szabadított rá Rómára, hozták fiát, az orvos-istent Epidauroszból erre a szigetre.[3] Ettől kezdve a *Tiberina Insula* nemcsak kultuszhelynek, hanem gyógyhelynek is számított: az ősrégi kórház, bár teljesen átépítve, máig megvan.

A sziget már korábban is gyógyhely volt. Ősi mondák a halál és az alvilág szféráival kapcsolják össze. A legrégibb időkben a farkasistennek, Faunusnak volt szentelve: legáltalánosabban használt neve még a középkorban is: *insula lycaonia*. Faunus papjait *Luperci*nek, „farkasok"-nak nevezték.

Szent helye volt a sziget egy itáliai Apollónak is, ugyanannak, akit a Mons Soractén *hirpi*-nek (ugyancsak 'farkasok'-nak) nevezett papjai So-

ranus Paterként tiszteltek. Itt helyét fia és képviselője, az orvos-isten foglalta el: de már az Apolló-templomot is „a nép egészsége megtartásának" szentelték. A sziget azonban – mint említettük – egyben Veiovisnak, az alvilági Jupiternek a szigete is volt. Az ezredfordulón ott álltak még az ő szentélyének romjai is.

Ahogy a régi rómaiak Aesculapius kígyóját hozták ide Epidauroszból, úgy hozta ide III. Ottó a déli Beneventóból Bertalan apostol földi maradványait, aminek a következményeként a hely – most a keresztény kultusz értelmében – ismét vallási középponttá vált. Az Ottókat kezdettől fogva láthatóan érdekelték a szigetek és a szigeteken folyó vallásgyakorlat. Ennek az érdeklődésnek köszönheti a maga kultuszhelyeit, császári várkastélyát, Benedek-rendi kolostorát és festőiskoláját Reichenau. A római Adalbert-templom helyének a kijelölésekor ezért bizonyára nem véletlenül esik a választás erre a szigetre. Subiacóban Ottó – mint említettük – Adalbert *és* Mihály arkangyal tiszteletére alapított kolostort. Ennek az angyalnak a tisztelete, akinek az alakja Itáliában – különösen a zarándokútja során meglátogatott Monte Garganónál – az Apolló-kultusz ősrégi alkotórészeit őrizte meg,[4] igen fontos volt számára. Az Angyalvár is Szent Mihályé, a szörnyű csapásoktól megszabadítóé volt. Ottó ezt a neki szentelt helyet sértette meg, amikor az oda – az arkangyal védelme alá – menekült Crescentiust hatalmába kerítette, a vár falán kivégeztette, és holttestét ugyanott közszemlére tétette. Hogy kultusza centrumába eljusson, és ott bűnbánattal és imával elnyerje az arkangyal bocsánatát, nagy személyes veszélyt is vállalva – gondoljunk csak apja kalandos menekülésére a görög hajóról! – még görög területre is behatolt. Az arkangyal tisztelete – láttuk már – a császár vén mentora, Szent Nilus számára is kiemelkedően fontos volt. Barlangjában egy Szent Mihálynak szentelt oltár állt, míg a hegy, amely e barlangot rejtette, Illés próféta nevét viselte. Illés próféta alakja azonban éppúgy magába szívta a régi hegy- és felhő-isten, Zeusz alkotóelemeit[5], ahogy az arkangyal Apolló tulajdonságait. Ugyanez az együttes jelenlét figyelhető meg a Tiberis szigetén is, ahol Jupiter (Veiovis) temploma Apollóé, később ennek fiáé mellett állt. Láttuk: a Mons Gargano és a Mons Soracte között még maga a keresztény legenda, a pápatörténet is összekötő kapocsként szolgált. Itt éppúgy ismét nyitva van az ősibbhez vezető *inferus*, a mélység, mint III. Ottó Adalbert-templomában – ma Bertalan apostol nevét viseli – a kútnyílás, vagy mint a Forumon álló Santa Maria Antiqua templom alatt a *mundus*.

2

1001. január 4-én – saját nevelője, Thangmar kíséretében – megjelent Rómában Ottó nevelője, Hildesheimi Bernward. Az úgynevezett gandersheimi vita ügyében jött, ami Bernward és Mainzi Willigis közt robbant

ki a – III. Ottó nagyapjának dédapja által alapított – ősrégi gandersheimi apácakolostor körül. A császár nagy örömében egészen a Szent Péterig elébe sietett palotájából mesterének; csak egy éjszakára hagyta a menedékházban maradni, aztán magához hívta a palotába, és a Palatinus egyik templomában hamarosan egy zsinatot is összehívott, ahol a pápával együtt maga elnökölt. A gandersheimi kérdésben itt Bernward javára döntöttek. Frigyest, Ravenna érsekét, egy Ottó legszűkebb környezetéhez tartozó fiatal szászt bízták meg azzal, hogy mint pápai legátus hírül vigye a döntést Németországba Willigisnek. Miután ezt a kérdést elintézték – legalábbis így gondolták –, a császár, a pápa és a hildesheimi püspök közt folyó beszélgetések, tanácskozások, tervezgetések közt teltek a napok. A császár kérdezett – adja hírül Thangmar[6] –, mire gyors tanácskozás következett, azután kimondták a határozatot.

E boldog hangulatra, e sokat ígérő tanácskozásokra mint derült égből a villám, sújtott le a hír, hogy Tibur (Tivoli) városa fellázadt császári tiszttartója, Mazolinus ellen. Ottó azonnal haderővel indult a város felé, amely elsáncolta magát a falak mögött. Ostrom kezdődött. II. Szilveszter, Bernward és Szent Romuald, az itáliai vallásos élet jelentős alakja, akiről még hamarosan szólni fogunk, csakhamar közvetítőként lépett fel a császár és a lázadók között. Az utóbbiak kényre-kegyre megadták magukat, de valószínűleg biztosították őket arról, hogy a császár három előkelő barátja közben fog járni érdekükben.

És ezúttal Ottó se meg nem vakíttatta a tiburi főkolomposokat, mint 996-ban Rimini grófját és tettestársait[7], se meg nem csonkíttatta őket, mint Philagathoszt, se ki nem végeztette őket, mint Crescentiust és tizenkét harcostársát, hanem – megkegyelmezett.

Tusculumi Gergely gróf, a városi nemesség feje, a császár kegyeltje, legfőbb tisztségviselői egyike Rómában nagyon rossz néven vette tőle, hogy – ahelyett hogy császári donációként neki és rokonságának adományozta volna, úgy valahogy, mint Caere városát, amely már régóta a Crescentiusok egyik mellékágáé volt[8] – megkegyelmezett Tiburnak. A római utca hamarosan lázasan forrongott. Ottó csapatai régi szokás szerint a városon kívül táboroztak. Ottó kicsiny kíséretével – vele volt Bernward és Thangmar – *sacrum palatium*ában tartózkodott a Palatinuson; a pápa valószínűleg a Lateránban. A császári csapatok vezérei, Bajor Henrik és Tusciai Hugó túl későn ismerték fel a császárukra leselkedő veszélyt. A város kapui már zárva voltak, Ottót az Aventinuson ostrom alá vették a rómaiak.

A császári palota szemmel láthatóan nem rendelkezett nagyobb erődítésekkel. Ottó és övéi nagyon kínos helyzetbe kerültek, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a felkelők a császár személyét akarják hatalmukba keríteni. Csupán az Angyalvár volt még – Ottó ezt teljes bizonyossággal tudhatta – szilárdan a császáriak kezén. Így született meg a terv: fegyveresen kitörni a palotából, keresztülverekedni magukat az Angyalvárig,

ahol mintegy kívül voltak a városon, közel a neróni rétekhez, a hadsereg táborhelyéhez, és ahol – és most ez látszott döntő jelentőségűnek – elsáncolhatták magukat, sőt ha úgy hozta a szükség, még egy hosszabb ostromot is képesek lettek volna kiállni.[9] Bernward püspök ekkor megragadta a szent lándzsát, és a császár kíséretének élére állt.[10] Hiszen a lándzsa volt az a mágikus tárgy, amit Ottó ősatyja a maga idejében Burgundiai Rudolf királytól szerzett meg, amely nagyapja kezében csodát művelt; amelyet Ottó első dicsőséges és sikeres római útja során csapatai előtt hordatott. Erről a *dominica hastá*ról, amely hegyében Krisztus keresztjének egy szögét rejtette, már 996-ban készült egy másolat Géza, Magyarország nagyfejedelme számára, amit az ottói világterv megvalósításában való testvéri és keresztényi részvétele zálogaként küldtek el neki.[11] 1000-ben a lengyel fejedelem számára készítették el a lándzsa egy másik kópiáját[12]; ez még ma is megvan Lengyelország királyi jelvényi között, éppúgy ahogy a bécsi Burg kincstárának birodalmi ékszerei között maga a szent Mauritius-lándzsa is. Ezt a szent tárgyat ragadta hát fel Hildesheimi Bernward. Kitörtek a palotából, és a kirohanás sikerült. Jóllehet megalázva – tudósít Querfurti Brúnó –, mégis csaknem sértetlenül érte el a császár övéivel „Szent Péter legfontosabb erődítését", azaz az Angyalvárat.[13] Ott egy erősebb német védőőrség állomásozott, és a védekezés több sikerrel kecsegtetett. Közben úgy tűnt, hogy fordulat készül. A felkelés ugyanis ekkorra a város sok területén összeomlott. Csakhogy az Urbs igen nagy. Odúiban elsáncolva biztosan sok nemesi nemzetség tartotta még magát. Nem fér hozzá kétség, hogy a Tusculumnemzetség – a jövő képviselője Róma városának történelmében – továbbra is fennen lobogtatta a lázadás zászlaját. Mindazonáltal a korábban még lázadó tömeg egy része összegyülekezett az Angyalvár előtt. Ottó úgy érezte, meg kell ragadnia az alkalmat, hogy a néphez intézett személyes szózattal még megfordítsa a sorsot, visszahódítsa magának az ő római népét – nem karddal, hanem császári-atyai szavaival. Felkapaszkodott az egyik toronyra, és ormáról beszédet intézett a néphez, amit Thangmar, a szem- és fültanú, értelmét és tartalmát tekintve bizonyosan hűen megőrzött számunkra.

„Halljátok atyátok szavait – szólt a császár –, és őrizzétek meg őket szívetekben. Legyetek az én rómaijaim, akikért elhagytam hazámat és nemzetségemet, akiknek a kedvéért minduntalan mellőztem szászaimat és a németeket, az én véremet. Uradalmam legtávolabbi országaiba vezettelek benneteket, oda, ahova atyáitok, amikor a földkerekséget meghódították, sohasem tették be a lábukat, és a kedvetekért, mert kegyeimben ti voltatok az elsők, vállaltam az általános gyűlöletet. És most köszönetképpen mindezért nem akartok többé atyátokul elismerni; kegyetlenül levágnátok legdrágább barátaimat, és megtiltjátok nekem, hogy hozzátok menjek. De ezt nem tehetitek; mert akiket szívembe zártam, nem engedem el magamtól. Ismerem a lázadás felbujtóit, és szemem intésével

megjelölöm őket; rájuk irányul mindenki tekintete, mégsem félnek. Én azonban valóban nem fogom tűrni, hogy híveimet, akiknek ártatlansága boldoggá tesz, továbbra is bemocskolja az érintkezés e gonoszokkal, és ne tudjanak megválni tőlük."[14]

A beszéd nem tévesztette el hatását a tömegre. Kettőt a főkolomposok közül egyszeriben megragadtak, agyonütötték őket, és holttestüket odavetették az Angyalvár, a császár szeme elé. Ahhoz azonban már nem voltak elegendők a szavak, hogy a helyzetet ténylegesen és tartós érvénnyel megváltoztassák Ottó javára. A pápa, Bernward, Ottó többi híve napról napra bizonytalanabbul kellett hogy érezze magát Rómában. Így hát néhány nap múlva rá kellett szánni magukat a város elhagyására, ha szabad elvonulást kapnak a római polgároktól. Ezt célozták Henrik és Hugó tárgyalásai is, akiknek végre láthatólag sikerült felvenni a kapcsolatot a császárral, ami azonban még távolról sem jelentette azt, hogy csapataikkal esetleg bevonulhattak a városba.[15]

Róma elhagyásának – ennek a mindenesetre több mint megdöbbentő elhatározásnak – két magyarázata lehetséges: az első abban a felkelők szempontjából igen kedvező véletlenben rejlik, hogy Henrik és Hugó nem ismerte a városon belül uralkodó tényleges helyzetet, vagy azért, mert Tusculumi Gergely kezdetben minden érintkezést meg tudott akadályozni Ottó és csapatai között, vagy pedig azért, mert – a felkelés első napjaiban – a csapatok azt hitték, hogy császárukat már elfogták. Ezért Hugó és Henrik a maga részéről olyan megegyezésre jutott a felkelőkkel, amely szerint megígérték azoknak a Campagna kiürítését, azzal a feltétellel, hogy Ottónak és Szilveszternek szabad elvonulást biztosítanak.

A másik magyarázat Ottó pszichéjében rejlik.

Amikor látta az Angyalvár kapuja előtt és tornya alatt a határozatlan tömeget, ezt a makrancos masszát, amely néhány nappal azelőtt még egy tökéletesen értelmetlen idegengyűlölettől kábultan, és megmámorosodva annak a lehetőségétől, hogy szabad folyást engedhet ennek a gyűlöletnek, halálos fenyegetéseket üvöltözve szorongatta az igazak kicsiny csapatát, amikor az az Angyalvárhoz verekedte át magát, lelke mélyéig sebzettnek érezte magát. Ezek lennének tehát az *ő* rómaijai! Azonban nemcsak sértett fiatalember volt, hanem császár is, felelősnek tudta magát értük Isten és önmaga előtt. Így jött arra gondolatra, hogy mint császár és a nép atyja még egyszer szól hozzájuk. Mi volt azonban szavai hatása? A csőcselék most elkapott két szerencsétlent, és az ő szeme láttára agyonütötte őket – azért, hogy neki tessék? Vagy saját gyönyörűségére: hogy mulasson a véren, a gyilkosságon? Hisz nem annyira az a lényeg, kit öl meg az ember, az idegen császárt vagy saját összeesküvő társait: a fontos csak az, hogy az ember kitombolhassa magát vérontásban, kegyetlenségben, a másik értelmetlen megkínzásában.

Amikor az *ő* rómaijai mögött felismerte ennek a formátlanul szétfolyó csőcseléknek az igazi arcát, bizonyos, hogy rövid életének legnagyobb

tévedését követte el: belsőleg feladta Rómát. És ez a döntő. Valami kezdettől ép szakadt benne darabokra: az önmaga iránt érzett korlátlan bizalma. Bizonyára így kellett tennie. Csakhogy Ottó még nagyon fiatal ember volt: a fiatalember nehezen érti meg, hogy döntései helyrehozhatatlan következményeket vonhatnak maguk után. Amíg még Rómában volt, aligha gondolta meg, hogy – ha most feladja – azzal feláldozza az értelemadó középpontot, a nagy jelképet, sőt még többet: a képmást, nemcsak a birodalomnak, hanem saját lényegének a hasonmását is. Eddig császár volt, a világ ura, a korszak csodája; ettől kezdve hitehagyott lett.

Ezért nem tudott semmit válaszolni, amikor Henrik és Hugó követei megjelentek vára falai alatt, és közölték, hogy szabad, de szabadsága Róma elvesztésébe fog kerülni. Szótlanul felült a lovára, és szomorúan kilovagolt Rómából a Porta Flaminián át, amely egykor nagy, győzelmes bevonulásai tanúja volt. Pápája, Szilveszter, tanítója, Bernward vele tartottak. A szomorú menetet hívei kicsiny csapata zárta le. Thangmar meséli, hogy a nézők sírtak.

Ez 1001. február 16-án történt. III. Ottó császár soha többé nem lépte át *urbs regia*ja kapuját.

3

Itália nem követte Róma példáját. Megmaradt a császár hűségén. Ottó nem is akarta semmiképpen elhagyni. Az Alpok innenső oldalán maradt, és Ravennában telepedett le. Szomorúnak sem akart már látszani. Derűsen járt-kelt ismét, mintha mi sem történt volna. De éjjel gonosz képek gyötörték. Álmatlanul bolyongott nagyapja ravennai palotájában.[16] Újra átérezte, mennyire bűnös; újra hatalmába kerítette a bűnbánat elmúlt tetteiért. És sírt és imádkozott, anélkül hogy vigaszra lelt volna. Szigorú böjtökkel sanyargatta nyomorult testét – csak csütörtökön és vasárnap nem böjtölt – és császári ruhája alatt ciliciumot hordott *ad carnem*, meztelen húsán.[17] Környezetében ismét csak megjelenik a kor egyik nagy aszkétája, Adalbert és Nilus után Szent Romuald.

Évek óta ismerte már őt.

Romuald a Traversarák fejedelmi nemzetségéből származott. Kicsapongó ifjúsága után remete lett. Nagyon közel állt a görög–dél-itáliai remeteséghez, aminek éppen Rossanoi Nilus volt a legnagyobb képviselője. Longobárd–itáliai eredete mégis a Nyugathoz kötötte: a remeteség így nagyon hamar összekapcsolódott benne a reformszerzetességgel, ami Clunyből sugárzott szét a Nyugatra. 971-ben nem messze Ravennától remetekolostort alapított, Pereo szigetén, a Pó mocsarai között, barátságtalan, sőt az egészség szempontjából veszélyes vidéken, ahol ennek ellenére új vallási központ alakult ki. Itt, Romuald befolyása alatt lett szerzetes Tammo, Ottó hildesheimi körének egyik tagja. Querfurti Brúnó is csatlakozott

a megújított vallásosságnak e szélsőségesen aszketikus irányzatához. Romuald nemcsak Tammót bírta rá arra, hogy szakítson korábbi világával: befolyása alatt a kor egyik uralkodó fejedelme, I. Orseolo Péter is a szerzetesi kámzsával cserélte fel a dózsei föveget. III. Ottó már évekkel korábban a classei S. Apollinare apátság elöljárójává tette meg Romualdot, csakhogy a szent olyan irgalmatlan szigorral és kegyetlenséggel határos keménységgel vezette be reformját – még ebben is Nilus hűséges tanítványa –, hogy ott hamarosan ráuntak uralmára. 999 végén már vissza is adta apáti botját Ottónak. Azóta – leghűségesebb követőivel – ismét Pereumban tartózkodott.

Ottó – akinek a kíséretében, mint láttuk, már Tivolinál is ott volt Romuald – most megjelent a nagy remete kunyhójában, a Pó lápvidékének kellős közepén. Vigaszt keresett nála. Őszinte, habár szigorú atyára talált benne, aki most azt kezdte életfeladatának tekinteni, hogy Ottónál nagyobb keretek közt megismételje Orseolo dózse megtérítését. A fiatal férfi belső és külső körét arra akarta felhasználni, hogy rábírja őt a világtól való végleges elfordulásra.

Egyébként is sok közös témát találtak: Romuald élénken érdeklődött az akkori Közel-Kelet missziós kérdései iránt. Ismerte a szláv közösségek problémáit, tudott a magyar egyház helyzetéről. E beszélgetésekből egy nagyarányú missziós tevékenység terve bontakozott ki. Sokat ebből mégsem valósíthattak meg, mert sok tanácskozás és előkészület után Romuald aztán mégsem kelt útra övéivel Magyarországra. Körének két szerzetese először Lengyelországba ment, és ott alapított egy zarándokmenhelyet; őket – ahogy már említettük – Querfurti Brúnó is követte Keletre.

Ottó nagy örömmel tapasztalta – és ez volt másik közös témájuk – a ravennaiak tiszteletét Adalbert iránt. Elhatározták, hogy Pereumban kolostort alapítanak a gnieznói szent tiszteletére és emlékezetére. Ottó nagy buzgalommal fogott bele e szívének kedves munkába.

Erről a vállalkozásról azonban Brúnónál a következő ítéletet olvassuk: „A pusztaságot elrontotta, a kolostort pedig mégsem csinálta meg."[18] A rövid mondat sokat elárul a fiatal férfi belső állapotáról és külső viselkedéséről. Nem tudja, mit csináljon: vége volt. Mint apjának, most végül neki magának is a Lotharida sorsforma lett a végzete. Miután megtette a fatális lépést – nála ez Róma elhagyása –, megkísérli, hogy hirtelen szélsőségekbe átcsapó cselekvésekkel ismét visszanyerje az elveszettet. Hiába. Jóllehet Romuald nagy befolyással volt Ottóra, a fiatalember mégis bomlasztóan és zavaróan hatott a szent életében. A nyugtalan, lelkiismeretétől és emlékeitől gyötört császár „hol az éjszaka kellős közepén, hol fényes nappal" jelent meg az aggastyánnál. Egy nap Pereum valamennyi remetéjének jelenlétében elhangzott a nagy szó: „Ígérem Istennek és az ő szentjeinek – jelentette ki Ottó –, hogy ez órához három évre, mialatt ki akarom javítani kormányzásom tévedéseit, át fogom adni az uralmat

valakinek, aki jobb, mint én vagyok!" Jeruzsálembe akart menni, hogy ott szerzetessé legyen.[19] A jóslatok jutnak eszünkbe a vég királyáról, aki a Golgotára fogja letenni koronáját. Romuald nagy eredményként könyvelte el az ünnepélyes ígéretet: sürgette a császárt, hogy az esküt a lehető leggyorsabban váltsa valóra. Kit lett volna vajon visszalépése esetén a kiválasztott „legjobb"? Boleszláv, a lengyel?[20] Ám erre nem került sor. Brúnó ismét panaszkodik: „Megtérése, amit Istennek ígért, elhalasztódott."[21] Itt ismét csak kiderült, a sorslehetőségek milyen gazdagságával van megverve egy régi és kusza családfa végén kibomló kései sarj, ha egyszer meg van fosztva sorsának korán kiválasztott, ősi örökségként neki kijáró lehetőségétől.

Mert lényének ellentmondásossága – még sosem volt, zavaró sokféleségben – most újra csak felszínre került

Ugyanakkor, amikor mint nyugtalanság és bűnbánat gyötörte vezeklő lemondásban és nélkülözésben keresi a megoldást kínzó kérdéseire, hirtelenül megint egészen úgy viselkedik, mint az a III. Ottó, aki nem egészen másfél évvel korábban lóháton megtette a hosszú utat, megalapította a lengyel egyházkerületet, és a lengyel fejedelmet *cooperator imperii*jévé, kormányzata munkatársává választotta.

Velencei küldöttség keresi fel Ravennában. Titokban, mert Ottó és II. Orseolo Péter dózse már az előző év júniusában megállapodott abban, hogy kapcsolatukat a jövőben titokban tartják. Miután a követek ismét eltávoztak, a császár is elhagyja Ravennát, hogy – mint mondja – kipihenje magát a Comacchio melletti pomposai apátságban. Csak Ravennai Frigyes érsek és Luxemburgi Henrik gróf kíséri. Amikor azonban megérkezik Pomposába, elkerüli az apátságot. A tengerparton a dózse barátja, a történetíró Johannes Diaconus várja, kicsiny kísérettel és egy csónakkal. A császár és kísérői beszállnak a hajócskába. Az evezők a vízbe merülnek, és a csónakot ellökik a parttól. Egész éjjel és a következő napon keményen eveznek, aztán naplementekor kikötnek S. Servolo szigetén. Itt várja a dózse a császárt. Ottó átöleli. Most gondosan megbeszélik a programot. Várnak, amíg az ég és a tenger sötétbe borul. Aztán átkelnek Velencébe. Péter három napig látja vendégül a császárt. Ottó egy zárt toronyban lakik a dózsepalotánál: senkinek sem szabad megtudnia, ki a titokzatos vendég. Az kíváncsi szemmel nézi meg ezt a sajátságos lagúnavárost, keresztvíz alá tartja a dózse legkisebb lányát, és szemmel láthatóan nagyon jól érzi magát inkognitójában – miközben Henrik gróf a nyilvánosság előtt a jelenleg Pomposában időző császár nevében köszönti a dózsét.

A látogatásnak mélyebb okai vannak. Egészében úgy tűnik, hogy Velencében – *mutatis mutandis* – valami hasonló játszódott le, mint a gnieznói aktus. A császár elengedte a dózsénak a palliumért, a dózsepalástért fizetendő évi adót, de fenntartotta az ötven font ércpénz után járó hagyományos kamatot. Az Ottó és Péter közt lezajlott hosszú beszél-

getések során valószínűleg megtárgyalták és szabályozták a balkáni misszió kérdését – szóltunk már arról, hogy Velence meghódította Dalmáciát – s talán Velence csatlakozását is az Ottó-féle római birodalomhoz – gondoljunk Lengyelország és Magyarország esetére. Ottó titokban jött, hogy ne sértse meg a város kiváltságait. A hivatalosan bevonuló császárt a dózse csak a hódolat alattvalói megnyilvánulásaival fogadhatta volna. Ezt tehát megelőzték; ebben talán az a meggondolás is közrejátszott, hogy a Nyugat császárának effajta bevonulása esetleg érzékenyen érintené a keleti császári udvart... Mindenesetre Ottó titkos látogatása rendkívül fontos volt Velence számára: kétségkívül hozzájárult a nemzetközi helyzet tisztázásához és a két birodalom közt nagyszerűen feltörő lagúnaváros kiváltságainak biztosításához.

Talán ennek a nagyon jelentékeny velencei fejedelemnek a körében élte meg Ottó életének utolsó gondtalan napjait. Amint újra megjön Ravennába, elárasztják a régi gondok, éppúgy, mint azelőtt.

Úgy tűnik, hogy Ottó számára már csak az a megoldás kínál kiutat, amit 999-ben még visszautasított. Néha már teljesen tisztán látja, hogy életharcát elvesztette. A császár kudarca eddig sosem sejtett erővel ébreszti fel benne a szerzetesi élet utáni vágyat. Azt reméli, hogy ezzel mindenek ellenére eléri a békét, elmenekülhet sorsa elől: nem elveszett ember, hanem Isten igazi fia lehet belőle. Újra felkeresi Romualdot, és újra meg újra megtanácskozza vele, hogyan mondjon le a világról. Közben Pereum mintha kihalt volna. Maga Romuald is arra készül, hogy Isztriába utazzék, azt reméli, hogy ott még talpra állíthatja kis remeteközösségét. Pereumban hamarosan csupán csak Brúnó marad. Az aggastyán – éppen mivel el akar menni – a legnagyobb buzgalommal igyekszik a fiatalember döntését kicsikarni. Hisz nem csekély érdem Isten előtt egy császárt a kolostorba édesgetni. De Ottó hirtelen kedveszegett lesz – húzódozik tőle, hogy a végső lépést megtegye.

Róma elvesztésével megszűnt a középpont – ezen nem lehet változtatni. Megható látni, hogyan ismeri ezt fel az idős Szilveszter, és hogy próbál hajótörött tanítványának új középpontot adni azzal, hogy felszólítja, harcoljon most Jeruzsálem felszabadításáért és visszanyeréséért. A világvége császárára vonatkozó próféciák ugyanebbe az irányba mutatnak. A császár elragadtatva kap a nagy terven, de hamarosan ismét elejti. Az a benyomásunk támad: pápa és császár Jeruzsálem visszafoglalásáról beszélt, gondolni azonban mindketten – Rómára gondoltak.

És amikor ezt felismerik, hirtelen vége lemondásnak, barátkámzsának, aszkézisnek. Ekkor még egyszer kibontják a zászlókat, még egyszer felírják rájuk a nagy szót – jelszót és megoldást [Losung und Lösung. Lefordíthatatlan szójáték. A ford.]. Rómáért!

Ottónak harmadszor adatott meg a lehetőség, hogy hivatást válasszon, harmadszor választotta a császárságot; harmadszor került benne szembe a császár és a szerzetes, és a császár harmadszor diadalmaskodott.

Benne győzött a császár; Rómával szemben kudarcot vallott.

A bosszú utáni sóvárgás ezúttal is sokkal erősebb volt Ottóban, mint az Istenhez való megtérés vágya. Akinél mélységei ördögpólusán olyan erővel buzog a „Káin-követelés", mint nála, az helyesen teszi, ha nem szenteli magát teljesen a lemondásnak. Világmegszentelés ebből aligha lenne. A rossanói nagy öreg, aki nemcsak tudott ezekről a kérdésekről, hanem ahhoz is volt bátorsága, hogy őszintén beszéljen róluk, egykor Capuában arra a kérdésre, „Mi tulajdonképpen a szerzetes hivatása?", latin nyelven a következőket felelte: „Angyal *a szerzetes;* irgalmasság, béke és áldozat a feladata. Mint a szent angyalok, a dicséret áldozatával szolgálják Istent szüntelenül. Egymás iránti szeretetük állandósága következtében béke uralkodik közöttük. Irgalmasságból segítenek az embereknek, mint gyengébb testvéreiknek; hisz illik, hogy a szerzetes a gyengébbel szemben könyörületességet mutasson... és azonos rangú testvéreit békülékeny lélekkel szeresse és ne érezzen irigységet senki iránt, aki őt valamiben túlszárnyalja; hogy ellenkezőleg, őszintén reménykedjék Istenben és saját elöljárójában. Aki ezeket a tulajdonságokat egyesíti magában, egy angyal életét éli a földön, akiben azonban, a jó útról letérítve, nem hit, hanem gyűlölet él és emellett könyörtelen szíve van, az minden gonosznak házává, és *láthatóan ördöggé* lesz. Mivel attól a pillanattól, amelyben szerzetessé szentelték, nem áll többé módjában, hogy ember legyen; ezért egyik lesz az előbbi kettő közül, vagy angyal, vagy ördög."[22] Az azonban, akit időről időre a bosszú vágya éltet, ettől még semmi esetre sem válik az isteni bosszú angyalává; ezzel szemben *magát* teszi ki az isteni megtorlásnak – a nagy angyalnak, aki ezt képviseli. Ne feledjük, hogy Ottó hívő keresztény volt, aki számára a körülötte és benne lezajló események Isten szavától voltak viselősek, akinek minden tette Isten kegyelmének bizonyítékait vagy büntetését vonta maga után.

Ottó császár tehát május közepén Róma ellen vezette csapatait. A stratégiát jól tervezték meg: amikor nekikészült, hogy ne észak, hanem dél felől ostromolja meg Rómát, azt remélte, hogy el tudja vágni a rómaiakat a dél-itáliai fejedelemségektől. Ezek – Beneventóval az élen – már az előző nyáron elszakadtak tőle. Capuai Landulf, Beneventói Pandulf fivére, Pandulf támogatásával visszatért Capuába. Ez jeladás volt Amalfi, Gaeta, Salerno és Nápoly számára, amelyek most valamennyien felmondták a hűséget Ottónak. A császár a Falakon kívüli Szent Pál-bazilika előtt táborozott, de nem merte megrohamozni a várost. Tárgyalni próbált, de ez nem vezetett eredményre. Elragadta a bosszúra szomjazó szenvedélye: végigszáguldott a Campagnán, felperzselte és végigpusztította; aztán Benevento ellen fordult. Itt is feldúlta az országot; de igyekezete, hogy a várost tartósan hatalmába kerítse és fejedelmével együtt birodalmához csatolja, ezúttal is sikertelen maradt. A perzselő nyár beköszönte előtt, ami könnyen megárthatott volna mind az ő, mind csapatai egészségé-

nek, visszavonult a Mons Soracte északnyugati lejtőjén álló Paterno várába. Szeptemberben ismét Ravennában volt.

Ekkor a legnagyobb sietséggel magához hívatja Arnulfot, Milánó érsekét, aki egyszer már járt követeként Bizáncban, és megbízza azzal, hogy egy előkelő, gazdagon felszerelt követség élén Bizáncba utazzon. Még egyszer meg kell kérnie egy bíborban született hercegnő kezét. És ezúttal a kísérlet sikerrel is jár: II. Baszileiosz már nem utasítja el Ottó kérését. Nem tudni pontosan, miért lett egyszerre ilyen engedékeny. Talán megszimatolt valamit a császári–velencei tárgyalásokról, és Velence, amelynek csak nemrég állította ki a nagy kiváltságlevelet, a Chryso-bullát, elég fontos ahhoz, hogy engedményeket tegyen a kedvéért, vagy – sokkal messzebbre tekint, dinasztiája valószínű kihalására gondol... Másfél évtizeddel később I. Mánuel valóban magyar unokaöccsét ültette örököseként Bizánc trónjára[23]; miért ne gondolhatott volna II. Baszileiosz valami hasonlóra a „görög" Ottót illetően? Bárhogy legyen is, biztosnak csak az látszik, hogy ezúttal végül mégis igent mondott, és hogy unokahúga, a Bíborbanszületett, karácsony előtt elhagyta az asszonyok házát, hogy Ottó menyasszonyaként hajóra szálljon Itália felé.

Arnulf megbízásával egyidejűleg követeket küldenek Németországba. A német nagyurak gyűjtsék össze seregeiket, és a legnagyobb sietséggel csatlakozzanak a császárhoz. A hadsereg küzdjön meg még egyszer Rómáért. A püspökökhöz is követeket küldenek: karácsonykor üljön össze egy zsinat Todiban.

Az új parancs azonban háborgást kelt Németországban. Az elégedetlenek száma napról napra nő. Nyílt lázadás érlelődik. Hercegek és grófok, még a püspökök egy része is készek a felkelésre. A németek nem akarnak többé királyaik római álmáért vérezni vagy meghalni. Meg akarnak szabadulni Ottótól. Józan reálpolitikusra vágynak. Egyszerűen kifáradtak az ottói szférák állandó feszültségétől. Pöhldében Willigis – nem kisebb személyiség, mint éppen ő – szétugrasztotta Frigyesnek, a pápai legátusnak a zsinatát. Thüringiában Meisseni Eckhard herceggé választatta magát, és a cseh herceget saját hűbéresévé tette. A központi hatalom egyik esetben sem avatkozott közbe. Alig is létezett már. És röviddel azelőtt Willigis csakúgy, mint Eckhard, az ottói rendszer legfőbb támasza volt. Szerte az országban a felbomlás jelei...

Amikor a püspökök megtudták, hogy a tél kezdetén át kell kelniük az Alpokon, és egy idegen itáliai városkában kell kivárniuk azt az időt, amikor aztán statisztaként részt vehetnek ifjú uralkodójuk új római hadjáratában, fejüket rázták.

Lassan és gyéren megjelent néhány fegyveres egység; még kisebb számban a püspökök, annak ellenére, hogy a zsinat napirendjén német téma szerepelt: az ítélkezés a gandersheimi vitában.

Decemberben Ottó és Szilveszter rendkívül feszülten és nyugtalanul útnak indul Ravennából. Tusciai Hugó időközben visszavitte Szilvesztert

Rómába. Annak ellenére, hogy a klérus továbbra is törvényes pápának ismerte el, helyzete Rómában – mint a városban semmiféle családi kapcsolattal nem rendelkező, egyetlen támaszától, a császártól elhagyott kívülállóé – az olyan megtűrt idegené volt, akinek a bukása bármely pillanatban bekövetkezhetett. Hugó annak idején megtalálta a felkelőkhöz vezető utat, rábírta Ottót Róma elhagyására, később a pápát ismét visszavitte a városba – hogyan ítéljük meg azt a szerepet, amit ez utolsó évben játszott? Úgy tűnik, hogy Ottó már nem bízott meg benne úgy, mint korábban... De ha valóban így volt, eggyel több oka volt arra, hogy ebben a kényes helyzetben a legtermészetesebb megoldáshoz folyamodjék: vonuljon Északra, Németországba, hogy először ott állítsa helyre a nyugalmat és a rendet. Csakhogy a türelmetlen ifjú nem gondol erre: Délnek indul, Spoletóba vonul, onnan tovább Todiba, ahova december 20-án érkezik meg pápájával és mindössze három német püspökével, Zeitzi Hugóval, Lüttichi Notkerrel, Augsburgi Sigfriddel. Mindazonáltal Ottó tudja, hogy Kölni Heribert, Würzburgi Henrik, Wormsi Burckhard, Konstanzi Lambert úton van feléje. Bernward azonban, a zsinat kulcsfigurája, nem jön el; betegség tartja vissza.

Alig érkezik meg Ottó Todiba, elér hozzá leghatalmasabb itáliai hűbéresének halálhíre. Meghalt Tusciai Hugó, a hűségesek leghűségesebbje nagyanyja és anyja kíséretéből. Ottó vad indulatában a zsoltár szavaival kiált fel: „A hurok elszakadt, szabadok vagyunk." De hisz végül is csak egy huszonegy éves fiatalember, zaklatott, űzött, olyan feszültségek és gondok közt őrlődik, mint még soha. Talán – ahogy feltételeztük – arra is volt oka, hogy kételkedjék e leghűségesebb hűségében. Ennek ellenére ez a kitörés ezeknek a napoknak minden más jelzésénél világosabban mutatja, mennyire a sötét dominánsok kerekedtek felül ismét Ottóban – már hónapok óta: gondoljunk a római Campagna elpusztítására –, menynyire démona hatalmában van ismét. Hugó halálakor, „alapvetően félreértve a helyzetet", azt hitte, „hogy csak most ura igazán Itáliának".[24] Úgy érzi, megszabadult – de hát mitől? A valóságban még árvább, még kiszolgáltatottabb, még inkább megérett a pusztulásra, mint korábban.

Azokban a napokban, amikor felkerekedett Ravennából, Ottó még egyszer meglátogatta Szent Romualdot, hogy elbúcsúzzék tőle. Ekkor olyan jelenet játszódik le – *mutatis mutandis* – mint egykor Veronában apja és Szent Majolus között. Az öregember szomorú. Még egyszer megkísérli meggyőzni az ifjút. „Mindenekelőtt – válaszolja erre Ottó – vissza akarom kapni Rómát." Romuald hosszan nézi az arcát. Tudja, hogy Ottót már nem fogja Isten szolgájául megnyerni; s ugyanakkor elveszíti a császárt is, aki barátja és pártfogója volt. Csendesen azt mondja neki: „Ha Rómába mész, Ravennát nem fogod többé viszontlátni."[25] Aztán hagyja elmenni. És amikor ellovagol, lemond róla.

Művészek, sőt műélvezők előtt is régóta ismert jelenség, hogy minden műalkotásban, mintegy a formája mögött, de a tartalmában is, jelen van még valami „több" is, valami „többlet", ami határozottan túlmegy mind alkotója tudatos szándékán, mind kora világos feltevésein, hogy *alapot teremtsen a jövő számára.* Ez érteti meg, hogyan képes egy bizonyos kor műalkotása az újabbak számára mindig újat jelenteni. Ami a műalkotásra érvényes, érvényes az elmúlt korok emberére is. Modern ábrázolás tárgyául nem csupán azért választjuk, hogy elismételjük, mit mondott róla a maga kora és mit saját maga, hanem azért, hogy szavaiból és tetteiből ellessük azt, amivel a jövő számára alkotott valamit – ami által minket, maiakat, megszólít.

Kitűnt, hogy az Ottók korának miniatúrafestészete olyan kifejezésmódot teremtett, amit a kor kultúrájának egyéb kifejezésmódjai sem művészi, sem emberi érték tekintetében meg sem közelítenek. Ezt tudván azt kérdezzük magunktól: nem tudnók-e, mielőtt elbúcsúzunk tőle, ennek a nagy hieroglifának – ennek a festett titkosírásnak – még egy olyan III. Ottót illető jellegzetességét ellesni, egy olyan „többletét" feltárni, ami ugyan nem e képek művészeinek s nem is megbízóiknak a tudatos szándéka révén került a művekbe, mégis bennük rejlik, mert azokhoz a „fénykerülő belső ügyekhez" tartozik, amelyeknek – jóllehet nyíltan nem mondták ki őket – részük volt a kor arculatának meghatározásában.

Mindabból, ami tőle vagy róla ránk maradt, bizonyosan a reichenaui evangéliárium részletesen tárgyalt fenségképe III. Ottó császár legreprezentatívabb emlékműve.

Koruk történelmi-politikai összefüggésében a két utolsó Ottó aligha jelentett kezdetet, inkább befejezést. Utánuk valami új kezdődik. Már II. Ottót úgy kellett értékelnünk, mint kései szülöttet; fia még inkább az, az ősök hosszú láncolatának utolsó szeme. Neveltetésük, környezetük, a világban elfoglalt helyük olyan embert formált belőlük – kortársaik „nagybátyjaiból" –, akik úgyszólván *a kor felett* éltek. Ha kormányzásukat Nagy Ottóéval vagy házuk utolsó császári trónra került tagjának, a nagy realistának, II. Henriknek az uralmával vetjük össze, világosan átérezzük ezt az ellentétet.

II. Ottó trónra lépésével kezdődik a császár fokozódó elidegenedése tágabb környezetétől. Tevékenységük újra és újra kihívja maga ellen a kortársak kritikáját. III. Ottó – mondják – „azon igyekezve, hogy saját korában megújítsa a nagyobbrészt *elpusztult* régi római népszokásokat, olyan intézkedéseket hozott, amelyek nagyon különböző fogadtatásra találtak".[26] Így Thietmar, aki nemigen szerette a császárt. Csakhogy Brúnó vádja, aki pedig különösen ragaszkodott hozzá, még metszőbb: „Felizgatva a pogány kor *régi* királyainak hagyományától, haszontalan erőfeszítéssel iparkodott megújítani az *aggkori gyengeségben* szenvedő Róma

halott fényét és dicsőségét"[27], vagy: „Gyermeteg játékkal próbálta Rómát *eredeti* méltósága fényében megújítani".[28] És újra és újra feltűnnek az elpusztultra, az ősrégire, a halottra utaló jelzők.

II. Ottó fiatal udvarán még nem érzékelhető az idősebb, az öreg iránti vonzalom, az élemedett korúak előnyben részesítése a munkatársak és a barátok kiválasztásakor, fia – egy nagyon fiatal férfi – baráti és társasági kapcsolatainak azonban uralkodó jegye lesz. II. Ottó még biztosan normális nemi életet is él fiatal feleségével, akivel négy egészséges gyermeket nemz – III. Ottónál, a tárgyalt egyetlen kérészéletű esetet leszámítva, ez már hiányzik. Erre a körülményre már utaltunk: A Chantillyben őrzött lapon országai allegorikus megjelenítői – fiatal nők – még körülállták az ifjúi szépségében ott trónoló, élénken rájuk letekintő uralkodót; az evangéliárium képén ezzel szemben a hieratikusan-frontálisan ábrázolt III. Ottó az üres messziségbe mered kifelé – anélkül hogy az ajándékokat hozó allegorikus nőalakokat észrevenné. És mialatt ott ül dermedt fenségében, mintegy a széltől odahajtva, a széltől ziláltan, meghajtott térddel, lábát vonszolva vonul feléje a négy asszony kísérteties csapata, akik közül már csak az utolsó tűnik fiatalnak. Ruhájuk redőzete és körvonala az izgatott lobogás benyomását ébreszti. Ugyancsak nyugtalanítóan hat fantasztikus koronájuk *staccato*-vonala. A nyugtalanságnak ez az eleme a jobb képoldal lényegi jellemzőjévé tágul. A jelenetszerűen megragadható cselekmény valójában éppen ebben, a négy nőalak nyugtalanságot ébresztő bevonulása és az elfüggönyözött σχὰνος szögletes-mereven rögzített szerkezete előtt frontális-merev mozdulatlanul ott ülő ifjú császári alak közötti feszültségben és ellentétben rejlik. Az asszonyi-alvilági szféra betörése fenyeget. Ebbe az irányba hat a négyes szám is. Ezt a női négyességet ősi összefüggés kapcsolja össze a színpad elfüggönyözött négyességével.[29] Ez az asszonyi négyesség megnyilváníthatta volna másik, életet adó arculatát, például szeretetteljes anyai vagy szűzi oldalát is. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a felfogás itt már lehetetlen volt. Mind az ábrázoltra, erre a papi, sőt olykor szerzetesi szerepben fellépő császárra, mind ábrázolójára, egy szerzetesre felettébb jellemző, hogy a nőit itt már csak ebben a kétes, nyugtalanságot keltő formában lehetett bemutatni. A nőit már nem életet adó, a tabernákulumot már nem az ég és világ felé való nyitottság értelmében élik meg. Mindkettő ellentétes végletébe csap át. Elemeztük III. Ottónak a kor aszketikus életfelfogásához való viszonyát, s ugyancsak megvizsgáltuk vallásosan és érzelmileg megalapozott barátságait a kor nagy aszkétáival, éppen azokkal, akik kompromisszumok nélküli életellenességgel képviselték az új szerzetesi ideált. Emlékeztettünk arra a rendkívüli befolyásra is, amit Clunyi Odilo nagyanyja, apja udvarára és rá magára is gyakorolt. Odilo tudatosan folytatta azt az aszketikus megújulási mozgalmat, amelynek alapítói közt volt elődje, Odo, Cluny második apátja is, akinek nőellenességéről már szóltunk. E tekintetben Rossanói Nilus szemernyit sem maradt el mögötte. A fenségképet most ennek a magatartásnak a nézőpontjából kívánjuk szemügyre venni.

Az ábrázolt, Ottó, a császár egy bejárat előtt trónol merev-feszélyezetten. Az alak, egy janusian kevert kettős lény, egy elfüggönyözött kapu, ugyancsak janusinak ható oszlopfői előtt ül, mintegy odaszögezve a mögötte emelkedő bejárathoz, amely keretbe foglalja. Az e bejárathoz tartozó *ianitor*, nem Ianus, a Patulcius, a „nyitó", a fel- és befelé vezető út kapusa, hanem a Clusivius vagy Clusius, a „záró", vagyis az, akinek a kijáratot szentelték. Rendelkezésünkre áll egy mű, amellyel igazolhatjuk elképzelésünket: ez a *scena... in modum domus* már nem a hagyományos értelemben vett tabernákulum típusához tartozik, hanem mint elfüggönyözött kapu az építészeti szimbolikának ahhoz típusához, amivel például az Ottókor *végének* egyik miniatúráján, a keresztrefeszítés regensburgi ábrázolásán találkozunk.

Tátongó kapu formájában, amelyet itt is timpanon koronáz, ezen is megtalálható a *scena... in modum domus*. Ehhez kapcsolódik – mint az evangéliárium képén a piros tető – a jeruzsálemi templom képe. A *domus* függönye azonban ezúttal ketté van hasítva, tehát erőszakkal fel van törve, aminek következtében a szemlélő tekintete előtt feltárul a mögötte tátongó kopár táj. Olyannak tűnik a keresztre feszített világkirály ábrázolatának bal alsó sarkában, mint az elhagyott és elhanyagolt, leomlóban lévő pogány templom bejárata, ami majd a halál lakhelyévé lesz.

A kép bal oldala, ahol ez a „bejárat" is található, a halál oldala. A keret alsó sarkában látható lerombolt templomnak a keret felső sarkában a Holdnak, a kozmosz éjszakai szférájának a megszemélyesítése felel meg; középen a bukásra éppen megérett zsinagóga és a világ tengelyévé lett kereszt bal oldalán a Krisztus áldozata révén legyőzött halál jelképe. A jobb oldalon ezekre a *Vita sanctorum*, a szentek élete, a templom, a nap megszemélyesítései felelnek. A keret jobb alsó sarkát a test feltámadásának ábrázolása foglalja el. Ez itt, éppúgy, mint Michelangelóig az utolsó ítélet legtöbb ábrázolásán – hisz akárcsak azokon, itt is eszkatologikus témát dolgoznak fel – a pokolnak vagy bejáratának a kép bal sarkában elhelyezett bemutatásával áll szemben. Halála után ezekbe a mélységekbe fog a Megváltó leszállni. Pokolra szállása után egy korábban elzárt helyett ott is egy hasadék és egy nyitva-maradás támad, ami soha többé nem zárul be.[30] Az evangéliárium fenségképén „utánzójának", a *χριστομιμητήζ* III. Ottónak a hatalmas alakja mögött *még* zárva van a kapu, a kárpit *még* nincs széthasítva. A megigézett-mereven várakozót a kapu rideg négyszöge fogja körül, oszlopfejezetein a Janus-főkkel, amelyeknek húsos, vaskos, közönséges arca olyan feltűnő ellentétben áll az Ottó kíséretében lévő alakok előkelő-átszellemült jellegével.

Ottó utódjának kozmikus-allegorikus helyzete alapvetően más.

II. Henrik nem lépett korán eltávozott elődje útjára. A perikópéit tartalmazó könyv fenség-képén a képfelület felső felének közepét ugyancsak egy trónon ülő kolosszális alak foglalja el – és feltűnő, mennyire hasonlít ez még tartásában, méreteiben, mozdulatában a fenségkép

III. Ottójára. Csakhogy ez már nem Krisztus megjelenítőjének, a császárnak, hanem magának a Megváltónak az alakja. A császár és a császárnő tőle jobbra és balra helyezkedik el, két apró figura, akiket a két életnagyságúnál nagyobbként ábrázolt Apostolfejedelem vezet Krisztus kolosszális alakja elé. Krisztus széles taglejtéssel – kinyújtott karja így törzsével és fejével keresztet formáz – most helyezi a koronát a császári pár fejére.

Míg a kép felső felén ez az esemény zajlik, lent allegorikus asszonyalakok jelennek meg, szám szerint nyolcan. Középütt, Krisztus lába alatt hatalmas alak magasodik, világkoronggal, hosszú pálcával és falkoronával, *Roma.* Oldalról két megkoronázott, az embernagyságot ugyancsak meghaladó figura kíséri, fején mindkettő fénykoronát visel, kezében az első koszorút, a másik ismét világkorongot tart: *Gallia* és *Germania.* Mind a három a Megváltó felé emeli szimbolikus tárgyait, miközben lábuknál, az alsó képszegély mögött még hat női félalak jelenik meg. Négyük kezében bőségszaru, kettőjükében aranytál.

Miután meghiúsult III. Ottó grandiózus programja, a *Renovatio*, amely szerzője szándéka szerint világfordulat előidézésére lett volna hivatva, utódja pecsétjén ez a Jámbor Lajostól átvett józan, sőt szerény felirat olvasható: „A frankok birodalmának megújítása." II. Henrik határozottan és tudatosan lemondott az ottói önfelnagyításról: az ember földi hatalma isteni teljességének álmáról. Mint a bázeli (jelenleg: a *Musée Cluny*ban, Párizsban) arany oltár-szárnyképén látható, az új uralkodó a császárnő kíséretében – mindketten apró alakként ábrázolva – alázatosan a Megváltó gigantikusan fölébük magasodó alakjának lábához borul. Ha vannak is ábrázolások – egyiküket idéztük –, amelyeken a császár arcvonásai még az Úr vonásaihoz hasonlítanak, akkor – mint magasabb hatóság és erő – a képen maga Krisztus is jelen van. Az Ottó-típusú uralkodóktól eltérően az új császár már nem próbálkozik azzal, hogy az Úr helyét elfoglalja, hogy *impersonatora, imago dei* legyen.

Egy *ad coelum erectus*, az égig magasztosodott császár helyett a keresztény Európában az életnek és az uralkodásnak új, szellemi, sőt szerzetesi feltételekhez kötött formája jelenik meg: a földi hatalom szellemiesülésének rövid korszaka.[31] Maga Henrik úgy él, mint egy szent – felesége, fivérei és két lánytestvére buzgón követik ebben. Egyik lánytestvérének, Gizellának, Magyarország királynőjének részben személyes munkájaként ismeretes egy díszes *casula*, egy miseruha, ami valamivel később a magyar királyok koronázási palástja lett.[31a] A királynőnek, férjének, Szent Istvánnak és fiának, Szent Imrének a képei alázatosan a koronázási palást legkülső szegélyén helyezkednek el, míg a palást közepén világkirályként Krisztus trónol. Az alakját körülfonó szavakat olvasva úgy hat az egész, mint az újabb idők programja: *sessio regnantem notat et Xrm dominantem* – a magas hely a trónon a parancsoló és uralkodó Krisztusé.

Valóban, a fiatal egyeduralkodó elhunytával véget ér egy korszak. A kortársi irodalmon a nyugtalanság, sőt a megdöbbenés hulláma csap

át amikor a császár korai, hirtelen halálát fontolgatják.[32] Legyen bár büntetés vagy kegyelem, hogy ilyen korán kellett elköltöznie az élők sorából, halálát elbizakodottsága közvetlen következményének tekintették. Hogy többé-kevésbé megnyugtató választ találjanak ama „halál keserűségének" gyötrő kérdésére, „amely nem a maga idején jön el" *(mortis amaritudo, quae non suo tempore venit)*, korán nekifogtak, hogy fénnyel itassák át az ifjú uralkodó alakját, hogy felmagasztalják és elmélyítsék utolsó hetei és napjai történéseit, és – értelmet adva neki – átköltsék halálát. És jogosan. Az ember sokkal több, mint szánalomra méltó egynapos rovar, tettei és mozdulatai esetlegességeinek összege. Eszméi és eszményei és mindenekelőtt *az ő eszméjének* hordozója is egyben. Magában hordoz ugyanis valamit, ami független a haláltól, a szellemit: a zsenialitását. *Procul hic abite, Mortes* – kiált fel a régi római egy halott emléknapján – *haec vitae genialis est origo!*[33] „Távozzatok halotti szellemek: ez itt a szellem életének kezdete!" Tudott erről a középkori hagiográfia is. Ezért szentjei életét elbeszélve messze túllépett halálukon, egybefogta az életet, halált és a csodákat – *vita, morte e miracoli* –, helyesen sejtve meg, hogy egy élethez nemcsak halála, hanem történelmi-mitikus értelemben vett utóhatása is szervesen hozzátartozik.

III. Ottó alakjának az átszellemítése már Querfurti Brúnónál megkezdődik, aki ismerte, szerette őt, mégis arra törekedett, hogy hibáit se hallgassa el. Ennek ellenére Ottó római szerelmi kalandja már az ő leírásában kezdi elveszíteni valóságosságát – végül a Róma-varázs allegóriájaként fogják értelmezni.[34] Ugyanakkor – ha említetlenül nem is hagyják – lassanként, mintegy akaratlanul, letisztítják korán meghalt ifjúi alakjáról sötét oldalait: hamarosan mint *albus famulus*, mint Isten fehér szolgája áll előttünk, akinek még új, égi leszármazást is kreálnak: eszerint III. Ottó, „a szentek alázatos szolgája" az angyalok fiává vagy fivérévé lesz.[35] Haláláról – aminél Brúnó *nem* 0volt jelen – azt mesélik majd, hogy világos tudattal fogadta. Ahogy az egészen V. Károlyig a császárokhoz illett, állítólag Ottó is tiszta, tudatos lélekkel ment a halálba: *cum nunquam in articulo mortis ingenium perderat*.[36]

Így beszélik:

1002 januárjának első napjaiban a Todiban tartott zsinat feloszlása után a császár felkerekedett, összevonta lassan gyülekező csapatait, és megindult velük az Urbs felé. Tartózkodási helyéül ismét a már említett paternói „szűk erődítést" választotta a Mons Soracte északnyugati lejtőjén. Január 8-án és 11-én itt állított ki okleveleket. Itt tudta meg az újabb rossz híreket a németországi nyugtalanságokról, sőt felkelésekről; de itt csatlakozott hozzá csapataival egyik régi munkatársa, Heribert, kölni érsek is. Ekkor azonban egy napon úgy érezte, hogy „könnyű láz borzongatja" *(leviter se febricitari)*. A betegség óráról órára súlyosbodott, és nagyon hamar kitűnt, hogy veszélyes kórról van szó. Thietmar – Paternóban ő *sem* volt jelen – „belső fekélyekről" beszél, „amelyek lassan egyen-

ként felfakadtak".[37] Az ember himlőre vagy a pestis egy ritka, egyedi esetére gondol.[38]Amikor Ottó felismerte helyzetének komolyságát, a birodalmi jelvényeket átadta Kölni Heribertnek, és kifejezte kívánságát, hogy Aachenben, választott őse és elődje mellett helyezzék örök nyugalomra. „Így költözött el a világból derűs orcával és hitben erősen a római császárság koronája" (1002. január 23-án) – fejezi be Thietmar. Még ő is fenntartja a hagyományos elképzelést, hogy a császár tiszta tudattal hal meg. Közelebbit arról, hogyan halt meg Ottó, már nem lehet felkutatni. Elragadta a nagy angyal, akit különösen tisztelt.

Itália egyszeriben lángban állt. Most országszerte mozgásba lendültek az ottói uralommal dacoló erők. Arduin emberei előjöttek sziklafészkeikből. Róma csőcseléke és városi arisztokráciája kinyithatta városa kapuit, és ujjongó csapatokban kicsődülhetett a Campagnára, amelynek északi peremén a visszavonulásra készülődő német seregek álltak. Minden oldalról újra és újra megtámadva vitték császáruk holttestét Veronába, onnan Németországba. Csak április 5-én helyezték örök nyugalomra Nagy Károly székesegyházában. Egykor ott kezdődött – a hároméves gyermeknek a németek királyává koronázásával; ott ért véget – a huszonkettedik életévét még el sem ért ifjú sírkövével.

Mondák, mesék, jóslatok – *prophetiae ex eventu*, hiszen már nincs mit megjósolni, amikor egyszerre minden múlttá lett – próbálják még évtizedeken keresztül magyarázni, értelmezni a Lotharidák eme utolsó sarjának *immatura mors*át. E jóslatok közül bizonyára a Cumae-i Szibillának egy különben ismeretlen mondása a legszebb és a legmélyebbre hatoló. Brúnó, aki ránk hagyományozta, azt állítja, „római sorsok közt" található a jósnő könyvében, „ott, ahol az a királyokról beszél".[39] Ott Ottó császárra vonatkozóan állítólag ez a mondat áll:

Rex in purpura natus ante portam civitatis in terra moritur non sua: „Hontalanul hal meg a bíborban született király a város kapui előtt."

Csak itt, ebben a mondatban kerül közelebb Brúnó tudósítása a mélyebb valósághoz. Ez a mondat felejthetetlen pátosszal fejezi ki annak a fiatalembernek az egész tragikumát, akinek, világkirályok leszármazottjaként, magának is világkirállyá kellett volna lennie, ehelyett azonban kikergették császárvárosából, elveszítette *delectabilis, desiderabilis* – kedves, kívánatos – *Germania*ját, és alig egynapi járásra Rómától meghalt a Mons Soracténak abban az *angusto castello*jában, szerény erődítésében. Kőbe vésve ez a mondat állhatna a sírján.

A monda sokáig és hiábavalóan fáradozott azon, hogy költői-novellisztikus befejezést adjon ennek a tragikus sorsnak. Az utókor mesélő kedve számára tárgyul egyedül a római Theodorával folytatott szerelmi viszony kínálkozott, akit az elbeszélésekben vagy Stefániának neveznek, vagy a távoli Aragónia fejedelemasszonyaként emlegetik. Sőt ez állítólag felesége is volt Ottónak, aki azonban később eltaszította őt magától.[40] Erre az asszony bosszút forralt; ebbe pusztult bele a császár – éveit tekintve ily fiatalon, sorsát tekintve ily szánalomra méltón.

Itt, a szent császárról szóló könyv végén nem említenők e meséket, ha nem csak az imént, a múlt század végén költötte volna meg hozzájuk a hiányzó befejezést egy jelentős német történetíró, a német császárkor legnagyobb szabású történetének szerzője.[41] Ezzel értelmet kölcsönzött nekik, biztosította helyüket III. Ottó császár történetében, miáltal – akárcsak egy középkori hagiográfus szentje utóéletének és élete kihatásainak elbeszélésével – ő is tovább munkálkodott mítoszán.

„Stefánia, egy szép, de büszke és szívtelen római asszony, Crescentius özvegye – így beszéli el a legelterjedtebb monda – csáberejével magához láncolta a császárt, és amikor ez egészen megadta magát neki, méreggel megölte, hogy megbosszulja férje halálát. Ez a monda mély igazságot rejt, ám nem Rómának egy leánya, hanem felejthetetlen vonzerejével maga Róma ejtette rabul, árulta el, ölte meg a császári koronával ékesített ifjút."

JEGYZETEK

Ahol szerző F. Gregoroviusnál, W. von Giesebrechtnél, R. Holtzmann-nál, P. E. Schrammnál, E. Metelmann-nál német fordításokat talált az általa eredetiben igénybe vett szövegekről, mindenütt felhasználta ezeket, és beépítette saját szövegébe. Ezeket a fordításokat a Jegyzetek nem idézik még egyszer, kizárólag az eredeti szövegek megfelelő helyére hivatkoznak.

A rövidítések magyarázata

MGH = Monumenta Germaniae Historica; CMH = Cambridge Mediaevel History; DDO = Diplomata Ottonis; NL = Nibelungenlied

ELSŐ RÉSZ

FRANKOK ÉS SZÁSZOK

1. WIDUKIND, 63–66.
2. R. HOLTZMANN, 112.
3. FERDINANDY, 1968. 496.
4. WIDUKIND, 59.
5. W. LAMMERS, 46–48.
6. *Annales Regni Francorum*, a 782. évig, 63. és 65.
7. O. HÖFLER, 103.
8. *Uo.*

8a. H. KÄMPF, 13.

9. TACITUS, 9.
10. FERDINANDY, 1963., 22.
11. Vö. G. VERNADSKY, *Der sarmatische Hintergrund...* 357–358.
12. TACITUS, 43.
13. O. HÖFLER, 78. és 94.
14. IORDANES, 131.
15. Itt és a következőkhöz l. FERDINANDY, 1958., 52–53, 79–80.
16. Plutarkhosz, 10.
17. *I. m.*, 10., 7. – *Geheime Geschichte der Mongolen*, 1948, 74, (14)
18. FERDINANDY, 1968, 509. – FERDINANDY, 1961, I. 40, 47.

19. H. LÖWE, 60.
20. J. GRIMM, 782.
21. *I. m.*, 783.
22. A. THIERRY, 46. – GREXA Gy., 2. 4. jegyz.
22a. H. KÄMPF, 24.
23. A. DEMPF, 138.
24. J. GRIMM, 347.
25. G. VERNADSKY, 1959, 299.
26. H. NAUMANN, 24.
27. WIDUKIND, 50.
28. *I. m.*, 44.
29. *I. m.*, 25.
30. Itt és a következőkhöz: FERDINANDY, 1968. 501–505. Ott további irodalom is.
31. FERDINANDY, 1966., 67–70.
32. H. KÄMPF, 17. Vö. DEÉR, 1934, 43.
33. BENDA K., 33. 106. jegyz., 32. 100. jegyz.
34. LIUDOLFRÓL l. R. HOLTZMANN, 35.
35. WIDUKIND, 26 és 25. 6. jegyz.
35a. *I. m.*, 42–43.
36. *I. m.*, 38.
37. *I. m.*, 48.
38. HORVÁTH J., 25., hivatkozása K. Th. STRASSER *Sachsen und Angelsachsen* c. művére.
39. WIDUKIND, 8–10.
40. A Chippenhami szerződés (Wedmori béke). l. T. D. KENDRICK, 239–240.
41. A. LANE POOLE, 183.
42. WIDUKIND, 48–49. Vö. A. LANE POOLE a 41. jegyzetben idézett hely.
43. Vö. M. FERDINANDY, 1961. a IV. fejezet *(Sobre el poder temporal)* összefoglalása. I. 152–163.
44. HORVÁTH J., 25. 5.jegyz.
45. T. D. KENDRICK, 252–253.
46. Th. v. BOGYAI, 41., 22–23.

A LOTHARIDÁK

1. WIDUKIND, 44.
2. *I. m.*, 74–77.
3. *I. m.*, 100.
4. P. E. SCHRAMM, 1935, 192.
5. H. KÄMPF, 30–32.
6. *I. m.*, 45.
7. WIDUKIND, 47–48.
8. LIUDPRAND, 119.
9. P. E. SCHRAMM–F. MÜTHERICH, 62. katalógus, 139. és 272.

10. WIDUKIND, 128.
11. O. SPENGLER, II. 102.
12. H. KÄMPF, 31.
13. *Querela de divisione imperii*, MGH, Poetae Latin. II. 559. kk.
14. M. FERDINANDY, 1961, I. 188.
15. L. SZONDI, 1944. Vö. M. FERDINANDY, 1955, 15–16, 18.
16. Vö. jelen mű IV. fejezetével.
17. R. PAUPARDIN, CMH, III. 13–19.
18. W. H. gr. RÜDT VON COLLENBERG, 61.
19. M. FERDINANDY, 1961. I. 167. (A kifejezés NEMESKÉRI J.-tól származik. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
20. Felső- és Alsó-Burgundia történelmét illetően a továbbiakban általában l. PAUPARDIN munkáit; a minket érdeklő összefüggés szempontjából különösen érdekes A. HOFMEISTER és C. W. PRÉVITÉ-ORTON műve.
21. W. H. gr. RÜDT V. COLLENBERG, 59. 3. jegyz.
22. L. HALPHEN, CMH, III. 138. – R. HOLTZMANN, 13.
23. J, HUIZINGA, 1967. 303–339. – M. FERDINANDY, 1961. I. 193–194.
24. Vö. e mű IV. fejezetével.

A BURGUNDOK

1. R. HOLTZMANN, 129.
2. F. ALTHEIM, 1951a., 92.
3. *I. m.*, 89.
4. P. Kirn, 32.
5. F. ALTHEIM, 1951a., 89.
6. *I. m.*, 91.
7. J. GRIMM, 667., 1.
8. H. de BOOR, 1967. XXXI.
9. Th. Mann, *Freud und die Zukunft*
10. Vö. H. KUHN, *Brunhild und das Krimhildlied* c. kísérlete (In: K. WAIS, 1953. 11–19.) és H. de BOOR Bevezetőjének idevonatkozó véleményét. H. de BOOR, IX.
11. J. GRIMM, 335 kk. – Vö. M. FERDINANDY, *Mythische Gestalt und heroisches Epos. Althochdeutsche Festschriften II.* (megjelenés alatt)
12. J. GRIMM, 347.
13. *I. m.*, 232–233.
14. *I. m.*, 222.
15. *I. m.*, 355.
16. *I. m.*, 232.
17. *I. m.*, 226–230, 995.
18. *I. m.*, 232–233., III.90.
19. Id. J. GRIMM, III. 90.
20. Így pl. A. SCHRÖFL.

21. Vö. S. Cassel, Hóman B. (1923), F. Panzer írásaival.
22. DDO II. 111, 135, 156, 167. – Vö. E. Dümmler, 1854.; Marczali H. 1895, I. 221–225.; E. Zöllner, 221–236.
23. Hóman B., *Magyar középkor*, 300.
24. ... sed illa Gisla, ut dicunt, multas, malitias in terra illa fecit et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit. *Albricus Trium Fontium*, az 1010. esztendőig. MGH. XXIII. 779.
25. Vö. M. Ferdinandy, *Das Nibelungenlied und die Ungarn. Neue Deutsche Hefte.* Berlin. (előkészületben)
26. *Chronicon Pictum Vindob.*, c. 70; Szentpétery E., *SS rerum Hungar.*, I. 222–223. – Itt található Gizella származásának mondai változata,

Villelmus

Sigismundnak, Burgundia királyának fivére, és ennek erőszakos halála után a császár kegyéből Velence ura és a császár testérének, Gertrudisnak a férje; ennek halála után egybekel Szent István magyar király egyik testvérével.

Első házasságából származik, Keysla (Gizella), aki Magyarországi Szent Istvánnal köt házasságot.

Második házasságából származik, Péter, Magyarország királya.
27. A hősválasztásról mint történelmi tényezőről l. Ferdinandy M., 1941, 244.
28. *Epithaphium Adelhaidae.* MGH IV. 638.
29. Vö. e mű IV. fejezetével.
30. Liudprand, 135.
31. *I. m.*, 137–141.
32. *I. m.*, 146–149.
33. L. A. Muratori, V. 166.
34. Itt és a következőkhöz l. *Epithaphium Adelhaidae.* 638–639.
35. G. Bäumer, 14.
36. C. W. Prévité-Orton, CMH III. 159.
37. G. Bäumer, 43.
38. H. Boor, 1967. XVIII.
39. NL III. Avent. 106–127. vsz.
40. K. Wais, 53.
41. NL, III. Avent., 50–59. vsz.
42. ... quia semper Italienses geminis uti dominis volunt, quatinus alterium alterius terrore coherceant. Liudprand, 27 és 4. jegyzet, „Vö. Andreas von Bergamo 19. fej. (*SS rerum Lanobard.*, 229.), aki ezt mondja a Paviában összegyűlt főurakról: parvum agentes consilium, quatenus ad duo mandarent regi.” Vö. Ferdinandy, 1961, II. 62.
43. Ferdinandy M., 1942, 183–185.
44. *I. m.*, 186. Vö. még M. Ferdinandy, 1966. 321. 9. jegyzet.
44a. Vö. Thidreks, 1.
44b. És nemcsak az északi, hanem a másik, a római oldalról is benne látja kora népies Rómája – e „mitikus terv” szerint kétségkívül helyesen – a hun királyt, aki azért jött, hogy bepótolja a fél évezreddel korábban elmulasztottat. Vö. Soractei Benedek barát szavaival. Id. Gregorovius, 1913. III. 320. Jegyzet.

45. L. SZONDI, 1944, 2–3.
46. G. BÄUMER, 43–44.
47. W. F. Otto, 1934, 351.
48. WIDUKIND, 109.
49. *I. m.*, 109–110.
50. A felkelés leírása WIDUKIND III. könyvében következik. 110–122. L. még R. HOLTZMANN 152–162.
51. RUOTGER, 37.
51a. H. BEUMANN, 212.
52. TÓTH Z., 1947, 68.
53. FERDINANDY M., 1942. 30–31.
54. SIGEBERTI, *Chron.* Az 1010. esztendőig. 354.
54a. WIPO, 43.
54b. MARCZALI H., 1895, a MGH SS V. 1178. o.-ra hivatkozó 213. jegyzete.
55. Sz. VAJAY, 1962. 59.
56. *I. m.*, 69.
56a. DEÉR J., 1934, 65.
57. R. HOLTZMANN, 399.
58. H. GREGOIRE, CMH IV. 192.
59. FERDINANDY M., 1941, 126.
60. W. v. GIESEBRECHT, II.3.
61. GREGOROVIUS, 1913, III. 459.
62. Vö. e mű második részével.
63. Vö. e mű VI. fejezetével.
64. Sz. VAJAY, 1962. 70.
65. R. CESSI, CMH IV. 266.
66. Sz. VAJAY, 1962., 63. és 121. 97. jegyzet.
67. THIETMAR, 434.
68. R. HOLTZMANN, 459.
69. Az adat feljegyzésének dátuma ugyan nagyon késői, mégis különös figyelmet érdemel, éppen azért, mert az újkor ezt aligha lett volna képes kitalálni. Vö. Marczali H., 1895, 298, M. FERDINANDY, 1961, I. 179. Jegyzet, II. 206–208. 200. jegyzet.
70. HORVÁTH J., 40., 43.
71. MARCZALI H., 1895. 300.
72. WIPO, 46.
73. K. HAMPE, 350.
74. WIPO, 56.

RÓMA

1. A. Hauser, 36.
2. DDO. III. 241.
3. F. GREGOROVIUS, 1963, 81
4. O. SPENGLER, II. 227–281, 296. stb.

5. G. MATHEW, CMH. IV. 45.
6. F. DÖLGER, 1953., 305–307.
7. L. v. RANKE, 647.
8. JORDANES.
9. F. GREGOROVIUS, 1963., 57.
10. H. LÖWE, 66–67. Vö. M. FERDINANDY, 1968, 509–511.
11. Még a Heliand is ismeri *Muspellt*, *Muspillit*. Itt a világ végét jeleni. S. F. GENZMER, 211.
12. J. GRIMM, 667.
13. A. WANDRUSZKA, 42.
14. LAMBERTUS, az 1077. évig. 256.
15. M. FERDINANDY, 1961. 45–49.
16. JORDANES, 99.
17. Stefan GEORGE, *'Die Gräber in Speyer'* [A speyeri sírok]. In: *„Der siebente Ring"* [A hetedik gyűrű].
18. EGINHARD, 1911. 4–5.
19. A továbbiakhoz, J. HUBAUX, 287–288.
20. F. DÖLGER, 1953, 108. 64. jegyzet.
21. J. J. I. v. DÖLLINGER, 53–54. – P. E. SCHRAMM, 1962. 23. k. stb.
22. W. OHNSORGE–F. DÖLGER, 1953. 107 kk. – Vö. még J. J. I. v. DÖLLINGER, 69.
23. J. GRIMM, 232.
24. J. J. BACHOFEN, 914, 975.
25. K. KERÉNYI, 1944. 68.
26. EGINHARD, 1911. 23.
27. J. GRIMM, 351.
28. *Annales Mettenses*, 322.
29. Th. BREYSIG, 10.
30. FREDEGARIUS, 108–109. – L. SZONDI, 1944. 19. – Th. MANN, 593 kk.
31. H. E. BONNELL., 89–90.
32. JORDANES, 91.
33. A következőkhöz l. M. FERDINANDY, 1968. 467–517. és az ott hivatkozott irodalmat.
34. Vö. e mű következő fejezetével.
35. P. E. SCHRAMM, 1929. II. 73–74.
36. GREGOROVIUS, 1963. 610.
36a. BENEDICTUS de S. Andrea, 719.
37. F. SCHNEIDER, 182.
38. A kifejezést F. GREGOROVIUS idézi. 1913, II. 481. 1. jegyzet.
39. LIUDPRAND, 58–62. stb. Idézve őt egyben azonnal hangsúlyozzuk is, *relata refero*, jelentést adunk tovább. LIUDPRANDnak érdekében állt, hogy mindazt, ami az *ő* fejedelme, I. Ottó uralkodását megelőzte, sötétnek, sőt bűntől szennyezettnek ábrázolja, hogy az új korszakot annál ragyogóbban jelentethesse meg. Ehhez társul még a botrányok fölött érzett öröme és morális nézeteinek cinikus hidegsége. Ennek ellenére – jellemző módon – fontos kérdésekben és témákban

soha nem lehetett megcáfolni. A 10. század egyéniségeinek szerecsenmosdatása (Vö. P. BREZZI) sohasem akart maradéktalanul sikerülni – és LIUDPRAND mindmáig elsőrendű forrásnak számít.

40. És a továbbiakhoz is, LIUDPRAND, 58–61.
41. F. GREGOROVIUS, 1963, 582.
42. F. GREGOROVIUS, 1913, III. 249.
43. LIUDPRAND, 63.
44. Id. F. GREGOROVIUS, 1913, III. 276. 7. Jegyzet.
45. F. SCHNEIDER, 150–151.
46. Id. F. GREGOROVIUS, 1913, III. 352.
47. J. J. BACHOFEN, 476.
47a. *I. m.*, 327.
48. E. H. KANTOROWICZ, 80.
49. Theophanu császárnő II. oklevele. DDO, III. 877.
50. E. H. Kantorowicz, 80, 93. jegyzet.
51. FERDINANDY M., 1941., 393.
52. P. E. SCHRAMM, 1962., 121. És 121, 1. jegyzet.
53. F. GREGOROVIUS, 1913., II. (a szoborról) 220. és (Péter apostol leveléről Pipin és Karlman frank királyokhoz) 285–287.
54. WEISWEILER, Paideuma.
54a. Az *Énekek Énekét* LUTHER Márton fordításában idézzük.
55. A kifejezések a *De Santo Karolo* c. himnusz utolsó előtti strófájából valók. Appendix EGINHARD, *Vita Karoli Magni*jához. 1911., 52.
56. H. KÄMPF, 16.
57. J. J. BACHOFEN, 644–646.
58. Id. F. GREGOROVIUS, 1963, 624.
59. „nagyszerű kifejezés", jegyzi meg F. GREGOROVIUS, 1913, III. 318. jegyzet.
60. F. GREGOROVIUS, 1913, III. 339.
61. *I. m.*, 341.
62. F. GREGOROVIUS, 1963, 520. Vö. *Annales Hildesheim.*, 17.
63. M. FERDINANDY, 1958, 168.
64. F. GREGOROVIUS, 1913, III. 157 jegyzet.
65. F. GREGOROVIUS, 1913, II. 285–287.
65a. J. J. BACHOFEN, 591.
66. Odo (Clunyi), *Coll. libri* III. Migne, CXXXIII. 556. Idézi, J. HUIZINGA, 1939, 197
67. *III. Ince: de contemptu mundi.* Migne, CCXVII. 702. Idézi: J. HUIZINGA, 1939, 198.
68. J. HUIZINGA, *uo.*
69. F. DÖLGER, 1953, 338.
70. LIUDPRAND, 73–74.
71. Egy „violent sermon against women"-ben [erőszakos prédikációban a nő ellen] már Joannesz Chryszoszthomosz Jezábel királynőnek nevezte Eudoxia császárnőt. L. J. B. BURRY, I. 151. Brunechilde is megkapta ezt az „epitheton ornans"-t. L. *Fredeg. Chron.*, 135.
72. F. SCHNEIDER, 34.

73. K. KERÉNYI, 1952, 43–44.
74. J. GRIMM, 226. Vö. KERÉNYI, 1952, 44.
75. J. GRIMM, 882–883.
76. F. SCHNEIDER, 34. Vö. GRIMM felfogásával, aki Holdát és Hekatét veti egybe (J. GRIMM, III. 89.), akiket viszont KERÉNYI Lámiával hasonlít össze (K. KERÉNYI, 1952, 44.).

HALÁLORSZÁG – ITÁLIA

1. PROHÁSZKA. L., *A vándor és a bujdosó*. 20. Vö. M. FERDINANDY, 1966, 321, 9. jegyzet.
2. F. GREGOROVIUS, 1913, II. 184–185.
3. *I. m.*, 186.
4. F. SCHNEIDER, 57.
5. Úgy tűnik (SCHRAMM, 1929, II. 88.), hogy a Julianus-palota, amelyben – MARTIN v. TRROPPAU szerint – III. Ottó palotát „kezdett építeni" – azaz lakni sohasem lakott benne – az Esquilinuson vagy annak környékén (a S. Maria Maggiore és a S. Pietro in Vincoli körül) fekhetett. (P. E. SCHRAMM, 1929, I. 108–109, 3. jegyzet).
6. F. GREGOROVIUS, 1963., 74–76.
7. P. KIRN, 102. –J. J. I. v. DÖLLINGER, 53–54.
8. H. SCHRADE, 346. tábla.
9. *I. m.*, 85.
10. *Uo.*
11. *I. m.*, 84.
12. M. FERDINANDY, 1966, 219.
13. Theophanész, 39.
14. *I. m.*, 40.
15. *I. m.*, 93.
16. *I. m.*, 41.
17. E. H. KANTOROWICZ, 440, 409. jegyzet.
18. E. BENZ, 15.
19. *I. m.*, 19.
20. *I. m.*, 10–11.
21. DANTE, *Par.*, XXXIII. 130–132.
22. Liturgikon, 89. jegyzet.
23. A. BOEKLER, 8.
24. H. JANTZEN, 68.
25. F. v. BEZOLD, 17.
26. P. E. SCHRAMM, II. 73–74, 76.
27. A továbbiakhoz is l. F. GREGOROVIUS, 1963, 316–318. és PAULY-WISSOWA, 1918, „Ianus" címszó.
28. A. BOECKLER, 22.
29. A. BERTOLUCCI, 152. tábla. (Maestro dei Mesi di Ferrara, Gennaio. Duomo di Ferrara, Museo dell'Opera).
30. P. E. SCHRAMM, II. 34.

31. P. E. SCHRAMM, I. 203.
32. A. BLANQUEZ FRAILE, „pileus" címszó
33. P. E. SCHRAMM, II. 203.
34. F. GREGOROVIUS, 1913. III. 278. A Hadrianus mauzóleum csúcsán a 8. században emelt templom a S. Angeli Ecclesia usque ad coelos nevet viselte.
35. M. FERDINANDY, 1961, 85.
36. J. GRIMM, 994–995, 988. kk.
37. A továbbiakhoz l. F. GREGOROVIUS, 1963, 316. kk.
38. *Liturgikon*, 720. (Troparion Szent Sebestyén mártír emléknapján stb.)
39. F. SCHNEIDER, 39.
40. A. B. COOK, I. 171.
41. *I. m.*, 168–169.
42. F. SCHNEIDER, 30, 135.
42a. F. GREGOROVIUS, 1963, 529. Vö. F. SCHNEIDER, 19.
43. F. GREGOROVIUS, 1963. 630–631.
44. Theophanész, 90–91, 61–62.
45. J. J. BACHOFEN, 125. – PAULY-WISSOWA, 1907. „Esel" címszó (*Ioseph. ant.*, XVIII.), 356. – Vö. II. Mihály keletrómai császár Kappadókiai Tamás elleni eljárásával is, „The hands and feet of the rebel were amputated; he was *placed on an ass*, and, amidst the insults of the people, was led through the streets, witch he sprinkled with his blood." [Megcsonkították a lázadó kezét és lábát; *egy szamárra helyezték*, és a nép inzultusai közepette keresztülvezették az utcákon, amelyeket behintett vérével.] E. GIBBON, II. 540.
46. THIETMAR, 170–171.
47. Vö. – az előbbieket illetően is – F. GREGOROVIUS, 1913. III. 334. és F. SCHNEIDER, 156, „Hogy az antik műveltségűek köreiben... az ördög helyett Plútót, az alvilág helyett Hadészt... mondtak, ugyancsak több volt, mint retorikai szokás... (XII. János számára) csakúgy, mint ellenfelei számára, az istenek még éppoly élők voltak, mint a heumerisztikus-démonológiai vitákat folytató egyházatyák számára."
48. C. W. PRÉVITÉ-ORTON, CMH. III. 162.
49. Jellemző, hogy a kései szülöttek nagyon gyakran maguk is tudatában vannak helyzetüknek, és azoknak a konzekvenciáknak, amiket számukra az életben származásuk és neveltetésük jelent.
A francia költő, Charles BAUDELAIRE, egy 63 éves apa fia pl. éppúgy tisztában volt a világban és az időben elfoglalt különleges helyzetével, mint az ugyancsak idős szülőktől származó magyar Arany János. Baudelaire szerette emlegetni, hogy lényében van valami régies jelleg, a forradalom előtti időknek egy vonása, sőt úgy vélte, hogy némely költeménye éppen ennek a mozzanatnak köszönheti belső tágasságát és mélységét.
50. W. v. GIESEBRECHT, 1873, I. 569–570.
51. „Nem a világuralomra támasztanak igényt, hanem csak arra, hogy számítsanak az egész világon, ameddig akkoriban a Nyugat szemhatára terjedt." P. E. SCHRAMM, I. 77.

52. *I. m.*, 83.
53. Vö. az aacheni székesegyház ún. Liuthar-Evangeliariumának „fenségképével". P. E. SCHRAMM – F. MÜTHERICH, 103. tábla, 315.
54. H. JANTZEN, 84.
55. *I. m.*,108.
56. L. Ehhez és a továbbiakhoz is H. JANTZEN, 73, 74, 76, 106.
57. P. E. SCHRAMM, 1928, I. 91.
58. M. UHLIRZ, 1938. 27–28.
59. H. JANTZEN (*i. m.*, 91.) a címlap és a vele szemben elhelyezett ajánlással ellátott lap keletkezési idejét 980 tájára teszi, és kiemeli: „Egyebekben a két lap mind tárgyilag, mind művészi rendjét tekintve *egészen* helyt áll *önmagáért*." (*I. m.*, 92. Vö. MÜTHERICH nézetével. In: SCHRAMM–MÜTHERICH, 154.) P. E. SCHRAMM (1928, I. 82.) is ragaszkodott II. Ottóhoz. F. MÜTHERICH azonban (l. SCHRAMM–MÜTHERICH, 154) III. Ottó mellett dönt; az evangéliárium keletkezését ő 990 tájára teszi. Csakhogy az ajánlás felirata így hangzik: „Hoc *Auguste* libro tibi cor Ds induat Otto – Quem de Liuthario te suscepisse memento." Tehát az „Auguste" megszólítás – ami nem egy királyt, hanem egy császárt illet meg – mégis II. Ottónak szól, mert III. Ottó csak 996-ban lesz császár (ez szerepel MÜTHERICHnél is. *I. m.*, 148, a 82. táblához).
60. O. BEYER, 100.
61. E. H. KANTOROWICZ, 63, 47. jegyzet.
62. *I. m.*, 67, 54. jegyzet.
63. H. KÄMPF, 56.
64. E. H. KANTOROWICZ, 70. és 62. jegyzet. – A „gigász" Bizáncban is megvan. L. A. Grabar, XXIII. tábla.
65. L. SZEMERÉNYI O. tanulmányát in: F. ALTHEIM, 1951b. 83. – F. ALTHEIM, 1951a., 96, 53. – F. ALTHEIM, 1959, I. 310–311.
66. E. H. KANTOROWICZ, 70, 50, 19. jegyzet.
67. *I. m.*, 48–49. – J. DEÉR, 1955, 105, 263. jegyzet.
68. H. JANTZEN, 100.
68a. DANTE, XVII. levél.
69. A továbbiakhoz, THIETMAR, 121–129; W. v. GIESEBRECHT, 594–607; G. SCHLUMBERGER, 1925, 433–468; R. HOLTZMANN, 279–291.
70. Vö. még M. Ferdinanady, 1968. 499, 503–505.
71. M. FERDINANDY, 1966., 89–90.
72. *I. m.*, 91–93.
73. F. SCHNEIDER, 39.
74. *Ex Syri vita s. Maioli*, MGH SS IV. 655.
75. W. F. OTTO, 1934, 350–351.
76. *Brunonis vita s. Adalberti*, MGH SS IV. 601.
77. W. F. OTTO, 1934. 360.
78. R. HOLTZMANN, 290–291., (Ottó császár)... kísérletet tett egy erőszakos kúrával, aminek következtében aloemérgezést szenvedett... erős vérömlés következett be, amit a test már nem tudott kiállni, és így 983. december 7-én Ottó elhunyt Rómában...

1. Z. WOJCIECHOWSKI, 39.
2. L. SZONDI, 1944, 326. – Vö. még L. SZONDI, 1969.
3. M. UHLIRZ, 1938, 30.
4. A terminológiát illetően l. FERDINANDY M., 1942. 244.
5. DDO III. 241.
6. L. HALPHEN.
7. LIUDPRANDi Relatio.
8. W. H. gr. RÜDT v. COLLENBERG, 62–63.
9. G. SCHLUMBERGER, 1925, 172.
10. J. MOLTMANN; P. E. SCHRAMM,1923.; F. DÖLGER, 1949.
11. W. H. gr. RÜDT v. COLLENBERG, 70.
12. Ch. DIEHL, I. 217–243. (A továbbiakhoz is.)
13. LEON DIAKONOS, 35.
14. A továbbiakhoz is, LEON DIAKONOS, 36–87; G. SCHLUMBERGER, 1890. 280–756.; Ch. DIEHL, I.; H. GRÉGOIRE, CMH IV. 147–156.
15. LEON DIAKONOS, 51.
16. *I. m.*, 77–78.
17. *I. m.*, 94.
18. *Brunonis vita quinque fratrum*, 724. – *Ex vita Romualdi auct. Petro Damiani*, 849.
19. W. H. gr. RÜDT v. COLLENBERG, 62.
20. A továbbiakhoz, MICHAEL PSELLOS, I. 27–154, II. 1–81. – Ch. DIEHL, I. 246–290. ZOÉ, IV. Mihály stb. génrokonságban van Theophanóval és III. Ottóval, anélkül hogy vérrokonok lennének, hozzátartoznak családi talajukhoz. Vö. L. SZONDI, 1944.
21. M. PSELLOS, I. 57.
22. HOMÉROSZ, *Iliász*, V. 82–83.
22a. G. SCHLUMBERGER, 1925, 21.
23. Ch. DIEHL, I. 265.
24. J. J. BACHOFEN, 914. – E. BENZ, 56.
25. A továbbiakhoz is l. THEOPHANÉSZ, 109–110.
26. J. J. BACHOFEN, 295.
27. *I. m.*, 914.
28. THEOPHANÉSZ, 132. Ezzel szemben Ch. DIEHL (I. 102.) szerint a vak császár állítólag még sokáig élt.
29. THEOPHANÉSZ, 134. – A motívum jellemző változatában a diadalmaskodó *férfi*, Tzimiszkesz János az istenanya képét a diadalszekér arany ülésére állíttatja, és koronás fővel lóháton követi a város utcáin át. LEON DIAKONOS, 145. – Antonius előtt Kleopátrát vitték hordszékében, Ízisznek, az istennőnek az öltözékében. Antonius azonban gyalog követte őt. J. J. BACHOFEN, 328.
30. J. J. BACHOFEN, 620. L. még *I. m.*, 615–616; L. Frobenius, 121., K. Kerényi, 1966, 162–163, M. FERDINANDY, 1956, 184, M. FERDINANDY, 1961, 164–201.
31. J. J. BACHOFEN, 910, 912, 901, 823, 975.
32. E. BENZ, 87., 75.

33. J. J. BACHOFEN, 590.
34. *I. m.*, 476.
35. Ch DIEHL, I. 86.
36. THEOPHANÉSZ, 119–120.
37. H. JEDIN, 35.
38. Ch. DIEHL, I. 133–156. – H. GRÉGOIRE, 105–108.
39. J. J. BACHOFEN, 156.
40. A Makedon-ház első császára, I. Baszileiosz az utolsó fríg császár, III. Mihály kedvesét vette feleségül. Örökösét, VI. Leót még valószínűleg nem ő, hanem III. Mihály nemzette. A trónbitorló I. Romanosz lányát legitim császárhoz, VII. Konstantinhoz adta feleségül. II. Niképhorosz Theophano császárnőt vette feleségül, Tzimiszkesz János VII. Konstantin egyik lányát, Theodórát. Zoé egymást követően III. Romanosszal, IV. Mihállyal és IX. Konstantinnal kötött házasságot, s adoptálta V. Mihályt.
41. Ch. DIEHL, I. 149.
42. *I. m.*, 224.
43. LEON DIAKONOS, 35.
44. J. J. BACHOFEN, 973–974.
45. Ch. DIEHL, I. 167.
46. M. FERDINANDY, 1968, 514.
47. R. HOLTZMANN, 251.
48. *Adelhaidae Imp., Epithaphium,* 643.
49. P. E. SCHRAMM, 1935, 264.
50. THIETMAR, 143.
51. J. J. BACHOFEN, 326.
52. G. SCHLUMBERGER, 1925., 177–178.
53. *Sigeberti Chronica,* 982-ig. MGH SS VI. 352. A mondatnak ez a része arra a rossanói jelenetre vonatkozik, amikor Theophano a szemébe nevetett csődöt mondott menekültként hazatérő férjének, és ezért – mondja Sigebert – az előkelő férfi meggyűlölte.
54. A. LANE POOLE, Otto II. and Otto III. CMH III. 207–208.
55. F ALTHEIM, 1956. I. 111.
56. R. HOLTZMANN, 311.
57. *I. m.*, 305.
58. Theophano oklevelei, DDO III. 876–877.
59. *Adelhaidae Imp., Epithaphium,* 640.
60. THIETMAR, 150.
61. *Adelhaidae Imp., Epithaphium,* 639.
62. G. BÄUMER, 41.
63. *Adelhaidae Imp., Epithaphium,* 643.
64. *Uo.*

A BIRODALOM ÉKESSÉGE

1. THIETMAR, 140.
2. *I. m.* 142.
3. *Annales Quedlinburg.* 994-ig. Idézi, A. LANE POOLE, *Otto II. and Otto III.*, CMH III. 211.
4. THIETMAR, 143.
5. M. UHLIRZ, 1938, 26.
6. Id. P. BREZZItől, 162–163.
7. F. SCHNEIDER, 195–196.
8. C. W. PRÉVITÉ-ORTON, CMH III. 175–176.
9. K. HAMPE, 353.
10. C. W. PRÉVITÉ-ORTON, CMH III. 172.
11. F. GREGOROVIUS, 1963, 650.
12. DDO, III. 212.
13. P. E. SCHRAMM, 1962. 92. – M. UHLIRZ, *Kaiser Otto III. und das Papsttum*, 261.
14. W. v. GIESEBRECHT, I. 670.
15. E. H KANTOROWICZ, 73.
16. J. GRIMM, 113.
17. F. SCHNEIDER, 198.

A VILÁG FEJE

1. Cassiodorus szavai. Idézi, F. SCHNEIDER, 165.
2. P. BREZZI, 155.
3. F. GREGOROVIUS, 1913. III. 365–366.
4. K. KERÉNYI, 1958.
5. J. J. I. v. DÖLLINGER, 355, 1. jegyzet, 357. – F. SCHNEIDER, 150–151.
6. Az elnevezés megjelenési formái, caballi marmorei, a caballo marmoreo, de caballo. L. P. BREZZI, 149.
7. A következőkhöz is l. F. SCHNEIDER, 39, 167.
8. P. E. SCHRAMM, 1962, 30, 6. jegyzet.
9. K. KERÉNYI, 1966, 162.
10. F. GREGOROVIUS, 1963, 709. – F. SCHNEIDER, 167.
11. E. BENZ, 57.
12. J. J. BACHOFEN, 895.
13. Idézi, F. SCHNEIDER, 154.
14. P. AGUADO BLEYE, I. 506.
15. Idézi, R. HOLTZMANN, 275–276.
16. J. HAVET, 185. levél, 170–171.
17. F. GREGOROVIUS (1963) nyomán, 648, 689–690. és F. SCHNEIDER, 153.

18. *Ex Vita Nili*, 8.
19. E. BENZ, 14.
20. *Ex Vita Nili*, 16.
21. *I. m.*, 18.
22. *I. m.*, 24.
23. *I. m.*, 32.
24. *I. m.*, 33.
25. *I. m.*,34.
26. *I. m.*, 112.
27. *I. m.*, 82, 121
28. *I. m.*, 109. kk.
29. Vö. e mű második rész V. fejezet 1. szakasz.
30. *Brunonis vita s. Adalberti*, 596. kk.
31. *Vita Antiquior. auct. Joh. Canaparius*, 587–588.
32. *Brunonis vita s. Adalberti*, c. 17., idézi, H. G. VOIGT, 25.
33. Idézi, W. v. GIESEBRECHT, I. 686.
34. Vö. jelen mű második rész, IV. fejezet.
35. M. FERDINANDY, 1967. 288–289.
36. M. FERDINANDY, 1956, 207, 210.
37. THIETMAR, 496–497.
38. HÓMAN B. – SZEKFŰ Gy., I. 176–178.
39. P. E. SCHRAMM, 1962., 91.
40. P. BREZZI, 165.
41. *Brunonis vita s. Adalberti*, idézi, W. v. GIESEBRECHT, I. 687–688.
42. R. HOLTZMANN, 338.
43. M. UHLIRZ, *Kaiser Otto III. und das Papsttum*, 263.
44. F. GREGOROVIUS, 1963. 654.

44a. DDO III. 241. – A levél a 17 éves fiú szellemes versikéjével fejeződik be,

Versus nunquam composui
Nec in studio habui;
Dum in usus habuero,
Et in eis viguero
Quot habet viros Gallia
Tot vobis mittam carmina.

Verset soha még nem csináltam
S nem is gyötört utána vágy
Mígnem mégis csak hozzáfogtam,
S benne egész kivirultam
Mennyi hőse van Galliának
Tenéked küldök annyi dalt.

45. P. E. SCHRAMM, 1962, 97. – Gerbert egészében felfogta annak a horderejét, ami itt történt. Ezt válaszolta a fiatalember hívó szavára, „Valóban isteni jelenség, ha egy férfi, születésére nézve görög és a ráruházott uralkodói hatalomnál fogva

római, mintegy saját örökségét ismét igénybe veszi a görög és a római bölcsesség kincseit." Idézi, W. v. GIESEBRECHT, I. 693.

46. F. SCHNEIDER, 95.
47. *I. m.*, 157–158.
48. *Annales Virdunenses ad a. 992.*: Girbertus... multa studia veterum philosphorum renovavit, post Boetium apud Latinos insignis habuit. 8.
49. R. HOLTZMANN, 338–339.

A RÓMAIAK BIRODALMÁNAK MEGÚJÍTÁSA

1. *Gesta archiepisc. Mediol.*, idézi, P. BREZZI, 168.
2. P. E. SCHRAMM, 1923, 455.
3. *I. m.*, 454.
4. *I. m.*, 458.
5. F. GREGOROVIUS, 1913, II. 118. Vö. az *Enciclopedia Italiana* „Apollinare di Ravenna" szócikkével.
6. P. E. SCHRAMM, 1923, 465–466.
7. *I. m.*, 466.
8. *Ex Vita Nili,* 119.
9. F. LOTTER, 24.
10. *Ex Vita Nili,* 123–124.
11. *I. m.*,124.
12. F. GREGOROVIUS, 1913, III. 24.
13. *I. m.*, 25.
14. P. BREZZI, 169.
15. R. HOLTZMANN, 347.
16. F. GREGOROVIUS, 1913, III. 25.
17. Ammianus Marcellinus, J. B. BURY, I. 374–375.
18. *Ex Vita Nili,* 122.
19. M. UHLIRZ, *Kaiser Otto III. und das Papsttum,* 267.– P. E. SCHRAMM, 1962, 186.
20. *Ex vita Romualdi auct. Petro Damiani,* 849.
21. *Brunonis vita quinque fratrum,* 722–724.
22. F. SCHNEIDER, 162.
23. P. BREZZI, 169.
24. Id. P. E. SCHRAMM, 1962, 109.
25. THIETMAR, 185. Vö. P. E. SCHRAMM, *I. m.*, 111.
26. Amikor a vénséges vén Nilus Tusculába (Tuscolana) jött, amelynek grófja Gergely volt, hogy ott megalapítsa utolsó kolostorát, a grottaferatait, Gergely „famigerato per tirannia e per inquità, uomo molto sagace e fornito d'intelligenza" a lábához vetette magát és megbánta bűnös életét. Amikor azután a nagy öreg haldoklott, kétségbeesve kérlelte, ne hagyja el őt, Gergelyt, aki telve van félelemmel bűnei miatt. A *Vita Nili* szerzője – láttuk – nem elfogult Ottó iránt. Gergely Ottó elleni árulásáról sem tud. De jelen volt, amikor az itt említettek megtörténtek. *Ex Vita Nili.* 131–132, 134.

27. C. W. PRÉVITÉ-ORTON, CMH III. 176.
28. DDO, III. 389.
29. P. E. SCHRAMM, 1962. 116.
30. M. FERDINANDY, 1961. I. 139. k.
31. MARCZALI H., 1986. 306–307.
32. A. F. CZAJKOWSKI, 346. és 34. Jegyzet. – TÓTH Z., 89. o. 79. jegyzet.
33. A „Versus" szövegét l. P. E. SCHRAMM (1929.), II. rész. 62–64. – L. még I. rész (1962) 119–120.
34. DDO, III. 324. – P. E. SCHRAMM, 1962. 129.
35. *Vita Antiquior s. Adalberti auct. Iohanne Canapario,* 590.
36. Th. MANN, 591. kk.
37. P. E. SCHRAMM, 1962, 117.
38. GERBERT, 298; L. még MABILLON, *Vet. Annal.* I. 122, Praefatio ad Ottonem imper. In: 1. Porphyrii a se illustr.
39. DDO, III. 390.

KRISZTUS MEGJELENÍTŐJE

1. P. E. SCHRAMM, 1929, I. 91.
2. P. E. SCHRAMM–F. MÜTHERICH, 82. katalógusszám. – A. Boeckler, C. NORDENFALK, W. MESSERER, F. MÜTHERICH II. Ottó mellett döntött. III. Ottó csak 996-tól „imperator"; a Chantillyben lévő képen azonban – amely biztosan 983 táján keletkezett – a trónoló uralkodó a felirat szerint ezt a címet viseli. Vö. P. E. SCHRAMM–F. MÜTHERICH, 147–148.
3. P. E. SCHRAMM, 1928, I. 93.
4. Vö. K. KERÉNYI, 1966, 162–163, L. FROBENIUS, 121, M. FERDINANDY, 1956, 184.
5. Mint Róma alapítási szertartásánál vagy a buddhizmus mandalaábrázolataiban vagy az udvarnak vagy az úgynevezett ázsiai hunoknál a seregek felállításának tradicionális képében vagy az érett reneszánsz egyes ábrázolásai esetében a négyszög és a kör kombinációján nyugvó alapvázában vagy éppen az euripidészi „Ion" *σκηνη*-jének az égboltja – egy „falak nélküli gömbölyűség" – szőnyegekkel beaggatott derékszögű négyszöget körülfogó egyenes oszlopokon nyugszik, akkora, hogy benne „Delphoi egész népét" lakomára lehet hívni (1133–1140. versszak). J. J. BACHOFEN, 615–616.
6. R. WILHELM–C. G. JUNG, 27, M. FERDINANDY, 1961, 164–201.
7. MENGE-GÜTHLING, I. rész, *κοσμοζ* címszó.
8. Vö. K. KERÉNYI, 1966, 161.
9. DANTE, XVII. levél, c. 5.
10. E. H. KANTOROWICZ, 61, 65, 70, 50. o. 19. jegyzet, 46. o. 8. jegyzet.
11. *γίγαζ γιγἅντων* = 'az óriások óriása', eredetileg, 'a királyok királya', parafrázisa a perzsa királyok Menander Protektor áthagyományozta titulusának, a sahsahan = *βασιλεὺζ βασιλέων*-nak. Menander Protektor, 102. Vö. O. SZEMERÉNYI, 83. – Ennek a címnek egy még mélyebbre hatoló és ősibb formáját tartották fenn a

régi törökök a begler bég = 'az istenek istene' kifejezésben – hasonlóan Attila címéhez, az 'istenek legnagyobbika'. F. ALTHEIM, 1959, I. 210–211.

12. M. FERDINANDY, 1965, 306.
13. F. GREGOROVIUS, 1963, 691–692.
14. Habár egészében kölcsönzések Isidorból. P. E. SCHRAMM, 1929, II. rész, 91–92.
15. MENGE–GÜTHLING, Jumelh szócikk. – P. E. SCHRAMM, 1929, II. rész, 91–92. – A *Graphia*ban, super pulpitum, quod temela vocatur. Egyébként a *Graphia*-ban a *scena* (színpad) leírása arra a „ház"-szerű keretre emlékeztet, ami III. Ottó mögött is emelkedik, In scena qui fit intra [infra] theatrum In modum domus cum pulpito stb.
16. E. H. KANTOROWICZ, 72. és 68. jegyzet.
17. A BOECKLER, 78.
18. H. JANTZEN, 93.
19. P. E. SCHRAMM, 1928, I. 93.
20. *I. m.*, 95.
21. *I. m.*, 94.
22. *I. m.*, 101.
23. H. WÖLFFLIN, 20.
24. P. E. SCHRAMM, 1928. I. 89.
25. *Chronica Novaliciense,* 106.
26. P. E. SCHRAMM, 1928, I. 89.
27. Id. P. E. SCHRAMM, 1962, 134.

JÉZUS KRISZTUS SZOLGÁJA – AZ APOSTOLFEJEDELMEK SZOLGÁJA

1. Id. M. FERDINANDY, 1966, 321, 9. jegyzet.
2. M. FERDINANDY, 1961, 19.
3. *Sigeberti Chronica,* 979-ig, 352.
4. *Epistola Adsonis ad Gerbergam reginam de ortu et tempore Antichrisi,* Vö. A. HÜBSCHER, 92.
5. E. SACKUR, 177–187.
6. A. HÜBSCHER, 93.
7. H. LIEBESCHÜTZ, 151, A. HÜBSCHER, 30, 97.
8. A. HÜBSCHER, 92.
9. *I. m.*, 90–91.
10. H. LIEBESCHÜTZ, 148. 1. jegyzet, 149. 3. jegyzet, M. FERDINANDY, 1955., 66–68.
11. P. E. SCHRAMM, 1962., 180.
12. Az etimológiához l. K. KERÉNYI, *Apollon,* 3. kiad. Düsseldorf, 1953. 42.
13. K. KERÉNYI, 1944, 56.

13a. *Liber de Apparitione s. Michaelis,* 541.

14. *Ex vita Nili,* 125–127.
15. Id. R. HOLTZMANN, 337.
16. Poesia latina mediaevale, *Canti Modenese,* trad. Di G. Vecchi. In: *The Oxford Book,* 141.

17. P. E. SCHRAMM, 1962, 135.
18. M. FERDINANDY, 1958, 144.
19. Z. WOJCIECHOWSKI, 39.
20. Lj. HAUPTMANN, 326.
21. H. APPELT, 80.
22. M. FERDINANDY, 209. kk., ahol három fontos tanulmánynak az eredményeit foglaltam össze, amelyek fenntartásokkal magyarázták és oldották meg Magyarország Nyugathoz való csatlakozásának kérdését (BALOGH J., TÓTH Z., 1942, TÓTH Z., 1947.)
23. Tóth Z., 1942, 30.
24. THIETMAR, 198.
25. Vö. jelen mű első része V. fejezetének 22. jegyzetével.
26. TÓTH Z., 1942, 96.
27. THIETMAR, 185.
28. THANGMAR, 770.
29. P. E. SCHRAMM, 1962., 138.
30. *Uo.*
31. W. v. GIESEBRECHT, I. 733.
32. *Chronica Novaliciense,* 106.
33. P. E. SCHRAMM, 1962., 150. 4. jegyzet.
34. DDO III., 388. ...imperator augustus sanctarumque ecclesiarum devotissimus et fidelissimus dilatator. – DDO III. 390. Otto tertius... dono dei Romani orbis imperator augustus. Ottónak a toronyból elmondott beszédében ez a kifejezés áll: nomen vestrum et gloriam ad fines usque (orbis) dilatarem... Amikor egy fél évezreddel később a portugálok arra készülődnek, hogy a világ végéig (até ao fim do mundo) nyomuljanak előre, ismét felkísértenek náluk a hit és az uralom eme *dilatatio*ja, kiterjesztése keresztény politikai programjának ősrégi kifejezései. Toronybeli beszédében Ottó ezt mondja: vos in remotas partes... adduxi, quo patres vestri... nunquam pedem posuerunt; Camões ezzel a kifejezéssel kezdi *A Lusiadák*at: por mares nunca de antes navegados; Ottó – mint már idéztük – ecclesiarum dilatatornak nevezi magát; Camoes azt mondja királyairól, que foram dilatando a Fé e o Império. Vö. H. CIDADE, I. rész, *A Dilatação de „Fé e Império".*
35. E. BENZ, 35.
36. F. SCHNEIDER, 150. Vö. . BENZ, 12.
37. *I. m.,* 150–151.
38. *Versus Romae.* Poetae Latin, 556–557.
39. A továbbiakhoz is l. P. E. SCHRAMM, 1962., 141–146.
40. Könyves Kálmán király (1095–1116) törvényében már „vir apostolicus"-nak mondják Szent Istvánt. L. TÓTH Z., 1942, 87. 174. jegyzet. HÓMAN B.–SZEKFŰ Gy., I. 201: „az „apostoli király" cím 1521-ben bukkant föl, 1627-től állandó formulává lett, 1758-ban XIV. Benedek pápa is elismerte." L. még VI. 323–324.
41. A továbbiakhoz is l. P. E. SCHRAMM, 1962, 156–160.
42. H. KÄMPF, 27–28.

43. P. E. SCHRAMM, 1962, 160.
44. A továbbiakhoz is l. *I. m.*, 161–175.
45. Id. P. E. SCHRAMM, *I. m.*, 123.

AZ ANGYALOK FIA ÉS FIVÉRE

1. P. E. SCHRAMM, 1962, 109.
2. K. KERÉNYI, 1956, 1.
3. *I. m.*, 4–7.
4. A. H. Krappe, 130–131. Vö. M. FERDINANDY, 1961, 84–86.
5. A. B. Cook, 103. Vö. J. GRIMM, 145.
6. THANGMAR, 767.
7. DDO III. 194. Vö. P. E. SCHRAMM, 1962. 162. 2. jegyzet.
8. P. BREZZI, 171.
9. *Brunonis vita quinque fratrum*, 723.
10. P. BREZZI, 175., R. HOLTZMANN, 373.
11. *Ademari Historiarum liber*, 129–130. Vö. TÓTH Z., 1943. 10–15.
12. TÓTH Z., 1942., 57–60.
13. Brunonis vita quinque fratrum, 723.
14. THANGMAR, 770.
15. W. v. GIESEBRECHT, I. 744.
16. *Brunonis vita quinque fratrum*, 718–719; K. HAMPE, 336.
17. *Ex vita Romualdi auct. Petro Damiani*, 849.
18. *Brunonis vita quinque fratrum*, 719.
19. *Uo.* – Vö. P. E. SCHRAMM, 1962, 180.
20. Z. WOJCIECHOWSKI, 43–44. 2. jegyzet.
21. *Brunonis vita quinque fratrum*: „Hol a király nemes elhatározása és a krisztusi gyónásban elrejtett terv, amikor Isten angyalai előtt szentül megígérte, hogy az örök élet iránti szeretetből önként elhagy mindent? Hová lett az a szándék, hogy a birodalmat egy okos férfiúnak átengedve és a királyi pompát letéve szerzetes legyen Jeruzsálemben, a remeteség rejtekében, az emberektől nem ismerve a (philosphari) kontemplációnak szentelje magát? 720.

21a. GERBERT XXVIII. levele. „Ex persona Hierusalem deuastatae, universali ecclesiae. Emitere ergo miles Christi, esto signifer et compugnator, et quod armis equis, consilio et opum auxilio subveni. F. GREGOROVIUS, *Geschichte der Stadt Rom* (olasz kiadás), Róma

22. *Ex vita Nili*, 102–103.
23. I. Manuel bizánci császár Szent László magyar király (1077–1095) unokája volt; unokaöccse, Béla, a későbbi III. Béla magyar király (1173–1196).
24. R. HOLTZMANN, 378.
25. P. Damiani Vita Romualdi, 853.

26. THIETMAR, 185. THIETMAR még Ottó és Boleszláv találkozására is csak a következő szavakat találja: dictu ineffabile et incredibile est. 161. Még nevének jelentését („vitéz") is láthatóan sajnálja a lengyel fejedelemtől. Uo. Császára gnieznói alapításához csak annyi megjegyeznivalója van: „remélhetőleg megvolt hozzá a jogosultsága". 163. Végül már nem tudja magába fojtani haragját: „ Isten bocsássa meg a császárnak, hogy egy adókötelesből urat csinált, és olyan magasra emelte, hogy az elfeledte apja hagyományát és arra vetemedett, hogy magasabban állókat fokozatosan alattvalói helyzetbe vonjon le, a múlékony pénz csalétkével csalogassa őket, és nagy veszteségre szolgákként és szabadokként hatalmába kerítse őket." 232.
27. *Brunonis vita quinque fratrum,* 722. ...contra s. Petrum multum peccavit (Ottó) – vélte Brúnó. Világosan az „adománylevél" szövegére és Ottó római rezidenciájára történik utalás, amikor Brúnó azt mondja: ipsa Roma tamen a Deo datum apostolorum domicilium erat. „Csak Róma tetszett neki – panaszkodik –, pénzzel és kitüntetésekkel mindenekelőtt a római népet részesítette előnyben; mindig ott akart időzni... Ez volt a bűne: Születésének földjét, az édes Germániát viszont sem akarta látni, oly erős volt a vágya, hogy Itáliában éljen..."
28. ... loco puerili in cassum cogitavit. *Uo.*
29. J. J. BACHOFEN, 619.
30. DANTE, *Pokol.* VIII. 123–126. Vö. H. GMELIN, 164.
31. TÓTH Z., 1947, 67–71.
31a. CZOBOR B., 109; E. KOVÁCS, 181–221.
32. P. E. SCHRAMM, II. rész, 1929. 3–8.
33. W. F. OTTO, 1962, 78.
34. Vö. P. E. SCHRAMM, 1962, 107, 347–348.
35. *Brunonis vita quinque fratrum,* 724; *Brunonis vita s. Adalberti,* 609.
36. *Brunonis vita quinque fratrum,* 723.
37. THIETMAR, 189. – A *Versus de Gregorio Papa et Ottone Augusto* 28–30. szakaszait Ottó halála után „értelemszerűen megváltoztatják", egy *Planctus*-hoz vagy *Rhytmus de obitu Ottonia III.*-hoz használják fel.
A *Versus* szövege:
Gaude papa, gaude caesar,
gaudeat ecclesia.
Sit magnum Romae gaudium,
iubilet palatium.
Sub caesaris potentia
purgat papa saecula.
A *Planctus szövege:*
Plangat mundus, plangat Roma
lugeat ecclesia.
Sit nullum Romae canticum,
uluet palatium.
Sub caesaris absentia sunt turbata saecula.
(F. GREGOROVIUS, 1913, III. 478. jegyzet)

Jajgass világ, jajgass Róma
egyház, ölts gyászruhát.
Rómában szűnjön minden dal,
Jajongjon a palota.
Megzavarodtak az idők,
hogy hiányzik a császár.

38. P. E. SCHRAMM, 1962, 184. – Azaz utolsó óráiban állítólag Tammo és Ziazo volt vele, az ostyát Szilveszter nyújtotta neki. F. GREGOROVIUS, *Geschichte der Stadt Rom* (olasz kiadás), Róma
39. *Brunonis vita quinque fratrum*, 724.
40. L. A. MURATORI, 13.
41. W. v. GIESEBRECHT, I. 761.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Acta consilii Remensis ad sanctum Basilum auct. Gerberto archiepiscopo, MGH SS III. 658–686.

Adelhaide Imp., Epithaphium auct. Odilone, MGH SS IV. 633–645.

Ademari Historiarum liber III., MGH SS IV. 106–148.

Albrici Mon. Trium Fontium Chronica, MGH SS XXIII.

AMMIANUS MARCELLINUS, *Römische Geschichte*. W. SEYFAHRT, Darmstadt, 1968.

Annales Admuntenses. MGH SS IX. 569–579.

Annales Altahenses. MGH SS XVII. 351–427.

Annales Altahenses Maiores. MGH SS XX. 772–824.

Annales Hildeheimenses. SS rerum German. In us. schol. ex MGH. Hannover, 1878 (Új kiad. 1947).

Annales Mettenses. MGH SS I. 314–336.

Annales Quedlinburgenses. MGH SS III. 22–90.

Annales Virdunenses. MGH SS IV. 7–8.

Annales Regni Francorum et Annales qui dicuntur Einhardi. SS rerum German. in us. schol. ex MGH. Hannover, 1895 (Új kiad. 1950).

Andreae presb. Bergomantis Chron. MGH SS III. 232–238.

Benedicti s. Andreae mon. Chron. MGH SS III. 695–719.

Chron. Novaliciense. MGH SS VII. 73–133.

Chron, Pictum Vindobonense. E. SZENTPÉTERY: *SS rerum Hungar.* Budapest, 1937. I. 239–505.

Chron. Polonorum. MGH SS IX. 418–478.

Chron. Salernitanum. MGH SS III. 467–561.

DANTE ALIGHIERI, *Tutte le Opere*. 4. kiad. Firenze, 1954.

D. D. O II. & D. D. O. III.: *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser.* II. I. rész: *Die Urkunden Ottos II.*; II. rész: *Die Urkunden Ottos III.* MGH DD 2. kiad. Berlin, 1956, 1957.

Einhardi (Eginhardi) vita Karoli Magni. SS rerum German. in us. schol. ex MGH 6. kiad. Hannover, 1911.

Einhardi Annales (Annales).

Fredegarii Schol. Chron. libri IV. MGH *SS rerum Meroving.* II. Hannover, 1888 (Új kiad. 1956).

GALLUS, *Chron Polonorum*. MGH SS IX. 429–551.

Geheime Geschichte der Mongolen, (Die). Ford. E. HAENISCH. 2. kiad. Leipzig, 1948.

GERBERT, *Libellus de rationali et ratione uti.* Olleris, 1867.

Gregorii episc. Turonensis Historiarum libri X. MGH SS rerum Meroving. I. I. rész, I–II. füzet, Hannover, 1937, 1942. J. HAVET, *Letters de Gerbert.* Paris, 1889.

Historia Weltforum. MGH SS XXI. 454–471.
HOMER, *Ilias*
Iohannis Diaconi Chron. Venetum et Gradense. MGH SS VII. 1–47.
JORDANES, *Romana et Getica.* MGH Auct. Antiquiss. V. I. rész. Berlin, 1961.
LAMBERTI HERSFELD, *Annales.* MGH SS V. 134–163.
LAMPERTUS MON. HERSFELD, *Annales* (latinul és németül). Új ford. A. SCHMIDT, kommentár W. D. FRITZ. Berlin, 1958.
LEON DIAKONOS, *Nikephoros Phokas und Johannes Tzimiskes.* Ford. F. LORETTO. Byzantin. Geschichtsschr. X. Graz–Wien–Köln, 1961.
Liturgikon. Meßbuch der byzantinischen Kirche. Neophytos Edelby, Recklinghausen, 1967.
Liudprandi Opera. SS rerum German. in us. schol. ex MGH 3. kiad. Hannover–Leipzig, 1915.
Menander Protektor (Aus dem Geschichtswerk Menanders). Ford. E. DOBLHOFER. *Byzantinische Geschichtsschreiber,* IV. Graz–Wien–Köln, 1955. 83–212.
S. MICHAELIS, *Liber de Apparitione.* MGH SS rerum Langobard., 541 k.
Nibelugenlied
The Oxford Book of Mediaeval Latin Verse. Oxford, 1959.
PLUTARCHOS, *Große Griechen und Römer.* Ford. K. ZIEGLER. I. Zürich–Stuttgart, 1954.
Poetae Latin. MGH Poet. II., III. 2.
PSELLOS, Michael, *Chronographia.* I–II. Paris, 1926.
Sigeberti Gemblacensis Mon. Chronica. MGH SS VI. 300–374.
TACITUS, *Germania*
THEOPHANES, *Weltchronik.* Ford. L. BREYER. *Byzantinische Geschichtsschreiber* VI. Graz–Wien–Köln, 1957.
THIETMAR VON MERSEBURG, *Chronik.* Ford. W. TRILLMICH. *Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters.* IX. Darmstadt, 1966.
THIETMARI MERSEBURG, *Ep. Chronikon.* MGH SS Nova Series, IX. 2. kiad. Berlin, 1955.
THIDREKS VON BERN, *Die Gesch.,* Ford. F. ERICHSEN. 3. kiad. Düsseldorf–Köln, 1967.
Vita Henrici II. Imp. Auct. Adalboldo. MGH SS IV. 679–695.
S. BARTOLOMEO, *Vita di San Nilo Abate.* Ford. D. Antonio ROCCHI M. B., Rom, 1904.
Ex Vita Nili. MGH SS IV. 616–618.
Brunonis vita s. Adalberti. MGH SS IV. 596–612.
Brunonis vita quinque fratrum. MGH SS XV. II. rész. 709–738.
Vita Antiquior s. Adalberti auct. Iohanne Canapario. MGH SS IV. 581–595.
Ex vita Romualdi auct. Petro Damiani. MGH SS IV. 846–854.
Vita Mathildis Reginae Antiquior. MGH SS X. 573–582.
Ruotgeri vita Brunonis archiepisc. Colon. MGH SS Nova Series, X. Köln–Graz, 1958.
Vita Deoderici episc. Mettensis auct. Sigeberto Gemblac. MGH SS IV. 461–483.
Ex Syri vita s. Maioli. MGH SS IV. 650–655.
Vita Bernwardi episc. Hildesheim. auct. Thangmaro. MGH SS IV. 754–782.
Wiponis vita Chuonradi Imper. SS rerum German. in us. schol. ex MGH 3. kiad. Hannover–Leipzig, 1915. (Új kiad. 1956.)
Widukindi Mon. Corb. Rerum gestarum Saxonicarum libri III. SS rerum German. in us. schol. ex MGH 5. kiad. Hannover, 1935.

AGUADO BLEYE, P., *Manual de Historia de España.* I. 7. kiadás. Madrid, 1954.
ALTHEIM F., *Attila und die Hunnen.* Baden-Baden, 1951a.
ALTHEIM, F., *Geschichte der lateinischen Sprache.* Frankfurt, 1951b.
ALTHEIM, F., *Römische Religionsgeschichte.* Göschen, 1035 és 1052. 2. kiadás, I. Berlin, 1956.
ALTHEIM, F., *Geschichte der Hunnen.* I. Berlin, 1959.
Festschrift für F. Altheim. II. Berlin (megjelenés alatt)
APPELT, H., *Die angebliche Verleihung der Patriciuswürde an Boleslav Chrobry.* In: Festgabe für H. Aubin. Hamburg, 1950, 65–81.
BACHOFEN, J. J., *Das Mutterrecht.* I–II. Basel, 1948.
BALOGH J., *A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Századok,* 1932.
BENDA K., *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVI. században).* Budapest, 1937.
BENZ:, E., *Geist und Leben der Ostkirche.* Hamburg, 1957.
BERTOLUCCI, A., *Dopo l'Anno Mille, Il Romancio nella Valle Padana.* (Milano) é. n.
BEYER, O., *Romanik.* Berlin, 1923.
BEZOLD, F. v., *Das Fortleben der antiken Götter im mittelalterlichen Humanismus.* Bonn–Leipzig, 1922.
BÄUMER, G., *Otto i. und Adelheid.* Tübingen–Stuttgart, 1951.
BEUMANN, H., *Widukind von Korvey.* Weimar, 1950.
BLANQUEZ-FRAILE, A., *Diccionario Latino-Español.* Barcelona, 1954.
BOECKLER, A., *Die Buchmalerei vorgothischer Zeit.* Königstein i. Taunus, 1953.
BOGYAI, Th. v., *Lechfeld, Ende und Anfang.* München, 1955.
BONNELL. H. E., *Die Anfänge des karolingischen Hauses. Jahrbuch der deutschen Geschichte.* Berlin, 1866.
BOOR, H. de, *Das Attilabild.* 2. kiad. Darmstadt, 1963.
BOOR, H. de, *Das Nibelungenlied.* K. BARTSCH kiadása alapján kiadja H. de BOOR. Bev. H. de BOOR. 19. kiad. Wiesbaden, 1967.
BREYSIG, Th., *Jahrbücher des fränkischen Reiches,* 714–741. Leipzig, 1869.
BREZZI, P., *Roma e l'Impero medioevale,* 774–1252. Ist. di *Studi Romani.* Bologna, 1947.
BURY, J. B., *History of the Later Roman Empire.* I.–II. New York, 1958.
CASPAR, E., *Das Papsttum unter fränkischer Herrschaft.* Darmstadt, 1965.
CASSEL, S., *Magyarische Altertümer.* Berlin, 1848.
CESSI, R., *Venice to the Eve of the Fourth Crusade.* CMH IV. 251–274.
CIDADE, H., *A Literatura Portuguesa e a Expansão Ultramarina.* I. (Lisboa), 1943.
COOK, A. B., Zeus, *A Study in Ancient Religion.* I. Cambridge, 1914.
CZAJKOWSKI, A. F., *The Congress of Gniezno in the year 1000. Speculum,* Cambridge, Mass., July, 1949.
CZOBOR B., *A magyar szent korona és a koronázási palást.* In: *III. Béla magyar király emlékezete* (Szerk. Forster Gy.) Budapest, 1900.
DEÉR, J., *Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie.* Szeged, 1934.

DEÉR J., *III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban.* Századok, Budapest, 1943.

DEÉR, J., *Das Kaiserbild im Kreutz. Schweizer Beiträge zur allgemeiner Geschichte.* 13. 1955. 48–110.

DEMPF, A., *Sacrum Imperium. Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance.* 2. kiad. Darmstadt, 1954.

DIEHL, Ch., *Figures byzantines.* I. 13. kiad. Paris, 1948.

DÖLGER, F., *Wer war Theophano? Historische Jahrbücher.* 62. 1949.

DÖLGER, F., *Byzanz und die europäische Staatenwelt.* Ettal, 1953.

DÖLLINGER, J. J. I. v., *Die Papst-fabeln des Mittelalters.* München, 1863.

DÜMMLER, E. L., *Piligrim von Passau und das Erzbistum Lorch.* Leipzig, 1854.

EICHENGRÜN, F., *Gerbert (Silvester II.) als Persönlichkeit.* Leipzig, 1928.

Enciclopedia Italiana di Scienze. Lettere ed Arti. Rom, 1949.

ERDMANN, C., *Ottonische Studien.* Darmstadt, 1968.

FERDINANDY, M. de: *Mi Magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből.* Budapest, 1941.

FERDINANDY, M. de, *Az Istenkeresők. Az Árpádház története.* Budapest, 1942.

FERDINANDY, M. de, *Ahnen und Schicksal, Geschichtsschreibung und Genotropismus.* München, 1955.

FERDINANDY, M. de, *Die nordeurasischen Reitervölker und der Westen bis zum Mongolensturm. Historia Mundi.* V. Bern, 1956.

FERDINANDY, M. de, *Tschingis Khan.* Hamburg, 1958.

FERDINANDY, M. de, *En torno al pensar mítico.* Berlin, 1961a.

FERDINANDY, M. de, *En torno al pensar histórico.* I.–II. kiad., La Torre, Universidad de Puerto Rico, 1961b.

FERDINANDY, M. de, *Karneval und Revolution. Der Monat.* 173. Sz. Berlin, 1963. febr. 21–30.

FERDINANDY, M. de, *Die theatralische Bedeutung des Hofzeremoniells Karls V. Archiv für Kulturgeschichte.* 47. 3.sz. Köln–Graz, 1965. 306–320.

FERDINANDY M. de, *Karl V.* Tübingen, 1966.

FERDINANDY, M. de, *Historia de Hungría.* Madrid, 1967.

FERDINANDY, M. de, *Carlomagno. Cuadernos Hispanoamericanos,* 224–225. sz. Madrid, 1968. aug.-szept. 467–517.

FROBENIUS, L., *Schicksalskunde im Sinne des Kulturwandels.* 2. kiad. Weimar, 1938.

GENZMER, F., *Heliand.* (nhd) Stuttgart, 1964.

GIBBON E., *The Decline and Fall of the Roman Empire.* I–II. New York, é. n.

GIESEBRECHT, W. v., *Geschichte der deutschen Kaiserzeit.* 4. kiad. I. Braunschweig, 1873., 5. kiad. I.–II. Leipzig, 1881.

GMELIN, H., *Dante Alighieri. Die göttliche Komödie. Kommentar* I., Die Hölle, Stuttgart, 1954.

GRABAR, A., *L'Empereur dans l'Art byzantin.* Paris, 1936.

GRÉGOIRE, H., *The Amorians and Macedonians.* CMH IV. 105–192.

GREGOROVIUS, F., *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter.* II., III. Stuttgart–Berlin, 1913.

GREGOROVIUS, F., *Gesch. D. Stadt Rom im Mittelalter vom 5. bis 16. Jahrh.* Új kiad. W. KAMPF, I.–VI. könyv, Basel–Stuttgart (Darmstadt, 1963)

GREXA Gy., *A Csaba monda és a székely hunhagyomány.* Budapest, 1922.
GRIMM, J., *Deutsche Mythologie.* I.–III. Darmstadt, 1965.
HALLER, J., *Das Papsttum, Idee und Wirklichkeit.* 1950–1953. I.
HALPHEN, L., *La Cour d'Othon III. à Rome. Mélange d'Archéologie et d'Histoire,* XXV. Paris–Rome, 1905. 343–363.
HAMPE, K., *Abendländisches Hochmittelalter.* In: W. Goetz: Propyläen Weltgeschichte. III. Berlin, 1932. 229–604.
HAUPTMANN, Lj., *Die Frühzeit der West- und Südslawen.* In: Historia Mundi, V. Bern, 1956. 301–331.
HAUSER, A., *Socialgeschichte der mittelalterlichen Kunst.* Hamburg, 1957.
HOFMEISTER, A., *Deutschland und Burgund im frühen Mittelalter.* Leipzig, 1914. (Új kiad. Darmstadt, 1963.)
HOLTZMANN, R., *Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. 900–1024.* 3. kiad. München, 1955.
HÓMAN B., *X. és XI. századi történeti elemek a Nibelungenénekben. Egyetemes Philologiai Közlöny,* Budapest, 1923; Itt idézve: *Hóman B. Művei. I. Magyar középkor.* Budapest, 1938.
HÓMAN B.– SZEKFŰ Gy., *Magyar Történet.* 1. kiad. I. és VI. (Budapest) é. n.
HORVÁTH J., *Szent István diplomáciája.* Budapest, 1937.
HÖFLER, O., *Der Sakralcharakter des germanischen Königtums.* In: *Das Königtum.* Vorträge und Forschungen. III. Lindau–Konstanz, 1956. 75–104.
HUBAUX, J., *Rome et Véies.* Paris, 1958.
HUIZINGA, J., *Burgund, eine Krise des romanisch-germanischen Verhältnisse.* 2. kiad., Darmstadt, 1967.
HUIZINGA, J., *Herbst des Mittelalters.* 5. kiad., Stuttgart, 1939.
HÜBSCHER, A., *Die große Weissagung. Texte, Geschichte und Deutung der Prophezeiungen von den biblischen Propheten bis auf unsere Zeit.* 1952.
JANTZE, H., *Ottonische Kunst.* Hamburg, 1959.
JEDIN, H., *Kleine Konzilgeschichte.* Freiburg–Basel–Wien, 1961.
KANTOROWICZ, E. H., *The King's Two Bodies. A Study in Mediaevel Political Theology.* Princeton, 1957.
KÄMPF, H., *Das Reich im Mittelalter.* Stuttgart, 1950.
KENDRICK, T. D., *A History of the Vikings.* London, 1930.
KERÉNYI, K., *Die Töchter der Sonne.* Zürich, 1944.
KERÉNYI, K., *Mythologie der Griechen.* Zürich, 1952.
KERÉNYI, K., *Der göttliche Arzt.* 2. kiad. Darmstadt, 1956.
KERÉNYI, K., *Die Heroen der Griechen.* Zürich, 1958.
KERÉNYI, K., *Humanistische Seelenforschung.* München–Wien, 1966.
KIRN, P., *Das Abendland vom Ausgang der Antike bis zum Verfall des Karolingischen Reiches.* In: W. GOETZ, *Propyläen Weltgeschichte.* III. Berlin, 1932. 3–150.
KOVÁCS, E., *Casula sancti Stephani regis. Acta Historiae Artium,* V. 3–4. 1958. 181–221.
KÖPKE, E. –DÜMMLER, E., *Jahrbuch des deutschen Reiches. Kaiser Otto der Große.* Leipzig, 1876. (Új kiad. Darmstadt, 1962.)
KRAPPE, A. H., *Apollon. Studi e Materiali di Storia delle Religioni.* XIX-XX. Bologna, 1946.
KUHN, H., *Brunchild und das Krimhildlied.* In: K. WAIS, *Frühe Epik* (l. ott), 9–29.

KURFESS, A., *Sibyllinische Weissagungen.* 1951.
LAMMERN, W., *Die Staatenbildung bei der Sachsen. Westfälische Forschungen,* X. Köln–Graz, 1957. 25–57.
LANE POOLE, A., *Germany, Henry i. and Otto the Great.* CMH III. 179–203.
LANE POOLE, A., *Germany, Otto II and Otto III.* CMH III. 204– 214.
LIEBESCHÜTZ, H., *Das allegorische Weltbild der heiligen Hildegard von Bingen.* Leipzig–Berlin, 1930.
LOTTER, F., *Das Bild Brunos I. von Köln in der Vita des* RUOTGER. In: *Der heilige Bruno.* 925–965. Különlenyomat. *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins.* 40. 1966. 19–40.
LÖWE, H., *Von Theoderich dem Großen zu Karl dem Großen. Das Werden des Abendlandes im Geschichtsbild des frühen Mittelalters.* Darmstadt, 1956.
MANN, Th., *Freud und die Zukunft.* In: *Adel des Geistes.* Stockholm, 1945. 574–601.
MARCZALI H., *A vezérek kora és a királyság megalapítása.* In: *A magyar nemzet története.* (Szerk. SZILÁGYI S.) I. Budapest, 1895. 3–311.
MARCZALI H., *Magyarország története az Árpádok korában.* In: *A magyar nemzet története.* (Szerk. SZILÁGYI S.) II. Budapest, 1895.
MATTHEW, G., *The Christian Background.* CMH IV. 43–60.
MENGE-GÜTHLING, *Enzyklopedisches Wörterbuch der griechischen und der deutschen Sprache.* 11. kiad. Berlin–Schöneberg, 1951.
METELMANN. E., *Chroniken des Mittelalters.* München, 1964.
MOLTMANN, J., *Theophano in ihrer Bedeutung für die Politik Ottos I, und Ottos II. Inauguraldissertation Univ.* Göttingen, Schwerin, 1878.
MURATORI, L. A., *Annali ad'Italia.* I.–XII. Mailand, 1744–1749.
NAUMANN, H., *Deutsches Dichten und Denken von der germanischen bis zur staufischen Zeit.* Göschen, 1121. 2. kiad. Berlin, 1952.
OHNSORGE, W., *Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter.* Hildesheim, 1947.
OTTO, W. F., *Die Götter Griechenlands.* Frankfurt am Main, 1934.
OTTO, W. F., *Die Manen oder von den Urformen des Totenglaubens.* Darmstadt, 1962.
PANZER, F., *Nibelungische Problematik.* Heidelberg, 1954.
PAULY-WISSOWA, *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaf.* XI. Stuttgart, 1907., Kiegészítő kötet, III. Stuttgart, 1918.
PAUPARDIN, R., *Le Royaume de Provence.* Paris, 1901.
PAUPARDIN, R., *Le Royaume de Bourgogne.* Paris, 1907.
PAUPARDIN, R., *Louis the Pions.* CMH III. 1–22.
GARCÍA PELAYO, M., *El Reino de Dios: arquetipo político.* Madrid, 1959.
PICAVET, F., *Gerbert, un pape philosophe.* Paris, 1897.
PRÉVITÉ-ORTON, C. W., *Italy in the Tenth Century.* CMH III. 148–178.
PRÉVITÉ-ORTON, C. W., *Italy and Provence. English Historical Rewiew,* 32. London, 1917.
PROHÁSZKA L., *A Vándor és a Bujdosó.* Budapest, 1941.
RANKE, L. v., *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation.* Phaidon. Wien, é. n.
RÜDT VON COLLENBERG, W. H. GRAF, *Wer War Theophano? Genealog. Jahrb.,* 4. Neustadt a. d. Aisch, 1964. 49–71.
SACKUR, E., *Sibyllinische Texte und Forschungen.* Halle a. d. S. 1898.
SPENGLER, O., *Untergang des Abendlandes.* I.–II. 61.–62. kiad. München, 1923.

SPRATER, F., *Limburg und Krimhildenstuhl.* Speyer, 1948.
STRASSER, K. H., *Sachsen und Angelsachsen.* Hamburg, 1931.
SCHLUMBERGER, G., *Un Empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas.* Paris, 1890.
SCHLUMBERGER, G., *L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle.* Paris, 1925.
SCHNEIDER, F., *Rom und Romgedanke im Mittelalter.* München, 1926.
SCHRADE, H., *Vor- und frühromanische Malerei.* Köln, 1958.
SCHRAMM, P. E., *Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen.* Historische Zeitschrift, 129. 1923. 424–469.
SCHRAMM, P. E., *Die deutschen Könige und Kaiser in Bildern ihrer Zeit.* II. rész. A 12. sz. közepéig (751–1152). Leipzig, 1928..
SCHRAMM, P. E., *Die Krönung in Deutschland bis zum Beginn des salischen Hauses (1028). Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanon.* Abteilung, 55. Weimar, 1935.
SCHRAMM, P. E., *Kaiser, Rom und Renovatio.* II. rész. Leipzig–Berlin, 1929
SCHRAMM, P. E., *Kaiser, Rom und Renovatio.* 3. kiad. Darmsadt, 1962.
SCHRAMM, P. E., *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammalte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters.* I. Stuttgart, 1968.
SCHRAMM, P. E.–F. MÜTHERICH, *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser.* München, 1962.
SCHRÖFL, A., *Der Urdichte des Liedes von der Nibelungennot und die Lösung der Nibelungenfrage. München,* 1927.
STEHKÄMPER, H., *Erzbischof Brun I. und das Mönchtum.* In: *Der heilige Bruno. Jahrbuch des Kölner Geschichtsvereins.* 40. 1966. 1–18. (Különlenyomat)
SZONDI, L., Schicksalsanalyse. *Wahl in Liebe, Freundschaft, Beruf, Krankheit und Tod.* 1. kiad. Basel, 1944.
SZONDI, L., *Kain, Gestalten des Bösen.* Bern, 1969.
THIERRY, A., *Attila-mondák.* Ford. SZABÓ K. Pest, 1864.
TÓTH Z., *A Hartwik Legenda kritikájához. A Szent Korona eredetkérdése.* Budapest, 1942.
TÓTH Z., *Történetkutatásunk mai állása körül: A Szent Korona eredetkérdéséhez.* Budapest, 1943.
TÓTH Z., *Szent István legrégibb életirata nyomán: M. Florian Ranzanus problémája. Századok,* 1947. 23–49.
UHLIRZ, M., *Das deutsche Gefolge Kaiser Ottos III. in Italien.* In: *Gesamtdeutsche Vergangenheit.* Wien, 1938.
UHLIRZ, M., *Kaiser Otto III. und das Papsttum. Historische Zeitschrift,* 261. 1940.
UHLIRZ, M., *Forschungen und Vorarbeiten zu den Jahrbüchern und Regesten Kaiser Ottos III.* Az Österreichisches Institut für Geschichtsforschung kiadása. XIV.
UHLIRZ, M., *Studien über Theophano,* I.–II. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters,* Münster–Köln, VI. 1943. 442–474, IX. 1951. 122–135.
UHLIRZ, Karl und Mathilde, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III.* I. Otto II., 973–983., II. Otto III. 983–1002. Berlin, 1954.
VAJAY Sz., *Géza nagyfejedelem és családja.* In: *Székesfehérvár évszázadai.* 1967. 63–100. Németül: *Großfürst Geysa von Ungarn, Familie und Verwandtschaft.* Südost-Forschungen. XXXI. München, 1962. 45–101.

VERNADSKY, G., *The Origins of Russia.* Oxford, 1959.
VERNADSKY, G., *Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwnderung. Saeculum,* II. 3. 340–392.
VOIGT, H. G., *Adalbert von Prag.* Westend-Berlin, 1898.
WAIS, K., *Frühe Epik Westeuropas und die Vorgeschichte des Nibelungenliedes.* Tübingen, 1953.
WANDRUSZKA, A., *Das Haus Habsburg.* Wien, 1956.
WILHELM, R.–C. G. JUNG, *Das Geheimnis der goldenen Blüte. Ein chinesisches Lesebuch.* Zürich –Leipzig, 1939.
WOJCIECHOWSKI, Z., *La „Renovatio Imperii" sous Otto III et la Pologne. Revue Historique.* 73. Évf. CCI. Paris, 1949. jan.–márc.
WÖLFFLIN, H., *Die Bamberger Apokalypse,* München, 1918.
ZÖLLNER, E., *Die Lorcher Tradition im Wandel der Jahrhunderte.* In: *Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung.* LXXXI. Graz–Köln, 1963.

NÉVMUTATÓ

Balassi Kiadó
Felelős kiadó Kőszeghy Péter igazgató
Felelős szerkesztő Székely Ervin
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Vittman Hajnalka
Megjelent 23 (A/5) ív terjedelemben
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető László András